

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

leto 1977 **1·2** letnik 31

UDK 949.712 (05)
UDC

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

LETNIK 31
LETO 1977

IZDAJA
ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
LJUBLJANA

ZGODOVINSKI ČASOPIS

je glasilo Zgodovinskega društva za Slovenijo

Uredniški odbor: dr. Ferdo Gestrin
dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
dr. Jože Šorn
Peter Vodopivec
dr. Fran Zwitter

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 21. 3. 1977

Izdajateljski svet: Lado Ambrožič ml., dr. Marjan Britovšek, dr. Tone Ferenc (predsednik), dr. Ferdo Gestrin, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, dr. Vasilij Melik, Darja Mihelič (tajnica), Drago Novak, dr. Janko Pleterski, Janez Stergar, dr. Tone Zorn, dr. Fran Zwitter

Upravnica revije: Marjanca Cvek-Centrih

Sedež uredništva in uprave: Pedagoško-znanstvena enota za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 22-121, int. 209

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 300 din, za društvene člane 170 din, za društvene člane-študente 85 din
Cena dvojne številke v prosti prodaji je 140 din, enojne 100 din

Tekoči račun: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, 50101-678-49040

Sofinancirata: Raziskovalna skupnost Slovenije
Izobraževalna skupnost Slovenije

Tisk: AERO — TOZD grafika, Celje 1977

Naklada: 1300 izvodov

KAZALO — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

RAZPRAVE — СТАТЬИ — STUDIES

Janko Pleterski, Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894—1904	7—23
Некоторые вопросы из истории словенцев в десятилетии 1894—1904	
Some Topics from the Slovene Politics in the Period 1894—1904	
UDK 949.712 "1894/1904"	
Avguštin Malle, Slovenska politika na Koroškem 1893—1904	25—33
Словенская политика в Каринтии в 1893—1904 гг.	
The Slovene Politics in Carinthia in the Period Between 1893—1904	
UDK 943.66 (=863) "1893/1904"	
Branko Marušič, Slovenska politika na Goriškem v zadnjem desetletju devetnajstega stoletja	35—48
Словенская политика в области Горицы в последнем десятилетии девятнадцатого столетия	
The Slovene Politics in the Goriška in the Final Decade of the Nineteenth Century	
UDK 945.331 (=863) "1889/1899"	
Boris Gombač, Slovenska politika v Trstu ob koncu 19. stoletja	49—62
Словенская политика в Триесте под конец XIX-го столетия	
The Slovene Politics in Trieste towards the End of the 19 th Century	
UDK 945.333 (=863) "1890/1900"	
Jože Šorn, Oris zgodovine železarstva na Slovenskem	63—70
Очерк истории черной металлургии в Словении	
A Survey of the History of Iron Works in Slovenia	
UDK 669.1 (497.12) (091)	
Miloš Magolič, Problematika gorenjskega železarstva v času Kranjske industrijske družbe	71—85
Проблематика гореньской черной металлургии во время Краньско-го промышленного общества	
The Problems of the Upper Carniolan Iron Manufacture in the Time of the Carniolan Industrial Company (KID)	
UDK 669.1 (497.12—16) "1869/1945"	
Janko Prunk, Prvo ljudskofrontno povezovanje na Jesenicah (od 1935 do 1937)	87—95
Первое народно-фронтное объединение на Есеницах (1935—1937)	
The Earliest Grouping of the Popular Front at Jesenice (1935—1937)	
UDK 329 (497.12 Jesenice) "1935/1937"	
Ivan Križnar, Oborožena vstaja 1941. leta in delež Jesenic v NOB na Gorenjskem	97—118
Вооруженное восстание в 1941 г. и доля Есениц в народно-освободительной борьбе в Гореньской	
The Armed Rebellion in 1941 and the Contribution of Jesenice in the National Liberation Struggle in Gorenjsko (Upper Carniola)	
UDK 940.534.971.2—16	

- Tone Ferenc, Nekaj značilnosti narodnoosvobodilnega boja na Gorenjskem 119—131
 Несколько особенностей народно-освободительной борьбы в Горенской
 Some Characteristics of the National Liberation Struggle in Gorenjsko (Upper Carniola)
 UDK 940.534.971.2—16
- Bogo Grafenauer, Karantanski temelji Koroške vojvodine 133—154
 Карантанские основания Каринтийского герцогства
 Carantanian Foundations of the Dukedom of Carinthia
 UDK 943.66 "737/1122"
- Metod Mikuš, Avstrijska državna pogodba in takratna blokovska politika (1945—1955) 155—167
 Австрийский государственный договор и блоковая политика того времени (1945—1955)
 The Austrian State Treaty and the Bloc Politics of the Time (1945—1955)
 UDK 327.51 "1945/1955":341.382 (436)
- Avguštin Malle, Poskusi obnovitve slovenskega šolstva na Koroškem v dvajsetih letih našega stoletja 169—180
 Попытки обновления словенских школ в Каринтии в двадцатых годах нашего столетия
 The Attempts to Restore Slovene Schooling in Carinthia in the 1920's
 UDK 376.7 (436.6=863) "1920/1924"
- Mavricij Zgonik, Teoretske osnove in razmišljanja o nekaterih vprašanjih v didaktiki zgodovine 181—191
 Теоретические основы и размышления о некоторых вопросах в дидактике истории
 Theoretical Foundations and Meditations Concerning Some Questions of the Didactics of History
 UDK 930.1:371.3
- Vida Wedam, Vloga zgodovine v usmerjenem izobraževanju 193—197
 Роль истории в направленном образовании
 The Role of the History in the »directed education«
 UDK 930.1:373.3/5
- Gojko Stanič, Vprašanja zgodovinske periodizacije z vidika družbene vloge Zveze komunistov Jugoslavije v razdobju 1945—1976 199—208
 Вопросы исторической периодизации и общественный роль Союза коммунистов Югославии в периоде 1945—1976
 The Problems of the Historical Periodization with Regard on the Role of the League of Communists of Yugoslavia in the Period 1945—1976
 UDK 949.712 "1945/1976":329.15
- France Ostanek, Beležke o prvi šoli na nekdanj slovenskem ozemlju 209—214
 Запись о первой школе на некогда словенской территории
 Notes on the First School in a Former Slovene Territory
 UDK 37:271.11 (453.23 Innichen = 863) "825/1141"

INSTITUCIJE — ИНСТИТУЦИИ — INSTITUTIONS

- Daniela Milotti, Delovanje središča za zgodovinska raziskovanja v
Rovinju (Centro di ricerche storiche — Rovigno) 215—216
Деятельность центра для исторических исследований в Ровинье
The Activity of the Rovinj Historical Research Centre
UDK 930 (497.13=51) (061.6)

DRUSTVENO ŽIVLJENJE, KONGRESI IN SIMPOZIJI — ОБЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ, СЪЕЗДЫ, СИМПОЗИУМЫ — SOCIAL LIFE, CONGRESSES AND SYMPOSIA

UDK 930 (061.3)

- Tone Zorn, XVIII. zborovanje slovenskih zgodovinarjev (Kranjska go-
ra—Jesenice, 29. september — 2. oktober 1976) 217—219
XVIII-ое совещание словенских историков (Краньска гора — Есе-
нице, 29 сентября — 2 октября 1976 г.)
XVIII. Meeting of the Slovene Historians (Kranjska gora—Jesenice,
29. Sept. — 2. Oct. 1976)
- Drago Novak, V. jugoslovanski simpozij o pouku zgodovine 219—221
У-ый югославский симпозиум по преподаванию истории
V. Yugoslav Symposium on History Teaching
- Ignacij Voje, Znanstveno zborovanje »Matij Ivanić i njegovo doba«
(Hvar, od 10. do 13. februarja 1976) 221—224
Научное совещание »Матий Иванич и его время« (Хвар 10-го по
13-ое февраля 1976 г.)
Scientific Meeting »Matij Ivanić and his Period« (Hvar, 10.—13. Febr.
1976)
- Franc Rozman, Dvanajsta mednarodna konferenca zgodovinarjev de-
lavskega gibanja v Linzu od 14. do 18. septembra 1976 225—226
Двенадцатая международная конференция историков рабочего
движения в Линце с 14-го по 18-ое сентября 1976 г.
The XII. International Conference of the Historians of the Workers'
Movement at Linz between 14. and 18. Sept. 1976
- Ferdo Gestrin, II. mednarodni kongres o povezavah med obema ja-
dranskima obalama (Bari, 29.—31. oktobra 1976) 226—228
Второй международный конгресс о связях между обоими берегами
Адриатики (Бари 29—31 октября 1976 г.)
II. International Congress on the Communications between the Two
Adriatic Coasts (Bari, 29.—31. Oct. 1976)

OCENE IN POROČILA — РЕЦЕНЗИИ И ИЗВЕЩЕНИЯ — BOOK REVIEWS AND REPORTS

UDK 930 (048.1)

- Ignacij Voje, Kreditna trgovina u srednjovekovnom Dubrovniku (Ferdo
Gestrin) 229—230
- Ilija Mitić, Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika (Antonija
Glas) 230—232
- France Kresal, Tekstilna industrija v Sloveniji (Jože Šorn) 232—235
- Lojze Ude, Koroško vprašanje (Tone Zorn) 235—236
- Kohla-Metnitz-Moro, Kärntner Burgenkunde (Tone Zorn) 237
- Stefan Karner, Kärntens Wirtschaft 1938—1945 (Tone Zorn) 237—240

Leo Mates, Medunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije (Tone Zorn)	240—241
Mayrzedt-Hummer, 20 Jahre österreichische Neutralität und Europapolitik (1955—1975) (Tone Zorn)	241—242
Angelo Ara, Ricerche sugli Austro-Italiani e l'ultima Austria (Jože Pirjevec)	242—243
Livio Zeno, Ritratto di Carlo Sforza (Jože Pirjevec)	243—244
Geschichte der Sorben (Tone Zorn)	244—245
M. D. Peyfuss, Die Aromunische Frage (Tone Zorn)	245—247
Wilhelm Abel, Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa (Jože Šorn)	247
Ljuboslav Marković, Društveno-ekonomske formacije (Ludvik Čarni)	248—249
Vodič Arhiva Srbije (Janez Kos)	249—250

OBVESTILA — ИЗВЕЩЕНИЯ — INFORMATION

UDK 930 (497.12) (06.05)

Obvestila	250—252
-----------	---------

POVZETKI — ИЗВЛЕЧЕНИЯ — SYNOPSES

UDK 001.814.4:949.712 (05)

Povzetki razprav Zgodovinskega časopisa 1-2/1977	I.—VIII.
--	----------

Janko Pleterski

NEKAJ VPRAŠANJ SLOVENSKE ZGODOVINE
V DESETLETJU 1894—1904

Referat na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Kranjska gora—Jesenice, 29. sept. — 2. okt. 1976

Dokaj let je Ivan Cankar želel napisati roman, »v katerem bi rad — tako je dejal — utelesil naš narod, ves, kakor je« in to »v živi podobi njegove zgodovine od 1894 do 1905«.¹ Te zamisli žal ni uresničil, je pa zanimiva za zgodovinarja, saj kaže, da je Cankar v desetletju, ki sicer v naši običajni periodizaciji ni kako posebej zaznamovano, videl neko v sebi zaokroženo zgodovinsko razvojno enoto. Naključje je, da se časovni okvir njegove literarne zamisli skorajda natanko ujema z desetletjem, ki ga obravnava naše zborovanje, a takšno sovpadanje bi že sâmo bilo zadosten razlog, da se zanj zanimamo.

Glede na avstrijski državni okvir je to čas, ki sledi Taaffejevi dobi. Začenja se 11. novembra 1893 s koalicijsko Windischgrätzovo vlado (naslanjala se je na večino, v kateri so poleg konservativcev sodelovali tudi nemški liberalci), končuje pa se z odstopom Körberjeve vlade 30. decembra 1904. Koalicijska vlada pade sredi leta 1895 ob krizi, ki ji je povod ustanovitev slovenskih vzporednic na gimnaziji v Celju in sledi ji »konservativno-slovenska« Badenijeva vlada. Ta sproži s svojima jezikovnima uredbama za Češko in Moravsko silovit odpor nemških nacionalistov, kar povzroči najhujšo zaostroitev politične krize Avstrije pred njenim koncem. Potem ko cesar umakne svojo podporo Badeniju, slede čisto uradniške vlade Gautscheva, Thunova ter Claryjeva, tista ki dokončno razveljavi Badenijevi uredbi. Zadnja v vrsti vlad tega desetletja je Körberjeva, izjemna po tem, da vztraja na krmilu cela štiri leta, ne da bi rešila kak bistven državni problem. Spričo poloma v državnem zboru, katerega sestava še vedno sloni na stanovskih in premoženjskih privilegijih, se krepi zahteva po uvedbi splošne in enake volilne pravice. To je desetletje, ko Slovenci z drugimi nesamostojnimi narodi še posebno občutijo vse tisto, kar prinaša novo, imperialistično obdobje meščanske družbe. Poglobijo se stari in nastopijo novi problemi. Čeprav je v Avstriji po l. 1896 v splošnem občutiti nov gospodarski vzpon, ki traja do svetovne vojne in se prav ob izteku našega obdobja celo začenja — po sodbi današnjega avstrijskega zgodovinopisja — »gospodarsko najsrečnejši deceniji stare podonavske monarhije«, ² preživljajo Slovenci ves ta čas globoko razvojno krizo, ki se očituje zlasti v močnem izseljevanju. Objava rezultatov ljudskega štetja l. 1900 pomeni pravcat pretres za slovensko javnost, kajti

¹ Pismo dr. Henrikumu Tumi po 28. februarju 1913.² Herbert Matis, Österreichs Wirtschaft 1848—1913, Berlin 1972. — Die Habsburger Monarchie 1848—1918, I, Die wirtschaftliche Entwicklung (Alois Brusatti), Wien 1973.

Kranjska je po migracijskih izgubah na prvem mestu med vsemi avstrijskimi deželami. V državi se povečuje pritisk nemškega nacionalizma, posebno po Badenijevi krizi. Nemško meščanstvo v slovenskih deželah odločno izjavlja, da so vse pripadale Nemški državi in da jih ne priznava za slovenska tla.³ Po drugi strani se po l. 1896 povečuje napadalnost italijanskega jadranskega iredentizma, ki se spreminja v orodje imperialistične ekspanzije Italije. To je desetletje, v katerem pride v Avstriji do najostrejših razrednih spopadov modernega proletariata s kapitalističnim sistemom, kar jih je ta država poznala do svetovne vojne. V enem največjih spopadov je udeleženo prav slovensko tržaško delavstvo. Že skoraj ves ta čas, od volitev v l. 1897, je socialdemokratsko delavsko gibanje pomemben dejavnik tudi v parlamentu in skuša opredeliti svojo politiko tudi v nacionalnem vprašanju. Politična kriza Avstrije, ki tega vprašanja ne rešuje, se ob začetku novega stoletja poglobi in razširi v splošno krizo avstro-ogrskega državnega sistema, v krizo dualizma, kar tudi Slovencem znova odpira jugoslovansko vprašanje. Takšna so bila — v najbolj skopem orisu — okvirna dejstva, ki so pogojevala vprašanja slovenske politične zgodovine in dejavnost vseh treh slovenskih političnih taborov v zvezi z njimi.

Dopolnjevanje strankarskega izoblikovanja slovenskih političnih taborov je vprašanje prvih let našega desetletja. Značilno je za slovenski liberalizem, da je shod zaupnikov dne 29. novembra 1894 v Ljubljani, ki ga štejemo kot ustanovni shod kranjske Narodno napredne stranke, potekel v obliki poskusa sklicateljev, da bi obnovili strankarsko slogaštvo s klerikalnimi konservativci. Že pred shodom so se kranjski slovenski liberalci odločili za dejanje, ki naj bi ustreglo klerikalnim željam in olajšalo spravo: Narodna tiskarna je odpovedala tiskanje glasila socialdemokratov »Delavcu«, ko je ta objavil nek protiverski članek.⁴ Ob shodu samem pa se je stari liberalni veljak Luka Svetec močno trudil, da bi slovenski duhovščini dopovedal, da mora imeti do slovenskih liberalcev drugačen odnos kot ga ima nemška duhovščina do nemških. »Ravno mi narodnjaki se bijemo z nemškimi liberalci iz prvega začetka. Ko bi (naša) duhovščina ločila ime od stvari, bi našla, da igramo mi na Slovenskem prav tisto vlogo proti liberalizmu, kakor protisemiti med Nemci.« Svetec je klical v spomin lepe uspehe nekdanje slogaške stranke in vzkliknil: »Združimo se zopet pod imenom narodne stranke!«⁵ Na shod so privabili dva duhovnika, dr. Antona Gregorčiča in Koblarja, na njem so opredelili Slovence kot »versko-nravstveno in dinastično čuteči narod«, pozdravili so slovensko krščansko socialno gibanje, zavrnilo so predloge Istranov in Tržčanov za izstop iz koalicije in za priključitev mladočeški opoziciji, zavrnilo so poudarjanje politične povezanosti s Hrvati in niso vzeli v pretres resolucij narodno radikalnih študentov, ki so zahtevale aktivno delo med ljudstvom. Edina načelna programska točka, ki so jo vzdržali, zahteva po slovenski narodni avtonomiji, dejansko ni bila problematična. Vse te koncesije niso niti najmanj premaknile slovenskih klerikalcev z njihovega nespravljivega stališča. Neposredna posledica vseh teh koncesij pa je bila, da so predstavniki iz Trsta in Istre izjavili, da se stranki ne pridružujejo. S Štajerskega so bili zastopani le posamezniki, potem ko je Gregorčec v imenu

³ Berthold Sutter, *Die Badenischen Sprachverordnungen von 1897*, II, Graz—Köln 1965, 260. (Izjava Nemcev na Kranjskem iz srede februarja 1898.)

⁴ Dušan Kermavner, *Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894*, Ljubljana 1963, 428—431.

⁵ Slovenski narod, 29. november 1894, št. 274.

Slovenskega društva za Štajersko sporočil, da se društvo shoda v Ljubljani ne udeleži, zaradi »nepobitne bojazni, da se ne bi vsega obžalovanja vredni razpor kranjskih Slovencev raztegnil na Štajersko.«⁶ Le goriška »Soča« je zunaj Kranjske odobraval program shoda.⁷ Tako se je Narodna stranka ustanovila le kot kranjska in kot zgolj liberalna. V organizacijskem pogledu se je shod sklenil nasloniti na mrežo tajnih zaupnikov po občinah, znamenje, da stranka nima namena lotiti se kakenga širšega politično-organizacijskega dela. Klerikalni »Slovenec« je takó ustanovljeno Narodno stranko in njen program ironično označil: »Najnovejši krščanski socialisti.«⁸ Socialdemokratski »Delavec« je v eni svojih prvih dunajskih številk Narodni stranki očital, da nima ne lastnega programa ne taktike in jo opozarjal, da bi v boju zoper klerikalizem vendar mogla uporabiti socialdemokratsko delavstvo in radikalne dijakke.⁹ Slovenski liberalci se na takšne nasvete niso ozirali in Narodna stranka se je že naslednje leto raje zatekla v znano zvezo z nemško stranko na Kranjskem, razredno in ideološko njej najbližjo in neposredno najučinkovitejšo zaveznico. Célo desetletje je poteklo v znamenju tega »več kot štiridesetdnevnega posta«, naloženega stranki političnega katolicizma v kranjskem deželnem zboru in odboru. Slovenski liberalizem na Kranjskem — že takoj razorožen v radikalnem narodnjaštvu, svojem poglavitnem političnem argumentu — pa je račun za to politično udobje moral obilno plačevati še veliko dlje. Narodno radikalna študentovska mladina — bivši »Vesnani«¹⁰ — se je zatekla v okrilje Podgornikovega »Slovanskega sveta« in v njem nadaljevala svojo kritiko stranke.¹¹ Ko tega ni bilo več, je nezadovoljnost študentske mladine porajala nove pobude. V letu 1901 je izhajala radikalno narodna revija »Jug«,¹² od aprila 1904 pa je trajno izhajala »Omladina«, glasilo narodno radikalnega dijaštva.¹³ Niti te mladine pa njeno narodnjaštvo ni približalo socialnim problemom in celo ne socialni demokraciji. Glede na to, da to nikakor ni bila samo mladina iz meščanskih družin, bi ta pojav bilo potrebno še preučiti. Le del študentov, ki so se vrnili iz Prage, znan z imenom »masarykovci«, se je pridružil Jugoslovanski socialnodemokratski stranki. Iz vrst mladih liberalnih nezadovoljnejšev je prišlo v slovensko politiko opozorilo na veliki pomen Trsta za slovensko prihodnost. Že Stjepan Radić je l. 1899 pozival Slovence, naj opuste razne iluzorne programe in se gospodarsko in politično koncentrirajo okrog Trsta.¹⁴ O bistvenem pomenu Trsta za slovensko narodno politiko je pisal Niko Županič v »Jugu« 1901. In gotovo ni naključje, da je Gregor Žerjav, ko je jeseni 1904 predsedoval shodu jugoslovanske akademske mladine v Beogradu, to priložnost porabil, da je orisal položaj slovenskega naroda s posebnim ozirom na Trst.¹⁵ Misel na Trst kot na drugo, če ne poglavitno središče slovenskega gospodarskega ali celo kulturnega snovanja (geslo: Univerzo v Trst!), ki jo naslednje desetletje tako povzdignejo

⁶ Slovenec, 27. november 1894, št. 272.

⁷ Slovenski narod, 21. december 1894, št. 294.

⁸ Slovenec, 4. december 1894, št. 278.

⁹ Delavec, 20. julij 1895, št. 14.

¹⁰ D. Kermavner, Začetki, 382. — O »Vesni« tudi: Janez Stergar, Začetki Slovenskega ferijalnega društva »Sava« v Ljubljani, Kronika, XXII, Ljubljana 1974, 31–40.

¹¹ Jože Skorjanc, Sodelovanje »narodnoradikalnih študentov« v »Slovanskem svetu« Frana Podgornika. Rkp seminarske naloge, FF 1975.

¹² Darja Pajk-Miklić, Študentska revija »Jug«, Dunaj 1901. Rkp seminarske naloge, FF 1975.

¹³ Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903–1914, Slovenci in jugoslovanska skupnost, Maribor 1972, 29. — Irena Gantar, Narodno-radikalna mladina, Rkp. diplom. dela, FF 1976.

¹⁴ Stjepan Radić, Slovansky Přehled, II, 1900, 36.

¹⁵ L. Ude, o. c. 29. — Omladina I, Ljubljana 1904, 100–102. — Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Dunaj, 5348/MJ, 6548/MJ, 7102/MJ in 7343/MJ, vsi iz l. 1904.

dr. Henrik Tuma, dr. Vladimir Knaflič idr., se torej ponuja že od konca 19. stoletja. Zato ni slučajno, da se že v letih 1903—1904 prav v zvezi s Trstom nakaže ob političnih stikih dalmatinskih pravašev z iredentisti v Italiji poglavitni problem jugoslovanske državnopravne usmeritve za Slovence: ali bodo nosilci te usmeritve na Hrvaškem, nosilci »novega kursa«, računali na Slovence ali pa akceptirajo dualizem.¹⁶

Velikega pomena za nadaljnji zgodovinski razvoj na Slovenskem je ustanovitev l. 1896 samostojne stranke slovenskega delavstva, Jugoslovanske socialno demokratične stranke, v teku narodnostne delitve avstrijske socialne demokracije.¹⁷ Ob osemdesetletnici tega dogodka je dobro poudariti, da poglobnejše preučevanje te ustanovitve kaže, da je bil poglavitni subjektivni nagib tedanjih slovenskih socialistov želja po samostojnem reševanju problemov socialističnega razvoja med južnimi Slovani monarhije in da ne gre le za nekakšno samodejno posledico že poprej izvršene narodnostne odcepitve čeških in poljskih socialdemokratov. To se kaže tudi l. 1897—1898 ob ločevanju italijanskih in slovenskih socialdemokratskih organizacij v Trstu.¹⁸

Na vprašanje narodnostne razdelitve avstrijske socialne demokracije v 90. letih — in s tem tudi na ustanovitev JSDS — smo vajeni gledati z vidika desetletje poznejše ostre zavrnitve v delih ruskih boljševikov, predvsem Lenina in Stalina.¹⁹ Vsekakor je utemeljena že Speranova ocena, da je delavstvo na Slovenskem postalo resen politični dejavnik zlasti po ustanovitvi JSDS kot organizatorja samostojne delavske politike nasproti drugim strankam in ko je delavsko gibanje nastopilo kot samostojen faktor v boju za osamosvojitvev slovenskega naroda (l. 1939).

Če se ozremo na boljševiško kritiko delitve avstrijske socialne demokracije na delavske stranke, ločene po narodnosti (in s tem tudi ustanovitve JSDS), vidimo, da je stališče ruskih revolucionarjev bilo, da je revolucionarni delavski stranki v mnogonarodni državi potreben teritorialno-internacionalni organizacijski princip (en upravni teritorij — ena organizacija), ne pa delitev po narodnostih. V primeru Avstrije bi uporaba teritorialno-internacionalnega principa pomenila organizacije po kronovinah, za Slovence pa to, da bi le kranjska organizacija imela slovenski značaj, povsod drugod pa bi te organizacije bile kvečjemu narodnostno mešane ob močni prevladi nemškega ali italijanskega elementa (Štajerska, Trst), ki bi se ponekod (Koroška) približevala nemški izključnosti. Takšno je tudi v glavnem bilo stanje v prvih letih po Hainfeldskem kongresu. Ustanovitev JSDS je nedvomno pospešila zbiranje slovenskega delavstva v politično moč, ki je v poznejšem zgodovinskem razvoju na Slovenskem mogla izvršiti svojo družbeno osvobodilno funkcijo. Tako lahko z gotovostjo rečemo danes, ko gledamo nazaj v preteklost. Gledano iz položaja zadnjih let 19. stoletja pa je treba opozoriti, da tedaj reformizem v avstrijski socialni demokraciji še daleč ni tako prevladoval kot desetletje pozneje, ko so jo kritizirali boljševiki. Narodnostno delitev avstrijske delavske stranke sredi 90. let je treba gledati tudi v luči dejstva, da je stranka tedaj pripravljala in pripravila program narodnostne delitve države

¹⁶ Janko Pleterski, Politika 'novog kursa', Jadranski kompromis i Slovenci, JIČ, Beograd 1975, 49—66.

¹⁷ Janko Pleterski, Ustanovitev JSDS, Kronika XXVI, Ljubljana 1977, št. 1 (v tisku). — Isti, Elementi nacionalne in socialne revolucionarnosti v letih 1896—1918. Zbornik: Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem, Ljubljana 1973, 41.

¹⁸ Boris Gombač, Ustanovitev JSDS v Trstu, Jadranski koledar 1976, Trst, 198—210.

¹⁹ Dušan Kermavner, Narodnostna delitev avstrijske socialne demokracije v luči zgodovinskih pogojev in boljševiške kritike, Naša sodobnost, 1956.

v avtonomne narodne ozemelske enote. V primeru izvršitve tega programa bi se narodnostne delavske stranke ujele z novimi nacionalnimi avtonomnimi ozemlji in bi to dejansko ustrezalo načelu, ki so ga boljševiki poudarjali kot pogoj za uspešen revolucionarni boj proletariata v mnogonarodni državi. Pravi problem je bil v tem, da je socialdemokratsko gibanje vseh narodov v Avstriji o brnskem programu le govorilo, ni pa ga poskusilo revolucionarno uresničiti. Če jo natanko pogledamo, je prav s tem pogojena tudi boljševiška kritika avstrijskega organizacijskega načela.

Zmagoslavni vhod delavskih poslancev v državni zbor l. 1897, po prvih volitvah, ki so preizkusile možnosti, nastale z uvedbo splošne volilne pravice v novi volilni kuriji (med temi poslanci ne tedaj ne kdaj pozneje ni bilo nobenega Slovenca ali sploh Jugoslovana), je nemudoma naložil delavskemu gibanju v Avstriji, da se opredeli v družbenem konfliktu nacionalnega značaja. Nastop socialno demokratskih poslancev proti Badenijskim jezikovnim uredbam in v zaščito pravic parlamenta, ki je socialdemokrate pripeljal v tesno sodelovanje z nemško meščansko nacionalistično fronto in v številne skupne demonstrativne nastope s to fronto tudi zunaj parlamenta, je za slovenske socialdemokrate gotovo pomenil politično zadrego. V svojem glasilu so zagovarjali postopek socialdemokratskih poslancev pred napadi narodnjaškega tiska. Poudarjali so sicer pravično vsebino jezikovnih uredb, a trdili, da so pravice parlamenta bile prezrte, socialna demokracija pa mora kot resna opozicijska stranka uporabljati vsa dopustna sredstva, da zruši vlado. Tudi Slovani bi bili morali Badeniju oponirati, ker jim ponuja drobtinice namesto popolne pravice zakona. Do narodnostne enakopravnosti je treba priti ne po poti vladnih dekretov, temveč mora biti to rezultat sporazuma narodov samih.²⁰ Torej zgolj obramba pravic parlamenta. Tudi slovenski socialdemokrati niso upoštevali, da gre v boju proti Badenijskim uredbam vendarle v bistvu za obrambo nemških vladajočih pozicij v državi. Svojevrsten pečat, ki je s tem ostal na vsem nadaljnjem razvoju avstrijske socialne demokracije, pa so se slovenski socialdemokrati trudili izbrisati. Prav značilen je nastop Etbina Kristana v začetku leta 1898 na shodu v Celju, ki so se ga udeležili tudi predstavniki celjskih nemških nacionalcev. Kaj nenavadna družba za slovenskega socialdemokrata. Kristan se je očitno skušal od nje distancirati. Kot pravi poročilo, je »najpreje razbil z jedrnatimi besedami domišljevanje nekaterih nemških nacionalcev — liberalcev, ki so upali, da jim bode služila socialna demokracija kot dekla«. V nadaljevanju je »na podlagi politično zgodovinskih dat dokazal, da je bil le slučaj, ako so imeli socialdemokrati in meščanski Nemci na zadnjem zasedanju skupnega nasprotnika v Badeniju, kajti jezikovne uredbe so bile le slučaj...« Socialni demokratje bi bili proti vladi tudi v vseh drugih primerih.²¹ O tem ali je vsebina uredb bila pravična ali ne, v tej družbi očitno tudi Kristan ni hotel govoriti. Politična hipoteka sodelovanja z nemškimi nacionalci za slovenske socialdemokrate s tem še ni bila odpravljena. Značilno je, da je še dve leti pozneje, 18. marca v Celju, zopet prišlo do shoda socialne demokracije ob udeležbi celjskih nemških nacionalcev, ko je šlo za skupni nastop na občinskih volitvah. Pri tem je Etbin Kristan prišel v polemiko z urednikom »Deutsche Wacht« Ambrožičem in v tem besednem boju vzkliknil: »Jaz sem Slovan!«²²

²⁰ Svoboda, 23. maj 1897, št. 5.

²¹ Svoboda, 23. januar 1898, št. 1.

²² Rdeči prapor, 21. marec in 1. april 1900, št. 9-10.

Slovenska socialna demokracija ni mogla nastopati proti splošni taktiki celotne avstrijske socialne demokracije v času Badenijeve krize. Njenega stališča pa vendar ne bi prav ocenjevali, če bi prezrli, da je prav v tem času na zanimiv način izrekla nazor o svoji vlogi v nacionalnem boju Slovencev in Jugoslovancev, o pomenu tega boja za socializem. »Delavec« je označil slovenski narod kot rod trpinov, proletarcev. Tukaj prvič srečamo oznako, ki jo je tako učinkovito povzdignil Ivan Cankar leta 1918. »Delavec« nadaljuje: »A tudi slovenski proletariat igra v boju za osvoboditev človeštva veliko vlogo, ker dasi je številčno majhen, predstavlja vendar narod, ki ima jednake pravice z vsemi drugimi narodi.« Nato pa se neposredno skliče kar na Marxa: »In Marx ... je rekel, da le-ta (socializem) zmaga tedaj, kadar se mu pridružijo Jugoslovani, katerih narodni značaj je sam po sebi socialističen.«²³ Nedvomno gre za zelo svobodno parafrazo Marxove misli. Prav zato pa se v njej tem bolj zrcali zamisel slovenskega socialista, ki je te besede pisal. Spoznanje o enakovredni vlogi slovenskega proletariata s proletariatom drugih narodov in še posebej o pomenu narodno-osvobodilnih prizadevanj jugoslovanskih narodov za zmago socializma, vse to so ideje, ki gredo daleč pred svojim časom.

Avstrijska socialna demokracija je svojo zmotno taktiko v Badenijevi krizi odkupila s tem, da je leta 1899 sprejela znani brnski narodnostni program.²⁴

Treba se je nekoliko ustaviti ob posebnem predlogu, ki ga je na brnskem kongresu dala jugoslovanska socialdemokratska stranka in katerega avtor je Etbin Kristan. Bistvo tega predloga je v tem, da bi se avtonomija narodov ne zasnovaala teritorialno, temveč na osebnem načelu.²⁵ Marsikaj je bilo že rečenega o vprašanju, odkod Etbinu Kristanu ta zamisel, a to vprašanje še ni do kraja pojasnjeno. K tej problematiki bi prispevali le opozorili na dva momenta.

Znano je, da je Etbin Kristan svoje neteritorialno pojmovanje naroda in temu primerno nopolitično, temveč zgolj kulturno rešitev narodnega vprašanja pojasnjeval s sledečim načelnim stališčem: »Če zametujemo državo kot takšno in jo hočemo nadomestiti s svobodno družbo, tedaj ne more biti naša naloga ustvarjati novo državno formacijo. Z načelom svobodne družbe je vzporeden pojem naroda, ki je ločen od ozemlja.«²⁶ V tem načelnem stališču se nedvomno zrcali neko revolucionarno pričakovanje, zaradi katerega bi bilo napačno trditi, da Kristanovo zanikanje političnega značaja narodnega vprašanja izvira iz nekakšnega oportunizma. Po drugi strani pa to pričakovanje o tako rekoč takojšnjem likvidiranju države in ustvarjanju svobodne družbe ne ustreza Marxovim stališčem, da se bo proletariat tudi po revoluciji moral opreti na državo. Prav v tem vprašanju je bila ena temeljnih razlik med marksisti in anarhisti. Le-ti so trdili, da bo z buržoazno državo likvidirana vsaka država sploh. Vprašati se je treba, kakšen je Kristanov odnos do anarhistov. Če pogledamo pisanje »Rdečega prapora« v tistem času — izhajal je v Trstu ob zelo aktivnem sodelovanju Etbina Kristana, ki je tedaj živel v Trstu — opazimo, da ob več priložnostih govori o anarhizmu in to kot o povsem upoštevanja vredni struji v mednarodnem delavskem

²³ Delavec, 1. oktober 1897.

²⁴ Zgodovinski arhiv KPJ, Tom. V., Beograd 1951, 62.

²⁵ Isto delo, 64. — Dušan Kermavner, O političnem liku Etbina Kristana, Naši razgledi, Ljubljana, 5. december 1953, št. 24.

²⁶ Zgodovinski arhiv KPJ, Tom. V, 66.

gibanju. O socializmu in državi večkrat razpravlja v duhu, ki se izraža npr. v stavku: »Revolucionarni socializem zahteva družabnih razmer po ljudstvu; naš namen ni socialistična država bodočnosti, temveč svobodna družba, societas libera.«²⁷ Jeseni 1898, ko je v Avstriji zavladovalo veliko razburjenje in se vnela gonja proti anarhistom zaradi umora cesarice Elizabete, je »Rdeči prapor« pogumno nastopil proti preganjanju anarhistov in opozarjal, da to preganjanje ne velja samo morilcem, ki jih napačno identificirajo z anarhisti, marveč tudi »proti vsem svobodnim duhovom.«²⁸ V tem času je v Trstu, pod vplivom razmer v Italiji, anarhizem precej občuten.²⁹ In najbrž moramo med tistimi posebnostmi tržaških razmer, ki so navdihnile Ethina Kristana pri zasnovi predloga o avtonomiji oseb, upoštevati tudi vpliv anarhizma, morda asimiliranega v Avstriji takrat še občutnemu izročilu nekdanje radikalne struje.

Predlog jugoslovanske socialdemokratske stranke je bil tako zelo podoben načrtu, ki ga je bil nekaj mesecev poprej razložil dr. Karel Renner (Synopticus) v svoji knjižici, da je Ethin Kristan čutil potrebo povedati, da svojega predloga ni povzel po Rennerju, temveč da je to idejo samostojno objavil že leto poprej v češki reviji »Akademie«. Ob tem pa je treba opozoriti na bistveno razliko med obema zamislima, ki je ostala neopažena. Gre prav za odnos do države. Že sam naslov Rennerjeve knjižice »Staat und Nation« (Država in narod) opozarja, da v Rennerjevem konceptu zavzema država docela nesporno mesto. Rennerju ne lebdi pred očmi prav nobeno revolucionarno likvidiranje države, nasprotno, on želi integralno habsburško državo ohraniti, seveda pa jo notranje sistemsko demokratizirati. Podobno tudi v svoji knjigi s prav tako značilnim naslovom »Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat« (Boj avstrijskih narodov za državo) tri leta pozneje (1902). Izhodišča Kristana in Rennerja so bila v temelju različna, čeprav sta predlagala zelo podobne rešitve.

Ni nepomembno, nadalje, da je JSDS v svojem tisku o brnskem programu poslej molčala. Kadar je govorila o avtonomiji, je to vedno delala v izrazju Kristanovega projekta. Slovenski socialdemokrati niso omenjali okoliščine, da brnski program pomeni tudi Zedinjeno Slovenijo.³⁰ To je Ivan Cankar v svojem znanem predvolilnem govoru 6. aprila 1907 pravzaprav šele odkril. Njegov očitek slovenski inteligenci, da brnskega programa niti brala ni, je tako po svoje veljal tudi za slovenske socialdemokrate.

V letih pred koncem stoletja je poudarjanje revolucionarnosti v slovenskem socialdemokratskem tisku še običajna in nesporna zadeva. V teh letih in še v prvih letih 20. stoletja se socialni radikalizem dosti pogosto pojavlja v nastopih delavstva. Stavka Lloydovih kurjačev februarja 1902 v Trstu z njej sledečo generalno stavko, demonstracijami in napadom vojske na demonstrante, pri čemer je bilo ubitih 14 delavcev, večidel Slovencev, pomeni nedvomno največji in najostrejši razredni spopad pred prvo svetovno vojno, v katerem je sodelovalo slovensko delavstvo. Socialni nemir s tem še ni bil končan. Tedanji položaj je urednik »Naših zapiskov« Linhart takole opisal: »Ravno tako je, kakor da bi te doslej tako indiferentne delavce poprijela

²⁷ Rdeči prapor, 27. junij 1898, št. 11.

²⁸ Rdeči prapor, 17. oktober 1898, št. 20.

²⁹ Rudolf Golouh, Pol stoletja spominov, Ljubljana 1966. — Dušan Kermavner, O tržaškem anarhizmu, ZC XXII/1968, 115—135. — Ennio Maserati, Gruppi anarchici a Trieste dalla fine dell'Ottocento al 1914. Nuova Rivista Storica, LIII, 1969, št. V—VI.

³⁰ Katica Flajnik, Rdeči prapor o Brnskem programu, Rkp. diplom. dela, FF 1976.

neka velika ekstaza. Tržaška splošna stavka, ta veliki izbruh ljudske nezadovoljnosti, je bila nekako znamenje za pričetek gibanja. Sledile so ji ljubljanska zidarska, tesarska, mizarska in pasarska stavka, potem tržaške manjše stavke kovinarske, tvorniške, mesarske, tramvajske, dalje stavke v Zagrebu, na Reki in v Pulju. Mrzlica je poprijela mrzli jug...³¹ Nekakšen paradoks je, da se je prav tisti čas v vrste JSDS zanesel spor med marksisti in revizionisti. Dejstvo da stranka ni priznala izključne veljavnosti nobeni teh struj in da je revizionizem v stranko bil mirno vključen poleg do tedaj vladajočih nazorov, je dejansko pomenilo (tako kot v avstrijski socialni demokraciji sploh) prevladanje reformistične usmeritve. Znano je, da je v teh letih še tja do velike trboveljske stavke v letu 1906 nekakšno radikalno usmeritev vendarle še predstavljal Karl Linhart, ki ga je vodstvo stranke potem tako sramotno moralno likvidiralo.³² Pri Linhartovem socialnem radikalizmu pa opazimo potezo, ki je vredna posebne omembe. Ta radikalizem se namreč pri njem povezuje z radikalizmom v nacionalnem vprašanju. Eden izmed izrazov tega je njegov govor na ljubljanskem shodu za slovensko univerzo 1. decembra 1901. Opozarjal je, da se mora začeti aktiven boj, ker s platoničnimi resolucijami ni še nič doseženega. V skladu s splošnim stališčem socialne demokracije je pozival slovenske poslance, naj puste svoje polovičarstvo. Posebno pomemben pa se zdi njegov nasvet: »Postavijo se naj na *ekstremno jugoslovansko stališče*«. ³³ To je tedaj bila povsem nova beseda in treba bo še raziskati, kakšno vsebino ji Linhart daje. »Radikalnega« Linharta, kakor so ga v javnosti apostrofirali, srečamo tudi na shodih slovenskih strank leta 1903 v protestnem gibanju ob dogodkih na Hrvaškem.³⁴ Vsebinsko najizrazitejši med njimi je bil shod v Celju 1. junija. Med govorniki je Linhart zopet zavzel posebno mesto, ko je pozival poslance na odločnejše akcije in predlagal *osamosvojitev od Dunaja, Körberja, Khuena in birokracije*. Slovenski socialdemokratski tisk je tedaj dokazoval, da je nacionalno tlačenje Hrvatov le zunanja oblika gospodarskega izkoriščanja, pri katerem so mase najbolj prizadete. To je bilo v opreki z uradno tezo o zgolj kulturnem značaju narodnega vprašanja. Linhart je tedaj zaradi odsotnosti Etbina Kristana idejno vodil »Rdeči prapor«. Če se spomnimo podatka, da je Linhart jeseni 1905 v Ljubljani na socialno demokratski demonstraciji za splošno in enako volilno pravico napadal odnos Slovencev do habsburške dinastije in jih opozarjal, kako brez koristi je zanje, da za to nemško dinastijo prodajajo kri in življenje, potem zaznavamo obrise Linhartovega političnega nazora. Zanimivo je ugotoviti, da se je v začetku 20. stoletja tako živi, pozneje pa otrpli socialni radikalizem povezoval z nacionalnim radikalizmom v politično smiselno celoto.

Neposredno najobčutnejši pojav desetletja je prevlada in konsolidacija modernega političnega katolicizma, modernega klerikalizma v slovenskem političnem življenju. Na prelomu stoletij se izoblikuje s tem pojavom poglavitni problem, ki ga mora napredno družbeno gibanje na Slovenskem reševati cela štiri nadaljnja desetletja. To je vprašanje, kako ločiti demokratske katoliške množice od klerikalizma in klerikalnega vodstva in kako doseči njihovo prehajanje na napredne nacionalne in družbene pozicije, kamor

³¹ Naši zapiski I, 1902.

³² Dušan Kermavner, O slovenskem delavskem gibanju do Cankarjevega političnega nastopa, Naša sodobnost, 1950.

³³ Vseučiliški zbornik (Janko Polec in Bogumil Senekovič), Ljubljana 1902, 284.

³⁴ Slavica Plahuta, Slovenci in »narodni pokret« na Hrvaškem 1903. Rkp. diplom. dela, FF 1972.

so po svojem nacionalnem čutu in socialnem položaju dejansko ves čas spadale.

Najpomembnejša značilnost modernega klerikalizma je, da se ne omejuje več — kot njegovi predhodniki v prejšnjih desetletjih — le na opiranje na avtoriteto državnih in cerkvenih vrhov na eni in na politično obvladovanje konservativnih kmečkih posestnikov na drugi strani. Novi klerikalizem spoznava možnosti, ki jih prinaša razvoj meščanske demokracije, zaveda se nujnosti, da te možnosti obrne sebi v prid. Obvladovanje množic, ki jih demokratizem meščanske družbe priteguje v politično življenje, je pot h krepitvi postojank klerikalizma. Naloga se glasi: utrditi in vsestransko razširiti svoj vpliv prek »organiziranega ljudstva«. Ta pojem in to zamisel je v slovensko politično življenje vnesel dr. Anton Mahnič že v prejšnjem desetletju. V »našem« desetletju ju aktivisti novega klerikalizma uspešno uresničujejo. Usmerjajo se k problemom tako malomeščanstva kot proletariziranega prebivalstva vasi, mest in industrijskih središč, usmerjajo se k problemom novih volilcev. Staro socialno bazo kmečkih posestnikov širijo na tiste družbene plasti, ki jih kapitalistično gospodarstvo tare in obenem številčno krepi. Ustvarjajo moderno množično stranko, trdno oprto na gosto mrežo »nepolitičnih« organizacij, kreditnih in konzumnih zadrug, delavskih društev, prosvetnih organizacij in še mnogih drugih. Nenavadnost tako ustvarjenega položaja je v tem, da vsak novi dosežek naprednih družbenih sil, predvsem delavskega gibanja, na področju širjenja demokratičnih pa tudi socialnih pravic, neposredno krepi stranko modernega klerikalizma. Pri državnoborskih volitvah l. 1897, ko so velike množice prvič volile v novi kuriji na temelju splošne volilne pravice, v nemških alpskih deželah (s Trentinom) ti ljudski volilci med 21 poslanci izvolili kar 19 klerikalnih (vseh vrst) in le enega nemškonacionalnega liberalca in enega socialdemokrata. Slovenci so v splošni kuriji izvolili tri poslance in vsi trije so bili duhovniki! Takšen rezultat je v splošnem utišal ugovore in pomisleke konservativnih klerikalcev in vi-sokega klera proti novodobnemu klerikalnemu demokratizmu. Na Slovenskem se je Katoliška narodna stranka že naslednje leto programsko izrekla za splošno in enako volilno pravico. »Visoka politika Kluna se je morala umakniti demokratičnejši krščansko socialni struji Mahniča in Kreka, povzeti po Luegerju«. Tako je odločilni prodor »modernih« v klerikalnem taboru že v tistih letih označil »masarykovec« dr. Anton Dermota.³⁵

Pot do priznanja takega demokratizma kot primerne sredstva za pospeševanje političnih ciljev klerikalizma pa nikjer in tudi ne v klerikalnem taboru na Slovenskem, ni bila preprosta in lahka. Poprej so njegovi zagovorniki in razširjevalci morali izpolniti nekatere pogoje.

Ob začetku svojega nastopa trdi novodobni klerikalizem tudi na Slovenskem, da je liberalizem njegov poglavitni nasprotnik. V boj proti liberalizmu vnaša antisemitsko razpoloženje, sklicuje pa se tudi na socialno vprašanje. Liberalizem enači s kapitalizmom in ga obtožuje, da ustvarja nevarne in krščanskemu čutu pravičnosti neprimerne razmere. Že I. slovenski katoliški shod (29.—31. avgusta 1892) pa obravnava poleg kmečkega tudi delavsko vprašanje, sklicujoč se na »delavsko« encikliko papeža Leona XIII. (1891). S tem se je na Slovenskem v okviru modernega klerikalizma začel pojav, ki ga poznamo z imenom »krščansko socialno gibanje«.³⁶ Referent na shodu

³⁵ Naši zapiski I, 1902, št. 4-5.

³⁶ Angelik Tominec, Osnovna načela krščanskega socializma, Ljubljana 1931, 9.

dr. Žitnik je še kot prvega krivca obtožil liberalizem, da je razbil stanovsko (fevdalno) družbo in prinesel bedo; socialisti so mu šele drugotno zlo. Po-udaril pa je, da cerkev kliče k odstranitvi razrednega boja, zato pa hoče doseči pravično delovno zakonodajo. V debati o referatu je dr. Krek izrazil bolj svoje osebno nagnjenje, ko je opozoril: »Predstavljati si moramo, da ne delimo delavcem milosti, ampak pravico...« Ta pravica pa je — priti v nebesa, živeti v blagostanju. Jasno politično opredelitev je izrekel šele Andrej Kalan, ko je proti mnenju, da je na Slovenskem še kaj malo industrijskega proletariata, ugotovil: Tudi na Slovenskem je potrebno govoriti o socialnem vprašanju, za njegovo rešitev pa obstaja dvojna pot, krščanski socializem in brezbožni socializem. Prava nevarnost je slednji.³⁷ Z opredelitvijo pravega in poglobitnega sovražnika se moderni klerikalizem kot najučinkovitejšega sredstva proti njemu oprime posebne oblike krščanskega demokratizma — krščanskega socialstva (spočetka mu še pogosto pravijo tudi »krščanski socializem«). Organizacijsko se ta akcija izrazi v ustanavljanju katoliških delavskih društev.

Prvo slovensko katoliško delavsko društvo so ustanovili v Mirnu pri Gorici Mahničevi privrženeci že pred katoliškim shodom, pozimi 1891/1892.³⁸ Šele dobro leto po shodu je bilo ustanovljeno takšno društvo v Idriji (29. oktobra 1893), naslednjo pomlad pa v Zagorju (24. marca 1894). Dr. Krek se je organizacije delavstva neposredno lotil poleti 1894.³⁹ V tem času je naznanil, da pojde v Brno na češko-slovanski katoliški shod, zatem pa na Dunaj, da bi se udeležil tamkajšnjega »socialnega kurza«.⁴⁰

Krekova udeležba na teh dveh prireditvah je najbrž bistveno vplivala na njegovo zamisel krščanske socialne akcije tako v vprašanjih njene oblike zlasti pa v vprašanju njene jasne politične opredelitve. Po svoji vrnitvi iz Brna in z Dunaja je imel dr. Krek 19. avgusta 1894 na Pristavi pri Trzinu govor o delavskem vprašanju, ki ga lahko štejemo kot programsko opredelitev vse njegove nadaljnje krščanskosocialne politične akcije.⁴¹ Tu je dejal povsem jasno: »Socialna demokracija in katoliška cerkev sta tisti sili, med katerima se bo bil zadnji boj. Vsi vmesni kričachi, naj se imenujejo liberalci ali kakorkoli, so brez pomena...« Zavrnil je razredni boj kot nenaraven, kajti naravna je sloga med razredi na temelju krščanske pravičnosti in ljubezni. Prvo, kar je potrebno, je to, da se družba vrne k Bogu, da se obnovi v krščanstvu. Država naj vrne cerkvi odvzete pravice (zakonsko pravo, šolo, premoženje, nedotakljivost vzgoje duhovnikov, cerkvenega življenja), kajti morda bo kmalu prepozno opominjati države, naj krenejo na pravo pot. Usodni boj lahko kmalu napoči. »Gorje nam, če bo tedaj naša malomarnost vzrok, da zmaga socializem! Da se to ne zgodi, združujmo se; delavska in druga društva so nam potrebna...«

Takšen program socialne akcije novega klerikalizma na Slovenskem ni bil nič specifično slovenskega. Bil je izraz trdne opredelitve klerikalizma v temeljnem antagonističnem nasprotju, ki se je uveljavilo v razviti meščanski družbi. Novodobni klerikalizem se je v tem nasprotju definiral kot poglobitna protirevolucionarna, protisocialistična sila. V nadaljnjem polstoletnem raz-

³⁷ Poročilo pripravljalnega odbora o I. slov. kat. shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani. Ljubljana 1893, 93—100, 238—241.

³⁸ Slovenec, 29. april 1892, št. 97; po D. Kermavner, Začetki, 393.

³⁹ Ivan Prijatelj, V. Opombe D. Kermavnerja, Ljubljana 1966, 500.

⁴⁰ Slovenec, 31. avgust 1894, št. 173.

⁴¹ Slovenec, 23. in 24. avgust 1894, št. 192—193. — Janez Ev. Krek, Izbrani spisi, II/2, 229 (odlomki).

voju se je pravilnost te definicije do kraja potrdila. Njen značaj je bil očiten že takoj spočetka. Manj očitno pa je bilo dejstvo, da se je cerkev s svojim novodobnim klerikalizmom trdno povezala z obstoječo meščansko družbo in se postavila na njena stališča. Protiklerikalne sile, posebno še med meščanskimi liberalci, tega niso kaj dosti opazale in so svoj boj proti klerikalizmu še naprej vodile pod gesli boja proti fevdalni reakciji in srednjeveškemu mračnjastvu, kar pa novi družbeni orientaciji cerkve in klerikalizma ni več ustrezalo in je v glavnem, zlasti pa na Slovenskem, ostalo brez učinka. S svojo socialno kritiko razmer, ki jih je ustvarjal kapitalizem, je krščansko socialno gibanje ustvarjalo videz neke distance do kapitalizma, videz te distance celo samo skrbno gojilo. Posebno še pod pritiskom razpoloženj in zahtev delavskega elementa, ki ga je organiziralo v svojih društvih in najbrž je docela resnično, da so v to distanco iskreno verjeli tudi posamezni aktivisti tega gibanja. Razrednemu položaju krščansko socialnega delavstva objektivno, osebnemu iskrenemu prepričanju posameznikov pa subjektivno, je pripisati, da je ta del krščanskosocialnega gibanja v zgodovinskem razvoju nadaljnjih desetletij končno stopil na razredno stališče in na stran socializma. A neogibno je bilo, da prej pretrga s klerikalizmom in klerikalno stranko. To pa je ob njegovem nastanku bila še neslutena prihodnost. Tedanja stvarnost je bila taktika razbijanja socialdemokratskih shodov, ki so jo krščanski socialci začeli še istega leta, 20. septembra 1894, v Kamniku in nadaljevali še nekaj let.

V omenjenem programu je morda treba Krekovi osebnosti pripisati le izjavo: »Dokazati moramo socialdemokratom, da nismo volkovi, da so reveži naši bratje, da umevamo pravo ceno bogatstva in premoženja.« Pri tem je Krek nedvomno mislil na socialdemokratske množice, gotovo pa ne na socialdemokratsko stranko in njeno vodstvo, ki ga je odklanjal. Takšno svoje stališče je zavestno in namenoma poudaril npr. v svojem znanem prvem nastopu v državnem zboru leta 1897, ko je zagovarjal vlado, ki je razpustila socialistično železničarsko organizacijo in ko je poudarjal, da se mora najprej zlomiti strahovlada socialdemokratov nad delavci.⁴²

V teku enega leta je dr. Krek nato izdelal in objavil svoj znani »Socialni načrt slovenskih delovnih stanov«. Tu je razvil program socialne reforme, temelječ na solidarizmu stanov v nasprotju z razrednim bojem. Isto, 1895. leto, je izdal tudi svoje znamenite »Črne bukve kmečkega stanu« in razvil široko zasnovano in vztrajno vodeno akcijo za združno samopomoč kmetov, ogroženih od učinkov kapitalističnega razvoja. Začel se je razmah drugega obdobja slovenskega združništva. Krščansko-socialna delavska in združna akcija je nedvomno vzbujala tisti vtis socialnega radikalizma, ki je bil potreben, da si njeni organizatorji morejo pridobivati zaupanje socialno ogroženega vaškega in mestnega prebivalstva. Upravičeno je opozorilo, da mora naše politično zgodovino pisje v zadostni meri upoštevati okolnost, da se je novo klerikalstvo v svoji politični akciji obleklo socialno, ljudsko, če hoče spoznati odločilne vzroke njegovega uspešnega pohoda na Slovenskem.⁴³ Treba pa je spregovoriti še o drugi plati tega pojava.

S svojim radikalnim videzom ni krščansko socialna akcija vzbujala le odpora med konservativci v klerikalni stranki, vzbujala je tudi zaskrblje-

⁴² Svojega protisocialdemokratskega govora se baje pozneje sam ni rad spominjal. — Ruda Jurčec, Krek, Ljubljana 1935, 137.

⁴³ D. Kermavner, navedek v Bogo Grafenauer, Problemi in naloge slovenskega zgodovino pisja v zvezi z obdobjem do 1918, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1970, 199.

nost med liberalci kot predstavniki meščanstva. Če je Franjo Šuklje 16. februarja 1895 v kranjskem deželnem zboru zagovarjal potrebo krepke, konservativne, versko navdahnjene stranke na Slovenskem kot protiuteži nasproti radikalizmu, potem to gotovo ni storil le za to, da bi kot liberalec izražal nasprotja v konkurenčni Katoliški narodni stranki. Gotovo je tudi izražal pravo zaskrbljenost slovenskega meščana pred socialnim radikalizmom.⁴⁴ Slovenski meščan tedaj še ni sprevidel, da je ta navidezni socialni radikalizem zanj pravzaprav najboljša varščina pred pravim socialističnim gibanjem. Po drugi strani tudi odpor konservativcev v klerikalni stranki proti krščanskosocialni akciji ni izvirал le iz nezaupanja do mladih klerikalcev in iz odpora do njihovega nespoštovanja nekaterih avtoritet, temveč so ti konservativci zaznavali realno nevarnost, ki se je s pojavom krščanskosocialnega gibanja stranki obetala. Prav zaradi razrednega značaja množic, ki jih je to gibanje zajemalo, pred vsem množic delavstva, je to gibanje utegnilo postati dvorezen meč. Nastala je nevarnost, da se gibanje ne le okrepi, temveč tudi politično osamosvoji, da se otrese varuštva klerikalne stranke. Šlo je za to, ali se bodo krščanski socialci osamosvojili v posebno stranko ali ne.

Znano je, da je odločitev padla že leta 1896 ob nadomestnih volitvah za Klunov državnozborski mandat. Krekovo pismo Josipu Gostinčarju iz tistih dni jasno kaže, da ni bil pripravljen podpreti samostojne politične akcije krščansko socialnih delavcev nasproti vodstvu stranke, čeprav je taktično še vedno govoril o možnosti, da se posebna stranka ustanovi.⁴⁵ Krekovo pismo je dokaz, da je pravilna ocena, da »je bil Krek toliko duhovnika in discipliniranega uda cerkvene hierarhije, da je skušal v okviru oficialne konservativne avstrijske cerkvene ideologije realizirati svoje demokratične načrte«, da se zato s svojim demokratičnim krilom ni mogel odcepiti od reakcionarnih vrhov in se približati delavstvu.⁴⁶ Znano je tudi, da se je Krek že naslednje leto, 1897, vnovič podvrgel stranki in duhovniški disciplini, ko je privolil, da kandidira za državni zbor v novi splošni kuriji in se s tem odmakne svoji množični bazi.⁴⁷ S tem je ohranil klerikalni stranki krščanskosocialne delavce in vaše proletarizirance in stranki zagotovil njeno življenjsko moč, cerkvi in klerikalizmu na Slovenskem pa šele omogočil, da se strne z meščanstvom in vključi v njegovo družbo.

Trajnejše krize zaupanja, ki jo je ob teh dogodkih pričakoval socialdemokratski »Delavec«, ni bilo. Najbrž tudi zato ne, ker je nekaj časa krščanskosocialno delavstvo še vendarle imelo v okviru stranke lastno politično organizacijo. 14. oktobra 1897 je bila ustanovljena Slovenska krščansko-socialna delavska zveza. Ta je naslednje leto, 28. maja 1899, priredila t. i. Prvi vseslovenski delavski shod, ki se je izrekel za Krekov program delavskih stanov iz leta 1895. Delavska zveza pa se ni razmahnila, še v letu 1899 je prenehal izhajati njen »Glasnik«. Strankino vodstvo je delavske predstavnike puščalo ob strani in bilo je opaženo, da tudi II. slovenski katoliški shod ni v to vodstvo izvolil nobenega delavca. Že leta 1902 se je strankinemu vodstvu posrečilo brez kaknega odpora spremeniti Delavsko zvezo v Slovensko krščansko socialno zvezo kot središče splošnega klerikalnega prosvetnega dela. Šele

⁴⁴ Fran Šuklje, Iz mojih spominov II, Ljubljana 1929, 86.

⁴⁵ Pismo dr. Janeza E. Kreka Josipu Gostinčarju (b. d., poletje 1896), Narodni muzej, Ljubljana. — J. Pleterski, Elementi, 41—42 (kot op. 17).

⁴⁶ Sperans (Edvard Kardelj), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1939, 192.

⁴⁷ Ferdo Gestrin — Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca 18. st. do 1918, Ljubljana 1966, 284.

ob novi aktivizaciji krščanskosocialne organizacije ob stavkah v ljubljanski Tobačni tovarni in pa na Jesenicah se je Krek odločil ustanoviti spet posebno delavsko glasilo »Naša moč«. Ob takšnem razvoju krščansko-socialno delavstvo ni moglo postati resnejši konkurent socialni demokraciji med industrijskim proletariatom. Otežkočalo pa je včasih slovenskim socialnim demokratom ohranjati samostojno, razredno stališče, primoralo jih je v skupne nastope v zadevah volilne pravice in socialnih reform. Takšen je npr. bil skupni shod 1. septembra 1901 v Ljubljani, na katerem sta složno nastopila krščanski socialci Ivan Štefe (znani Šušteršičev pribočnik po razcepju v SLS l. 1917) in pa Etbin Kristan za starostno in invalidsko zavarovanje, za oskrbo vdov in sirot, pri čemer sta tudi složno udrihala po liberalcih.⁴⁸ Značilno in zanimivo je olajšanje, s katerim je Anton Dermota istega, 1901. leta, ugotavljal, da se je krščansko-socialno gibanje na Slovenskem »na srečo« že popolnoma zlilo s klerikalizmom.⁴⁹

Ob takšni ukrojitvi socialnega radikalizma v svojem krščanskosocialnem delavskem gibanju je morala Katoliška narodna stranka, da bi ohranila in še razširila svoj vpliv, skrbeti za privlačno taktiko v drugih vprašanjih, predvsem v narodnem. Ob svojem začetku je novodobni klerikalizem na Slovenskem, da bi se ostro ločil od liberalnih katolikov, slogaških konservativcev in seveda od liberalcev, poudarjal, da je narodno vprašanje drugotnega pomena. Prvi slovenski katoliški shod je zahteval »tesno zvezo katoličanov raznih avstrijskih narodov« brez razlike, tj. odklonil je posebno omembo Hrvatov in sploh avstrijskih Slovanov,⁵⁰ ni se hotel zavzeti za slovensko univerzo. Zahteval je enakopravnost Slovencev v smislu čl. 19 ustavnega zakona, jamstvo za uresničitev pa je videl v katoliški solidarnosti vseh narodov. Novi slovenski klerikalizem se je oziral predvsem k nemškim krščanskim socialcem in v njih videl tisto politično moč, ki bo narodno vprašanje v Avstriji rešila na krščanskih načelih. Ob koncu l. 1893 in še v l. 1894 so njegovi aktivisti razpravljali o možnosti, da se vsi krščanski socialci Avstrije, slovenski, nemški in drugih narodov, združijo v eno stranko po vzgledu nemškega centra.⁵¹ Prav nič jih niso omajali ugovori, da so nemški krščanski socialci tudi nacionalisti in da Avstrijski centrum ni mogoč iz narodnih razlogov. Veliko pozneje, l. 1910, je dr. Krek o tej iluziji ironično govoril kot o »politični erotiki s krščansko socialno stranko«, da so od nje »naivno pričakovali, da bo ... naše pravične narodno politične zahteve kar lepo uresničene postavila na mizo.«⁵²

Da bi dobili v roke argumente od samih nemških krščanskih socialcev, so se ti aktivisti jeseni l. 1893 obrnili na enega njihovih voditeljev, prof. dr. Scheicherja, z vprašanjem, kakšno bi bilo stališče krščanskih socialcev v narodnem vprašanju, če bi se ustanovil katoliški centrum. Scheicher je svojčas maturiral v Novem mestu in je zanj bilo znano, da ima o Slovencih lepo mnenje.⁵³

Nedvomno so od njega pričakovali ugoden odgovor. Scheicher pa jim nikakor ni ustregel: »Tudi pri nas je poudarjanje narodnosti težavno«, je

⁴⁸ AS, Kranj. dež. vlada, preds. spisi, št. 3952 iz 1901 (iz gradiva Eme Umek za razstavo o slovenskih narodnih in socialnih programih).

⁴⁹ Dopis dr. Antona Dermote, Slovensky Přehled, 1901.

⁵⁰ Janko Pleterški, Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade, ZČ XXIX, 1975, 272.

⁵¹ Liga + 77, Svobodna Cerkev, Slovenec, 1893, št. 271, 274, 277. — Prim. Ivo Piry, Publicistika Lige, rkp. sem. naloge, FF 1975.

⁵² Slovenec, 14. marec 1910, št. 59.

⁵³ F. Suklje, Spomini III, 50.

odgovarjal. »Če mi nemški duhovniki to delamo, potem menijo Slovani, da imamo kaj proti njim. Če pa tega ne storimo, nam lastni ljudje očitajo izdajstvo naroda. Jaz sem nacionalen in hočem, da bi posestno stanje Nemcev, tako kot drugih narodov, excepta iudaica, bilo zaščiteno.«⁵⁴ Scheicher torej brani nemško posestno stanje, tj. prevladujoči položaj nemštva v državi. Slovenski aktivisti tega pisma najbrž ne bi niti objavili, če v njem ne bi bilo še nekega zelo zanimivega stavka. Scheicher je namreč svarilno pristavil: »Mi duhovniki moramo najti pravo pot k pobratenju narodov, sicer pridejo socialisti. Potem pa je konec z nacionalnostjo in vero.« Iz Schëicherjevega odgovora je pravzaprav bilo moč razbrati, da mora biti podlaga mednarodne solidarnosti avstrijskih krščanskih socialcev ne toliko internacionalno krščansko načelo, kolikor njihov antisocializem.

Prvi resni dokaz o nacionalizmu nemških krščanskih socialcev je bilo njihovo glasovanje v letu 1895 proti postavki o slovenskih gimnazijskih razredih v Celju na strani nemških liberalcev oziroma nemških nacionalcev. Tedaj je stari konservativni Klun pripomnil: »Zdaj vemo pri čem smo s krščanskimi socialci!«⁵⁵

Poseben pomen je narodno vprašanje za slovensko klerikalno stranko dobilo po prvih strankarsko ločenih volitvah v kranjski deželni zbor 1895, potem ko so slovenski liberalci s svojo zvezo z nemškimi poslanci v kranjskem deželnem zboru spremenili relativno večino KNS v manjšino, ki ji ne gre nobena beseda. Očitek narodnega izdajalstva je od tega trenutka naprej pa vse do konca te nemško liberalne zveze postal poglavitno politično orožje slovenskih klerikalcev vseh vrst proti slovenski liberalni stranki. Slovenski liberalci na Kranjskem so se le s težavo otepali teh očitkov in dokazovali, da niso storili nobenega slovenskemu narodu škodljivega dejanja. Takšno dokazovanje je seveda imelo bistveno šibko točko, ki je nanjo opozorila tržaška »Edinost«, ko je zapisala, da niso pomembna samo izvršena dejanja, ampak da so morda še bolj pomembna tista dejanja v korist slovenskega naroda, ki jih je Narodna stranka na Kranjskem opustila zaradi ozirov na svoje nemške partnerje.

Stališče nemških krščanskih socialcev, ki so se brez rezerve vključili v fronto nemških nacionalističnih strank proti Badenijskim jezikovnim uredbam, je odločilno razbijalo vsakršne upe slovenskega klerikalizma, da bi se lahko skliceval na krščansko solidarnost. V letu 1898 so zato slovenski krščanski socialci poprijeli narodno vprašanje na nov način. Omeniti je treba protinemške demonstracije v Ljubljani 20. februarja 1898, ki so jih priredili klerikalni mladinci ob pomoči krščansko socialnega delavstva. Še isto leto je prišlo do znane izjave predstavnikov Katoliške narodne stranke za program hrvaškega državnega prava na pravaškem zboru na Trsatu.

Iniciativa za zvezo s hrvaškimi pravaši je po vsem videzu prišla od Kreka in njegovega kroga. V letu 1898 je menda bil nek razpor med Krekom in Šušteršičem zaradi znane sprave med liberalno in klerikalno stranko na Kranjskem. Šušteršič je na to spravo pristal, ker je upal, da bo z njo razbil liberalno nemško zvezo v deželnem zboru, Krek pa je spravno pogodbo smatral za škodljivo, ker je omejevala ustanavljanje zadrug in posojilnic.⁵⁶ Krek je že

⁵⁴ Slovenec, 2. december 1894, št. 277.

⁵⁵ Gustav Kolmer, *Parlament und Verfassung in Österreich*, V, Wien—Leipzig 1909, 532. (»Zdaj vemo pri čem smo s krščanskimi socialci in kmalu si bodo o tem na jasnem tudi naši ožji plemenski tovariši, ki so v mladostni vnemi veliko dali na krščansko-socialno gibanje in si od njega obetali ne le osvoboditve od židovske prepodurance ter nacionalnega zatiranja, temveč so v duhu videli tudi že sijajen vzpon katoliškega življenja.«)

⁵⁶ R. Jurčec, 59.

več mesecev pred odhodom na Trsat populariziral na shodih misel o politični zvezi s Hrvati, o čemer pa »Slovenec« ni poročal. Vsi trije predstavniki Katoliške narodne stranke, ki so odšli na Trsat, so pripadali krščansko socialnemu krogu (poleg Kreka še Andrej Kalan in dr. Janko Brejc). Na Trsatu so zagotavljali, da ni nobenega nasprotja med njihovim pristopom k programu hrvaškega državnega prava in pa med dejstvom, da se slovenska državnozborska delegacija pridružuje adresnemu načrtu desnice, ki je federalistično deželno avtonomističen. Takega federalizma v Avstriji tako ne bo mogoče izvesti. Dogodki v državnem zboru na Dunaju dokazujejo nujnost skupnega dela Slovencev s Hrvati. Na Trsatu so se sestali »domovinaši«. Predstavniki Katoliške narodne stranke so se torej povezali politično s tisto frakcijo pravašev, ki je pozneje vstopila v Hrvaško-srbsko koalicijo in ne morda s Frankovimi »čistimi« pravaši. Izjavo na Trsatu je »Slovenec« v bistvu potrdil. Slovenski liberalci so se znašli v hudi zadregi, pomagali pa so si s tem, da so očitali klerikalcem neiskrenost. Zanimivo je, da so zaradi svojih negativnih izjav prišli v polemiko tudi s hrvaškim tiskom, ne le s pravaškim, tudi z »Obzorom«, glasilom Neodvisne narodne stranke. »Slovenski narod« si je končno pomagal s tem, da je priobčil pisanje »Dubrovnika«, glasila srbske stranke v Dalmaciji, ki je o trsatskem sestanku in tamkajšnjih izjavah pisalo s stališča srbskega odklanjanja pravaškega programa.

V letu 1899 so nemški krščanski socialci podpisali »binkoštni program« zveze nemških nacionalističnih strank. Ta program bi zagotovil dominacijo nemškega meščanstva v Avstriji, Slovincem pa položaj še poslabšal. Krek je tedaj imel številne politične shode, na katerih je opozarjal, da Slovenci ne morejo sami brez škode še nadalje prenašati pritiska Nemcev in Italijanov in kazal na rešitev: »Zaveznike si moramo iskati, a najprirodnejši in najbližji so Srbo-Hrvatje!« »Druga stranka (liberalna) je nasproti tej (jugoslovanski) misli indiferentna, ker je prišla od konkurenčne stranke,« je zapisal A. Dermota.⁵⁷ Nedvomno pa je tudi Narodno napredni stranki jugoslovanska orientacija ustrezala, kar se je pokazalo spomladi leta 1903 ob solidarnostnem gibanju vseh treh slovenskih strank zaradi protihrvatske politike madžarske vlade v banski Hrvatski. Odločitev Kreka ob koncu leta 1899, da odkloni odborništvo v zvezi avstrijskega krščansko socialnega delavstva in sploh vsako povezavo z nemškoavstrijsko krščansko socialno stranko in njegovo pojasnilo, da bi takšna povezanost zaradi nacionalizma krščanskih socialcev bila narodno izdajstvo, vse to je hrvatsko-pravaško orientacijo potrdilo.⁵⁸ V KNS tedaj ni bilo prave enotnosti med Šušteršičem in krščansko-socialno strujo.⁵⁹ Ni pa dvoma, da si je Katoliška narodna stranka prav prek zvez s Hrvati utrjevala vpliv v slovenski javnosti in tudi pri plebejskemu delu svoje množične baze.

Katoliška narodna stranka se je do leta 1904 že docela potrdila kot sestavni del slovenske meščanske politične strukture. Novi družbeni značaj modernega klerikalizma na Slovenskem pa je v marsičem ostal prikrit tedanjim njegovim sodobnikom. Narodno radikalna mladina in pa slovenski masykovci so upali klerikalizem na Slovenskem zavriniti z ljudsko prosvetnim delom na svobodomiselni podlagi in z organizacijskim delom na gospodarskem

⁵⁷ Dopis A. Dermota, Slovansky Přehled, 1899.

⁵⁸ Slovenec, 27. december 1899, 281 (»...smatram vsako politično zvezo z državnozborsko krščansko-socialno stranko v sedanjih razmerah kot narodno izdajstvo zaradi nespravljivega postopanja nemške „Gemeinbürgerschaft“«.) — L. Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja, 26.

⁵⁹ Janko Prunk, Škof Jeglič — politik. Kronika XIX, 1971, 33—34.

področju. Še najbolj so se spoznanju pravih vzrokov moči klerikalizma na Slovenskem približali socialni demokratje, ki so posebno skrbno in s skrbjo opazovali Krekovo krščansko socialno akcijo. Proti njej so se povezovali z liberalnim svobodomiselstvom, predvsem pa so dokazovali, da je socializem mogoče izbojevati samo z razrednih pozicij, nikakor pa ne v povezavi z državnimi in cerkvenimi vrhovi. Posebno Albin Prepeluh se je trudil, da bi slovenski socialni demokraciji našel uspešen način delovanja proti klerikalnemu vplivu. V teh letih se je prav posebej posvetil vprašanju občine kot organizatorja kolektivističnega gospodarstva in pa kmečkemu vprašanju. Znan je njegova brošura o prvem področju,⁶⁰ znano je njegovo vprašanje tedaj največji marksistični avtoriteti Karlu Kautskemu, kakšno politiko naj slovenski socialdemokratje vodijo do kmetov. Znano pa je tudi, da mu odgovor Kautskega ni mogel kaj pomagati. Poglavitna misel tega odgovora glede socialističnega združništva pri kmetih je namreč bila: »Kar mi tu moremo, morejo duhovniki tudi. Ti imajo poleg tega tudi možnost zahtevati privilegije in subvencije na račun ostalega prebivalstva za kmete, česar mi ne moremo.« Prav k sektaški osamitvi usmerjen je bil sklep odgovora: »Slovenski socialisti... hočejo pridobiti del posedujočega razreda za socializem. Ta poskus bo propadel... in kmalu se bodo tudi slovenski socialisti... zopet posvetili izključno proletarskemu razrednemu boju...«⁶¹

Dejansko je slovenski klerikalizem že v tistem času dosegel značilnosti, ki sta jih z marksističnega revolucionarnega stališča prva (ob italijanskem primeru) spoznala in ocenila Antonio Gramsci (1919) in Palmiro Togliatti (1929): Katoliško gibanje ni monoliten blok, podvržen strogemu cerkvenemu nadzoru, temveč kompleksna združba, v kateri se gibljejo zelo različne sile, tako po svojem razrednem izvoru kot po možnosti političnih izbir. Cerkev sama je bistveno zmanjšala razdaljo do drugih sil kapitalističnega sveta, bila je v šoli parlamentarnih režimov in sistema. Ni več ekstremen izraz fevdalnega režima, je sila, ki realno usmerja vso svojo energijo, vso svojo ideološko moč in vse svoje organizacijske strukture v boj za oblast v kapitalistični družbi. Cerkev dobiva v tem boju kapitalistično naravo. Ob zaostritvi socialnih konfliktov prihaja zato v nasprotje z interesi samih katoliških ljudskih množic.⁶²

Moderni slovenski klerikalizem si je svoje pomeščanjenje politično omogočil in zagotovil, ko je potlačil prizadevanja krščansko-socialnega delavstva po večji politični samostojnosti in ko je prevzel pobudo v slovenskem narodnem gibanju. To se je dogodilo že v desetletju 1894—1904. Vsaj od tega časa naprej velja tudi za zgodovinsko vedo, da ne more prav razpoznavati zgodovine boja družbenih sil na Slovenskem, če se slovenski klerikalni stranki obotavlja priznati značaj versko pogojene, a v družbenem bistvu že meščanske stranke. Ravno v tem je bila njena nova trdnost nasproti kritiki s stališč meščanskega liberalizma. Kritika njenega meščanskega bistva s stališč revolucionarnega socializma, kritika v družbeni akciji za diferenciacijo množic na socialni in nacionalni podlagi, se je šele komaj nakazovala.

Ob koncu l. 1904 položaj za socialdemokratske nasprotnike klerikalizma na Slovenskem ni bil spodbuden. Že naslednje leto, v novem desetletju, se

⁶⁰ Občina in socializem, Ljubljana 1903.

⁶¹ Naši zapiski I, 1902, 17—20. — Zgodovinski arhiv KPJ V, 436—437.

⁶² Ordine nuovo, 1. november 1919 in Lo Stato Operaio, februar 1929. Povzeto v Almanahu KP Italije 1975. Glej: Komunisti in katoličani, Naši razgledi (Razgledi po svetu), XXIV, 23. maj 1975, št. 10.

je ob revoluciji v Rusiji in ob krizi avstroogrškega dualizma odprla možnost novega velikega koraka v demokratizacijo avstrijskega političnega sistema, uvedbe splošne in enake volilne pravice za avstrijski parlament. To pa je pomenilo upanje in polet še za oba poglavitna nasprotna tabora obenem.

Zusammenfassung

EINIGE FRAGEN ZUR SLOWENISCHEN POLITIK IN DEN JAHREN 1894—1904

Die Gründung der (liberalen) Nationalen Partei 1894 war ein Versuch, mit den Konservativen innerhalb des klerikalen Lagers eine Einigung auf nationaler Grundlage wieder herbeizuführen. Doch gingen die Standpunkte so weit auseinander, daß die Triester »Edinost« (Einheit) sich der Partei nicht anschließen konnte. Die Gründung der Jugoslawischen sozialdemokratischen Partei 1896 fand nicht nur als Folge einer allgemeinen Teilung der österreichischen Sozialdemokratie in nationale Parteien statt, sondern brachte das Bedürfnis der Südslawen in der Habsburgischen Monarchie nach einer eigenen Entwicklung des Sozialismus zum Ausdruck. In diesem Sinn ist der Vorschlag von Etbín Kristan zu verstehen, einem führenden Mitglied der Jugoslawischen sozialdemokratischen Partei, eine nationale, auf dem Personalprinzip beruhende Kulturautonomie aufzubauen. In dieser Idee von Kristan kommt auch die Erwartung zu Ausdruck, der Staat werde demnächst absterben, was nicht durch Opportunismus und Reformismus erklärt werden kann, sondern eher als Beeinflussung durch den in Triest latenten Anarchismus oder den Radikalismus, wie ihn die sozialistische Bewegung in Österreich ein Jahrzehnt früher gekannt hat. Anfang des 20. Jahrhunderts kommt es bei einzelnen Anhängern der Jugoslawischen sozialdemokratischen Partei zu einer Verbindung des sozialen Radikalismus mit dem nationalen. Das Einsetzen des modernen Klerikalismus, vor allem seiner christlich-sozialen Aktion, die sich für die Hauptgegnerin der sozialen Demokratie erklärt, bedingt das wichtigste politische Problem der slowenischen gesellschaftlichen Bewegung in den folgenden Jahrzehnten. Der politische Katholizismus in Slowenien verbindet sich mit dem Bürgertum und seinem politischen System, nachdem es ihm gelungen war, eine selbständige politische Entwicklung der christlich-sozialen Arbeiterschaft erfolgreich zu drosseln, und er auf dem Gebiet der nationalen Bewegung mitbestimmend geworden war. Am Ende des behandelten Zeitraums besitzt die slowenische klerikale Partei in Krain (Kranjsko) schon alle Merkmale einer bürgerlichen Partei, deren Problem darin besteht, daß sie sich auf Massen stützt, deren ureigene soziale Interessen denen des Bürgertums entgegengesetzt sind. Diesen Gegensatz versucht sie mit der Autorität der Kirche und mit gelenktem Demokratismus in ihrer politischen Praxis zu überbrücken, in ersten Linie aber dadurch, daß sie sich für das Volkstum einsetzt. So nehmen am Ende des behandelten Zeitraums die beiden Hauptpole, sowohl der sozialistische als auch der klerikale, jeder mit den ihm eigenen Erwartungen, den Kampf um das allgemeine und gleiche Wahlrecht auf.

ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO

YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 22-121 int. 209

Vas vabi, da vstopite v društvo kot redni član

Društveni člani po nižji ceni prejemaajo osrednje društveno glasilo »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz društvene zaloge, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društva (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno) ter brezplačno prejmejo društveno značko in izkaznico.

Za leto 1977 znaša društvena članarina 30 dinarjev, članarina z naročnino na »Zgodovinski časopis« pa 170 dinarjev; revija izide letos prvič v treh zvezkih na skupno 600 straneh. Za študente je društvena članarina z naročnino polovična — 85 dinarjev.

Prijavnico za vpis v društvo lahko zahtevate na društvenem naslovu, članarino in naročnino pa vplačate na društveni žiro račun številka 50101-678-49040.

Avguštín Malle

SLOVENSKA POLITIKA NA KOROŠKEM 1893—1904

Referat na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Kranjska gora—Jesenice, 29. sept. — 2. okt. 1976

Po odstopu Taaffeja se slovenska politika na Koroškem ni bistveno spremenila. Vztrajala je vsa naslednja leta na konzervativno-klerikalnih pozicijah, požela v letih 1893—1904 navidezne uspehe in se morala pri deželnozborskih volitvah 1902 sprijazniti s katastrofalnim porazom. V deželnem zboru je bila po teh volitvah zastopana le še z enim poslancem. Povezava slovensko konzervativno-klerikalnega tabora z nemškimi konservativci, ki so na zunaj poudarjali, da jim je vera prvo in narodnost šele na drugem mestu, se je z ustanovitvijo Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem močno zrahljala, deloma pa za kratek čas prekinila. Vendar so slovenski in nemški konservativci tudi še po 1890 sklepali volilne sporazume in dogovore, pri katerih je igral svojo vlogo tudi ordinariat krške škofije. Nemški konservativci so Slovincem priznavali enakopravnost v uradu in šoli le v okviru obstoječih kronovin in zelo zadržano in negativno ocenjevali stike in povezavo koroških slovenskih konzervativnih politikov z Ljubljano, kar se je še posebno izkazalo ob priliki prvega slovenskega katoliškega shoda. Z organizacijsko osamosvojitvijo so se koroški Slovenci približali splošnemu slovenskemu katoliškemu gibanju. Ta osamosvojitvev je tudi izpričala, da nemški konservativci brez naslonitve na Slovence niso realna sila; sicer je že Andrej Einspieler spoznal na pozna leta zgrešenost politike povezovanja z nemškimi konservativci, ki je bila tudi njegova politika. Nemški konservativci so po organizatorični osamosvojitvi slovenskega konzervativnega tabora celo izgubili svoj časopis. Pri reorganizaciji nemškega konzervativnega tabora pa so odločilno sodelovali tudi koroški Slovenci. Ob volitvah v deželni in državni zbor se je najbolj jasno kazalo, da povezava med konservativnimi Slovenci in Nemci nima uspeha. Nemški konservativci so pri volitvah le redko podprli slovenske konzervativne kandidate, medtem ko so se slovenski volilni možje držali dogovorov. Skupni konzervativni tabor je nudil političnemu nasprotniku široke možnosti za demagoške napade in propagando. Nemškim volilcem je skušal sugerirati, da naj ne volijo nemških konzervativnih kandidatov, češ, da le-ti ne zastopajo nemških nacionalnih interesov, slovenskim volilcem pa je zlasti dopovedoval, da je njihovim poslancem več za vero nego za narodnost in to utemeljeval na podlagi skupnega slovensko-nemškega konzervativnega nastopanja na volitvah.

Če nekoliko globlje pogledamo slovensko-nemško konzervativno volilno nastopanje in politiko in v tej povezavi vlogo krškega ordinariata, ki ni bila nepomembna, potem lahko zapišemo, da politika krškega ordinariata ni bila

preveč iskrena. Pri krškem ordinariatu so igrali koroški Slovenci vsekakor pomembno vlogo, nikdar pa tam niso gospodovali. Boj Andreja Einspielerja proti »ta višjim farijem« je dokumentiran in le malo verjetno je, da se je le-ta bojeval proti slovenskemu kleru, ki je imel na škofijstvu, kot že rečeno, važno vlogo. Tudi tu so bile postavljene in določene meje koroškim Slovencem in slovenska duhovščina je morala spoznavati, da tudi pod škofovim ordinariatom bije germansko srce. To še v posebni meri velja za škofa Funderja, ki je branil in ohranjeval koroški mir na ta način, da je prepovedal slovenski duhovščini politično udejstvovanje po tozadevnem priporočilu in namigu najvišjih deželnih oblasti. Ta prepoved je seveda močno vplivala na slovensko konzervativno politiko, saj je bila duhovščina njen glavni nosilec in agitator. Pod škofom Kahnem se situacija ni bistveno spremenila. Sicer je zagovarjal osnovne državljanske pravice, ki da naj se jih poslužujejo tudi duhovniki in je direktno posegal s pastirskimi pismi in drugimi koraki v volilne boje, vendar je tudi on upošteval in spoštoval meje, ki so veljale za koroške Slovence na krškem ordinariatu. Deželne oblasti so bile s Kahnem dosti manj zadovoljne kot z njegovim predhodnikom. Direktno so se vmešavale v zadeve bogoslovnega semenišča in se predvsem zanimale za narodnostno pripadnost semeniščnikov. Ko je Lambert Einspieler, poznejši poslanec državnega zbora, postal po presoji deželnih oblasti premočan in prevpliven, so te zastavile vse sile, da je bil odstavljen kot knezoškofijski kancler. Kot tak je imel odločilno vlogo pri nastavljanju in nadziranju kaplanov in duhovnikov ter vpogled v korespondenco škofije. Deželni predsednik je domneval, da je prav on posredoval slovenskim državnim poslancem interni material za njihove interpretacije v državnem zboru glede šolstva na Koroškem. Po njegovem mnenju je pospeševal tudi kariero slovensko narodno zavednih duhovnikov v taki meri, da so kaplani, ki so hoteli napraviti kariero, začeli z delovanjem v slovensko-nacionalnem smislu. Po presoji deželnega predsednika je bil Lambert Einspieler, ki je premišljeno deloval za kulisami, glavna opora agitatorjev slovenskega nacionalnega gibanja na Koroškem.

Ne moremo se tu spuščati v vse tiste nemško-nacionalne teze o slovenskem gibanju in slovenski narodni zavesti na Koroškem, ki so nam znane. Tudi ne moremo razpravljati o vsebini interpelacij slovenskih državnih poslancev v tem razdobju in nekaj let pred njim. Vendar je treba pripomniti eno: deželnim oblastem, v prvi vrsti deželnemu predsedniku Schmidu-Zabierowu in voditeljem nemških nacionalcev je bilo prav dobro znano, da nosi vse breme slovenskega nacionalnega gibanja duhovščina. Zato je bil njihov cilj jasen: doseči so hoteli odločilen vpliv na politiko škofijstva v zadevi slovenske duhovščine, kar se jim je v neki meri posrečilo z odstranitvijo Lamberta Einspielerja s tako vplivnega mesta. S tem so hoteli preprečiti tudi vpliv vseslovenskega katoliškega gibanja na slovensko konzervativno politiko na Koroškem. Deželni predsednik je pričakoval z odstranitvijo Lamberta Einspielerja izboljšanje situacije na Koroškem, saj je mogel Einspielerjev primer veljati kot učinkovit svarilen vzgled vsem ostalim slovenskim duhovnikom. Deželni predsednik je prosil nadrejeno oblast, da naj vpliva na to, da krško škofijstvo prepreči narodno udejstvovanje duhovščine. Taka prepoved bi v prvi vrsti prizadela slovensko-konzervativno stranko in koristila nemškim nacionalistom.

Medtem je bila vsa aktivnost nemških nacionalcev usmerjena na ohranjanje nemških privilegijev, pri čemer so jo izdatno podpirale deželne oblasti,

ki se jim je moralo, kot smo videli, podrediti v slovenskem vprašanju, tudi škofijstvo. Slovenski in nemški klerikalci so se politični preosnovi nemških konzervativcev leta 1894 v krščansko-socialni smeri upirali oblastnemu nastopanju nemških nacionalcev in pri tem dosegli tudi uspehe, kot na primer pri deželnozborskih volitvah 1896, ko sta v šmohorsko-trbiškem volilnem okraju prodrli nemški konzervativni kandidat Huber in slovenski konzervativni kandidat Grafenauer. Leto pozneje je pri državnozborskih volitvah prodrli Lambert Einspieler s pomočjo nemških konzervativnih volilnih moč iz Trga (Feldkirchen).

Isto leto zaznamo »kvalitetno spremembo v silnosti protislovenske dejavnosti nemško nacionalnega liberalizma na Koroškem. Nemški meščanski nacionalisti so svoj boj proti prizadevanjem slovenske manjšine v deželi stopnjevali do te mere, da je liberalni in meščansko demokratični značaj njihovih teženj čisto zbledel, izključno gospodovanje nemštva pa ostalo takorekoč njihovo glavno vodilo.« (Pleterski, Narodna zavest ..., str. 330). Nemci so se začeli z vso silovitostjo bojevati za ohranjanje svoje gospodujoče vloge. Pri tem boju so izrabljali vsa sredstva, predvsem pa so se opirali na svojo gospodarsko moč v deželi in na zavezništvo z nemško-nacionalno usmerjenim uradništvom in učiteljstvom. Poraz pri državnozborskih volitvah 1897 je stopnjeval njihovo aktivnost. V Koroški kmečki zvezi so imeli zaveznika oziroma je bila zveza njihova podaljšana roka, s katero so hoteli še v večji meri prodreti na slovensko etnično področje. Kmečka zveza je prirejala na slovenskem etničnem ozemlju shode, kjer so nastopali nemško nacionalni in državni poslanci in kjer je kak Nemcem prijazni Slovenec in lokalni veljak praviloma spregovoril tudi v slovenščini. Da bi se znebili svojega proticerkvenega značaja so za te shode organizirali tudi nekega meniha, ki ga »Mir« običajno naziva kot propalega.

Poleg svojega nemškega glasila je kmečka zveza začela izdajati leta 1898 posebno slovensko prilogo »Koroški kmeti list«. S poudarjanjem lokalnega patriotizma že v naslovu samem se je hotela opredeliti do kranjskih hujšakčev. List je treba seveda razumeti tudi kot direktno reakcijo na občutljivo in za pojmovanje koroških Nemcev vsekakor nečastni propad pri državnozborskih volitvah 1897. Kam bo merila politika novega slovenskega lista na Koroškem je bilo jasno od vsega začetka. V »Povabilu« je »Koroški kmeti list« pisal o potrebi naprednega lista za koroške Slovence in s tem ošvrknil Mir. Priznal je, da kmečka zveza, ki že 15 let izdaja svoje glasilo le v nemščini ni popolnoma dosegla svojega cilja, kajti v slovenskih delih dežele se najdejo še vselej kmetje, ki ne znajo brati v nemščini napisanega glasila ali pa nimajo denarja, da bi si naročili nemški list. Iz tega jasno sledi, koga je nemški list hotel nagovoriti. Že v prvi številki je Koroški kmeti list začel borbo proti Miru.

List je zastopal ideje koroške kmečke zveze in nemško-nacionalnega tabora na Koroškem. Propagiral je znano geslo kmečke zveze, da naj kmet voli kmeta, ne advokatov ali duhovnikov, kajti le kmet razume kmeta. Poudarjal je ob vsaki priliki napredno usmerjenost in pisal: »Nikdor noče slovenskemu kmetu slovenščino vzeti ali pa skrajšati. — Naj ostane Slovenec in naj ima v časti materinski jezik.« S tem seveda ničesar ne pove o potrebnem izobraževanju v materinem jeziku in o slovenščini v šoli. Prav te zahteve slovenskega vodstva na Koroškem je dosledno zanikovalo glavno glasilo Koroške kmečke zveze, še danes izhajajoča in nič boljša »Allgemeine Bauernzeitung«.

Koroški kmetski list nastopa proti hujskačem, slovenskim seveda in poudarja v skladu miselnosti Nemcem prijaznih Slovencev potrebo po znanju nemščine. Cilj Koroškega kmetkega lista je, združiti vse slovenske in nemške kmete Koroške. Ob priliki volilnega boja za občinska zastopstva leta 1898 imenuje slovensko propagando dosledno kot hujskanje in aktiviste slovenske stranke kot hujskače. Nemško-nacionalno-stranko imenuje kot napredno, sploh je vsaka nemška stvar napredna, vsaka slovenska akcija pa klerikalna. Etnični pojem Slovenec (nacionalno zavedni Slovenec) povezuje s politično klasifikacijo »konzervativno-klerikalen«, medtem ko etnični pojem Nemec (splošno-noveljavno) povezuje s politično opredelitvijo »napredno-liberalen«. Globlja je socialna dimenzija tega razlikovanja: »Poglejmo en malo okoli sebe — en malo po krasni rožni dolini — kdo so naprednjaški možje in kdo je privrženec klerikalcev. Veči premožnejši posestniki, ljudi, koji ste bolj omikani — vsi ste za napredek, vsi ste hvaležni sredstvu nemščine; nemški jezik vam kaj dobro služi, da si gospodarjenje zboljšate. — Klerikalcem pokorni so pa le bolj revni kočarji. Nočemo jih zavalj gmotno — slabega stanja obrekovati, a krivo temu je tema, kateri služijo, tema ki ovira vsaki napredek.« Tu se že kaže stanje, ki je dovoljevalo naglo uveljavitev in napredovanje tretje politične sile na Koroškem.

Slovenska konzervativno-klerikalna stranka je tudi v spremenjenih političnih razmerah ob uvedbi splošne volilne pravice ostala v starih okovih in vztrajala pri ostarih oblikah in metodah politične agitacije. Za maso novih volitev se ni dosti brigala in jih delno celo prezirljivo gledala, kar se ji je močno maščevalo. Mrtvilo, ki je vladalo v stranki prav ob prelomu stoletja, je povzročilo tudi hud volilni poraz ob deželnozborskih volitvah 1902, ko je bil v deželni zbor izvoljen izmed slovenskih kandidatov le Grafenauer. Treba je seveda povedati, da so z reformo volitev za deželni zbor razdelili prej enoten velikovski volilni okraj v dva dela, kar je škodovalo slovenski konzervativno-klerikalni stranki. Sele pri zadnjih deželnozborskih volitvah pred prvo svetovno vojno so Slovenci spet osvojili poslanski mandat v velikovškem volilnem okraju. Slovenska duhovščina je prav v teh letih močno popustila pri volilni agitaciji in političnem delu iz nam že znanih razlogov. Slovenski vaški veljaki so iz interesov gospodarske rasti že zdavnaj prešli v tabor nemško-nacionalne stranke, ne da bi s tem že bili izgubili svoj materinski jezik. Poleg duhovščine in vaških veljakov bi pri volilni agitaciji bilo lahko nastopilo še učiteljstvo. Toda tudi to ni pripadalo — seveda z malimi izjemami — slovenskemu konzervativno-klerikalnemu taboru. Zato je poskrbela že primerna vzgoja na celovškem učiteljsku in na še bolj učinkovit način deželni šolski svet in nadrejeno uradništvo.

Duhovščini so mislili deželni uradni krogi dodeliti posebno nalogo — pomagala naj bi dvigniti v deželi moralo in gospodarstvo.

Gospodarstvo je bilo povsem v nemških rokah tudi v slovenskem delu dežele. Še posebej velja to za industrijo. V južnem delu dežele so z večjo industrializacijo v drugih predelih države propadle nekatere industrijske veje in obrt, vendar je slej ko prej obratovalo več tovarn, ki so vezale nase večje število domačega delavstva. Uradništvo teh podjetij je bilo domena Nemcev, ki so prihajali na slovensko etnično ozemlje tudi iz drugih dežel.

Socialno-demokratska stranka je na Koroškem našla dobra tla za svojo agitacijo v vseh delavskih središčih, predvsem pa na področju beljaškega

volilnega okraja. Najhujši konkurent socialnodemokratskega gibanja na Južnem Koroškem ni bila slovenska konzervativno-klerikalna stranka, temveč so to bili nemški nacionalci. Medtem ko se slovenska konzervativno-klerikalna stranka skoraj ni potegovala za volilne upravičence splošne kurije, se je med nemškimi nacionalci in socialdemokratsko stranko razvnel prav tu oster boj. Pri tem so se nemški nacionalci posluževali vseh tistih oblik pritiska, ki so jih bili preizkusili že v dolgoletnem političnem boju proti Slovincem. Niso razlikovali med socialdemokratsko in slovensko-konzervativno klerikalno stranko. Vodili so brezobziren boj za svoj politični cilj — to je popolno obvladanje Koroške. V prvi vrsti so seveda izrabili v tem boju svojo gospodarsko moč in silili delavce, da so volili nje. Pri tem so se zavedali tihega soglasja koroških uradnih krogov.

Vendar so dobili slovenski volilci z nastopom socialnodemokratske stranke možnosti izbire. Zaradi znane volilne geometrije je slovenska konzervativno-klerikalna stranka imela upanje na volilne uspehe le v enem volilnem okraju, razen če se je povezala s sorodnim gibanjem med Nemci; glasovanja pri volitvah kažejo, da socialno demokratska stranka ni odvezemala glasov slovenski konzervativno klerikalni stranki, temveč, da je zabranjevala na slovenskem etničnem prostoru še večji dotok k nemškim nacionalcem. Zaradi specifične situacije delavstva v industriji na slovenskem etničnem prostoru in zaradi lokacije te industrije v krajih kmečkega značaja ali s popolno kmečko okolico, je socialno demokratsko gibanje prodiralo naglo tudi med kmečkim prebivalstvom. Delavstvo, ki je bilo zaradi drobne zemljiške posesti vezano na kraj bivanja, je občutilo na primeru mezd tudi negativne posledice svojega položaja. Slovensko prebivalstvo in delavstvo se je začelo oprijemati stranke z internacionalnim značajem in ji dajalo prednost pred nemškimi nacionalci. Odnos slovenske konzervativno-klerikalne stranke do socialnodemokratske ni bil negativen, še posebno ne njenih volilcev. Socialno demokratska stranka pa je slovenske zahteve po enakopravnosti dostikrat napačno razlagala. Morda bi v tej zvezi bilo treba omeniti vodstveni kader socialnodemokratske stranke, ki je deloma prihajal iz sudetskih dežel. Značilno je tudi, da je le malo znanega o aktivistih slovenske narodnosti socialnodemokratske stranke.

Še nekaj o situaciji na Koroškem v letih 1893—1903, ki jo hočemo prikazati na osnovi dokumentov, ki orisujejo koroško atmosfero in dajo delno razlago za stagnacijo slovenske konzervativno-klerikalne stranke. Še enkrat naj opozorim na primer Lamberta Einspielerja in na zastraševanje slovenske duhovščine.

Ko je prišla na vlado koalicija kneza Windischgraetza, je deželni predsednik označil »Mir« kot nasprotnika koalicije, izdajatelja lista Gregorja Einspielerja za hipernacionalca,¹ ki je zelo energičen in strasten.² Poudaril je, da se njegov list bere bolj na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem kot na Koroškem. Gregorja Einspielerja so dolžili tudi agitacije v prid grško-pravoslavni cerkvi in tega, da je dobil neko subvencijo iz Petrograda.³ Javnost je bila razburjena in z Einspielerjevim stališčem nezadovoljna. V zadevo se je vključilo zunanje ministarstvo,⁴ ki pa ni moglo dognati, kdo je pošiljal iz

¹ KLA Präs. Fasz. 117/1993 de 895

² KLA Präs. Fasz. 162/612 de 889

³ KLA Präs. Fasz. 182/284 de 894

⁴ KLA Präs. Fasz. 182/358 de 894

Ljubljane dopise o panslavističnemu delovanju Einspielerja v Petrograd.⁵ Javnost je bila seveda namensko in organizirano razburjena, kajti v koroških listih je začela prevladovati nemško nacionalna smer;⁶ s kakšno strastjo so nemški nacionalisti nastopali proti Gregorju Einspielerju je znano iz primera podklosterskega incidenta, kjer je prišlo ob priliki volitev do uboja. Nemški nacionalisti so Einspielerja obdolžili moralne krivde.

Ministarstvo za bogočastje in pouk se je zanimalo za razširjenost »Rimskega katolika« med koroško študirajočo mladino.⁷ Ko je sprejelo tozadevno poročilo deželnih oblasti, je ukazalo, da se vodstvom šol na primeren način dopove, da prepovedo branje lista šolarjem in jih opozorijo, da v njem ne smejo objavljati spisov.⁸ Značilna je v tej zvezi ugotovitev ravnateljstva višje realne šole v Celovcu, ki pravi: »Na višji realni šoli v Celovcu uspehi pouka slovenščine niso bili nikdar tako uspešni, da bi šolarji najvišje stopnje (IV. razreda) občutili potrebo, da bi segli prek šolske knjige in brali produkte slovenske literature«.⁹

Slovenski poslanci so v državnem zboru interpretirali zaradi šolstva na Koroškem¹⁰ in leto pozneje zaradi uradovanja celovškega okrajnega glavarja Nevina.¹¹ Imenovani okrajni glavar je zaviral politično delovanje koroških Slovencev pod pretvezo svojega staroavstrijskega mišljenja in ohranjevanja nacionalnega miru na Koroškem, ki se je je posluževal pred njim tudi že deželni predsednik Schmid-Zabierow.¹² Leta 1896 je prepovedal zborovanji Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem v Pokrčah in v Vetrinju ter kaznoval kmeta Martina Sticha zaradi njegovega govora na nekem zborovanju društva.¹³ Deželni predsednik je označil ravnanje Nevina kot »politično nespametno«¹⁴ in povedal, da mu je večkrat ukazal, da naj bo posebno v vseh nacionalnih vprašanjih objektivni.¹⁵ Okrajni glavar se je zagovarjal, da je pred zborovanjem v Vetrinju razsajala davica, ob času zborovanja v Pokrčah pa parkljevka in slinovka.¹⁶ Sicer pa sam priznava, da je pokrški župan izoliral vas predvsem iz želje po »miru in varnosti«, da bo preprečil hujskanje občanov medseboj. Nadalje odkrito pove, da so mu bile v obeh primerih bolezni živali in ljudi, ki so izbruhnile in bile uradno konstatirane, dobrodošel razlog, da je prepovedal nameravane tabore. V vetrinjskem primeru je naprosil Nevina državni poslanec in tovarnar Moro, da prepreči izvedbo tega zborovanja v Vetrinju in bližnji okolici, da bi tako preprečil nahujskanje delavcev njegove tovarne. Nevin je rekel, da se na takih zborovanjih le hujska proti nemškemu ljudstvu in liberalizmu in da se na njih navadno spodkopava avtoriteta oblasti pri slovenskemu prebivalstvu. Oporavil je tudi ugotovitvi deželnega predsednika, da je ravnal »politično nespametno« in pripomnil, da ima danes pri ljudstvu pojmov politične nespameti navadno fatalen okus po političnem strahopetstvu. Potem »odkriva« smisel vse slovenske kampanje proti svoji osebi. Slovenci, da zasledujejo gotov tak-

⁵ KLA Präs. Fasz. 182/655 de 894

⁶ KLA Präs. Fasz. 182/1155 de 894

⁷ KLA Präs. Fasz. 182/731 de 894

⁸ KLA Präs. Fasz. 187/85 de 895

⁹ KLA Präs. Fasz. 187/142 de 895

¹⁰ KLA Präs. Fasz. 184/954 de 894

¹¹ KLA Präs. Fasz. 191/1903 de 896

¹² KLA Präs. Fasz. 162/612 de 889

¹³ KLA Präs. Fasz. 191/1874 de 896

¹⁴ KLA Präs. Fasz. 191/1917 de 896

¹⁵ KLA Präs. Fasz. 191/1916 de 896

¹⁶ KLA Präs. Fasz. 201/285 de 898

tičen cilj o katerem je obveščen preko konfidenta, ki ga je bil urinil na sestanek slovenskih voditeljev. Slovenski voditelji nameravajo slovenizirati najprej celovško okrajno glavarstvo, nakar naj bi sledila glavarstva Beljak, Velikovec in Šmohor.

Prej je bilo govora o državnozborskih volitvah 1897. Ob teh volitvah je slovensko konzervativna stranka utrpela v boroveljskem okraju in v okraju Celovec-dežela hude izgube. Te izgube pa so bile direktna posledica vmešavanja celovškega okrajnega glavarstva v potek volitev. Izkazala sta se okrajni glavar Nevin in dr. Hermann Blodig. Proti ravnanju dr. Blodiga pri volitvah v Vetrinju je katoliško politično društvo vložilo protest. Nemško nacionalni volilec Matthias Kopeinig je reklamiral volilca Michaela Jakopiča, ki je bil gospodarsko od njega odvisen, za nemško nacionalno stranko. Jakopič se je bil pridružil prostovoljno katoliški stranki in se mudil z drugimi volilci v župnišču, od koder ga je hotel izterjati Kopeinig s pomočjo dr. Blodiga.¹⁷ Mac Nevin, ki je ob interpelaciji slovenskih poslancev v državnem zboru zaradi njegove osebe zahteval osebno zadoščenje in ga ni mogel spraviti k pameti niti deželni predsednik¹⁸ je branil dr. Blodiga in mu nasvetoval, naj toži predstavnika katoliškega političnega društva Legata zaradi žaljenja časti pri višjem državnem pravdnistvu v Grazu. Na celovško državno pravdnistvo pa sta oba napisala žolčno pismo, usmerjeno proti Badenijevi vladi in večini v državnem zboru; obenem sta si privoščila celovski urad: »Da je katoliško-politično društvo za Slovence na Koroškem v Celovcu nacionalno-slovenski hujškaški inštitut najčistejšega kova, bo slavnemu višjemu državnemu pravdnistvu prav tako dobro znano, kot mi mora to priznati c. kr. državno pravdnistvo v Celovcu, če seže na dno svoje nacionalno brezbarvne in jeziček na tehtnici pravice predstavljajoče vesti, kamor več ne seže oportunistično balanciranje trenutne večine v državnem zboru.«¹⁹ Grobo pismo tudi ob koroških razmerah ni moglo ostati brez posledice, še prav posebno ne, ker je predstavnik katoliškega političnega društva najavil, da hoče resnico dokazovati. V zadevo se je vključilo tudi notranje ministrstvo, in ukazalo, da Blodig nemudoma umakne tožbo proti predstavnistvu katoliškega političnega društva Legatu. Proti Mac Nevinu je odredilo disciplinarno preiskavo. Sicer pa je deželni predsednik že pred tem vsaj verbalno močno kritiziral ravnanje okrajnega glavarja.²⁰ Blodig je seveda tožbo proti Legatu umaknil²¹ in sodišče je postopek ukinilo.²² Razen pri svarilu je ostalo vse pri starem. Značilna je intriga proti celovškemu sodišču, ki je v tem času še razreševalo slovenske tožbe.

Prav v volilnem letu 1897 je prispel na Koroško nov deželni predsednik Freydenegg, ki mu je koroški kmetijski list svetoval, da naj ravna enako kot njegov predhodnik, pa bo na Koroškem kmalu mir in red. Takoj ob početku svojega uradovanja je bil konfrontiran z nemškonacionalnimi demonstracijami v Celovcu, posebno pred škofijstvom. Oblasti so pričakovale protidemonstracijo.²³

Že pod njegovim predhodnikom so tekale raziskave znanja drugega deželnega jezika med uradniki.²⁴ Poizvedovanja so bila občasna in trajala več let.

¹⁷ KLA Präs. Fasz. 199/632 de 897

¹⁸ KLA Präs. Fasz. 199/135 de 897

¹⁹ KLA Präs. Fasz. 199/1919 de 897

²⁰ KLA Präs. Fasz. 199/1035 de 897

²¹ KLA Präs. Fasz. 199/1998 de 897

²² KLA Präs. Fasz. 199/2035 de 897

²³ KLA Präs. Fasz. 197/2178 de 897

²⁴ KLA Präs. Fasz. 184/289 de 894

Tako vemo, da so krajevni šolski sveti Globasnice,²⁵ Kazaz²⁶ in Šmihela pri Pliberku²⁷ uporabljali pri dopisovanju z nadrejenimi oblastmi le slovenščino. V katerem jeziku so dobivali odgovore sicer ni povedano, pač pa lahko domnevamo, da v nemščini. Z velikovškim okrajnim glavarstvom so uradovali edinole v slovenščini občini Bistrica pri Pliberku in Globasnica, občasno pa občini Jezersko in Črna. Dobivale so le nemške odgovore in se menda zaradi tega niso nikoli pritoževale.²⁸ Celovski deželni glavar je poročal, da uradu dopisuje v slovenščini občina Kotmara vas. Tu je deloval znani Prosekar, o čigar tragični usodi pripoveduje Prušnik-Gašper v knjigi »Gamsi na plazu«. Nevin zastopa mnenje, da bi slovenske vloge moral sprejemati tudi okrajni šolski svet, kar očitno ni delal, ne da mu bi bilo treba vlog na to reševati v slovenščini, kar da tudi ne dela okrajno glavarstvo. Da bi bila nadrejena oblast prisiljena poslovati v drugem deželnem jeziku, če to dela podrejena oblast, je izključeval, razen če bi prišlo do tozadevnih večinskih sklepov, kar pa je bilo na Koroškem itak izključeno.²⁹

Slovenski poslanci v dunajskem državnem zboru, med njimi Lambert Einspieler, so 1897 zopet interpelirali zaradi jezikovne enakopravnosti na Koroškem in Spodnjem Štajerskem.³⁰ Koroškim oblastem se z materialom za odgovor ni mudilo.³¹ Notranje ministrstvo je želelo tudi konkretne podatke o znanju jezikov koroških političnih uradnikov.³² Iz podatkov samih, ki so na razpolago, se ne da sklepati o usposobljenosti uradnikov v drugem deželnem jeziku. Kriteriji, ki so jih navedla razna okrajna glavarstva, so zelo nedoločeni in različni.³³ Bolj točni so podatki, ki so bili zbrani na izrecno zahtevo notranjega ministrstva le nekaj dni po prvem poizvedovanju. Obenem s ponovno zahtevo po teh podatkih je ministrstvo opozarjalo politične uradnike k najstrožji objektivnosti nasproti raznim narodnostim ter prosilo za poročilo glede pritožb proti velikovškemu in celovškemu okrajnemu glavarstvu. Uradniki naj se ne udeležujejo prireditve izrazito političnega in nacionalnega karakterja, je opozarjalo ministrstvo in obžalovalo delno, včasih tudi popolno neznanje slovenščine pri velikem delu političnih uradnikov v okrajih, kjer so naseljeni Slovenci. Kritiziralo je tudi odprto negativno zadrževanje uradnikov nasproti slovenskemu prebivalstvu. Kritike je bil deležen velikovski okrajni glavar Richard Kreuter zaradi udeležbe na prireditvah in zabavah »Südmarke« in nemškega Schulvereina. Tudi o zadržanju Nevina je hotelo podatke. Naročilo je temeljito preiskavo in zahtevalo, da se izvajanje ukazov izpolnjuje ter da se kaznuje tiste, ki tem nasprotujejo.³⁴ Deželni predsednik je priporočal mlajšim uradnikom priučenje drugega deželnega jezika, sicer pa je menil, da je Kreuter objektiven, da pa tožbe slovenske strani o Nevinu niso povsem neutemeljene.

Zanimivi so odgovori o znanju jezikov političnih uradnikov v Šmohorju, Beljaku, Celovcu in Velikovcu. Zopet se pojavijo koroške značilnosti. Iz Šmohorja so sporočili, da so v letu 1898 sprejeli le dve slovenski vlogi s strani ciril-metodovega društva iz Šent-Stefana na Zilji. Vse druge vloge, da so bile

²⁵ KLA Präs. Fasz. 194/85 de 896

²⁶ KLA Präs. Fasz. 194/86 de 896

²⁷ KLA Präs. Fasz. 194/140 de 896

²⁸ KLA Präs. Fasz. 194/140 de 896

²⁹ KLA Präs. Fasz. 194/140 de 896

³⁰ KLA Präs. Fasz. 199/1806 de 897

³¹ KLA Präs. Fasz. 199/2071 de 897

³² KLA Präs. Fasz. 201/2036 de 898

³³ KLA Präs. Fasz. 201/2050 de 898

nemške, kar ima svoj vzrok v tem, »da slovensko prebivalstvo prav tega dela Koroške zna skoraj brez izjeme nemško in je tudi vajeno, da z uradi občuje v tem jeziku«. ³⁵ Deželni predsednik je opozoril šmohorsko okrajno glavarstvo na to, da mora slovenske vloge reševati v slovenskem jeziku, kar pa na Koroškem kakor smo že slišali, ni delalo nobeno okrajno glavarstvo. Na beljaškem okrajnem glavarstvu sta dva uradnika znala slovenščino, ne pa lokalnega slovenskega dialekta, kot je rečeno. Na celovškem okrajnem glavarstvu se je en sam uradnik popolnoma naučil slovenščine, ki jo je govoril tudi znani Nevin. Na velikovškem okrajnem glavarstvu se je naučil slovenščine glavar Kreuter. Rečeno pa je, da pismene slovenščine prebivalstvo v veliki večini le težko ali pa tudi sploh ne razume in da se bo moral glavar še močno truditi, preden bo obvladal značilnosti dialektov, ki se govorijo v velikovškem okraju. Vsega je torej 5 uradnikov na štirih okrajnih glavarstvih v neki meri znalo tudi slovensko.

Naj za ilustracijo razmer in socialno-gospodarskega aspekta nacionalnega vprašanja na Koroškem navedem še agitacijo za utrakvistično šolo v Šentjakobu v letu 1900. Agitacijo je insciniral in vodil znani bogati kmet, gostilničar in trgovec Josef Schuster, toda le iz razloga, ker se je šentjakaška Hranilnica in posojilnica, ki je imela svoj sedež v njegovi gostilni, preselila v drugo poslopje, kjer je bila pravitako gostilna in je bil Schuster v svoji gostilniški obrti močno prizadet. Isti Schuster je, kot poroča beljaško okrajno glavarstvo, deset let poprej kot ultra-Slovenec vodil agitacijo za uvedbo slovenske šole in jo tudi dosegel. ³⁶

Zusammenfassung

DIE SLOWENISCHE POLITIK IN KÄRNTEN 1893—1904

Die slowenische Politik beharrte zwischen 1893—1904 auf ihren konservativ-klerikalen Positionen. Die Zusammenarbeit zwischen den Konservativen bzw. Klerikalen beider Landessprachen wurde gelockert. Beim Aufbau des deutsch-klerikalen Lagers mit christlich-sozialer Tendenz waren die Slowenen maßgeblich beteiligt. Die konservativ-klerikale slowenische Partei mußte trotz scheinbarer Erfolge vor 1900 gerade zu Beginn des neuen Jahrhunderts empfindliche Niederlagen einstecken; sie verstand es nicht, neue Wählerschichten zu gewinnen. Die sozialdemokratische Partei breitete sich im slowenischen Gebiet Kärntens rasch aus. Es kam auch zu Wahlvereinbarungen zwischen der konservativ-klerikalen slowenischen Partei und der sozialdemokratischen Partei, die in der liberalen bzw. deutschnationalen Partei den größten Gegner hatte, der seine dominante wirtschaftliche und politische Macht im Kampf gegen die Sozialdemokratie rücksichtslos einsetzte. Der Allgemeine Bauernbund versuchte vergeblich entscheidend in die Wählerschichten der konservativ-klerikalen slowenischen Partei einzubrechen. Mit dem Auftreten der Sozialdemokratie erhielt die wirtschaftlich abhängige Bevölkerung der slowenischen Landesteile eine Entscheidungsmöglichkeit, die sie zugunsten der Sozialdemokratie zu nutzen wußte. Die Behörden standen der slowenischen Partei bzw. Bewegung weiterhin negativ gegenüber, wobei sich einige Dienststellenleiter besonders hervortaten. So wurde auch die Versammlungstätigkeit der slowenischen Partei behindert. Nur einzelne Beamte waren im gewissen Grade auch der zweiten Landessprache mächtig.

³⁴ KLA Präs. Fasz. 201/2135 de 898

³⁵ KLA Präs. Fasz. 201/2135 de 898

³⁶ KLA Präs. Fasz. 217/1850 de 1900

Na sedežu Zgodovinskega društva za Slovenijo, v Ljubljani, Aškerčeva 12/1, lahko še vedno dobite večino letnikov predvojnega »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo«, kazali publikacij Muzejskega društva in prvih petindvajsetih letnikov »Zgodovinskega časopisa«, nekatere druge starejše historične publikacije, še zlasti pa večino letnikov društvenega glasila — »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

ZČ I/1947 (ponatis) — 100 din	ZČ XXIII/1969, št. 1-2 — 60 din
ZČ II-III/1948-49 — 60 din	ZČ XXIII/1969, št. 3-4 — 80 din
ZČ IV/1950 — 100 din	ZČ XXIV/1970, št. 1-2 — 120 din
ZČ V/1951 — razprodan	(kmalu razprodan)
ZČ VI-VII/1952-53 — razprodan	ZČ XXIV/1970, št. 3-4 — 80 din
ZČ VIII/1954 — 40 din	ZČ XXV/1971, št. 1-2 — 100 din
ZČ IX/1955 — 60 din	ZČ XXV/1971, št. 3-4 — 100 din
ZČ X-XI/1956-57 — 60 din	ZČ XXVI/1972, št. 1-2 — razprodan
ZČ XII-XIII/1958-59 — 100 din	ZČ XXVI/1972, št. 3-4 — razprodan
ZČ XIV/1960 — 30 din	ZČ XXVII/1973, št. 1-2 — 60 din
ZČ XV/1961 — 60 din	ZČ XXVII/1973, št. 3-4 — 80 din
ZČ XVI/1962 — 40 din	ZČ XXVIII/1974, št. 1-2 — 60 din
ZČ XVII/1963 — pred ponatisom	ZČ XXVIII/1974, št. 3-4 — 60 din
ZČ XVIII/1964 — razprodan	ZČ XXIX/1975, št. 1-2 — 100 din
ZČ XIX-XX/1965-66 — 50 din	ZČ XXIX/1975, št. 3-4 — 100 din
ZČ XXI/1967 — 40 din	ZČ XXX/1976, št. 1-2 — 130 din
ZČ XXII/1968, št. 1-2, — 30 din	ZČ XXX/1976, št. 3-4 — 130 din
ZČ XXII/1968, št. 3-4 — 80 din	

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 200 dinarjev, je možno obročno odplačevanje. Člani Zgodovinskega društva s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo 25-odstotni popust, študentje 50-odstotni popust. Za naročila iz tujine velja 20-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na društvenem sedežu, prav tako pa tudi po pošti.

Ponatise zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu.

Branko Marušič

SLOVENSKA POLITIKA NA GORIŠKEM V ZADNJEM DESETLETJU DEVETNAJSTEGA STOLETJA

Referat na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Kranjska gora—Jesenice, 29. sept.—2. okt. 1976

Peto nadaljevanje¹ pregleda slovenske politike na Goriškem od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne obravnava zadnje desetletje preteklega stoletja. To desetletje tudi v celotnem slovenskem okviru ponuja zaradi svoje prelomnosti² in kompleksnosti drugačno obravnavo od dosedanje, usmeritev k problemski razpravi. Goriško slovensko politično zgodovino devetnajstega stoletja lahko periodiziramo po desetletjih.³ Čitalniškemu desetletju do 1869. leta sledi razdobje (1869—1879) taborov, prvih političnih društev, mlado- in staroslovenskega razkola in ponovne sloge, ki se nevarno zamaje leta 1879. Tretja perioda med leti 1879—1889 je čas prvaka dr. Josipa Tonklija, sledi ji kot četrta in zadnja, doba navidezne sloge, ko se liberalni in klerikalni tabor še nista povsem formalno izoblikovala. Prav ta čas, razpet med leti 1889 in 1899, je predmet naše obravnave. Razmere, ki jih je ustvarilo dogajanje v letu 1899, začenjajo novo obdobje slovenske politike na Goriškem. Prekine s tradicijo desetletnih period saj konča z letom 1915, ko se pretežni del tedanje Goriške spremeni v bojišče. Ta čas, ki obsega poldrugo desetletje more biti predmet bodoče obravnave.

Lapidarno oznako devetdesetih let na Goriškem ni lahko postaviti. Andrej Gabršček, eden izmed protagonistov tega obdobja, je s svojo oznako — »Cincali in mencali smo dovolj časa v divni slogi in prišli smo ž njo tako daleč, da drug drugega več ne razumemo, drug drugemu več ne zaupamo«⁴ — prikazal seveda le del problematike. Čas je zelo raznolik po svojih tvorcih, dogajanjih in nasledkih. Če smo predhodno desetletje (1879—1889) označili za »prvaško«, v katerem igra vodilno vlogo odvetnik dr. Tonkli, je poslej drugače. Prvakov slovenske politike je nekaj, pa naj govorimo o slogaški skupini okoli političnega društva »Sloga« in lista »Nova Soča« (kasneje »Soča«) ali pa o konservativcih in klerikalcih, katerih glasnik je poleg »Rimskega katolika« (1888—1896) še »Primorski list« (1893—1914). Pri društvu »Sloga« igra najvidnejšo vlogo dr. Anton Gregorčič, semeniški profesor v Gorici, deželni in državni poslanec, predsednik tega društva in vodja ali pa vsaj med voditelji drugih slovenskih organizacij v Gorici. Njegov tesni so-

¹ ZČ 29 (1975), 127, op. 1.² F. Gestrin—V. Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918 (1966), 231.³ Tako periodizacijo je prvi postavil Andrej Gabršček v Črtice iz politične zgodovine Goriške (Edinost, 15, 17. 1. 1926, s. XIII; ponatis v posebni brošuri Edinost 1876—1926, 1926, s. 26—8 in v Gor. knjiž. 2/1964, 1-2, s. 15—20): »Toda nekako vsakih 10 let je prišel v to narodno življenje nekaj potres ali celo razkol, ki je nanovo podžgal zaspane sile, zagnal v dva ali celo več taborov, kar ni spadalo skupaj, toda tako, da je pričela nekaka zdrava tekma in stremljenju in delu za narodov blagor.«⁴ Soča 41 (25. 5. 1899).

delavec je Andrej Gabršček, učitelj, urednik in lastnik lista »Soča«, dovolj spreten podjetnik. Od leta 1895 dalje se jima pridruži najprej sodnik in nato odvetniški pripravnik v Gorici dr. Henrik Tuma. Ti predstavljajo tedaj tako imenovano uradno »narodno vodstvo« na Goriškem. Gregorčič-Gabrščkov krog je zbiral svoje pristaše med učitelji, malimi in srednjimi podeželskimi posestniki, trgovci in gostilničarji, skratka pri tistem socialnem sloju, ki je tudi drugod na Slovenskem tako politično usmerjen dokazoval svojo razredno pripadnost. Določenega programa ta skupina ni imela, ali kakor je dr. Tuma kasneje zapisal je bil ves njen program »boj za osvoboditev slovenskega življa na Goriškem od italijanske premoči, v prvi vrsti boj za slovenske šole v Gorici.«⁵ Skupini, ki bi jo lahko kljub dr. Gregorčičevi vodilni vlogi, označili za liberalno, je stal nasproti klerikalni tabor, v katerem pa se neki prvaški nosilci programa in akcije niso določeno kazali. Spočetka je neko vlogo igral še dr. Tonkli, potem dr. Anton Mahnič s svojim »Rimskim katolikom«, dr. Josip Pavlica s »Primorskim listom« in nekako od 1896 dalje krščanskosocialna grupica kaplanov iz goriških predmestij. Klerikalni tabor ima precejšnjo zaslonbo na podeželju, svoj program dela pa tedaj še podreja akcijam »narodnega vodstva« in se, uvažujoč načela prvega slovenskega katoliškega shoda, z istim spušča v neskončne polemike.

Tako porazdeljena slovenska politika na Goriškem pa nikakor ne izključuje obstoja še drugih frakcij, ki pa se končno morajo odločati za klerikalno ali pa slogaško (liberalno) stran. Ob koncu stoletja pa se pričanja tudi na Goriško širiti socialna demokracija, njeni aktivisti prihajajo na Goriško od drugod. Delavska stranka opravi leta 1897 svoj prvi nastop v deželi, ko postavi na Krasu svojega kandidata ob volitvah v državni zbor. Socialna demokracija pa tedaj na Goriškem še ni tako močna, da bi jo mogli obravnavati kot enega pomembnih činiteljev dogajanj. Njena prisotnost je priložnostna obenem pa je moderator v pogostih obračunavanjih med liberalnim in klerikalnim taborom. Tedaj ima krščanskosocialno gibanje, ki ga sodobni viri imenujejo kar kot krščanski socializem,⁶ mnogo večji odmev, pa naj govorimo o razmerah pri obeh deželnih narodih.

V marsičem je analogen razvoj pri goriških Italijanih ali Furlanih. Porazdelitev na klerikalce in liberalce seveda z nekaterimi odtenki pri obeh taborih (na primer republikanci in iredentisti pri liberalcih) je trdno uveljavljena od leta 1871 dalje, ko pričenjata vsak svojo pot liberalni list »L'Isonzo« ter klerikalni »Il Goriziano« (naslednik je »L'Eco del Litorale«). Podobno kot pri Slovencih se zlasti pri Furlanih razvija krščanskosocialno gibanje; socialna demokracija pa pri svojem delu nastopa enotno za oba deželna naroda. Goriški Nemci igrajo določeno vlogo le v deželnem glavnem mestu, tu se seveda pri političnem delovanju nagibajo ali pa povsem odkrito delujejo z italijansko stranjo. Odnosi med Slovenci in Italijani se od devetdesetih let dalje izjemno poostrijo ter se spremene v prave narodnostne boje. Medtem ko je bilo pokanje iredentističnih petard in pisanje protislovenskih gesel z ene strani ter na primer poskusi fizičnih obračunavanj z druge, slovenske strani, v prejšnjih desetletjih dovolj izjemno, da je vsak tak ali podoben dogodek predstavljal nekak mejnik v medsebojnih odnosih, se je poslej vse

⁵ Iz mojega življenja (1937), 213.

⁶ »Nauk pa, kako se ima socialnost ali pobratimstvo uresničiti v življenju, imenujemo socializem, in ker sloni na krščanskem nauku, imenujemo ga krščanski socializem. Ljudi, ki se držijo tega nauka, imenujejo krščanske socialce« (J. Pavlica, Socialno vprašanje, ali od kod izvira siromaščina delavskega ljudstva, Gorica 1902, 153–6).

to in seveda vrsta drugih oblik medsebojnih obračunov izpreminjalo v vsakdanjost in pravilo. Iz ulic so se spori prenašali tudi v deželni parlament in od tod dalje v državni zbor na Dunaj.⁷ Vlada je seveda igrala svojo preizkušeno igro poznamo iz prejšnjih let. Namestnik Goess, ki je nastopil proti koncu desetletja (1898), se v ničemer ne razlikuje od svojega predhonika Rinaldinija, politika tega pa je le dopolnjeno delovanje tistega, kar je želel doseči Depretis. Favoriziranje Italijanov se nadaljuje. V deželnem zboru ostaja razmerje narodnostnega sestava neizmenjano; Italijani ohranijo enega poslanca večine. Ravnotesje skuša vzdrževati deželni glavar Franc Coronini, ki se v odločilnejših in kočljivejših trenutkih glasovanj abstinira, dasiravno je poslanec mesta Gorica in seveda sodi tako v italijanski klub deželnih poslancev. Pomembno volilno zmago so dosegli goriški Italijani na državno-zborskih volitvah leta 1897, ko so Slovencem odvzeli mandat v veleposestvu in imeli tako skupaj tri mandate (Slovenci so ohranili sicer dva, a zaradi zmage dr. Gregorčiča v splošni kuriji, ki se je tedaj prvič volila). Boj za enakopraven položaj Slovencev menja sicer nekoliko sredstva, cilji pa so še vedno isti, saj ostaja nerešeno vprašanje slovenskega uradovanja, težka je borba za slovensko šolstvo v Gorici, podobno velja za slovensko poroto pri sodiščih, skratka neurejena je problematika vseh tistih sredstev za slovensko uveljavljanje navzven, pri katerih je odločitev bila položena v presojo vladajočim strukturam. Spoznanje, da je borba za narodne pravice »zajedno borba za samostojni razvoj gospodarski goriških Slovencev« in »ako se rodoljubi na Goriškem trudijo za narodne pravice, trudijo se zajedno tudi za gospodarsko neodvisnost in gmotno samostojnost«,⁸ je pri akcijah »narodnega vodstva« kazalo že zapažene uspehe prav tako kot uresničevanje gesla »svoji k svojim!«. S tem v zvezi moramo zlasti kot pglavitni temeljni pobudi označiti razvoj slovenskih gospodarskih organizacij ter slovenskega privatnega šolstva. V desetletju, ki ga obravnavamo, je bil zlasti pomemben razvoj Goriške ljudske posojilnice (ustanovljena 1883), ki je na primer svoj promet od leta 1889 do leta 1897 povečala skoraj za devetkrat (od 29.886,24 na 818.361,96 gol-dinarjev⁹).

Druga važna gospodarska organizacija je bila Trgovsko-obrtna zadruga, ki pa je svoje delovanje tedaj šele začenjala. Na področju šolstva imajo pomen privatne šole društva »Sloga« v Gorici, poleg šol Cirilmetodove družbe; leta 1898 je bilo ustanovljeno društvo »Šolski dom« v Gorici, ki je konec šolskega leta 1899/1900 imelo v Gorici deško in dekliško obrtno šolo, dve enorazredni in eno šestrazredno osnovno šolo, tri otroške vrtce v Gorici ter en vrtec v Devinu.¹⁰ Gorica je tedaj postala eno izmed slovenskih kulturnih in gospodarskih središč. Razvoj slovenske družbe je vplival na razmerje med obema deželnima narodoma. Italijani ugotavljajo, da je od rezultata bojev s Slovenci odvisno njih življenje ali smrt, kot je na občem zboru goriškega italijanskega liberalnega društva »Unione« poudarjal eden od liberalnih predstavnikov odvetnik Carlo Venuti.¹¹ Takih ugotovitev je mnogo, pridruži pa se jim tudi kritika na račun nedelavnosti Italijanov, ki so se po mnenju liberalnega, izrazito protislovenskega lista »Il Corriere di Gorizia« preveč »prepustili prepričanju, da je ozemlje [Goriške] naše, da so tu naše pravice,

⁷ Primorski odnošaji v poslanski zbornici na Dunaju (Gorica 1897) 61 s.

⁸ Soča 5 (29. 1. 1897).

⁹ Soča 38 (13. 5. 1898).

¹⁰ Zlata knjiga društva »Šolski dom« v Gorici, 3 (Gorica 1900), 34–7.

naša civilizacija in da se ne bo nikoli nihče našel, ki bi se drznil dotakniti te naše zaklade.«¹²

Devetdeseta leta na Goriškem označuje poleg trenj v slovenskem taboru samem, ki nato privedejo leta 1899 do končnega in popolnega razkola slogaške politike, poleg ostrih narodnostnih borb, poleg pomembnega uveljavljanja slovenskega kapitala v Gorici, poleg iz prejšnjih let podedovanih narodnostnih zahtev (enakopravnost slovenskega jezika), poleg poskusov za gospodarsko sanacijo slovenskega podeželja ter za njegovo politično aktiviranje, še prvi pojavi večje demokratizacije v političnem življenju, kar se najbolj kaže v uvedbi pete kurije ter v pričetkih organiziranega delavskega gibanja. Na gospodarskem polju sicer dežela ohranja svoj pretežno agrarni karakter, industrija rase v deželni središču, širi pa se tudi v nekaterih večjih krajih dežele. Obrt, ki je nedvomno pomemben dejavnik gospodarskih razmer, se organizira na združni podlagi (na primer mizarska zadruga v Solkanu itd.); združno gibanje nosi zelo očiten političen prizvok. Pošojilnice in zadružno gibanje na podeželju so domena krščanskosocialnega gibanja tako pri Slovencih kot pri Italijanih (Furlanih).¹³ Gospodarski položaj dežele ne pozna več tistih kriz, ki so pestile prejšnja desetletja, dasiravno obstoji močna zunanja ekonomska emigracija (poleg emigracije v razne evropske in čezmorske dežele se pojavlja nova, odhod ženske delovne sile v Egipt), pa je pomembna migracija znotraj dežele, ki žene ljudi iz podeželja v večja središča in deželno glavno mesto. Gorica pridobiva tako tudi na svojem slovenskem prebivalstvu, ki poslej zaradi bolj utrjenega položaja slovenske družbe ne tone več v renegatstvo. Kolonsko vprašanje, ki se je tikalo tudi slovenskega podeželja in ki ga je znova zelo ostro postavljala prav ta čas, je bilo rešeno šele neposredno pred prvo svetovno vojno z zakonom, ki ni stopil v veljavo.¹⁴

Desetletje, ki ga obravnavamo začenja s političnim razkolom v vrstah Slovencev poleti 1889. leta.¹⁵ Dogodek ni prišel nepričakovano. Naznanjala ga je akcija semeniškega profesorja dr. Antona Mahničarja v »Rimskem katoliku«, da omenimo le eno izmed etap Mahničarjeve vseslovenskega boja za čista katoliška načela; napadal je tako imenovani katoliški liberalizem dr. Antona Gregorčiča. Pri teh napadih si je pridobil zaveznika, dr. Josipa Tonkliča, ki ni trpel aktivnega človeka (dr. Gregorčiča) v svoji bližini. Deželne volitve so leta 1889 potekale v znamenju nesoglasij in tako je v kmečki kuriji goriške okolice uspel kandidat (semeniški profesor Čerin), ki ga ni postavila »Sloga« in ki je sodil v dr. Mahničarjev krog. Spor in razkol se je pokazal tudi v izidu novega lista »Nova Soča«, ki jo je pričel izdajati Andrej Gabršček, nova moč Gregorčičeve skupine. Staro »Sočo« pa sta izdajala Tonkli in Mahničar. Goriški razcep se sicer ni kazal v neki formalni strankarski porazdelitvi, pač pa v merjenju moči obeh sprtih strank pri vplivu na delovanje tedaj obstoječih institucij slovenskega javnega življenja. Taka institucija je bilo društvo »Sloga«, kjer je Gregorčič spodnesel Tonkliča; marca 1891 pa ga je še porazil na državnoborskih volitvah. Vodstvo slovenske politike je prevzel Gregorčičev krog, ki je po začasnem upadu moči konservativcev po-

¹² La sentinella del Friuli 8 (27. 1. 1897).

¹³ 131 (16. 11. 1899).

¹⁴ S. Beinat—P. Londero, Luigi Faidutti. L'attività sociale coi contadini e pei contadini e la questione agraria Friuli Orientale (1974), 57—71.

¹⁵ P. Meyer, Zur Lage der Lehnbauern im österr. Friaul. Ein Beitrag zur Studium der Kolonatsfrage. P. o. iz Monatschrift für christl. Socialreform (Basel 1909).

R. Jacumin, Le lotte contadine nel Friuli Orientale (Udine 1974), 40.

¹⁶ B. Marušič, Goriški Slovenci v Taaffejevji dobi, ZČ 29 (1975), 136—8.

novno prevzel list »Soča« (od 30. 12. 1892 dalje). Z letom 1889 pričenja torej Gregorčič-Gabršckovo desetletje, ki traja do srede prve polovice leta 1899, ko se zveza dokončno podere. Zunanji glasnik te zveze je list »Soča«, ki piše slogaško, se s cerkvenimi vprašanji ne ukvarja in nosi pečat svojega urednika in lastnika Andreja Gabrščka. Njegova politična misel nastaja sprotno in je bolj posledica dobro uglašenega instinkta kot pa trdnejše politične izobrazbe in prepričanja.

Razkol leta 1889 lahko označimo kot neuspeli poskus konservativnega udara v slogaške vrste. Liberalnejša skupina je napad odbila, stopila je v ofenzivo in imela pobudo v svojih rokah. Dr. Tonkli ni uspel, da bi obnovil svojo aktivno vlogo, dasiravno je bil še vedno prisoten. Dr. Mahnič je izdajal dalje svojega »Rimskega katolika« in doživel poleti 1892 s sklicom prvega slovenskega katoliškega shoda pomembno priznanje svojim prizadevanjem; goriški razcep je našel svoj odmev tudi na tem shodu, ko sta se sporekla dr. Gregorčič in dr. Mahnič, kot zastopnika »breznačelnega slogaštva in izrazitega katoličanstva«. ¹⁶ Katoliški shod je vplival na poživitev konservativnih in na ostvaritev klerikalne organizacije na Goriškem. Klerikalci (imenovani tudi »novostrujarji«) so se zbirali okoli lista »Primorski list«, ki je začel izhajati v Trstu od začetka 1893. dalje in se nato naslednje leto preselil v Gorico. »Soča« je v listu kar takoj spoznala primorsko izdajo ljubljanskega »Slovenca«. ¹⁷ Goriško slovensko politično življenje se poslej polarizira tudi ob obeh listih, društvo »Sloga« pa želi ohranjevati svoj nadstrankarski značaj.

Ob teh poglobitnih tokovih slovenske politike se pojavljajo sopotniki kot na primer skupina, ki izdaja tri leta list »Sloga« začeniši od 9. septembra 1893. dalje. List je izdajal tiskarnar markiz Obizzi, ki je kljub svojemu italijanskemu poreklu želel odigrati neko vlogo pri Slovencih podobno kot kromberški grof Alfred Coronini, ki se je verjetno zaradi nekega spora z oblastjo odločil za Gregorčičevo društvo »Sloga«. ¹⁸ List »Sloga«, katerega poreklo in razvoj še nista raziskana, se je v svojem tretjem in obenem zadnjem letniku proglašal za krščanskosocialnega; ¹⁹ Gabršček ga je imenoval za »Neslogo«, imel pa je tudi svoj gospodarski dodatek v »Goriškem vestniku« (1894-6). Delovanje »ubeglega laškega markiza« Obizzija ²⁰ v prvih letih novonastale goriške situacije še daleč ne dosega ravni pomena »Soče« in »Primorskega lista«. Slednji časnik je izrazito klerikalno glasilo, ki sledeč načelom prvega katoliškega shoda tvega stalno polemiko s »Sočo«. Dolgotrajna obračunavanja so enega izmed vrhov doseгла leta 1896, ko je bila »Soča« obtožena, da širi krivoverske nauke in ko jo je v posebnem pismu 10. maja 1896 zavrnil (skupaj z italijanskim liberalnim listom) tudi goriški nadškof Alojzij Zorn češ, da piše predrzno o cerkvi in da skriva svoje delovanje za »katoliškim« imenom. ²¹

Za vso klerikalno akcijo se nedvomno skriva boj proti dr. Gregorčiču, ki vsemu navkljub vztraja v liberalni Gabršckovi in od 1895. dalje tudi v dr.

¹⁶ F. Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem (1928), 46.

¹⁷ 2 (7. 1. 1893).

¹⁸ H. Tuma, op. cit. 212.

A. Lasciac, Erinnerungen aus meiner Beamtenkarriere in Österreich (Trieste 1939), 30-2.

¹⁹ 1 (5. 1. 1893).

²⁰ Soča 13 (30. 3. 1894).

²¹ Rimski katolik 8 (1896), 305. V pismu I. Vrhovniku je pesnik Gregorčič sodil, da je Zorn pismo napisal na pobudo ljubljanskega škofa Missije, če mu ni ta celo pismo sam napisal; ker slog ni Zornov (S. Gregorčič, Zbrano delo, 4, 1951, 149).

Tumovi, in kar je še huje, »brezverski« družbi. Dr. Gregorčič se vsem tem napadom ni vdal. Pač pa pričanja z letom 1896 klerikalni tabor doživljati nekak prerod, ko se tudi na Goriško širijo zapeljive ideje krščanskosocialnega gibanja. Temu gibanju utira prvo pot »Primorski list« in njegov urednik dr. Josip Pavlica velja za prvega teoretika krščanskih socialcev na Goriškem. Toda pri širjenju idej imajo več zaslug od teoretika Pavlice mladi aktivisti »kranjski prišleki« (solčanski kaplan Dermastia in kaplan v Šempetru Knavs).²² »Novostrujarska« skupina na Goriškem je sicer že pred letom 1896, ko je krščanskosocialno gibanje pripravilo svoj prvi nastop v Šempetru pri Gorici, pričela z delovanjem, ki je presegalo dojem tistega, kar je lahko nudil časnik s svojimi polemikami in vplivom. Prvo večje zborovanje je imela v Mirnu pri Gorici 28. maja 1893.²³ Toda vse do nastopa krščanskih socialcev je bilo delovanje klerikalnih krogov usmerjeno v polemiko s »Slogo« njenim predsednikom Gregorčičem ter Gabrščkovu »Slogo«. Gregorčič in Gabršček, ki sta seveda napade odbijala (Gregorčič je bil deležen klerikalne graje še zlasti takrat leta 1894, ko se je v Ljubljani udeležil sestanka liberalnih zaupnikov), pa prav tako nista sprejela krščanskih socialcev. Zunanji videz njunega odpora do sile, ki bi znala aktivirati zlasti podeželje, je bilo njuno razbitje prvega krščanskosocialnega zborovanja na Goriškem, ki je bilo 29. junija 1896 v Šempetru pri Gorici. Zborovanju so prisostvovali tudi ljubljanski aktivisti kot dr. Janez E. Krek in Josip Gostinčar.²⁴ V dejanjih Gregorčiča in Gabrščka pa se je tedaj tudi kazala želja, da bi novo gibanje pridobila zase. Ko se je za veliko noč istega leta mudil v Gorici dr. Leugger sta mu oba omenjala delovanje italijanskega židovstva v škodo slovenskega naroda, pridobiti sta ga hotela s protizidovskimi parolami in previdno molčala o krščanskem socialnem gibanju.²⁵ Da je bil njun strah upravičen je potrdil kasnejši čas, ko slovensko podeželje ni ostalo gluho za vabljive obljube gibanja, ki se je zavzemalo za socialno pravičnost. Ko je leta 1899 Gabršček prekinil z dr. Gregorčičem, je ugotavljal, da so krščanski socialci postali tedaj s svojima glasiloma »Primorski list« in »Delavskim prijateljem« »skoraj edina organizacija v deželi«, kar seveda društvo »Sloga« ni bilo; v štirih letih dela so uspeli na goriškem podeželju ustanoviti 9 posojilnic, v deželi le 4 posojilnice niso bile njihova domena.²⁶ Nastop krščanskih socialcev je leta 1896 prinesel v deželo novo aktivno silo, to leto je prenehal z odhodom dr. Mahniča na Krk »Rimski katolik«. Istovetenja med Mahničem in Krekovimi socialci sicer ne moremo naglaševati,²⁷ toda nasprotovanje dr. Gregorčičevemu nagibanju k liberalcem je bilo od obeh strani dovolj močno.

Ni slučajno, da smo se pri krščanskosocialnem gibanju nekoliko dlje zaustavili. Opozoriti želimo, da je v sedanji historiografiji predvsem Gabrščkov pogled ustvaril preveč »liberalističen« vtis goriških razmer v zadnjih dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno. Krščanskosocialno gibanje, ki je bilo na Goriškem zlasti zelo močno po prvi svetovni vojni, je nedvomno svojo moč črpalo v zasnutkih postavljenih v devetdesetih letih.

Podobo goriških slovenskih razmer okoli leta 1895 pa je popestril še en »kranjski« prišlek ali »štrepbar«, če lahko uporabimo terminologijo sodob-

²² Trentar [J. Abram], Dr. Janez Ev. Krek (Gorica 1928), 34.

²³ F. Erjavec, op. cit. 137.

²⁴ Soča 27 (3. 7. 1896), 101 (19. 12. 1899).

²⁵ Soča 15 (10. 4. 1896).

²⁶ Soča 78 (29. 9. 1899), 86 (27. 10. 1899).

²⁷ F. Vatovec, Časnikarski fenomen: goriška »Soča«, v Ob stoletnici »Soče« (1871—1915), 1971, 49.

nikov. Bil je to dr. Henrik Tuma, ki se je v zelo kratkem času visoko povzpел; na Primorskem je sicer bival že od leta 1887 (od 1890 pa na Goriškem, od spomladi 1894 v Gorici) in 1895 postal poslanec goriškega deželnega zbora. Deloval je v Gregorčič-Gabrščkovem krogu, prav od njiju se je razlikoval zaradi večje politične razgledanosti, izdelanejšega političnega programa in demokratičnosti, vendar so mu značajske poteze onemogočale, da bi lahko segal za popolnejši dosežki. Dr. Tuma je dopolnil podobo osebnih obračunavanj in gonje, ki je tlela znotraj »narodnega vodstva« ter med klerikalno opozicijo. Obsojen je bil brezboštva, toda za klerikalno opozicijo so bile nekatoliške tudi akcije in metode Gregorčičevega kroga. Te goriške razmere so bile pravzaprav slovenska posebnost tistega časa. Tretjemu »kranjskemu« prišleku novemu goriškemu nadškofu dr. Jakobu Missiji je bilo dr. Gregorčičevo obnašanje ena izmed prvih nalog, ki jih je moral v svojem novem svojstvu rešiti.

Dr. Missia je prišel pomladi leta 1898 in le leto dni je bilo potrebno, da je razbil slogaško razdobje in skušal podeliti sile oziroma utrditi klerikalni tabor. Že v svojem prvem pastirskem listu je zapisal: »zatecimo se skupaj ... da bom vas vodil tako, kakor zahteva vaše zveličanje, vam pa, da se boste dali tako voditi.«²⁸ Za prenehanje goriške sloge mu seveda ne gre popolna zasluga, saj se je ta gotovo močno krhala ob močnih nastopih krščanskih socialcev. Dr. Gregorčič je želel to novo silo pridobiti, zato je »Soča« večkrat pozivala »Primorski list«, da pristopi k »Slogi« in zastopnik krščanskih socialcev je bil kasneje na občnem zboru »Sloge« 20. januarja 1898 izvoljen v odbor društva. Prvi Missijev korak je bila zadeva vinilnega glasu v goriškem deželnem zboru v slovenski abstinenci, tu je šel očitno po poti, ki jo je narekovala tržaška vlada, da se čeravno z glasom večine omogoči delovanje deželnega parlamenta. Druga naloga pa je bilo dokončanje pohujšanja, ki ga je uprizarjal pri svojem delu in povezavah dr. Gregorčič. Prvi in drugi Missijev poseg sta v tesni povezavi, kar bomo še kasneje spoznali. Pred tem se moramo seznaniti z glavnimi značilnostmi političnega gibanja pri goriških Italijanih.

Poglavitna specifika goriških razmer so nedvomno Italijani. V devetdesetih letih se še vedno ločijo predvsem na klerikalne v katoliški politični družbi s sedežem v Gorici in pri listu »L'Eco del Litorale« ter na liberalne, ki jim je poglavitno glasilo »Il Corriere di Gorizia« (1883—1899); krajši čas izhajata »La sentinella del Friuli« (1896-9) in »L'Eco del popolo« (1896-9), prvi je liberalni, drugi pa zastopa krščanskosocialna načela.²⁹ Ker že govorimo o goriškem tisku v italijanskem jeziku moramo omeniti še avstrijakantski »L'Unione« (1891), ki spominja na lista iz osemdesetih let (La Rassegna, Il Dovero) ter na zanimiv list »Il Rinnovamento« (1892-5), ki je v italijanščini predstavljal slovanski svet (zlasti književnost) in bil zlasti pod uredništvom Dalmatinca Ivana Kušarja ter »duševnim vodstvom«³⁰ Andreja Gabrščka polemičen do političnih dejanj goriških Italijanov in iredentistov. Ob koncu stoletja je bil Gabršček udeležen še pri nekem podobnem poskusu in sicer v nemščini pisanem časniku »Adriatische Post« (1899), ki je izhajal leto dni istočasno v Gorici in Puli.

²⁸ Pastirski list z dne 17. 6. 1898, (1).

²⁹ R. M. Cossar, *Attività non ignorate su alcuni giuliani*, La Porta orientale 28 (1938), 187—202.

³⁰ A. Gabršček, *Goriški Slovenci*, 1 (1932), 359.

Italijanski liberalci, niso enotni, imajo svojega najvidnejšega predstavnika v odvetniku in kasnejšem deželnem glavarju Luigiju Payerju;³¹ program stranke je bil boj za obrambo in utrjevanje italijanstva dežele, iz tega kroga so v javnost prodirala tudi iredentistične zahteve. Iredentisti so pravzaprav predstavljali posebno grupacijo, ki se razumljivo formalno ni izdvajala, saj je bilo njeno delovanje protidržavno. Poleg tiska so bila italijanskim liberalcem na voljo še druga sredstva javnega delovanja. Ni bilo izjemno delavno, pač pa se je ob mestnih in deželnih volitvah izkazalo kot dober organizator društvo »Unione«. Politična dejanja je opravljalo tudi goriško telovadno društvo, ki je prav zaradi prepovedi svojega delovanja nekajkrat menjalo svoje ime, dasiravno se vsebina od ustanovitve leta 1868 ni menjala. Posebno poglavje bi lahko namenili italijanskim šolskim organizacijam, v osemdesetih letih društvu »Pro patria«, v naslednjem desetletju pa organizaciji »Lega nazionale«. Podružnica »Lege« v Gorici se je ustanovila (18. 9. 1891) še pred ustanovnim kongresom v Trstu (1. 11. 1891).³² »Lega nazionale« je imela izrazit poitalijančevalni značaj, saj svojega šolstva ni gradila le v krajih, kjer so živeli Italijani, pač pa je prodirala ne le v na Goriškem (Ločnik) zelo redka mešana naselja, pač pa tudi v povsem slovenske kraje goriške okolice (Podgora), da bi tako z infiltracijo italijanskih osnovnih šol in vrtcev razbila trden slovenski obroč okoli Gorice. »Lega« je svoje politične cilje pokazala leta 1893 ob priliki občinskih volitev v Solkanu, ko je zmagala lista njenih zastopnikov (skupinica gospodarsko vplivnih Italijanov, ki je v Solkanu živila). Zmaga je bila kratkotrajna, ker je vlada izide zaradi očitnih potvorb uničila.³³ Podobno je bilo tudi v mešanem Ločniku, kjer so bile nepravilnosti ob volitvah leta 1893 preveč očitne. Ločnik je bil tudi kraj, kjer sta trčili drug ob drugo slovenska in italijanska šolska akcija, Slovenci so želeli s šolo in vrtcem zaječiti romanizacijo te vasi in njenih zaselkov.^{33a}

Problematika šolske akcije je del kompleksnega vprašanja narodnostnih bojov na Goriškem. Tem smo priča predvsem v Gorici, toda iz mesta se širijo tudi na podeželje, zlasti tam, kjer med Slovenci živijo predvsem le začasno Italijani (na primer italijanski kamnarji v Nabrežini, ali kovinarji v Batujah). Na italijanski strani je nosilec bojov liberalna skupina z vsem svojim aparatom, deluje seveda predvsem v Gorici in tistih večjih deželnih središčih, kjer imajo Italijani popolno večino. Liberalci so s problematiko italijanskega (furlanskega) podeželja zelo malo ukvarjali, zato pa se tu uveljavlja vpliv italijanskih klerikalcev, zlasti krščanskih socialcev. Tudi italijanski klerikalci nimajo stikov s Slovenci, tako kot liberalci uveljavljajo polemichen ton v medsebojnih odnosih; podobno kot pri Slovencih se tudi znotraj klerikalnega tabora uveljavlja krščanskosocialno gibanje, ki na primer ustanovi prvo delavsko društvo 29. junija 1898 v Gradežu.³⁴ Formalni prodor krščanskih socialcev dokazuje tudi preimenovanje goriške katoliškopolične družbe (ustanovljena že leta 1870 in je spočetka delovala za Italijane in Slovence), ki se

³¹ R. M. Cossar, *La dura vigilia della nostra redenzione (1898—1918)*, *La Porta orientale* 27 (1958), 463—483.

³² *Il Corriere di Gorizia* 79 (15. 7. 1894).

R. M. Cossar, *Sodalizi ottocenteschi in Gorizia*, *La Porta orientale* 23 (1955), 470—497.

R. M. Cossar, *Tre lustri di contese nazionali goriziane (1882—1897)*, *La Porta orientale*, 26 (1956), 386—415.

³³ *Soča* 11 (10. 3. 1893), 13 (24. 3. 1893).

A. Gabršček, *op. cit.* 332—3.

^{33a} Primer italijanizacije Ločnika je ohranil v svojem dnevniku iz 1894. Miroslav Premrou (JKol 1976, 245—6).

je leta 1899 primenovala v »Unione cattolico-sociale«.³⁵ Polemika, ki jo italijanski (furlanski) krščanski socialci vodijo do socialne demokracije je močno podobna tisti, ki jo izpričuje slovenska stran.

Pregled medsebojnih odnosov med Slovenci in Italijani v devetdesetih letih na Goriškem je lahko predmet posebne razprave, ki nam more kronološko in vsebinsko predočiti proces, ki ga začenjajo že šestdeseta leta in se potem stopnjuje v obravnavani čas. V teh goriških narodnostnih bojih je tedaj posebnega poudarka vredna značilnost, da se bolj kot kdajkoli prej razmere prenašajo pred vso avstrijsko javnost, da dobivajo obračuni poleg ustaljenih tudi nove oblike boja in da je očitno zlasti ekonomsko napredovanje Slovencev. Iz kompleksa malih in velikih epizod naj kot eno najbolj značilnih omenimo težavno borbo za slovensko mestno šolo v Gorici, ki se je začela leta 1892, končala pa po treh letih, ki so jih izpolnile slovenske pritožbe, razne interpelacije in končno sklep v korist Slovencev, a je goriški magistrat dodelil slovenski mestni šoli docela neustrezne prostore. Potem so že na vrsti stalne polemike po časopisih obeh narodnosti, ki pa se pri tem strankarsko ne ločujejo. Goriška »Soča« je sprožila dolgotrajno polemiziranje leta 1894 o italijanski »podedovani kulturi« (l'avita coltura), v katerega so se vključili tudi osrednji slovenski listi. Tako imenovana »podedovana kultura« naj bi bila netivo v razmerju Italijanov do Slovencev je pisala »Soča«, ki je obenem sodila: »Med deželnicima narodoma na Goriškem se pač vrši isti proces, kakor ga vidimo povsod, kjer so si mejaši narodi, ki niso jednakopravni. Tudi tukaj zahteva neizprosni duh časa, da mora vračati laška narodnost slovenski to, kar si je osvojila po krivici. Vsako upiranje temu procesu je ne le brezuspešno, ampak ga celo podpira.«³⁶ Italijanska stran pa je na primer odgovarjala: »Široko je področje, kjer se danes bije boj med narodom — gospodarjem teh dežel — njegovo oblast dokazuje zgodovina dvajsetih stoletij — in nekim od drugod prišlim narodom, ki je najprej ponižno prosil za kos kruha in je potem, ko je kruh dobil, povrnil dobrotniku z nesramnostjo, nepravilnostjo, lažjo ter pozabil na hvaležnost; ta dolg poravnava s poskusom, da svojega dobrotnika uniči.«³⁷ Besedovanje, kdo in zakaj ima pravico bivanja na Goriškem, obseg in vsebina tega bivanja sta prinašala že iz prejšnjih let izoblikovana stališča po katerih so si Italijani želeli ohraniti svojo prevlado v deželi zaradi zgodovinskih dejstev (v deželi naj bi bivali pred Slovenci) in gospodarske premoči, Slovenci pa vsaj enakopraven položaj zaradi občutne številčne premoči. To merjenje dejstev sega še v današnji čas, ki je seveda goriške razmere korenito, vsaj v upravnem smislu, menjal.

Časopisne polemike in druge oblike boja so seveda spremljali tudi fizični obračuni zlasti na slovenskem podeželju. Te poravnave so sicer italijanski obiskovalci strnjenega slovenskega ozemlja pobudili, a so Slovenci na izzivanja reagirali mnogokrat na način, ki jih je pripeljal v navzkriž s kazenskim zakonikom. Izzivalcev in nedolžnih ni bilo lahko iskati. Leta 1898 so Slovenci izkoristili atentat na avstrijsko cesarico Elizabeto za protitalijanske izgrede in zlasti dogodki v Nabrežini (napadi na »regnicole« — kamnoseške delavce), ki so povezani z malo kasnejšimi nastopi slovenskih Devincev proti tam-

³⁴ L'Eco del popolo 19 (10. 7. 1898).

³⁵ L'Eco del popolo 3 (12. 2. 1899).

Delavski prijatelj 8 (27. 4. 1898).

³⁶ 38 (21. 9. 1894).

³⁷ La sentinella del Friuli 5 (21. 11. 1896).

kajšnji »Legini« šoli, so odmevali tudi v italijanskem tisku izven Avstrije. Takih in podobnih epizod je precej.

Tudi deželni zbor v Gorici je še dalje ostajal prizorišče spopadov in merjenja moči med obema narodoma. Vse značilnosti krize deželnega zbora so se pokazale zlasti leta 1897, ko so slovenski deželni poslanci napovedali svojo abstinenco, ker Italijani niso pristali na ustanovitev pravnega odseka. V izjavi, ki jo je prebral dr. Tuma je zapisano, »da jim ni mogoče več sodelovati v deželnem zboru, dokler se jim ne da poročstva, da se resno misli preustrojiti deželne razmere.«³⁸ To je bil seveda okvir nesporazuma, ki ga je prinesla zahteva slovenskih poslancev, da se izdela zakon o deželnem šolskem skladu, kar je bilo po Gabrščku »eno glavnih vprašanj takratne naše domače gospodarske politike«.³⁹ Slovenci so zahtevali, da dobi dežela enoten šolski sklad za razliko od obstoječega stanja, ko so delovali okrajni šolski skladi. Z novim deželnim skladom bi se sredstva solidarnostno prelivala iz finančno močnejšega dela dežele v šibkejšega; Italijani so nasprotovali, da bi financirali slovensko šolstvo v deželi, zlasti ker so sodili, da plačujejo davke v Gorici izključno Italijani. Spor v deželnem zboru je dosegel višek, ko so Slovenci z omenjeno izjavo dr. Tume 3. marca 1897 napovedali bojkot in začeli krizo deželnega zbora. Delovanje deželnega zbora pa je pravzaprav bilo odvisno od prisotnosti virilnega glasu; na pritisk vlade je tedanji nadškof Slovenec Zorn 19. februarja 1897 omogočil zasedanje oziroma glasovanje za deželni proračun.

Kriza deželnega zbora je prinesla v deželo posebno stanje, na eni strani prerekanje med Slovenci in Italijani, z druge strani pa spore med tvorci abstinence, moštvom, ki je bilo izvoljeno v deželni zbor leta 1895 (povečini »Slogini« kandidati z izjemo kmečke kurije na Krasu) ter klerikalno opozicijo. »Soča« je bila glasnik abstinence in exodusa slovenskih poslancev, italijanski tisk pa je naglaševal škodo, ki jo trpi zlasti slovensko podeželje zaradi trmoglavosti slovenskih deželnih poslancev.⁴⁰ Goriške razmere so seveda odmevale tudi v osrednji slovenski javnosti. Ljubljanski »Slovenski list« je napadal dr. Tumo, »Slovenski narod« pa videl nesposobnost goriških voditeljev oziroma poslancev, da bi izbojevali boljše osebne prejemke goriškim učiteljem, takemu boju abstinence ni koristila. Gabršček-Gregorčičev krog je s poudarjanjem abstinence tvegala spor z goriškim učiteljstvom, svojim zaveznikom.

Prvo obdobje krize deželnega zbora se je končalo 28. decembra 1898, ko je vlada predložila osnutek zakona o deželnem šolskem skladu, še pred tem se je pa deželni zbor lahko sestel, ker je delovanje omogočil virilist, novi goriški nadškof Missia. Vladni osnutek je pognal nato v abstinenco Italijane, prinesel dokončni odstop deželnega glavarja grofa Franca Coroninija (kot deželni poslanec mesta Gorice se je po sodbi Italijanov preveč nagibal na slovensko stran; spor, ki je trajal dalj časa je rešil z odstopom), čudno igro goriškega nadškofa, ki seveda ni bil na strani slovenskih poslancev (»Soča« je nadškofovo taktiziranje grajala) in končno imenovanje dr. Pajerja na Coroninijevo mesto. To dejstvo je prineslo ponovno slovensko abstinenco, ki jo je seveda znova, če smemo tako zapisati, kršil nadškof obenem pa se je odločnost slovenskih poslancev, da se sej deželnega zbora ne udeležujejo, močno

³⁸ Pertrattazioni della II tornata epoca VII della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche anno 1896—7 (Gorizia 1897), 40.

³⁹ Op. cit. 478.

⁴⁰ Il Corriere di Gorizia 87 (22. 7. 1899).

skrhala. Novo obdobje krize je trajalo približno eno leto do aprila leta 1900. Tesno je povezano z razkolom v vrstah Slovencev, ki je kot smo že omenili, dokončal slogaško obdobje goriške politike in začenjal njeno novo poglavje. Mehanizem razkola na Goriškem se je vrtel predvsem okoli dveh oseb. Prva je bila dr. Gregorčič, ki se je na pritisk nadškofa moral odpovedati zavezi ništvu z liberalno usmerjenimi, izmed teh sta se izdvajala Gabršček in dr. Tuma.⁴¹ Slednji je bil kot največji kamen spotike tudi druga osebnost, ki je v sporu odigrala zelo pomembno vlogo.⁴² Tuma je daleč presegal raven goriškega političnega obzorja, zagovarjanje načelnosti ga je kajpak odbijalo od Gregorčičeve skupine, pa tudi stremljenje za »kmečko delavsko demokratično stranko«⁴³ ga je kasneje od Gabrščka pripeljalo k socialni demokraciji.

Novost devetdesetih let na Goriškem je pojav delavskega gibanja. Če goriške razmere primerjamo z ostalimi slovenskimi ali pa tržaškimi moremo zapisati, da je pojav delavskega gibanja tako pod vplivom krščanskih socialcev kot pod vplivom socialne demokracije nekoliko v zamudi. Na razvoj delavskega gibanja je vplivalo širjenje industrije v deželi, največja industrijska središča poleg glavnega mesta so bila Ajdovščina, Nabrežina, Podgora in Trzič. Na Goriško so prvi socialnodemokratski aktivisti prihajali iz Trsta, socialistične ideje pa so se širile tudi v krogu nemških železničarjev v Gorici.^{43a} Prvi ugotovljeni pomembnejši sestanek je bil 30. avgusta 1896 v Dreherjevi pivarni v Gorici, vodil ga je socialni demokrat Carlo Ucekar iz Trsta.⁴⁴ Vpliv Furlanije, kjer je bilo socialistično gibanje že dovolj razvito (od 1893 izhaja v Vidmu list »L'Avvenire« glasilu furlanskega socializma), ni bil ravno velik (kamnarji v Nabrežini). Do prvih delavskih stavk prihaja že v osemdesetih letih (stavka krminskih mizarjev leta 1884),⁴⁵ leta 1890 se stavki kraških kamnarjev pridružijo tudi Nabrežinci.⁴⁶ Avgusta 1897 so Nabrežinci tudi ustanovili strokovno društvo, ki je bila druga delavska organizacija na Goriškem poleg tiste, ki so jo že leta 1894 ustanovili grafični delavci v Gorici.⁴⁷

Zgodovina delavskega gibanja na Goriškem še ni raziskana. Ne glede na vse predhodne pojave pa moremo soditi, da je leto 1898 prelomno za razvoj socialističnega gibanja na Goriškem, ni le pospešilo razvoj, marveč tudi pripravilo krajevno buržoazijo, da se je z vso resnostjo zaustavila pri novem partnerju političnega življenja. Andrej Gabršček je še leta 1896 simpatično pisal o socialni demokraciji: »še previdneje bi trebalo nastopati danes proti mogočni svetovni stranki, ki se tako silovito organizuje, da je ne premagajo vsi topovi in vsi bajoneti tega sveta, nasprotno, utegne priti čas, da vse to

⁴¹ Nekdanji taborit Ernest Klavžar pisal 10. 2. 1900 Franu Levcu, da sta Gabršček in Tuma »najnavadnija koristolovca katera v svoje namene begata in zapeljavata naše ljudstvo« (JKol 1975, 203).

⁴² Negativen odnos do Tumovih dejanj nam kažejo že podatki iz korespondence pesnika Simona Gregorčiča, ko 1. Vrhovniku piše 30. 10. 1899 tudi o goriškem razkolu, krivca zanj vidi v »neizmerno čistihlepem dr. Tumi ... Tuma je naša nesreča« (Š. Gregorčič, op. cit. 2/1948, 393, 4/1951, 178–9).

⁴³ H. Tuma, op. cit. 249.

^{43a} Po sodbi »Primorskega lista« je bila gnezdo socialne demokracije v Gorici podružnica »Strokovnega društva avstrijskih železnice« (Soča 32/7. 8. 1896). Leta 1899 pa je obstajala v Gorici skupina osrednje sindikalne organizacije »Federazione dei lavoratori e lavoratrici, ki je imela svoj sedež v Trstu (Zgodovinski arhiv KPJ, 5/1951, 59). O delavskem gibanju na Goriškem piše tudi L. Devetak, Vecchi e nuovi partiti politici Goriziani nel primo Novecento, Università di Trieste, Tesi di laurea, a. c. 1969–1970.

⁴⁴ N. Agostinetti, La principessa Contea di Gorizia e Gradisca alfa fine dell'ottocento (rkp, Goriški muzej).

⁴⁵ Krminski delavci so zahtevali ob svoji stavki 16. 4. 1884 povišanje mezd za 20 %. Tisk (Il Corriere di Gorizia, 33/23. 4. 1884) je poročal o »brutto fantasma del sciopero«. Zaradi neugodnih delovnih pogojev so stavkali tudi delavci v Podgori 31. 12. 1887 (Soča, 1/7. 1. 1888).

⁴⁶ D. Kermavner, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884–1894 (1963), 199–201.

⁴⁷ J. Petejan, Spomini na socialistično gibanje na Goriškem pred prvo svetovno vojno, Goriški zbornik 1947–1957 (1957), 49.

morilno orožje bo le prekmalu v njenih rokah.⁴⁸ Tak odnos je seveda imel strankarsko ozadje, ker je pač klerikalno časopisje opozarjalo na pretečo nevarnost socializma. Gabršček je kot predstavnik goriške slovenske slogaške politike želel koketirati tudi z delavskim gibanjem, ne da bi imel jasno izdelan program. Potem ko je z Gregorčičem razbil prvi javni nastop krščanskih socialcev leta 1896 češ, da na Goriškem niso »ugodna tla za prinešeno kranjsko seme«,⁴⁹ pa je skoraj v isti sapi sporočal svoj načrt, da želi izdajati prilogo k »Soči« pod naslovom »Delavec«, ki se bo zavzemal za delavsko vprašanje »v smislu krščanskih socialistov dunajskih«.⁵⁰ Tako nejasno taktiziranje potrjuje tudi potek polemike med »Sočo« in »Primorskim listom« prav tako leta 1896, ko prva ne pozabi poudariti, da izhaja pod zastavo »krščanskega socializma« že od 1889. leta dalje (torej od tedaj, ko jo je prevzel Gabršček) in naprti klerikalcem (»Mahničevi šoli«) krivdo za razmah »internacionalnega socializma«;⁵¹ z druge strani je »Primorski list« očital »Soči« simpatiziranje s socializmom.

Porast delavskega gibanja je obe goriški meščanski formaciji leta 1898 znova pripeljal k razmišljanju o pojavu, ki jima je bil doslej bolj razlog za medsebojna zmerjanja, kot pa politična sila, ki jima je lahko povsem enakovredna. Obe skupini tudi občutita pritisk krščanskih socialcev. Ti so pravzaprav del klerikalne organizacije, a vendar z njo ne povsem istovetni, ker bi sicer goriškim ne bilo potreba ob »Primorskem listu« izdajati od 13. januarja 1898. dalje novo glasilo »Delavski prijatelj« s podnaslovom »krščanskosocialni list za delavce na Primorskem« in geslom: »S križem je bil odrešen človeški rod, le v znamenju križa more delavec upati na boljšo bodočnost«; list je izdajal konzorcij »Primorskega lista«.⁵² Tudi »Soča« se je čedalje bolj poglabljeno lotevala socialnih vprašanj, ki so se kazala tako v mestu kot na podeželju. Besede »naš narodni boj ni drugega nego del socialnega vprašanja, in s pravično rešitvijo socialnega vprašanja bilo bi tudi narodno vprašanje rešeno«⁵³ je v listu izpovedoval neimenovani dvaindvajsetletni krojaški mojster. »La questione operaia« pa se je čedalje bolj pogosto pojavilo tudi v tisku goriških italijanskih liberalnih krogov, ki ob tem niso pozabili napadati akcij furlanskih krščanskih socialcev in njihovega voditelja duhovnika in državnega poslanca Adama Zanettija.⁵⁴ Furlansko kmečko podeželje, ki je bilo že od prejšnjih desetletij pod vplivom italijanskega klerikalizma, je nudilo posledaj podporo krščanskim socialcem, saj so znali primerno — za razliko od liberalcev — prisluhniti gospodarskim potrebam zlasti z uvajanjem združništva in hranilništva (»case rurali«). Furlanski oziroma italijanski klerikalizem je bil avstrijakantski in to svojo značilnost ohranjeval še potem, ko je iredentizem liberalcev po prvi svetovni vojni slavil zmagoslavje.

Ob binškoletih leta 1898 (27.—31. 5.) je prišlo do prve velike delavske stavke v neposredni bližini Gorice. Stavkali so italijanski in slovenski delavci papirnice v Podgori. Zahtevali so, da jim delodajalec poviša mezde. Stavka je prinesla sočasno akcijo socialnih demokratov in krščanskih socialcev obeh

⁴⁸ Soča 31 (31. 8. 1896).

⁴⁹ Soča 27 (5. 7. 1896).

⁵⁰ Soča 30 (24. 7. 1896).

⁵¹ Soča 30 (24. 7. 1896).

⁵² V prvi številki je list še pisal: »Mi pričakujemo združene akcije vseh delavskih stanov obojne narodnosti na Goriškem v okvirju krščanskega bratoljublja in krščanske pravice!«.

⁵³ 29 (12. 4. 1898).

⁵⁴ La Sentinella del Friuli 58 (20. 7. 1898).

Il Corriere di Gorizia 89 (26. 7. 1898).

narodnosti. »Delavski list« je sicer ugotavljal, da je bila stavka delo socialistov (»rdeči ščopero«) in zanj ni videl potrebe.⁵⁵ Kot odmev na stavko so tržaški socialdemokratski aktivisti (Ucekar, Domokos) priredili 19. junija 1898 v goriški Dreherjevi pivarni zborovanje, na katerega so prišli tudi slovenski socialci. Medsebojna besedna obračunavanja so se s tega dopoldanskega zborovanja prenesla na popoldansko nadaljevanje v Podgori, prišlo je do fizičnih spopadov in vlada je zborovanje prepovedala. Podgorski štrajk je pospešil na Goriškem socialdemokratsko agitacijo in iz dokajšnje anonimnosti postavil pred javnost novo politično silo v deželi. Slovenski krščanski socialci niso mirovali saj so že 12. junija ustanovili osrednjo deželno »Katoliško slovensko delalsko društvo«, ⁵⁶ poglobili so spore s socialnimi demokrati, ti so pa seveda napovedali boj krščanskosocialnemu gibanju obeh deželnih narodov. Medtem ko je skupina »Primorskega lista« z bratoma dr. Josipom in dr. Andrejem Pavlico izpovedovala svoj socialni program (»poglavitni namen in cilj krščanskega socijalnega dela je, da bo posvečeno božje ime in da pride kraljestvo božje k nam, ker le tedaj dosežemo tudi še drugi cilj socijalnega dela, da nam Bog dá naš vsakdanji kruh«), ⁵⁷ pa je »Soča« tavalala v zmedi idej, ki so nasprotovalea nekaterim predhodnim trditvam, češ, da je delavstvu narodna obramba bolj potrebna kot boj za socialne pravice in da potreb za delavsko stranko na Goriškem ni.⁵⁸ Nova slovenska narodnonapredna stranka v Gorici, ki sta jo Gabršček in Tuma ustanovila leta 1900 potem, ko sta bila izločena iz »Sloge«, se je pod vplivom dr. Tume v svojem programu zavzela tudi za delavsko gibanje in mu zaželela krepko organizacijo.⁵⁹ V kasnejših programih je ista stranka (vendar brez dr. Tume) še izrekala podporo delavstvu, a pogoji je moral biti, da ohrani njegova organizacija »narodno podlago«. ⁶⁰ Iz poskusov, ki naj bi tudi na Goriškem udomačili delavsko organizacijo socialdemokratske usmeritve — poleg stavkovnih gibanj, ustanavljanja strokovnih organizacij (sindikato) in poskusov, da dobe delavci svojega zastopnika v deželnem zboru (kandidatura Franca Marna leta 1897 na Krasu) — se je prava delavska stranka pri obeh deželnih narodih postavila šele v novem stoletju.

Devetdeseta leta so se na Goriškem stekla v razkrajanju dotlej vsaj formalno obstoječe politične edinosti, ki ji je kot nekak ščit od 1876 na čelu stalo društvo »Sloga« (to ime je društvo ohranilo tudi še potem, ko je splavalo v klerikalne vode in ko je njegov naslednik postala leta 1907 Slovenska ljudska stranka v Gorici). Klerikalni in liberalni tabor sta se dokončno ločila. Klerikalni se sicer ni reorganiziral z Gregorčičevimi somišljeniki ter tako imenovanimi »novostrujarji« ob »Primorskem listu«, nastopal je neenotno, saj je Gregorčič kmalu po razcepu pričel izdajati list »Gorica« (prva številka 7. 7. 1899), ki je bila prvotno glasilo slovenskih poslancev goriškega deželnega zbora, seveda brez dr. Tume in dr. Josipa Abrama (izvoljen na Krasu leta 1895) in se je do »Primorskega lista« vedla vse prej kot prijateljsko. Leta 1900, maja meseca, je kazalo, da se bosta obe glasili združili, a so predstavniki obeh sklenili, da bodo ločeno nastopali in to je poslej ostalo v veljavi skoraj

⁵⁵ 11 (8. 6. 1898).

⁵⁶ Delavski prijatelj 12 (23. 6. 1898).

R. M. Cossar, Organizzazioni sociali maltollerate in Gorizia (1829—1914), La Porta orientale 26 (1956), 120.

O goriškem društvenem življenju pred prvo svetovno vojno piše še N. Agostinetti, Le associazioni goriziane alla vigilia della prima guerra mondiale (Padova 1976), 29 s.

⁵⁷ J. Pavlica, op. cit. 183.

⁵⁸ 78 (29. 9. 1899).

⁵⁹ H. Tuma, op. cit. 250, 423—4.

⁶⁰ Narodno-napredna stranka na Goriškem (Gorica 1907), 6.

poldrugo desetletje.^{60a} Gabršček in dr. Tuma sta seveda ostala pri »Soči«. Razkol, ki je bil po Gabrščkovem grd po obliki toda koristen (»bili smo mlaka, ki se je čedalje bolj usmrajala«),⁶¹ je vodil najprej v osebna obračunavanja, ki spominjajo močno na prvi goriški razkol v letih 1873—5. Sodelovanje obeh »Smolarjevičev« (pesniška iznajdba Simona Gregorčiča, ki je v svojih »Sršenih« meril na Gabrščkovo in Tumovo čevljarsko poreklo) pa ni bilo dolgotrajno. Tuma je po štirih letih opustil politično dejavnost v narodnonapredni stranki, doživljal v razdobju 1903—8 »idejno preosnovo« ter postal socialist. Ko je Gabršček zaključil svojo prvo knjigo »Goriški Slovenci«, je sodil, da je »najglavnejši napredek goriških Slovencev« v prvih petnajstih letih dvajsetega stoletja, ko so se začeli šele prikazovati uspehi delovanja v predhodnih desetletjih.⁶² Le malo more take trditve popraviti pomislek, da Gabrščkova bahavost ni služila vselej resnični podobi obravnavanih razmer.

Riassunto

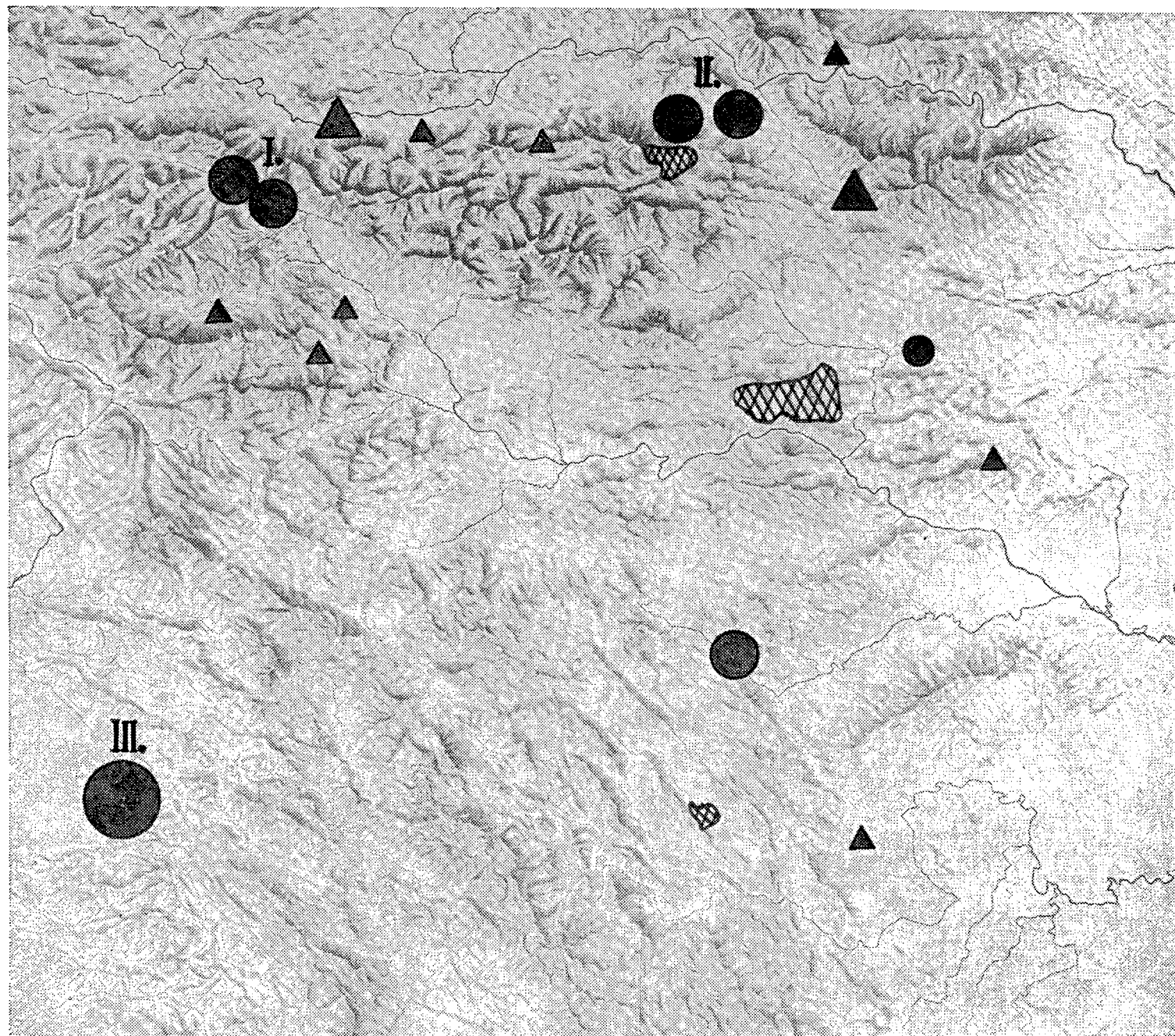
LA POLITICA SLOVENA NEL GORIZIANO NELL'ULTIMO DECENNIO DELL'OTTOCENTO

Nell'articolo si esamina la politica slovena del Goriziano nel periodo che va dal 1889 al 1899. La caratteristica di base del periodo è, ancor sempre, l'attività politica degli Sloveni nonostante la già forte opposizione dei clericali che poi portò alla scissione del '99 con la conseguente formazione dei partiti autonomi, liberale e clericale. Il programma politico sloveno di allora era, in essenza, teso alla lotta per ottenere condizioni di parità nella provincia a popolazione etnicamente mista. Oltre la lotta per i diritti di lingua, per la scuola slovena e simili, appaiono visibili gli sforzi tendenti al consolidamento economico. I risultati non sono modesti: Gorizia sta per diventare uno dei centri importanti della vita culturale ed economica degli Sloveni. Entra in scena, allora, un nuovo fattore politico: la democrazia sociale, che però cominciò ad aver vita piena solo nel secolo successivo. Un'altra caratteristica del tempo nella zona: le lotte nazionali tra gl'Italiani e gli Sloveni.

^{60a} O razmerju »novostrujarjev« do A. Gregorčiča je pisal tudi dr. A. Breclj, Dr. Anton Gregorčič in stranka, Čas 19 (1924-5) 324-6.

⁶¹ A. Gabršček, loc. cit.

⁶² Op. cit. 560.

Zemljevid premikanja središča v rudarstvu in topilništvu železa na slovenskem ozemlju. — I označuje kot prvo središče plavža Sava in Javornik s pripadajočimi fužinami (do okoli leta 1862). — II označuje drugo središče Prevalje s koksnim plavžem in Ravne z jeklarno (od okoli 1870 dalje). — III označuje Škedenj s plavžem in dodatnimi objekti (od 1897 dalje). Po prvi svetovni vojni se je sčasoma težišče spet vrnilo na Jesenice. — Poševno karirana ozemlja so področja rudnikov rjavega premoga in lignita: Pod Prevaljami Leše, ki so železarni pomagale k vzponu, v središču zasavski revirji, precej pod Dvorom kočevski rudnik. Druga ležišča premoga niso vrisana. — Vidimo, da so vsi narisani obrati nanizani v obliki širokega obroča okoli osrednjega dela Kranjske.

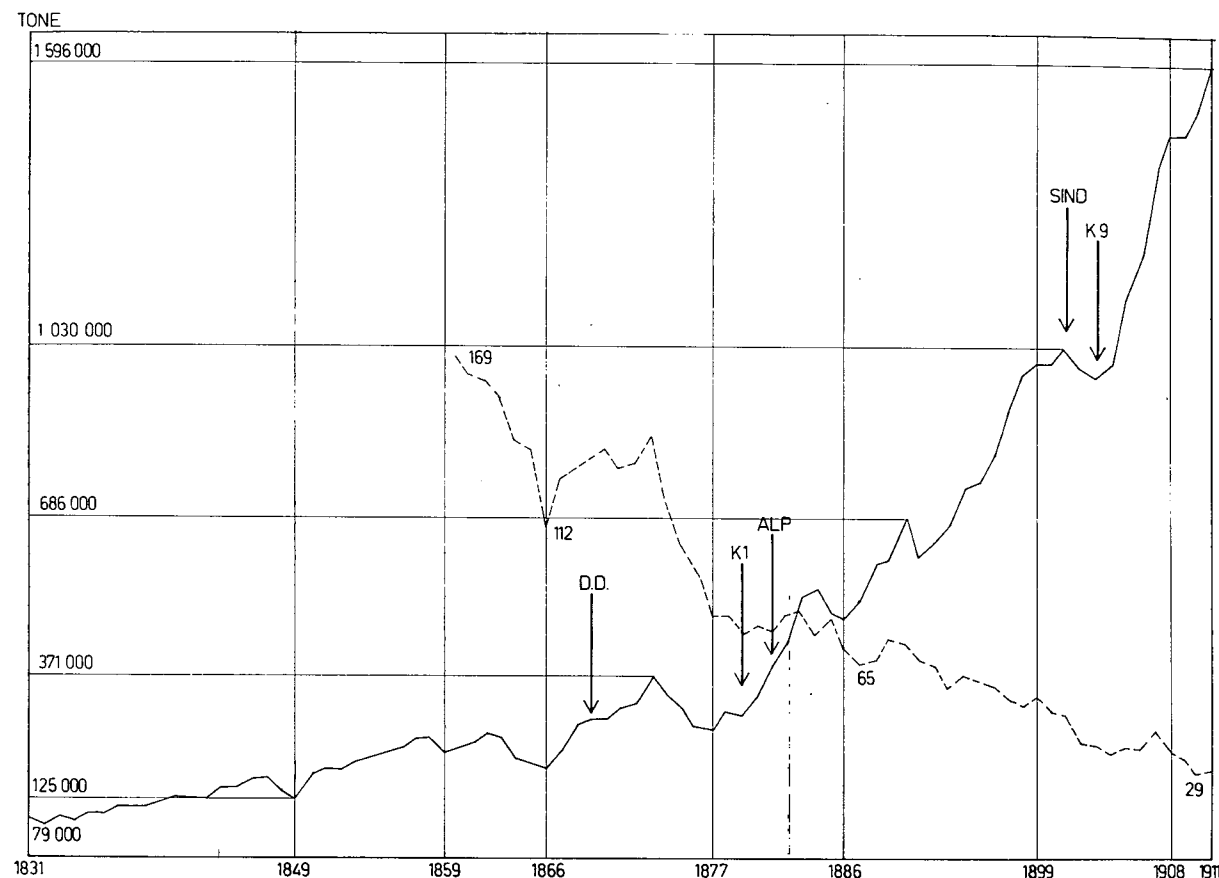
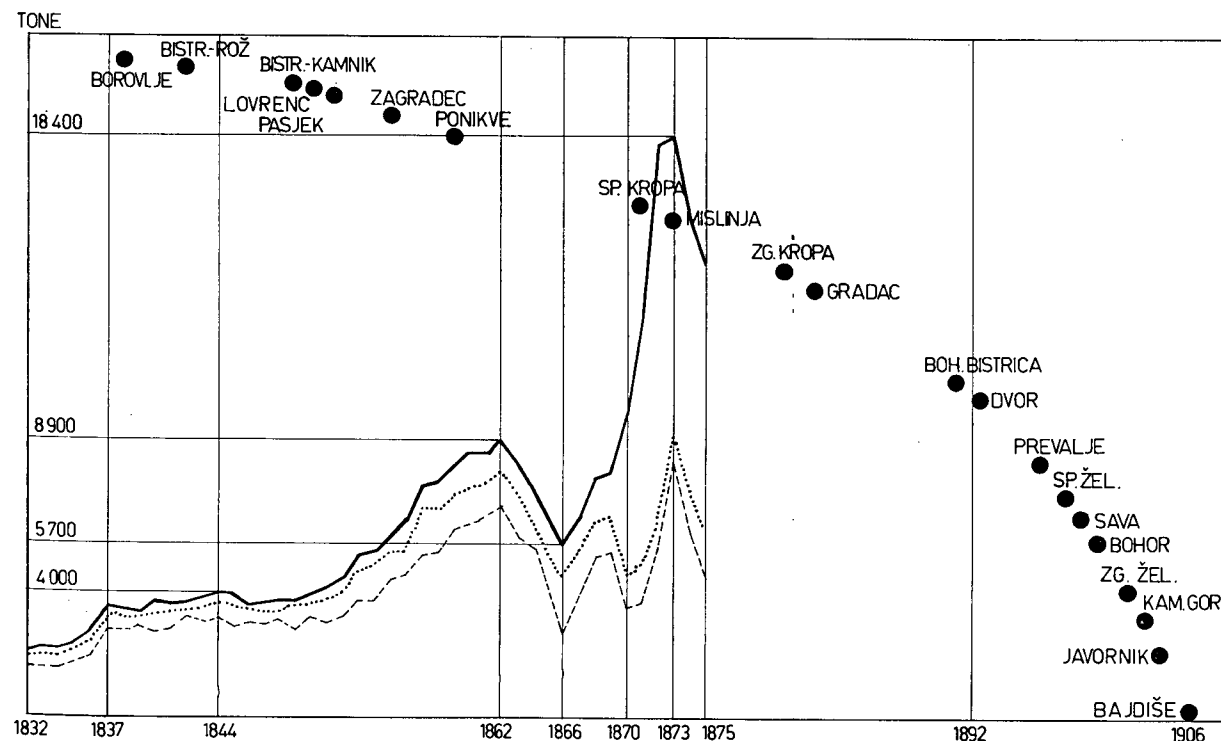

Diagram proizvodnje surovega železa v avstrijski polovici habsburške monarhije (izvlečena krivulja). V glavnem z letom 1869 so pričeli ustanavljati železarske delniške družbe (prim. puščico s kratico D. D.). Vzpon proizvodnje bi se nadaljeval, če ne bi borzni polom v letu 1873 negativno vplival tudi na proizvodnjo železa. Rešitev iz stiske so podjetniki videli med drugim zlasti v tem, da so sklenili kartel (K 1), prvi po vrstnem redu (pričel je veljati v letu 1879). Pomembnejši učinek v koncentraciji obratov in povečanju proizvodnje se je pokazal po ustanovitvi Avstrijskoalpske montanske družbe (ust. 1881, prim. kratico ALP); temu dogodku je sledila serija nadaljnjih kartelnih pogodb, ki jih pa tu zaradi prevelike gostote — sedem pogodb, sedem znakov — nismo vrisali. Vsi dosednji momenti in pa povečano povpraševanje po železu so izzvali silno konjunkturo, ki je — z manjšimi zastoji — dosegla višek leta 1901 s prek 1,000.000 tonami surovega železa. Takrat so okoliščine dozorele za naslednjo višjo stopnjo koncentracije proizvodnje in sicer v obliki sindikata železarjev (prim. kratico SIND). Na tej osnovi so leta 1903 avstrijski železarji sklenili z ogrskimi železarji, tudi že primerno koncentriranimi, čeprav šibkeje v primerjavi z avstrijskimi, deveto kartelno pogodbo (prim. kratico K 9), ki je veljala za vso monarhijo. Tako povezano in zedinjeno je železarstvo dočakalo prvo svetovno vojno in z njo posebno obliko delovanja, ki jo imenujemo vojno gospodarstvo. — Črtkana črta, ki pada od leve na desno, označuje število delujočih plavžev v avstrijski polovici monarhije od 169 v letu 1860 na 29 v letu 1910 (sledil je rahel dvig števila v letu 1911).

Proizvodnja surovega železa na slovenskem narodnostnem ozemlju. Proizvodnja od osnovne črte do črtkane krivulje je proizvodnja na Kranjskem, med črtkano in pikčasto krivuljo je proizvodnja slovenskoštajerskih plavžev, med pikčasto in debelo izvlečeno črto je proizvodnja slovensko-koroških plavžev. Proizvodnja le-teh se je oddaljila od ostalih slovenskih leta 1870 (plavž na Prevaljah), a se ji je spet približevala s polétjem 1873. Nadaljnega nihanja ne zasledujemo več, se je pa ves čas kazala težnja navzdol vse do leta 1896, ko so ta plavž ugasnili. Dobro leto nato ja zablestel plavž v Škedenju pri Trstu. — V krivulji, ki teče od leve proti desni navzdol, so nanizane točke ugašanja posameznih plavžev. Zlasti velika gostota se je pokazala v petnajstletju 1890—1906; takrat je ugasnilo 10 plavžev. V polstoletju 1838—1890 je ugasnilo 11 plavžev, med njimi nekaj skrajno šibkih (Lovrenc, Pasjek, Ponikve).

Boris Gombač

SLOVENSKA POLITIKA V TRSTU OB KONCU 19. STOLETJA

Referat na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Kranjska gora—Jesenice, 29. sept.—2. okt. 1976

Slovenska politika v Trstu v zadnjem desetletju 19. stoletja, doživlja enega izmed svojih vrhuncev. Posebno močno so se v tem času okrepile gospodarske in narodne organizacije, narodna zavest pa zadobiva vse jasnejše oblike nacionalne emancipacije. Pri vseh oblikah prizadevanj za nacionalne pravice, pa igra najvažnejšo vlogo delovanje političnega društva Edinost, ki pomeni v Trstu kontinuiteto politične organizacije tržaških Slovencev. V tem uvodu je treba še pojasniti ustaljeno miselnost obstoječega zgodovinopisja, da je porajajoči, ali že nastali italijanski nacionalizem, prebudil, slovenski nacionalizem. Ta zakoreninjena premisa, ki je prisotna tudi med naprednejšimi italijanskimi zgodovinarji, enači boj slovenskega naroda za svoje legitimne pravice, za hude pojave nacionalizma. Nacionalizem, kot politično gibanje, kot določena ideologija, je bil v določenih krogih slovenskega življa na tržaškem, nedvomno prisoten, vendar ga ni prebudil italijanski nacionalizem, ni bil latenten med tržaškimi Slovenci in ga v končni konsekvenci moramo ločiti od pravičnega boja zatiranega naroda za lastne pravice. Boj Slovencev in Hrvatov v Trstu, na Primorskem in v Istri za svoje narodne pravice, je pač naravni rezultat zatiranja, kateremu so bile te narodnosti podvržene s strani italijanske hegemonistične oblasti. Na tem mestu velja tudi poudariti veliko vlogo časopisa Edinost v Trstu, na Primorskem in v Istri. Skozi vrsto desetletij je pomenil slovenskemu prebivalstvu nenadomestljivega narodnega buditelja. List je izhajal šestkrat tedensko in pomeni za zgodovinarja neprecenljiv vir.¹

¹ Pripomniti je treba, da je takrat obstajalo obdavčenje časnikov na ta način, da se je moralo dajati kolkovati časopisni papir s kolkom ene stotinke, za vsak izvod glavne dnevne izdaje. Ta kolek se je pritiskal na finančnem uradu na predložene pole z mokrim pečatom v črni barvi. Istočasno je imel list pravico do enakega števila pol z rdečim brezplačnim časniškim kolkom. Te pole so se smele uporabljati, za morebitno drugo izdajo istega dne. To fiskalno uredbo so pri Edinosti uporabljali na ta način, da smo prirejali jutranjo izdajo in navidezno večerno izdajo, ki je pa izhajala pod noč, ter se je prodajala v glavnem šele drugo jutro. Na ta način je izhajala Edinost formalno vsak drugi dan to je brez ponedeljka, trikrat na teden dvakrat na dan, dejansko pa šestkrat na teden, pri čemer se je privarčevala polovica kolkovine. Pozneje so pri Edinosti prišli še na drug trik, da bi se izognili prevelikim izdatkom za kolkovino. Začeli so izdajati list vsak dan po dvakrat, tako, da je bila jutranja izdaja namenjena za Trst, a večerna izdaja za čitatelje izven Trsta, ki so dobivali list po pošti. Jutranja izdaja se je kolkovala s črnim, večerna pa z rdečim pečatom. Vsebinska ena in druge izdaje je pa bila razdeljena tako, da je večerna izdaja prevzemala polovico materiala in sicer najnovejšega iz jutranje izdaje, ter izpolnjevala drugo polovico z novim materialom in zadnjimi dnevnimi vestmi. Drugi dan je prevzemala jutranja izdaja novi material iz prejšnje večerne izdaje, ter izpolnjevala drugo polovico z novim materialom in zadnjimi vestmi, prejetimi ponoči. Na ta način so dobivali tržaški naročniki in odjemalci lista na drobno v jutranji izdaji identične članke in poročila, kakor so jih dobivali zunanji naročniki in odjemalci na drobno v večerni izdaji. Vrh tega so imeli tržaški čitatelji priliko, da so bili obveščeni o domačih in svetovnih dogodkih zjutraj in zvečer. Uprava Edinosti je pa pri tem zopet prištedila polovico kolkovine, ter vrhu tega imela še nekaj dobička od tržaške razprodaje večerne izdaje. Ko se je pa odpravil časniški kolek, je Edinost začela izhajati vsako jutro, razen ponedeljkov in potem vsak dan sploh.

Okviri političnega delovanja društva Edinost se v pretežni meri odvijajo v izvoljenih organih politične oblasti. Tako ima slovenska stranka v Trstu, enega izvoljenega poslanca v državnem zboru na Dunaju, Ivana Nabergoja in štiri deželne poslance v tržaškem deželnem zboru, ki pa vrši tudi funkcijo mestnega sveta.² Dočim se svet bavi predvsem z administrativnimi zadevami, ima deželni zbor nalogo sklepati deželne postavbe. Zaradi krivične volilne razdelitve tržaškega okrožja v mesto in podeželje in zaradi Schmerlingove volilne geometrije delitve v politične razrede, je slovenska stranka v Trstu imela možnost voliti v tržaški deželni zbor le šest poslancev. Zato je slovenskim narodnim poslancem bilo jasno, da nimajo v mestnem zastopu nikakršnih možnosti, proti hegemonistični politiki italijanskih liberalcev. V mestnem predstavništvu sicer delujejo, kot edina opozicija, vendar niso v svojih prizadevanjih nikoli dosegli ničesar. Na zborih zastopa so slovenski poslanci sicer zagovarjali interese slovenskih okoličanov, vendar niso v svojih prizadevanjih nikoli dosegli ničesar, ker so se njihove akcije ustavljale ob neprobojnem zidu nacionalnih interesov italijanskih poslancev v mestnem svetu. Edini minimalni uspeh, so slovenski poslanci v Trstu dosegli le kot moralna opozicija vladajočim krogom, opozicija, ki operira le z interpelacijami in protesti proti političnim in administrativnim ukrepom tržaškega magistrata.

V letu 1893, ko je bil tržaški mestni zastop razpuščen od dunajske vlade³ in so se za maj najjavljale nove volitve, je skušalo Politično društvo Edinost, na pritisk tržaškega Namestništva, ustvariti nekak kompromis s tržaško federalistično stranko. Pri vsem tem, moramo računati na veliko mero lojalnosti in avstrijankarstva, ki so ju slovenski narodnjaki pobožno gojili. Čeprav so tržaški federalisti, ki so jih takrat imenovali konzervativce, tudi predstavljali lojalni element v tržaški družbi, so nasproti Slovincem prav tako netolerantno nastrojeni, kot njihovi liberalni kolegi. Kljub vsem pritiskom c. kr. Namestništva, da bi se obe stranki dogovorili za nek minimalen kompromis, je Politično društvo Edinost pogajanja prekinilo, ker so federalisti računali na njene glasove le v IV. volilni kuriji, kar pa je bilo za Slovence nesprejemljivo.⁴ Tak poskus kompromisarske politike z neko italijansko stranko, je bil zadnji v seriji preteklih in polpreteklih dogovarjanj s tržaškimi federalisti, ki jih je Slovenska narodna stranka v Trstu izvajala pod Dolencem. Tako se je tudi končalo obdobje, ki ga v zgodovinisopisju poznamo pod izrazom konkordija ali cikorjaška politika.⁵ Od leta 1893 dalje nastopa Politično društvo Edinost, kot samostojna politična enota, s svojim nacionalnim programom, ki nima več kompromisnih odklonov do italijanskih strank. Zato se Edinost na volitvah v deželni zbor maja 1893 odloči, da naj njeni volilci v prvem, drugem in tretjem razredu, oddajo bele glasovnice.⁶ Na teh volitvah poudarja Politično društvo Edinost, svoje konstantno slogaštvo. Glavni argument politične propagande je boj proti skupnemu italijanskemu sovražniku, kateremu se je moč upreti le z enotnim političnim nastopanjem, ne glede na svoje intimno politično prepričanje.

² Poudariti je treba veliko važnost tržaškega mestnega sveta, ki izvira iz okolnosti, da se mestni svet konstituira, kot deželni zbor, ki je tista skupščina, ki sklepa deželne zakone. O priliki, ko cesar skliče deželne zборе, se tržaški mestni svet preosnuje v deželni zbor, kateremu predseduje tržaški župan v lastnosti deželnega glavarja. Deželnozbornim sklepom so potrebna cesarska potrdila.

³ Deželni zbor tržaški je bil razpuščen po cesarjevem ukazu dne 8. marca 1893. Zbor je posloval 3 mesece po postavni dobi. Edinost št. 22, 18. 3. 1893.

⁴ Edinost št. 29, 12. 4. 1893.

⁵ Edinost št. 37, 10. 5. 1893.

⁶ Edinost št. 40, 20. 5. 1893.

⁷ Edinost št. 43, 31. 5. 1893. — Sklep je bil sprejet na volilnem shodu 26. 3. 1893.

Na teh volitvah v deželni zbor, so dosegli slovenski narodnjaki le povprečne rezultate, čeprav so v primerjavi s prejšnjimi volitvami pridobili enega deželnega poslanca več. Politično društvo Edinost je dobilo v okoliških mandatih 950 glasov, progressovska stranka pa 723.⁸ Kot v vseh dotedanjih volitvah, ne moremo tudi tokrat mimo neizpodbitnih primerov malverzacij in poneverjanj volilnih rezultatov s strani tržaškega magistrata. Poneverjanje je namreč ustaljena praksa v vseh primorskih mestih, kateremu se pridružujejo še kupovanje slovenskih glasov in najrazličnejši oblastveni pritiski.⁹

Tak skromen volilni izid za slovensko politično stranko v Trstu, je posledica še neizdelane nacionalne politike slovenskih narodnjakov. Njihov program je ostal namreč neizpremenjen že dve desetletji in bil kot tak zastarel in neadekvaten. Kot izhaja iz tega programa, ni nikjer omenjena kakršnakoli politična, socialna ali kulturna zahteva, ki bi zagovarjala širše potrebe slovenskega prebivalstva na Tržaškem. Narodne pravice so zaobjete v neko megelno »popolno enakopravnost«, ki ničesar ne pove.

S takim političnim programom, se je društvo Edinost težko zoperstavljalo italijanskemu nadvladju, v vseh izvoljenih političnih organih v Trstu. Če bi hoteli karakterizirati italijansko liberalno politiko v Trstu, bi rekli, da je bila ta politika usmrejena v konsolidacijo politične oblasti v vseh organih, obenem pa je bila poglobljena naloga tržaških liberalcev šikaniranje in postavljanje vsemogočih zaprek slovenskemu življu v Trstu in okolici, da bi se odvrnila vsaka nevarnost, da bi Slovenec prišel v sfero odločanja. Vsega tega prizadevanja italijanskih politikov, ne moremo označiti, kot boj za pravice zatiranega italijanskega življa v Trstu, ampak to početje lahko karakteriziramo kot načelno zoperstavljanje med humanistično, visoko razvito družbo, ki je seveda le italijanska in barbarstvom in biološko prirojeno reakcionarnostjo, ki jo italijanski liberalci pripisujejo vsej slovenski narodnosti v Primorju.¹⁰ Politično društvo Edinost se temu nadvladju v izvoljenih svetih, konkretno ni mogla upreti. Izvoljeni slovenski predstavniki so sicer redno hodili na seje deželnega in občinskega sveta, kjer jim je pa bilo vsako delovanje onemogočeno, večkrat celo s fizičnim nasiljem. Zato usmerjajo slovenski narodnjaki svoja prizadevanja v izvoljenih telesih, predvsem v državni zbor na Dunaju, kjer sedi že 23 let tržaški slovenski poslanec Ivan Nabergoj, gostilničar iz Proseke.¹¹ V vseh teh letih je bil Naberoj, tako kot ostali slovenski poslanci, tudi član provladnega Hohenwartovega kluba in se je v okviru danih možnosti boril z resolucijami in interpelacijami za pravice primorskih Slovencev. Leta 1893 pa se je proti njegovemu sodelovanju v Hohenwartovem klubu, izjavilo več vodilnih politikov v društvu Edinost, ki so odklanjali vsako možnost, da bi slovenski narod še kaj žrtvoval, za tako vladno večino, ki je za status quo. To bi po njihovem mnenju pomenilo za Slovence narodni pogin. Ta opozicionalna skupina je bila pod močnim vplivom hrvaških istrskih državnih poslancev, predvsem Spinčića in Laginje, ki

⁸ V. Melik: Volitve na Slovenskem.

⁹ Pritožbe slovenskih volilcev, da jih niso vključili v volilne sezname so vedno sprejete šele na drugi instanci. Pritožbe so namreč pisane v slovenščini in jih prva instanca, tržaški magistrat redno zavrača. Drugo instanco pa predstavlja tržaško namestništvo, ki je strpniješe.

¹⁰ Angelo Vivante: Irredentismo adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani. 1945. Str. 184–185.

¹¹ Edinost št. 12, 11. 2. 1893.

sta že izstopila iz Hohenwartovega kluba in skušala ustanoviti Hrvaško-slovenski klub na Dunaju.¹²

Nabergoj se je temu zoperstavil v imenu tradicije političnega sodelovanja z ostalimi slovenskimi poslanci v Hohenwartovem klubu, ter očital hrvaškemu poslancem, da hočejo do Soče, in da ne priznavajo Slovincem lastne nacionalnosti.¹³ Opozicijska skupina slovenskih narodnjakov pa vidi v ogroženosti obeh slovanskih narodnosti na Primorskem, poglavitni razlog, da se poslanci obeh narodnosti združijo v eno parlamentarno skupino. Ta polemika nam nakazuje, da sta obstajali v Edinosti dve frakciji, ki so jih pa pri Edinosti vedno uradno zanikali v imenu slogaštva in enotnosti.¹⁴

Hrvatski istrski časopisi, predvsem pa hrvatsko-narodni *Il diritto croato*, napadajo Nabergoja in svetujejo svojim tržaškim somišljenikom, naj ga odstavi.¹⁵ Sicer se tržaški narodnjaki teh nasvetov ne držijo in sklenejo krog okoli svojega poslanca, vendar je Nabergoj vseeno naprošen, naj ne podpira več dunajske vlade, naj izstopi iz Hohenwartovega kluba in naj se formira v Jugoslovanski klub. Njegove programske volilne izjave, da bo sodeloval s slovenskimi poslanci, so pač stvar preteklosti, stvar prihodnosti, pa je širša jugoslovanska koncepcija, za katero se morajo tržaški Slovenci še posebej zavzemati.¹⁶ Nabergoj se je tej orientaciji tesnejšega sodelovanja s Hrvati dokončno podvrgel in na občnem zboru političnega društva Edinost celo sam izjavil, da ne vidi bodočnosti brez Hrvatov.¹⁷ To pa je pomenilo za nekatere tržaške intelektualce, ki so bili bolj liberalno usmerjeni, popuščanje klerikalni politiki. Zato jih na XXI. občnem zboru ni bilo.¹⁸ Oglasili so se v Edinosti z izjavo, ki je zagovarjala tesnejše sodelovanje s Slovenskimi liberalci. Glavna opozicijska sta bila dr. Prettner in dr. Truden. Vendar se je občni zbor Političnega društva Edinost odločil, seveda pod prevladujočim vplivom hrvaških delegatov, naj se podpre tesnejše sodelovanje med Slovenci in Hrvati, ki naj se združijo v eno stranko.¹⁹

Ti spori pa niso pozitivno vplivali na delovanje društva Edinost. Zavaladalo je veliko mrtvilo v vsem javnem delovanju slovenskih narodnjakov. Politično društvo Edinost je namreč po svoji organizacijski strukturi, kadrovska organizacija, ki nima zelo razvejanega političnega substrata. K volilni masi se Slovenski voditelji obračajo le od časa do časa, ko potrebujejo njih pristanek. Za leti 1894/95 pa lahko rečemo, da je prevladala hrvaška teza, slovanske vzajemnosti. S tako izdelanimi stališči so se tržaški in istrski volilni možje udeležili shoda zaupnih mož v Ljubljani. To je bilo v novembru 1894. leta.²⁰ Glavne politične premise, ki jih je izdelalo društvo Edinost, so slonele na dveh že klasičnih postavkah slovenske tržaške politike: na slogaštvu in vzajemnosti, ter na obsodbi koalicijske vlade. Vendar so bili na Ljubljanskem shodu s svojimi manjšinskimi resolucijami, preglasovani in so bile vse tri točke njihovega programa odbite.²¹ Zato so primorski volilni možje izjavili, da se bodo glasovanja vzdržali, in da jih sprejete resolucije ne vežejo. S svojimi popravki so tržaški narodni politiki, za tri leta prehiteli slovenske

¹² Polemika okrog I. Nabergoja se nadaljuje na volilnih shodih in na straneh časopisa Edinost.

¹³ Edinost št. 3, 11. 1. 1893. Edinost št. 7, 25. 1. 1893.

¹⁴ Edinost št. 12, 11. 2. 1893.

¹⁵ Edinost št. 16, 25. 2. 1893.

¹⁶ Edinost št. 17, 1. 3. 1893.

¹⁷ Edinost št. 49, 21. 6. 1893.

¹⁸ Edinost št. 50, 24. 6. 1893. — Poročilo o XIX. rednem občnem zboru političnega društva Edinost.

¹⁹ Edinost št. 51, 28. 6. 1893. Edinost št. 52, 1. 7. 1893.

²⁰ Edinost št. 12, 26. 1. 1893.

²¹ Ti problemi se rešujejo na XXI. občnem zboru Političnega društva Edinost, ki je bil 23. 6. 1893.

klerikalce, ki so se s Hrvati srečali šele na Trsatu. Politično društvo Edinost, je pa vseeno očitale slovenskim klerikalnim in tudi liberalnim voditeljem, da so namenoma pozabili na program zedinjene Slovenije. Svetujejo jim, naj se povrnejo na izvore slovenskega preporoda, ki so jih zavrgli v imenu drobtinčarske politike.²²

Glede Hohenwartovega kluba, se je Edinost v letu 1895, odločno postavila zoper obstanek slovenskih poslancev v tem parlamentarnem klubu. Sicer so si po nastopu Badenijske vlade sledili najrazličnejši pritiski, celo vladni, naj člani Slovensko-hrvaškega kluba ostanejo zvesti Hohenwartovemu klubu.²³ Vendar so predstavniki Jugoslovanskega kluba z dr. Ferjančičem na čelu, bili za samostojnost, kljub deklarativni bližini s Hohenwartovim klubom. Svojo parlamentarno samostojnost so zagovarjali predvsem zato, ker so se koristi nemških konzervativcev, v mnogočem niso pokrivala z interesi slovenskega naroda. Ker pa so obstajali razni znaki popuščanja s strani nekaterih jugoslovanskih poslancev, predvsem dr. Klajića, zvonil Edinost k preplahu in očita tem omahljivcem, da hočejo žrtvovati Primorsko za svoja topla gnezda v Hohenwartovem klubu.

Edinost odklanja tudi vsako konzervativno sodelovanje z nemškimi fevdalci. Edinost v svoji vnemi poziva celo ostale slovenske poslance, naj izstopijo iz Hohenwartovega kluba, ter naj pristopijo k Jugoslovanskemu klubu. Za tako rešitev se poleg tržaških politikov navdušujejo predvsem istrski hrvaški poslanci, posebno še dr. Laginja, ki je novembra 1896 sklical na skupni sestanek vse slovenske in hrvaške poslance na Dunaju. Vsi so kot en mož podprli, kljub jasnim načelnim razlikam, potrebo po Jugoslovanski parlamentarni skupini; konkretno je vsak nadaljeval s svojo parlamentarno politiko.²⁴

Ena izmed primarnih političnih postavk Političnega društva Edinost je bila zahteva po slovenski šoli v Trstu.²⁵ Da Slovenci v mestu Trst niso imeli svojih šol, lahko krivimo pristransko in protinarodno zakonodajo Avstroogrske. V Avstriji se ustanovi javna osnovna šola tam, kjer za to prosijo starši štiridesetih otrok, če ni v bližini štirih kilometrov, druge šole. Ta kilometrski kriterij, pomeni za mesto kot je Trst, kjer že obstajajo slovenske šole v predmestju, izničenje pravice slovenskih staršev, da bi svoje otroke, ki živijo v mestu, pošiljali v slovenske šole. To je bila poznana »Lex Axmann«, proti kateri so se borile generacije in generacije tržaških slovenskih rodoljubov. Opirajoč se na ta zakon, so tako mestni magistrat, kot c. kr. namestništvo, kot vlada sama, ki se boji Čehov na Dunaju, vedno odrekali tržaškim Slovincem pravico, do lastne šole v mestu.²⁶ Občudovanja vredno je bilo zopetno in zopetno prizadevanje tržaških rodoljubov, ki so se obračali z rekurzi in prošnjami, na vse konstitucionalne oblasti v državi.²⁷

V Trstu je sicer delovala slovenska šola pri sv. Jakobu, ki jo je privatno vzdrževala družba sv. Cirila in Metoda, vendar je ta šola lahko sprejela le minimalno število učencev. Večina slovenskih otrok, je pa obiskovala raznarodovalne italijanske šole, ponajvečkrat so pa otroci ostali kar doma.²⁸ Tržaški magistrat se je dobro zavedal važnosti šol v narodnem jeziku. Zato pa

²² Edinost št. 47, 20. 6. 1895.

²³ Edinost št. 73, 23. 6. 1895.

²⁴ Edinost št. 77, 27. 6. 1895.

²⁵ Edinost — Jubilejna številka ob 50-letnici izhajanja.

²⁶ Edinost št. 86, 20. 7. 1895.

²⁷ Edinost št. 97, 13. 8. 1895.

²⁸ Edinost št. 102, 25. 8. 1895.

v svojem brezmejnem prizadevanju po italijanstvu Trsta, ni dal te osnovne in prav nič nacionalistične pravice, več kot 1.200 otrokom slovenske narodnosti v Trstu. Ta nasilna asimilacija se je najhuje občutila v spodnji tržaški okolici in seveda v mestu samem. Predvsem je zajemala proletarizirane male posestnike in nove doseljence iz notranjosti slovenskih pokrajin. Za tako obupno situacijo, krivijo tržaški narodni voditelji predvsem tržaški magistrat, ki se je dejansko počutil s svojim statutom, kot država v državi in v svoji insularnosti, lahko počenja, kar se mu zdi.²⁹ Obenem pa Edinost krivi socialno politiko države, ki ni ničesar naredila, da bi obvarovala najbolj lojalni življenj v Trstu in pušča tako odprta vrata italijanskemu iredentizmu.³⁰

Politično društvo Edinost se čuti tudi sokrivo pri vsej stvari, saj so se tržaški okoličani odrekli upravnim razdelitvi med mestom in okolico, kar bi se verjetno dalo doseči v osemdesetih letih 19. stoletja. Taka razdelitev bi jim dovoljevala večjo vaško samoupravo.³¹ To stališče Političnega društva Edinost je pomenilo novo poglavje v političnem boju tržaških Slovencev proti mestnemu magistratu. S parlamentarnim nastopom I. Nabergoja v dunajskem parlamentu 11. 12. 1895, ki je zahteval, naj se za tržaško okolico osnuje c. kr. Okrajno glavarstvo, se začneja kampanja za novo, po narodnosti ločeno upravnim razdelitev, tržaškega mesta.³² Ker so se okoličani, tako kot v osemdesetih letih 19. stoletja, tudi leta 1896 branili ločiti se od mesta Trsta, mora politično društvo Edinost zagovarjati to svoje nepopularno stališče, najprej na Dunaju in šele v drugi fazi med svojimi somišljeniki.

Razloge, ki Edinost privedejo do zahteve po upravnim ločitvi mesta od okolice, lahko iščemo v težnji po osvoboditvi okoličanov iz podrejenega položaja, v odnosu do mestnega magistrata.³³ Vse občevanje med mestno oblastjo in okolico, je bilo namreč zasnovano tako, da je rušilo v slovenskem človeku narodno samozavest in vero v samega sebe. Povsod v Trstu, kjer sta bila kot uradna deželna jezika pripoznana tako slovenščina, kot italijanščina, je bil slovenski jezik zapostavljen, povsod tam, kjer se je le dalo, na magistratu, na namestništvu, na sodišču in pri financih. Celo v deželnem zboru, slovenski izvoljeni poslanci ne morejo operirati v lastnem jeziku, ker so fizično ogroženi.³⁴

V prvem polletju leta 1896 nas, v sicer vedno bogatem dogajanju med slovenskim življenjem v Trstu, preseneti izredno mrtvilo v vsem javnem delovanju Političnega društva Edinost. Če pa pomislimo na velik odpor okoličanov, do upravne ločitve mesta in okolice, nam je takoj jasno, da se vodstvo Edinosti, te močne opozicije boji, ter se zato izogiba javnih manifestacij. Kritika vodstva Političnega društva Edinost, doseže svoj vrhunec na občnem zboru društva leta 1896, ko člani kritizirajo svoje narodne voditelje, ter jim očitajo tajno delovanje, nedelavnost, bežanje od ljudstva, neradikalnost v odnosih z vlado in še cel kup drugih grehov.

Slovenski narodni voditelji v Trstu, so hoteli vedno doseči svoje brez večjih zaostritev, kljub nevzdržnemu narodnemu položaju.³⁵ Zato niso v taki družbi, kot je bila predvojna Avstrija, kjer si do svojih pravic prišel le s pri-

²⁹ Edinost št. 133, 6. 11. 1895.

³⁰ Edinost št. 142, 27. 11. 1895.

³¹ Edinost št. 142, 27. 11. 1895.

³² Edinost št. 150, 14. 12. 1895.

³³ Edinost št. 80, 7. 7. 1896.

³⁴ Edinost št. 81, 8. 7. 1896.

³⁵ Edinost št. 80, 7. 7. 1896.

silo in izsiljevanjem, dosegli prav ničesar.³⁶ Tudi, ko pride septembra 1896 grof Badeni v Trst, se slovenski narodni voditelji ne morejo odločiti za radikalnejši nastop v podporo svojih narodnih zahtev. Prav ponižno se je delegacija enajstih slovenskih društev poklonila predsedniku vlade Badeniju, ter mu predložila svoje zahteve po slovenski šoli in po ločenem Okrajnem glavarstvu. Več si slovenski voditelji niso upali, čeprav bi jih obupna situacija slovenskega narodnega vprašanja v Trstu prav silila k radikalnejšemu nastopanju.³⁷

Kljub temu, ostaja Politično društvo Edinost, še vedno preminentna organizacija vseh Slovencev v Primorju in Istri. Tudi voditelji ostanejo isti, čeprav je bilo nekaj poskusov, da bi zamenjali odgovornega urednika časopisa Edinost.

Vedno ostrejša politika mestnega magistrata do slovenske nacionalne skupnosti v Trstu, je spet razburkala slovensko javno delovanje tako v mestu kot v okolici.³⁸ Na politične shode je začelo hoditi nad 400 ljudi in sledila je tudi blaga radikalizacija političnega programa društva Edinost.³⁹ Del te radikalizacije je postala tudi vse splošnejša zahteva po lastnem Okrajnem glavarstvu.⁴⁰ In res so tržaški Slovenci dosegli, da je namestništvo odtegnilo magistratu en del prenesenega delokroga.

Veliko izgubo pa predstavlja za slovensko politiko v Trstu, izguba parlamentarnega mandata Nabergoja v državnem zboru na Dunaju.⁴¹ Tako je ta dolgoletni poslanec šel v zaslužen politični pokoj, po volilnem porazu na državnozborskih volitvah. Za to težko izgubo lahko krivimo italijansko liberalno stranko, ki je leta 1897 prenehala s parlamentarno abstinenco in zmagala v vseh volilnih razredih v Trstu.⁴² V skoraj vsem avstrijskem časopisu lahko v letih 1897/98 zasledimo vse več člankov, ki rešujejo pač na različne načine avstrijsko državo z raznimi centralističnimi in federalističnimi načrti. Že marca 1896. leta zasledimo v Edinosti osamljen članek, ki obsoja centralizem in podpira narodno avtonomijo, kjer naj bi organi oblasti, ne glede na to, v katerih deželah bivajo Slovenci, samostojno skrbeli za upravo kulturnih potreb vsega naroda.⁴³ Na to temo se Edinost povrne tudi leta

³⁶ Edinost št. 105, 1. 9. 1896.

³⁷ Edinost št. 110, 12. 9. 1896. Grof Badeni je v Trstu sprejel 11. 9. 1896 naslednje slovenske delegacije:

1. Deputacijo okoličanov. Sestava: deželni poslanci I. Nabergoj, F. Dollenz, I. M. Vatovec, ter posestniki M. Pečar, A. Sancin-Drežajč, F. Godnik, J. Turk, J. Katalan, I. Skabar.

2. Deputacijo Slovanske čitalnice: A. Truden in I. Abram.

3. Deputacijo Tržaškega Sokola: dr. G. Gregorin, J. Krvošič.

4. Deputacijo Slovanskega pevskega društva: F. Polič, S. Bartelj, Kocmur.

5. Deputacijo Delavskega podpornega društva: M. Mandić, J. Bubnič.

6. Deputacijo Tržaškega podpornega in bralnega društva: A. Kalan.

7. Deputacijo Kmetijske in vrtnarske družbe: inž. M. Živic, J. Vatovec.

8. Deputacijo Tržaške hranilnice in posojilnice: G. Stepančič, J. Ulčakar.

9. Deputacijo Političnega društva Edinost: M. Mandić, O. Rybaf.

10. Deputacijo Prosilcev za slovensko šolo: I. Škedl, J. Perhavec, G. Gregorin.

11. Deputacijo Moške podružnice sv. Cirila in Metoda: M. Cotič, S. Škrinjar.

³⁸ Edinost št. 112, 17. 9. 1896.

³⁹ Edinost št. 126, 20. 10. 1896.

⁴⁰ Edinost št. 129, 27. 10. 1896.

⁴¹ Delavec št. 9, 16. 3. 1897.

⁴² Edinost, št. 29, 9. 3. 1897 — Vsi volilci za tržaški mestni svet so razdeljeni v mestu v 4 volilne razrede, ter voli vsak razred 12 zastopnikov, vse mesto torej 48 svetovalcev. V tržaški okolici voli vsak okraj po enega zastopnika, torej 6!

⁴³ Edinost št. 31, 13. 3. 1896 — Obsojamo centralizem in podpiramo narodno avtonomijo. Slovenci smo razkosani na 6 deželnih uprav in se torej naše ukupnonarodne življenjske koristi ne pokrivajo s sedanjo zemljepisno razdelitvijo onih pokrajin, v katerih bivamo Slovenci. Toda ne smemo pozabiti na razliko med deželno in narodno avtonomijo. Da avtonomisti bodimo a ne deželni, ampak narodni avtonomisti. Zahtevati moramo, da se nam zasnjujejo taki organi, ki bodo ne glede na zemljepisne meje, k ilotijo posamične dežele, kjer bivajo Slovenci — samostojno skrbeli za primerno upravo kulturnih potreb vsega naroda.

1898, ko izpopolni te svoje teze narodne samouprave z juridičnimi organi, ki naj bi skrbeli za vse potrebe naroda, naj biva isti v tem ali onem okraju.⁴⁴ Kot bomo lahko ugotovili pozneje, so se v tem pogledu slovenski narodnjaki zelo približali Kristanovi rešitvi nacionalnega problema v Avstroogrski monarhiji.

Ljudska štetja predstavljajo za vse obrobne Slovence, poleg statističnega, še pomemben politični moment. Posebno v Trstu predstavljajo ljudska štetja, vedno veliko konfrontacijo med italijanskim magistratom, ki izvaja ljudska štetja in Političnim društvom Edinost, ki osporava temu štetju legitimnost. Zato so se slovenski voditelji v Trstu z dr. Rybaržem na čelu, že nekaj mesecev pred najavljenim štetjem lotili agitacijske kampanije, da bi se štetje vršilo čim bolj objektivno.⁴⁵ Da je bilo že prejšnje ljudsko štetje močno falzificirano, ugotovimo, če primerjamo rezultate ljudskega štetja z volilnimi rezultati. Slovenski narodni politik v Trstu računajo, da živi v Trstu 15.000 Slovencev, v okolici pa 28.000. Slovenski narodni voditelji tudi opozarjajo na nevarnost, ki preti slovenski narodnosti po novem jezikovnem zakonu, ki ga načrtujejo na Dunaju. Ta zakon predvideva kot minimum, da se manjšina upošteva, 20 % prebivalstva v relaciji na celotno prebivalstvo.⁴⁶ V Trstu in okolici, bi taka zakonodaja o varstvu manjšin, pomenila po takratnem štetju, narodno katastrofo. Zato zahtevajo slovenski narodni voditelji v Trstu, naj se operat ljudskega štetja odvzame magistratu in izroči c. kr. namestništvu. Do tega bo pa prišlo šele leta 1910 ob naslednjem štetju. Obenem zahtevajo naj se revidira zakon o ljudskem štetju iz leta 1889, ter naj se spet uvede kriterij narodnosti in opravi kriterij občevalnega jezika.⁴⁷

Ob izteku leta 1900 se vse stranke v Trstu pripravljajo na volitve v državni zbor. Tudi uradni kandidat Edinosti dr. Rybarž podreja celotno organizacijo volilnemu spopadu.⁴⁸ Političnemu društvu Edinost, se ob razbitju italijanskih liberalcev na Progresso in Demokraticazdi, da bi lahko na volitvah, dosegel slovenski kandidat dovoljen uspeh. Volilnih shodov in zborovanj, je bilo v Trstu in okolici nič koliko in Edinost izdaja celo volilne oklice v italijanščini.⁴⁹ Rybarž je na volitvah dobil 6.434 glasov, Hortis pa 8.095 glasov.⁵⁰ Treba je torej na ožje volitve, kjer pa Rybaržu ne uspe podvig, da bi premagal italijanskega kandidata s svojimi 8.414 glasovi.⁵¹ V Trstu so vsi presnečeni nad volilnimi izidi, tudi Edinost. Rezultati volitev so slovesna manifestacija slovenskega življa v Trstu. Moralni uspeh slovenskega kandidata je bil tudi to, da so Slovenci v Trstu dokazali, da Trst ni italijansko mesto, in da je ves operat ljudskega štetja v celoti falzificiran.⁵² Slovenci v Trstu so torej izvedli v celoti svoj volilni program in izkoristili te volitve kot dokaz svoje prisotnosti v Trstu. Razmerje je torej 10 : 8 za italijansko narodnost.⁵³ V začetku XX. stoletja lahko zapustimo slovensko narodno organizacijo v Trstu, kot homogeno in kompaktno celoto, ki na vseh področjih javnega življenja, predstavlja politiko boja za slovenske narodne pravice.

⁴⁴ Edinost št. 210, 25. 10. 1898.

⁴⁵ Edinost št. 208, 12. 9. 1900.

⁴⁶ Edinost št. 16, 19. 1. 1901.

⁴⁷ Edinost št. 33, 9. 2. 1901.

⁴⁸ Edinost št. 248, 29. 10. 1900.

⁴⁹ Edinost št. 291, 22. 12. 1900.

⁵⁰ Edinost št. 3, 4. 1. 1901.

⁵¹ Edinost št. 5, 7. 1. 1901.

⁵² Edinost št. 5, 7. 1. 1901.

⁵³ Edinost št. 24, 29. 1. 1901.

Da bi pravilno osvetlili celotno delovanje slovenske politike v Trstu, ne moremo mimo odnosa, ki ga je Politično društvo Edinost imelo do delavskega gibanja in do slovenske socialne demokracije, s posebnim ozirom na socialne razmere v Trstu. Ob začetku zadnjega desetletja prejšnjega stoletja, ko tržaška socialna demokracija ni bila še zakoreninjena v Trstu, se je Edinost vedno trezno ponašala do slovenskih delavcev.⁵⁴ Nekaj pridržkov je sicer vedno bilo, predvsem do italijanskih socialistov, vendar tudi do njih Edinost ni nastopala s pretirano ostrino. Odnos Edinosti do tržaškega delavskega gibanja je slonel na strpni koeksistenci in tako je bilo zato, ker ni bil slovenski proletarijat še trdno organiziran in ni bil torej sposoben ogroziti pozicije slovenskega narodnjaštva v Trstu.⁵⁵ Časopis Edinost redno poroča o delavskih shodih tržaških delavcev in jim kaže tudi določeno mero naklonjenosti. Vendar bi zastonj pričakovali, da bi bili voditelji Edinosti prepričani o potrebi razrednega boja. Njihovo stališče sloni na stališču karitativnosti in pomilovanja revnejših delavskih slojev.

Tudi z Občim delavskim pravavarstvenim in podpornim društvom, ki je v letu 1895, pomenilo srž delavskega gibanja v Trstu, ni prišlo Politično društvo Edinost nikdar v resnejše konflikte. Pri Edinosti so namreč resno računali na možnost, da bi prišlo to delavsko društvo v njihove roke, kar se je tudi zgodilo po Zadnikovem odhodu iz Trsta. Društvo je tako postalo slovensko-narodno, prevzel ga je Poljšak, ki je bil le še bivši socialni demokrat.⁵⁶

Edinost se je tudi večkrat pridružila ofenzivi zoper socialne demokrate, ki sta jo posebno v letu 1895 sprožila Slovenec in Slovenski narod in to dosti bolj s svojo slovensko-klerikalno, kot slovensko-liberalno vneto.⁵⁷ Zadnik je v svojih dveh tržaških letih, dal slovenskemu delavskemu gibanju v Trstu socialdemokratsko podlago, jasne pojme o odnosu do italijanskih tovarišev in odprl možnost sodelovanja s slovenskimi narodnjaki. Zaradi tega je tudi moral iz Trsta.⁵⁸

Slovensko Politično društvo Edinost, se je zavedalo važnosti proletariata, a le v toliko, kolikor so bili tudi nacionalni principi pri proletariatu, resneje ogroženi. Tako očita Edinost italijanskemu delavstvu, da ni ničesar storilo, da bi se slovensko delavstvo ne asimiliralo. Pozivalo je italijanski proletarijat, naj pomaga slovenskim delavcem, do prave narodne zavesti in naj ne vzbujajo med njimi lažnega kozmopolitizma. Predvsem pa Edinost socialistom ne more pozabiti, da so na zadnjih dravnih volitvah pred letom 1897 agitirali za italijanskega kandidata federalistov Mauronerja in ne za Nabergoja, čeprav je bil slovenski poslanec v marsičem sam kriv, ker ni hotel priznati upravičenosti splošne volilne pravice kar bi lahko storil, ne le iz taktike, kot je to pravilno ocenil Mauroner, ampak, ker je bil to že ustaljen princip društva Edinost.⁵⁹ Slovenski narodnjaki so se tudi ogibali jasni opredelitvi štrajkov in praznovanj prvega maja. V končni konsekvenci pa Edinost, te oblike razrednega boja odklanja, ker je proti organiziranemu proletariatu, ker se ga boji. Zato je Edinost za delavske pravice, za volilno reformo in za

⁵⁴ B. Gombač: Ustanovitev JSDS v Trstu. Jadranski koledar 1976, str. 206—207.

⁵⁵ Idem, str. 205.

⁵⁶ D. Kermauner: Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894. Ljubljana 1963. Str. 408, 409.

⁵⁷ D. Kermauner: idem, str. 418, 419.

⁵⁸ D. Kermauner: idem, str. 422, 423.

⁵⁹ G. Piemontese: Il movimento operaio a Trieste. Dalle origini all'avvento del fascismo. 1974. Str. 69, 70.

svobodo, vendar pa brani delavcem, da bi se organizirali v lastni stranki. V tem okviru izostajajo iz časopisa *Edinost*, vsa poročila in notice o Jugoslovanski socialno demokratični stranki. V glavnem se pa vrti odnos *Edinosti* do organiziranega delavskega gibanja, v relaciji podrejenosti gospodarjem in konstitucionalnim oblastem. *Edinost* je za spravo in ne za razredni razkol.⁶⁰

Tudi ob aferi jezikovnih naredb, se med *Edinostjo* in *Delavcem* razvije ostra debata, ker očitajo narodnjaki socialistom, da jih narodno vprašanje ne zanima, da hočejo različne sloje, ki sestavljajo slovenski narod, spreti med seboj in atko porušiti narodno skupnost.⁶¹ Replika tržaških socialdemokratov, češ da je vsa slovenska politika v Trstu klerikalna, pa ne drži v celoti. Pomisliti moramo na vse narodno delo slovenskih narodnjakov na Primorskem, na njihovo nesebično in nehvaležno delo. Delavska stranka se v *Edinost* zaganja s prevelikimi besedami z nepotrebnim očitkom o klerikalizmu, ter avtomatično prenaša kranjske razmere na Primorsko, kjer le redke posameznike, kuje i nacionalnosti svoj kapital. Ob očitkanju socialdemokratov, da narodni boji zamegljujejo razredni boj in naj slovenski narodnjaki ne hajo poudarjati primarnost nacionalnega boja, pa lahko odgovorimo z besedami *Edinosti*, da bi o takem nehanju lahko govorili le, če bi obe narodnosti izšle iz istih pogojev. Ker pa vsi vedo, da je italijanska narodnost tista, ki zatira in ne slovenska, lahko z mirno vestjo poudarjamo, da naš narod na Primorskem ne vodi nacionalistične politike, in da bi vsako popuščanje boju za svoje pravice, pomenilo narodno smrt.⁶²

Oktobra 1898 zasledimo celo določeno mero strinjanja obeh tržaških slovenskih političnih strank.⁶³ To je pristajanje *Edinosti* politične in teoretske narave z nekaterimi tezami E. Kristana.⁶⁴ *Edinost* posveti Kristanu celo 4 nadaljevanja njegovih izvajanj o nacionalnem vprašanju, ki bi jih celo vzela za svoje. Ta nenavaden odnos, časopisa *Edinost*, do tez socialističnega prvaka Kristana, lahko pripiešmo široko zastavljenemu narodnemu programu, ki ga je Kristan objavil v praški reviji *Akademie*.⁶⁵

Kristan je zagovarjal stališče, da je nacionalno vprašanje vendar del socialnega vprašanja in torej sestavni del revolucionarnosti akcije socialistov, ki ne smejo narodnemu vprašanju zanikati prava do obstoja, kar bi pomenilo zanikanje celotnega socialnega vprašanja. Nadalje išče Kristan rešitev narodnega vprašanja v samoupravi narodov, ker narod sestoji od skupnosti vseh, ki govore isti narodni jezik in ki se svobodne volje pripoznavajo isti narodnosti. Edina možnost rešitve narodnega vprašanja je torej, po Kristanovem mnenju, v kulturni enotnosti naroda.⁶⁶

Politično društvo *Edinost* se s Kristanovimi tezami strinja, kar dokazuje blizkost stališč obeh slovenskih strank v Trstu. Mnenja se ločujejo le v tem, da *Edinost* v svoji lojalnosti, zagovarja obstoj Avstrije in išče možne rešitve le v tem okviru, medtem, ko Kristan zagovarja revolucionarno idejo, da je treba Avstroogrsko državo porušiti, če ni sposobna rešiti nacionalnega vpra-

⁶⁰ *Edinost* št. 65, 20. 3. 1899.

⁶¹ *Edinost* št. 22, 20. 2. 1897.

⁶² I. Regent: Pripombe h knjigi G. Pimontese o delavskem gibanju v Trstu do konca prve svetovne vojne. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja III, 1962. Str. 260.

⁶³ *Edinost* št. 210, 25. 10. 1898.

⁶⁴ *Edinost* št. 211, 25. 10. 1898.

Edinost št. 212, 26. 10. 1898.

Edinost št. 213, 28. 10. 1898.

Edinost št. 215, 31. 10. 1898.

⁶⁵ *Delavec-Rdeči prapor* št. 22, 5. 11. 1898.

⁶⁶ *Delavec-Rdeči prapor* št. 22, 5. 11. 1898.

šanja. V alternativni obstoja države ali svobode narodov se Kristan brezkom-promisno odloča za slednjo! Vsi Slovenci naj zato zastopijo pot socializma saj imajo, kot narod proeltarcev, vse pogoje za socialno revolucijo.⁶⁷

Ob načelnem zbližanju koncepciji obeh slovenskih strank v Trstu, lahko zasledimo tudi pojave skupnega sodelovanja, saj predlagajo socialisti celo skupen shod z narodnjaki na Velikem trgu v Trstu, v podporo, in kot protest za slovensko šolo v mestu.⁶⁸ Vendar bi pa vseeno zahtevali preveč od slovenskih narodnjakov, da bi šli na skupne manifestacije s slovenskim proletariatom. Slovenski narodni voditelji, vabijo celo Kristana, naj vstopi v Politično društvo Edinost.⁶⁹ Vendar so pri tržaških socialistih zadržki razredne narave premočni, da bi vstopali v narodnjaške vrste. Tu so obenem tudi pomisleki politične narave, saj pri Edinosti, kljub načelnemu pristanku na Kulturno avtonomijo, vseeno podpirajo idejo Zedinjene Slovenije, tu so še pomisleki glede slogaštva Edinosti, njenega pristanka na trsatski dogovor, njenega kriptoklerikalizma itd. Na teh konkretnih političnih vprašanjih se torej razbija konkretno sodelovanje med strankama.

Ko se Kristan na Brnskem kongresu 1899 sporeče z Adlerjem, ki mu očita, da je jugoslovanska resolucija o kulturni in samoupravnih avtonomiji neizvedljiva,⁷⁰ in da je edina možna rešitev nacionalnega vprašanja v narodni federaciji, se pa Edinost, ki iz Brna bogato poroča, zavzame za Kristanovo brnsko manjšinsko resolucijo in pravi, da so slovenski socialdemokrati na pravi poti k rešitvi narodnega vprašanja.⁷¹

Na skupnem shodu socialistov in tržaških narodnjakov se Rybař in Kristan glede šolskih in drugih vprašanj, povsem strinjata, le da se Kristan raje odloča za tujo, ampak napredno šolo, Rybařu pa vse pomeni le šola v narodnem jeziku, pa naj bo reakcionarna ali ne. V teh nesporazumih, lahko zasledimo, da so razlike načelnega značaja, tiste, ki ločujejo obe slovenski stranki na Primorskem. Kristan v imenu socialne demokracije zagovarja, kot primarno socialno idejo, Rybař pa, kot predstavnik meščanske politike, pa zagovarja primarnost nacionalnega boja. Če bi veliko agitacijsko delo socialistov, ki so v zadnjih dveh letih pred iztekom stoletja, organizirali 408 shodov in zborovanj, sumirali z delovanjem političnega društva Edinost, nam bo razvidno, da je bilo delovanje med Slovenci na Tržaškem, med vsemi sloji, na izredno visoki ravni.⁷² Vse možnosti sodelovanja med obema slovenskima strankama v Trstu, se je pa razbilo ob prominentnih razrednih vprašanjih. Na predvečer voiltev v državni zbor, so na tržaški Južni železnici, stavkali delavci najnižjih kategorij. Slovenski socialisti, so delavcem, ki so bili v veliki večini slovenske narodnosti, priskočili na pomoč in jih s celotno organizacijo podprli.⁷³ Politično društvo Edinost, je imelo med višjimi kategorijami delavcev na Južni železnici, dosti svojih pristašev, ki se s stavko niso strinjali, ker njihovi interesi niso bili prizadeti. Na povabilo ravnateljstva Južne železnice, sta šla dr. Rybař in dr. Gregorin na pogajanja, kar je prineslo v končni

⁶⁷ Edinost št. 42, 21. 2. 1899.

⁶⁸ Edinost št. 68, 23. 3. 1899.

⁶⁹ Edinost št. 163, 19. 7. 1899.

⁷⁰ Rdeči prapor št. 27, 4. 10. 1899.

Rdeči prapor št. 30, 1. 11. 1899.

J. Pleterški: Koroška socialna demokracija in slovensko nacionalno vprašanje na Koroškem do leta 1914. Zgodovinski časopis 1962, letnik XVI, str. 216.

Rdeči prapor št. 32, 22. 11. 1899.

⁷¹ Edinost št. 219, 25. 9. 1899.

Edinost št. 220, 26. 9. 1899.

⁷² Rdeči prapor št. 24, 20. 8. 1900.

⁷³ Rdeči prapor št. 30, 20. 10. 1900.

konsekvenci do stavkokaške akcije.⁷⁴ Tega pa tržaški slovenski socialisti niso mogli prenesti in so prekinili vsako sodelovanje s političnim društvom Edinost. Od tega dogodka dalje, ni bilo med obema slovenskima strankama v Trstu, več prostora za nikakršno sodelovanje. Tudi na parlamentarnih volitvah leta 1901, niso socialisti podprli slovenskega kandidata na ožjih volitvah, kjer bi ob podpori socialistov, lahko celo zmagal.

Obe narodni stranki v Trstu, sta tako ostali na svojih političnih premisah. Socialisti na razrednih, narodnjaki pa na narodnih. Do sodelovanja med obema, ali pa celo do inkorporacije ene stranke z drugo ni prišlo, ker so se tako eni kot drugi pretogo držali svojih svetovnonazorskih pogledov. Narodnjaška Edinost in slovenska socialistična organizacija v Trstu, sta šli vsaka svojo pot v reševanju slovenskega narodnega vprašanja na Primorskem.

Riassunto

LA POLITICA SLOVENA A TRIESTE ALLA FINE DEL XIX SECOLO

La politica slovena a Trieste nell'ultimo decennio del secolo scorso sta attraversando uno dei suoi momenti migliori. Le organizzazioni sia politiche che culturali e economiche, che fanno capo all'Edinost quale organizzazione politica degli Sloveni a Trieste, nell'Istria e nel Goriziano, stanno prendendo quota e diventano sempre più le portavoce dei movimenti popolari, per l'emancipazione nazionale e culturale degli Sloveni nel litorale austriaco. Tutti questi movimenti popolari non possono venir presi come movimenti prevalentemente nazionalistici, il che è la tesi di gran parte della storiografia borghese triestina e istriana, ma come azioni politiche di base degli Sloveni, per una emancipazione nazionale in senso difensivo. Il nazionalismo borghese italiano non è la causa diretta dei movimenti nazionali Sloveno e Croato. Non possiamo qui del tutto negare l'esistenza di certe espressioni nazionalistiche slovene, dobbiamo però limitarle a certe frange estremistiche di pochi singoli e non come una politica globale dell'Edinost. Il movimento nazionale sloveno ha tutte le caratteristiche di un movimento autoctone, che risale al 1848 e che nei decenni che seguono lievita e matura con sempre più spiccati segni di lotta popolare per la propria emancipazione nazionale.

Il giornale EDINOST, portavoce dell'omonimo gruppo politico, rappresenta dal 1875 per gli Sloveni del Litorale uno dei più validi argomenti di confronto politico, esce sei volte la settimana ed è molto letto sia in città che nel circondario. Rappresenta oggi una fonte inestimabile per la ricostruzione integra, della storia triestina.

La società politica Edinost, deve naturalmente attenersi alle condizioni politiche vigenti nell'Austria-Ungheria alla fine del XIX secolo. Queste condizioni, come noto, sono soprattutto uno spiccato parlamentarismo, una fortissima centralizzazione politica decisionale, che ha a Trieste le sue propagine politiche nella luogotenenza ed in una decentralizzazione simbolica ma vigente, che si identifica nell'istituzione del Comune di Trieste, che è nello stesso tempo Dieta regionale. L'Edinost si include in queste condizioni di parlamentarismo con i suoi eletti, l'oste-deputato Ivan Nabergoj, che siede nel parlamento di Vienna già da 23 anni, e con quattro consiglieri alla dieta regionale, che praticamente però non hanno voce in capitolo in un consiglio comunale prevalentemente italiano e su posizioni nazionalistiche offensive. La geometria politica della legge Schmerling, limita il voto degli Sloveni soprattutto al circondario, che ha la facoltà di eleggere 6 consiglieri comunali. Nel consiglio comunale triestino (anche dieta regionale) questi quattro consiglieri Sloveni rappresentano l'unica opposizione alle posizioni egemoniche dei borghesi e nazionalisti triestini, ma in ultima analisi, anche questa opposizione risulta del tutto simbolica, caratterizzata da interpellanze e interrogazioni senza risposta. Nel 1893, quando

⁷⁴ Edinost št. 240, 19. 10. 1900.

veniva sciolto d'autorità il consiglio comunale di Trieste e venivano prescritte le nuove elezioni si ha gli ultimi sussulti di una convivenza politica tra l'Edinost e i conservatori triestini, chiamati anche fedeloni, convivenza forzata anche segretamente dalla Luogotenenza, che mirava a limitare la politica liberale. Tale politica di alleanza chiamata anche Concordia o Cicoria, ha fine in questo frangente della vita politica triestina. Nell'ambito della sua azione parlamentare il deputato a Vienna, Nabergoj soleva collaborare con i deputanti istriani croati Laginja e Spinčić e con i parlamentari Sloveni collocati nell'area del club parlamentare di Hohenwart, che appoggiava un governo prevalentemente clericale. Dopo una azione di rottura dei deputati croati istriani che miravano a far uscire gli Sloveni dal club parlamentare di Hohenwart e di formarne uno nuovo con spiccate tendenze Jugoslave, il deputato Nabergoj si decise a lasciare il club, dopo una fase di tentennamento, dovuta alla tradizionale appartenenza ad una politica parlamentare slovena, ben lontana dal programma del 1848 e comunemente denominata come «politica delle briciole». L'entrata nel club Jugoslavo fu dettata anche dalla pressante insistenza dei suoi elettori che chiedevano una qualsivoglia opposizione a un governo che agli Sloveni non dava nemmeno la possibilità di frequentare scuole nazionali in una città a popolazione mista. Nel periodo da 1893 al 1895, si ha anche una radicalizzazione dei rapporti tra liberali e radicali in seno all'Edinost. Ma la politica ufficiale della società slovena, nega e vieta questi dissidi in nome di una unità di fatto, davanti ai pericoli del nazionalismo Italiano.

La richiesta di scuole elementari slovene in città è l'elemento politico più rilevante nei programmi politici dell'Edinost. La colpa principale della negazione di scuole Slovene in città, viene ormai comunemente attribuita al consiglio comunale di Trieste, forte anche di una legislazione, denominata Lex Axmann, che vietava il formarsi di nuove scuole, dove già esistesse qualcuna a 4 Km di distanza. Tutte le scuole Slovene erano però situate nel circondario, che distava meno di 4 Km dal centro. È chiaro che nessuno mandava i bambini a scuola a Cattinara o a Basovizza. I triestini abitanti nel centro, di nazionalità slovena supplivano a questa mancanza pubblica, con la Cirilmetodio, che organizzava scuole private, con denaro privato. Ma già per la loro natura di scuole private, questi pagliativi non potevano supplire alle scuole pubbliche e finiva così che cca. 1200 alunni dovessero frequentare le scuole elementari italiane, vivai di snazionalizzazione organizzata, oppure restare a casa. L'Edinost intraprendeva perciò nel 1893 una azione parlamentare per dividere amministrativamente la città dal circondario. Incontro' però una ferma opposizione dei propri elettori che non volevano venir meno ai privilegi, talvolta anche fittizi dei Triestini. In un ambiente politico quell'era quello austriaco del XIX secolo, si doveva operare soprattutto con ricatti e argomentazioni politiche dettate da punti di forza. È chiaro che una politica tentennante a fidelista come era quella dell'Edinost, non potesse raggiungere risultati positivi. Ed ecco che quando giunse a Trieste nel settembre del 1896 il presidente del governo Badeni, i rappresentanti di ben 11 società slovene raccolti in ossequioso silenzio, non sono in grado che di salutarlo e di fargli riverentemente presente la mancanza di scuole in città, dimenticandosi di tutte le promesse di radicalizzazione date al proprio elettorato.

Nabergoj viene spazzato via dall'onda liberale alle elezioni del 1897, nel momento della grande vittoria dei nazionalisti triestini in tutte le curie parlamentari. Finiva in quell'anno la decisione dell'astinenza parlamentare dei liberali italiani. I censimenti ufficiali che ogni decennio (1857, 1896, 1880, 1890, 1910), infiammavano gli animi nell'impero degli Absburgo, specialmente nelle regioni a popolazione mista, erano per i politici Sloveni di Trieste, dell'Istria e del Goriziano, sì un momento statistico di verifica, ma anche è soprattutto un atto di mobilitazione politica e nazionale. Le falsificazioni e le intimidazioni operate dal Comune di Trieste non si contavano più. Neanche i risultati delle elezioni che chiaramente demantivano i risultati del censimento 1890, non potevano fermare il comune nelle sue macchinose azioni, volte a dimostrare il più basso numero possibile di Sloveni residenti a Trieste. I politici dell'Edinost vollero allora far passare l'esecuzione del censimento dal comune alla Luogotenenza, che dava più garanzie di oggettività. Questo passaggio di competenze verrà effettuato solamente nel 1910, con un censimento successivo, che dimostrava tutte le malversazioni ufficiali e non ufficiali del Comune di Trieste. Questo sforzo organizzativo che continuò incessante per

tutto l'anno, ebbe i suoi frutti alle elezioni parlamentari alla fine del 1900. Il candidato ufficiale dell'Edinost ricevette 8.095 voti, e che per poche centinaia di voti non vinse sul candidato liberale A. Hortis, vittima infelice di una scissione liberale. La vittoria morale fu attribuita al Rybarž, che forte dei suoi 8.414 voti al secondo balottaggio, dimostrò inequivocabilmente la falsificazione dei dati del censimento 1900.

Uno degli aspetti più interessanti della politica nazionale dell'Edinost fu senz'altro, la sua politica verso la classe operaia. Si può certamente distinguere in questo ultimo decennio del XIX secolo la posizione dei partiti borghesi triestini verso una classe operaia non ancora organizzata all'inizio del 1890, oppure le loro posizioni politiche verso un proletariato sempre più organizzato e agguerrito nel periodo 1897—98. Anche l'Edinost non poteva uscire immune da questa contraddizione, perché una larga fetta del suo elettorato era formata da proletari sloveni. Appena dopo il 1895 e soprattutto dopo il 1897, quando cioè il proletariato sloveno riuscì a formarsi in un proprio partito socialista, diviso organizzativamente dal partito socialdemocratico italiano di Austria, le posizioni dell'Edinost si cristallizzano su temi conservatori e anticlassisti, dimostrando la sua vera base di partito borghese. L'Edinost non poteva dimenticare l'affronto subito alle precedenti elezioni parlamentari, quando i socialisti triestini votarono per Mauroner e non per Nabergoj. In rapporto ai socialisti Sloveni l'Edinost non scende in aperta polemica, ma fa tutto un cesellamento sui diritti inscindibili dei lavoratori, per una vita più decente, bandisce però ogni aspetto rivoluzionario della lotta di classe. Dove le due organizzazioni politiche si incontrano e sul piano delle rivendicazioni nazionali, soprattutto sul problema della scuola slovena a Trieste. Ancor prima del congresso di Bruma nel 1899, si ha un avvicinamento delle posizioni dell'Edinost alle posizioni di Etbin Kristan, teorico della socialdemocrazia slovena. Kristan sostiene l'idea che il problema nazionale fa anche parte del problema sociale e della lotta di classe ed è dunque parte integrante dell'azione rivoluzionaria dei socialisti. Questi non possono e non devono isolare il problema nazionale come problema borghese, ma devono farlo proprio, della propria azione di classe. Il problema si porrà poi anche al congresso socialdemocratico di Brema, dove fu Kristan a presentare una mozione di minoranza al programma di V. Adler, nella quale proponeva all'Austria una organizzazione, basata su concetti di federazione nazionale, dove ogni popolo avesse la possibilità di autogestirsi nei propri bisogni nazionali. L'Edinost in rapporto ai problemi nazionali suddetti si pone a fianco delle tesi di Kristan e le fa proprie, invitandolo perfino a entrare nelle file dell'Edinost. Questa collaborazione ha bruscamente fine con una azione di crumiraggio, protagonisti Rybarž e Gregorin i maggiori uomini della Edinost, che fanno saltare uno sciopero alla ferrovia e che in bruttura concludono questa fase di interclassismo su basi nazionali. Alle elezioni parlamentari del 1901 i socialisti sloveni non votarono per il candidato dell'Edinost nel balottaggio finale, il che poteva risultare determinante per l'elezione del dr. Rybarž.

Questi due partiti politici si staccarono definitivamente da qualsiasi programma comune e vanno ciascuno per la propria via, l'Edinost per quella nazionale e i socialisti sloveni per la via della lotta di classe.

Jože Šorn

ORIS ZGODOVINE ŽELEZARSTVA NA SLOVENSKEM

Referat na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Kranjska gora—Jesenice, 29. sept. — 2. okt. 1976

Ves tisti veliki prostor, ki je priznaval Habsburžane za svoje vladarje, je imel še posebej velike zaloge železove rude na Češkem, Štajerskem in Koroškem. Že nekaj stoletij so lastniki pravih rudnikov železa pojmovali svojo rudo kot nekaj kvalitetnejšega, superiornejšega od tiste železove rude, ki so jo kopali na obrobjih njihovih ležišč; kot nekaj manj vrednega so jo imenovali »gozdno železo«. Tej mentaliteti sta sledili tudi rudarska administracija in zakonodaja. Plavžarska praksa je pa takorekoč vsak dan sproti dokazovala, da produkt taljenja gozdnega železa ni nič slabši od produkta taljenja prave železove rude. Potemtakem je šlo nekaj za vprašanje konkurence, nekaj za rudarsko tradicijo, češ, pravo rudo kopljemo, ne pa nabiramo v jaških in jamah sredi gozdov. Seveda je pri vsem tem šlo za mnogo več, za bistveni problem, namreč pravi rudniki železa so bili tako rekoč neizčrpni in so zato imeli veliko bodočnost, gozdno železo je bilo razsuto na velikih površinah dežele v majhnih in omejenih količinah in je zato imelo bolj skromno bodočnost. Slovenska zemlja je bila področje gozdnega železa, zato je bila po železarski strani interesantna predvsem le za domačine. Toda o tem bomo več spregovorili pozneje.¹

Mejnika za to razpravo sta samo dva: prvi ali starejši je ukinitvev kontinentalne blokade, drugi ali mlajši je prva svetovna vojna. V začetku 19. stoletja je bila politika Francije, tudi gospodarska politika, še vedno vodilna in odločilna politika domala za vso Evropo. Leta 1806 je blokirala Anglijo, ta pa je odgovorila z blokado Francije. S tem se je blokada praktično raztegnila na ves kontinent. Naš slovenski prostor je močno občutil posledice blokade vsaj med leti 1809 in 1814. Jedro težav je morala prenesti trgovina, zlasti mednarodna trgovina, — torej glavni vir za akumulacijo kapitala. Pomembno je tudi to, da je blokada postavila umetno pregrado med Anglijo in kontinentom in kontinent ni mogel čisto iz bližine opazovati, kaj se glede tehničnega razvoja dogaja oziroma se je že nekaj časa dogajalo na otoku. Serija tehničnih novosti je namreč pomenila začetek novega obdobja za gospodarsko zgodovino. Že proti koncu 18. stoletja, ko je Francija doživljala revolucijo in se je zapletla z velikim delom Evrope v tkim. koalicijske vojne, se je v Angliji uveljavila vrsta novosti, ki jim zelo impresivno in nazorno, čeprav znanstveno ne čisto eksaktno, enostavno rečemo industrijska revolucija. Koalicijske vojne,

¹ Razprava temelji na virih in literaturi, ki sem jih citiral v prispevku Naše zgodovino pisje o rudarstvu in fužinarstvu na Slovenskem, objavljenem v Zgodovinskem časopisu XXV, 1971, str. 279—290, zlasti str. 284 sl. Ker sem takrat ob prebiranju virov in literature sproti sestavljal tudi osnutek za oris železarstva, sedaj, ko je objavljen, ne citiram vseh del še enkrat in podrobno.

zlasti pa blokada, so za določeno število let lokalizirale angleško industrijsko revolucijo na otok; z drugimi besedami rečeno, je blokada zadrževala dinamično industrializacijo kontinenta. Zamujenih let niso mogli tako hitro nadoknaditi, ker so bile evropske kontinentalne države zaradi vojn močno izčrpane.

Ko so — recimo kar leta 1815 — ukinili blokado, Evropo torej deblokirali, so pridobitve angleške industrijske revolucije tako rekoč pljusnile tako na kontinent kot v ZDA. Povpraševanje po železnih izdelkih je sunkovito narasčalo v vseh državah, tudi v Avstriji. Tako se je železarstvo že samo po sebi dobro vključevalo v dogajanje, ki ga imenujemo »proces industrializacije«. Dvig proizvodnje surovega železa na Koroškem in Štajerskem pa tudi na Češkem registriramo v večji meri nekako z letom 1825, to je, deset let po deblokadi. Moralo je pač preteči nekaj časa, da se je akumuliralo dovolj kapitala za obnovo in modernizacijo industrije v smeri, ki jo je nakazala angleška industrijska revolucija. Slovenska zemlja je zaznala začetek konjunktura pa še nekaj let pozneje, recimo kar v letih okoli 1830—1832.

V določenem času po deblokadi si je Francija pomagala v akumulaciji kapitala z bankami in z načinom, ki jih (= banke in načine) imenujemo kar na kratko *Crédit Mobilier*. Avstrija si je v prvih nekaj desetletjih po deblokadi pomagala z velikimi kapitali tako imenovanih grosističnih firm, katerih nosilci so bili na primer Rothschild, Sina, Arnstein, Eskeles itd. Šele v petdesetih letih — politična zgodovina govori o Bachovem absolutizmu — se v Avstriji pojavijo banke tipa *Crédit Mobilier*: prva 1853, Kreditni zavod za trgovino in obrt 1855, itd. Tak razvoj bančništva se je nadaljeval v šestdesetih letih: *Bodenkreditanstalt* 1863, *Wiener Bank-Verein* 1869, itd.

Klasično fužinarstvo, kakršno se je izoblikovalo v 18. stoletju in je trajalo še velik del dobe, ki jo politični zgodovinarji imenujejo predmarčna doba, so v tej dobi sicer modernizirali, a v glavnem na klasični osnovi. Za klasično osnovo so bili karakteristični vodni pogoni, oglje kot kurivo, povprečna talilna doba enega plavža 27 tednov na leto, tudi manj.

Izhodna točka za naša izvajanja je naslednja idealna shema: montanska enota železarske dejavnosti je bila sestavljena iz štirih elementov, in sicer iz rudnika, iz plavža, iz rafinirnice (presnovke, »frišarice«), iz izdelovalnice končnih izdelkov. Če že ni en sam lastnik imel iz kakršnih koli razlogov vseh štirih elementov v svoji lasti, so pa vsaj bili primerno blizu skupaj. Za to, da so se ustvarjale takšne gručice, so bili razlogi enostavni: zaradi prometnih težav bi bilo delo pri plavžu včasih neredno, torej moteno, stroški prevoza ali izdatki za vozne bi bili večji, kontrola nad delom in sploh funkcioniranjem posameznih obratov bi bila manj pregledna.

Novo dobo tudi za železarstvo je uvedla železnica, ki je pomenila poenostitev prevoza, omogočila je prevoz velikih količin rude z eno pošiljko, dovoljevala je razmeščanje železarskih obratov v večjem prostoru. Pozneje so mnogo pripomogli k množični proizvodnji telefon, električna razsvetljava, moderna razstreliva itd., ne da bi pri tem hoteli prezreti paro, industrijske tire in siceršnje novitete. Kajti že v štiridesetih letih preteklega stoletja so podjetja množično uvajala pudlovke, v naslednjem desetletju se je uveljavila Bessemerjeva metoda presnanja, še pozneje se je izkazal Pierre Martin s svojim postopkom. Vendar moramo biti previdni: še v sedemdesetih letih so marsikje dvigali vodo iz rudnikov s pomočjo človeške ali živalske moči, kladiva na vodni pogon so bila od sile trdoživa, električne razsvetljave in električne po-

gonske moči si zelo veliko obratov še dolgo časa ni moglo privoščiti. Vendar je bila pot utrta in kdor iz finančnih razlogov ni mogel ili po njej, je pričel proizvajati dražje.

Izmed mnogih prijemov, ki jih imamo na voljo, smo si kot vzorec modernizacije železarstva izbrali plavže. Gre le za splošni oris, ker bi podrobnejši študij zahteval daljši tekst. Če so natalili dovolj surovega železa, je lahko potekala modernizacija industrije brez uvoza, torej brez pomoči zunanje trgovine, zgolj le na osnovi lastnih domačih sil. Ugotovimo naj, da pripada višek števila klasičnih plavžev letu 1860, ko so v avstrijski polovici države registrirali 169 delujočih plavžev in 230.000 ton surovega železa. Potem je krivulja za število plavžev pričela zelo hitro padati in pol stoletja pozneje, torej 1910, so registrirali le še 29 plavžev. Temu nasproti so natalili impozantno količino 1.500.000 ton surovega železa. Število plavžev se je zmanjšalo za 82 %, proizvodnja se je povečala za 600 %. V obeh krivuljah, v oni za plavže in v tej za proizvodnjo, je obsežena investicijska politika industrijcev in bankirjev, se skriva uvajanje novih tehnoloških postopkov, so všteti izumi, racionalizacije in izboljšave, je vgrajen napredek šolstva — pa tudi poostretev delovne discipline, povečevanje delavčeve storilnosti in podobni momenti.

Izmed teh momentov naj tu ignoriramo vse razen investicijske politike industrijcev in bankirjev. Spoznali so, da bo v tej moderni dobi za železarstvo rentabilneje, če se več obratov združi pod okriljem ene same delniške družbe. V letu 1869 so ustanovili v slovenskem prostoru dve delniški družbi: v Ljubljani Kranjsko industrijsko družbo s 600.000 fl delniške glavnice, v Celovcu Hüttenberško železarsko družbo z 12.000.000 fl delniške glavnice. Delniškim družbam drugih panog, na primer za svinec, za papir, za premog se tu ne moremo posvetiti. Gre le za to, da omenimo, kako se je prav tega leta ali tesno okoli njega pričela industrija koncentrirati oziroma se zbirati okrog magneta, ki ga s kratico imenujemo d. d. Vzrokov je seveda več, a za železarstvo bomo omenili predvsem naslednjega: Leta 1858 je država pričela — ker je pač bila dolžna paziti na določeno ravnotežje v gospodarskem življenju — kupovati železniške tračnice v Angliji, ker je bilo treba hitro razširiti železniško mrežo, pa tudi cenejše je bilo tovrstno angleško blago. Železarji so se razburjali in pričeli govoriti o propadanju železarstva. V resnici je pa šlo šele za začetek recesije, ki je dosegla najnižjo točko leta 1866. Takrat so plavži izkazali padec proizvodnje za okoli 30 % z ozirom na kolikor toliko še ugodno leto 1862.

Dodati moramo, da to ni bila prva občutnejša recesija v moderni dobi Avstrije. Prva pripada revolucionarnemu letu 1849 (ne 1848!), ko je proizvodnja bila nižja za okoli 23 % z ozirom na leto 1847. Samo v tej zvezi omenjamo obe revolucionarni leti, sicer je pa bila deblokada Evrope daleč pomembnejša cezura za industrializacijo.

Po letu 1866 se je stanje v železarstvu popravilo; zenit ponovnega vzpona so registrirali leta 1873. Takrat se je zaradi črnega petka na borzi pokazala tako imenovana hiperprodukcija. Zaradi nje je proizvodnja surovega železa nazadovala in 1877 je spet bila za 30 % nižja z ozirom na leto 1873. Kako parirati takim padcem? Črni petek je prisilil tržišče, da je omejilo potrošnjo, tudi potrošnjo železa. Ostale so ogromne zaloge, za železarske podjetnike je to enostavno bila hiperprodukcija. Zaradi zalog so pričele cene padati; železarne so se odločile za konkurenčni boj. Prodajale so celo pod lastno ceno. Spoznanje, da se bodo medsebojno uničili, če se bo konkurenčni boj nadalje-

val, jih je pripeljalo k okrogli mizi. V začetku razpravljanj so bili vsi precej rezervirani, ker so mislili, da jim bo pogodba diktirala, vsilila določene omejitve. Stiska je premagala vse pomisleke in 1878 so sklenili prvi kartel, namreč kartel ali dogovor valjarn železniških tračnic. Ta kartel je med drugim pomemben zato, ker je bil vzpodbuda in vzorec za vse nadaljnje kartelne pogodbe. Drugi kartel iz leta 1880 ni toliko pomemben kot tretji iz leta 1886, ko se je namreč združila večina takratnih železarskih podjetij v produkcijski kartel. Obsegal je palično in fasonirano železo, stavbne in vagonске nosilce, grobo pločevino, kovane kóse, mostove, razne železne konstrukcije, drobni železniški material in podobno. Do 1901 so skupaj podpisali osem kartelnih pogodb. Vse so veljale le za avstrijsko polovico države. Železarne pod ogrsko krono so se v tem času razvijale vse hitreje in neodvisno od cislitvanskih železarn. Vsi so vedeli, da bo treba prej ali slej urediti še te odnose. Res so 1897 sklenili medsebojni dogovor z veljavnostjo do konca 1901. Avstrijski železarji niso hoteli izpustiti vodilnega položaja iz rok, zato so se morali tako okrepiti, da bi močno presegali ogrske železarje.

Da bi boljše razumeli situacijo v železarstvu na prelomu stoletij, moramo poseči nekoliko nazaj v investicijsko politiko industrijcev in bančnikov. O francoskem *Crédit Mobilieru* in njegovem vplivu na Avstrijo smo že slišali. Spet s pomočjo francoskega kapitala so v Avstriji ustanovili leta 1880 močni denarni zavod z imenom *Länderbank*. Ta banka je že naslednjega leta ustanovila gigantsko železarsko družbo, ki se je imenovala Avstrijskoalpska montantska družba ali na kratko *Alpinka*. Ta delniška družba je absorbirala osem štajerskih in eno koroško podjetje. To koroško podjetje je bila že znana *Hüttenberška železarska družba*, ki jo je sestavljalo več nekoč samostojnih železarn, na primer tudi prevaljska železarna. Eno izmed štajerskih podjetij, znano z imenom *Fridauwerke*, je imelo plavž z železarno na Kranjskem (*Gradac v Beli krajini*). Poleg *Alpinke* je *Länderbank* ustanovila še drugo veliko železarsko delniško družbo z imenom *Češka montanska družba*, ki je enako absorbirala več čeških železarn.

Glavnica *Alpinke* je znašala 30.000.000 fl; bila je torej približno osemnajstkrat večja od takratne glavnice *Kranjske industrijske družbe*. Vendar za *Alpinko KID* ni bila interesantna. Nekaj najbrž zato, ker je bila situirana v področju gozdnega železa, ki je takrat že bilo — kot bomo slišali — vrsto let nerentabilno, nekaj zato, ker je strojna oprema bila zastarela in je podjetje zato iskalo bančne kredite na Dunaju, pozneje še v Berlinu. Moč *Alpinke* je bila tolikšna, da je v teku dvajset let čisto uničila koroško železarstvo in rudarstvo s tem, da je v interesu rentabilitetnega računa koncentrirala svojo dejavnost na *Zgornje Štajersko*. Te spremembe v notranjeavstrijskem rudarstvu in fužinarstvu pomenijo prvo res veliko strukturno spremembo v avstrijskem železarstvu. Ko je *Alpinka* izpeljala koncentracijo in se zelo okrepila, je v družbi s še štirimi gigantskimi češkimi železarskimi delniškimi družbami (eno izmed njih je utemljila *Länderbank*, to naj ponovimo) ustanovila leta 1901 železarski sindikat. Uresničitev sindikata je druga velika strukturna sprememba v avstrijskem železarstvu. Sindikat petih se je najprej med seboj temeljito pomenil o ureditvi železarstva v avstrijski polovici monarhije, potem pa obravnaval odnos do železarn ogrske krone. Kajti tudi tu je potekala podobna koncentracija, samo ne tako temeljita in ostra. Situacija je jasna: konec 1901 preneha veljati stari avstrijski kartel, zgodaj 1902 so k sindikatu pristo-

pila vsa pomembnejša avstrijska podjetja in tako okrepljeni sindikat se je pričel pogajati z ogrskim kartelom kot reprezentantom ogrskih železarn (seveda ne vseh, ampak samo karteliranih) za sklenitev novega — po avstrijskem vrstnem redu devetega — avstro-ogrskega kartela. Ta je zajel vso monarhijo in uredil razmere v železarstvu celotnega cesarstva. Takrat je prišlo med obema grupama železarn do načelne zedinitve, vendar — kot so formulirali — do začasne, ker se je podpisovanje pogodbe zavleklo vse do maja 1903. Pogodba je veljala od junija 1902 do 1912, nakar so jo podaljšali do konca 1917. Potem so vojne razmere postavile vse skupaj na glavo. Povezava, kakor se je ustvarjala od konca 19. stoletja in je veljala do 1917, je imela velik vpliv še po prevratu in ga je bilo čutiti tudi v železarstvu vse do druge svetovne vojne.

Zdi se nam smiselno, da za konec teh izvajanj pokažemo v obliki razpredelnice takó zaporedje karteliranja posameznih železnih polizdelkov in izdelkov kot število članov določenega kartela. Kolona »Leto« ne fiksira letnice, ko so sklepali in končno podpisali pogodbo, ampak materialno uveljavitev določb. Torej:

Polizdelek oziroma izdelek	Leto	Število obratov	
		v cit. letu	v letu 1912
Tračnice	1879	5	6
Žica in žičniki	1885	40	46
Palično železo	1886	17	28
Nosilci	1886	6	4
Groba pločevina	1886	7	9
Drobni material	1886	5	6
Kovane cevi	1887	3	5
Tračnični žebli in vijaki	1893	8	13
Vzmeti	1897	2	5
Kolesa in kolesni pari	1897	3	5
Obroči	1897	4	5
Osi	1897	4	6
Železni železniški pragi	1902	4	4
Lito jeklo	1902	12	20
Surovo železo	1902	7	8
Lite cevi	1902	9	12
Polizdelki	1902	11	13
Fina pločevina	1902	7	17
Kretnice	1902	5	8
		159	220

Na osnovi teh številk smemo trditi, da je bila v letih pred prvo svetovno vojno kartelizacija v železarski stroki že tako množičen pojav, da je postala sestavni del splošne industrijske politike v monarhiji.

V tem splošnem razmahu naj orišemo še silnice v železarstvu na Slovenskem. Po deblokadi se je tudi v tem prostoru najprej pojavilo vprašanje akumulacije kapitala. Ta je, kot vemo, temeljila predvsem na trgovanju prek Trsta s tujino. Zelo na široko rečeno se opazi konjunktura v železarstvu v letih okoli 1830—1832. Sicer je res, da so nekatere fužine prejemale koncesije za nove ognje, nove postopke presnanja itd. že pred tem časom, vendar moramo

pomisliti na to, da je še več novosti sledilo zlasti v štiridesetih letih; predvsem pa upoštevamo to, da so 1832 pričeli Rosthorni izgrajevati svojo železarno na Prevaljah in so za energetske baze določili premogovnik Leše.

Idealna shema o montanski enoti naj bi načelno veljala tudi za slovensko zemljo. Toda ko si situacijo ogledamo iz bližine, vidimo, da iz tega idealnega okvira izstopa nekaj velikih koroških podjetij in nekaj manjših štajerskih podjetij kot na primer Muta, Oplotnica, Vitanje. Tudi po deblokadi niso dobile tako Thurnove Ravne kot Rosthornove Prevalje svojega plavža, zato pa sta oba obrata imela svoje rudnike premoga, kar je gotovo bila bistvena pomembna novost v industrializaciji po deblokadi. Bolj kot Thurn so premog eksploatirali Rosthorni. Na tej osnovi in z uvedbo siceršnjih novosti in izumov so Prevalje dobro uspevale; če še omenimo, da so se Rosthorni hodili v Anglijo poučevat v modernem železarstvu, potem je slika precej jasna. Gorenjski in dolenski obrati so delovali na stari klasični osnovi, v katero so vlagali določene novosti (novi ognji, nova kladiva, nove vrste polizdelkov). Konjunktura v štiridesetih in petdesetih letih je za železarstvo bila tolikšna, da je nastajala in tudi nastala vrsta novih obratov celo v krajih, kjer bi si železarstva pred otvoritvijo železniške proge ne mogli niti misliti. Na primer graditev (a ne dokončna izgradnja) pudlarne ob železniški postaji Zagorje ob Savi v poznih štiridesetih letih, uspela zgradnja železarne Store prav sredi 19. stoletja, temeljita modernizacija in sprememba strukture ter razširitev obrata Ravne v letih 1853—1854, postavitve plavža in fužine tako v Ponikvah pri Velikih Laščah kot v Gradacu v Beli krajini leta 1857. Ta dva obrata so zgradili prav takrat, ko so se veliki avstrijski železarji pričeli pritoževati, da jim posli ne uspevajo več tako dobro kot prej. Ponikve so zaprli tik pred letom 1860, Gradac se je držal še dve desetletji.

Konjunktura še na osnovi zaloga gozdnega železa je trajala do 1862, ko se je prevesila in se vesila prav do konca 1869. Ta trend v smeri navzdol je potekal v dobi, ki jo karakterizira čitalništvo, tabori, ustanavljanje društev, ustanavljanje tudi delavskih društev, širjenje političnih časnikov itd. V Avstriji je to čas pospešenega utemeljevanja bank in industrije v obliki delniških družb, širjenja železniške mreže, da o vojaških dogodkih ne govorimo še posebej. V slovenski gospodarski politiki se v vsej dobi konjunktura od 1832 kažejo rahli obrisi nekakšnega osnutka »slovenske gospodarske politike«. Morda se motimo in pretiravamo, ampak širokopotezna aktivnost nekaterih praktičnih gospodarstvenikov napeljuje na to misel. Prikličimo si v spomin dejavnost Fidelisa Terpinca v zvezi s papirno industrijo okoli Ljubljane in z njegovo Industrijsko družbo za izrabo vodnih sil na Kranjskem, dalje ljudi okoli Združbe vodenskega rudnika, ki so prišli na idejo, ustanoviti Trboveljsko premogokopno družbo, spomnimo se Vošnjaka in njegovih hranilnic ter malostevilnih poskusov glede ustanovitve bank; morda bi smeli tudi pri konceptu Kranjske industrijske družbe pomisliti na zavestno razširjanje njene dejavnosti (celo Petrova gora na Hrvaškem!). Pozneje, na pragu 20. stoletja, je situacija že bolj jasna: Ljubljanska kreditna banka, povezovanje zadrug, ustanavljanje »slovenskih« tovarn »slovenskih« društev, na primer »Društvo slovenskih inženirjev« — in tako dalje.

Ko se je pridobivanje gozdnoželezove rude nagnilo v zaton, iz katerega ni bilo več izhoda, se je težišče železarske dejavnosti tako rekoč nenadoma pre-

selilo na slovensko Koroško. Na Prevaljah, ki so že bile v sklopu Hüttenberške železarske d. d., so prižgali moderni plavž, ki je s *koksom* in ne več z ogljem talil rudo, ne domačo, ampak *uvoženo* iz Hüttenberga. Leto 1870 je zato po pravici mejnik, ki opredeljuje dve fazi: v starejši je ritem konjunktore še šel v glavnem v korak s celotnim avstrijskim železarskim dogajanjem (čeprav z določeno časovno zamudo), po tem letu se je ritem izgubil, zmešal in kazal velike razpoke. Gozdno železo je odigralo svojo vlogo, Prevalje se dvignejo visoko a so del celovške delniške družbe in sledijo tamkajšnji gospodarski politiki; nekatere bilance pokažejo velike deficite (Štore, KID); določene fužine, ki so bile v klasični dobi res še fužine, padejo sedaj na stopnjo večjih kovačij ali sploh prenehajo z delom. Navajajo, da so 1870 izdelovale osi za vagone — ali bile vsaj prirejene za to — Mislinja, Muta in Borovlje; Muta je bila 1880 še »dobro idoča in polno zaposlena« fužina. Potem so ustanovili Alpinko in Muta je zaostala, Gradac propadel. Prenehali sta delati tudi Mislinja in Železna Kapla. Nasprotno je Bistrica v Rožu uspevala dobro, enako tudi plavž in fužina v Bajdišah. Skupna proizvodnja plavžev v slovenskem prostoru je ne glede na izvor železove rude dosegla svoj drugi višek 1873 in to največ po zaslugi prevaljskega koksnega plavža; znašala je 18.400 ton. Potem je zdržema padala. Vzporedno s tem padanjem so pričeli ugašati ognje klasični plavži in tudi marsikatera fužina je zaprla svoja vrata. Štore so se še pred borznim polomom 1873 zadolžile za 410.000 fl (začetna glavnica KID je znašala 600.000 fl!) in 1874 je bila železarna naprodaj. Dve leti pozneje je bila prostovoljna dražba in šele konec 1877 je kupil obrat Karel Neufeld. Kranjsko industrijsko družbo je nekaj časa reševala proizvodnja feromangana, sicer pa je bila fužina Sava s plavžem tudi na prodaj. Težave so trajale kar kakšnih dvajset let; prestrukturiranje so izpeljali s pomočjo dunajskega in berlinskega kapitala.

Okrog leta 1896 se je — če imamo pred očmi ves slovenski prostor — prestrukturiranje zaustavilo in pokazala se je naslednja podoba: Dvor in Prevalje ne obratujeta več, Ravne so se specializirale na plemenita jekla, raste gigant v Škednju pri Trstu, ki ima v jeseniškem kotu svoje sekundarne obrate. Središče plavžarstva, ki je že prej preskočilo iz Gorenjske na Prevalje, na slovensko Koroško, je sedaj preskočilo na skrajni zahod, na slovensko morsko obalo. Proti koncu 1897 so tod prižgali prvi plavž, ki je talil afriško, grško in druge rude; sam si je proizvajal koks, plin pa prodajal; obrat se je v celoti elektrificiral. Drugi plavž so prižgali 1906, tretjega 1913. Za ilustracijo naj povemo, da so 1907 pridobili v Škednju prek 73.000 ton surovega železa, to je toliko, kolikor je 75 let pred tem znašala proizvodnja vse avstrijske polovice monarhije. Drugi višek proizvodnje surovega železa v slovenskem okviru je Škedenj presegel že neke v pozni pomladi 1898.

V tem razponu in v teh količinah se skriva vsa tehniška revolucija, velikanski napredek znanosti, vsa politika velikoprostorskega planiranja (primerjaj politiko Alpinke in politiko lastnikov Škednja!), moderni sistem karteliranja — in tako dalje.

Ko smo že pri karteliranju, naj spregovorimo nekaj besed še o tem problemu. V naši bližini je prav Alpinka bila najštevilnejši karteliranec. V razpredelnici, ki jo prilagamo, jo citiramo kot vzorec, ker ni bilo nobenega slovenskega obrata več, ki bi v njenem sklopu še bil član kartela. Razpredelnica je namreč iz let po podpisu devetega kartela. Torej:

Podjetje	Sur. železo	Polizdelki	Palič. železo	Nosilci	Groba pločevina	Železn. tračnice	Drobni material	Kretnice	Kolesni pari	Železn. osi	Obroči	Lito jeklo	Žica, žičniki	Železn. pragi	Fina pločevina	Žebli, vijaki	Kovane cevi	Vzmeti	Lite cevi	Skupaj
Alpinka	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1						14
KID	1	1	1		1							1	1		1					7
Štore			1																	1
Kropa, Kamna gor.																1				1
Muta																1				1
Magušar																1				1

Kranjska industrijska družba je šla z mnogimi svojimi proizvodi v izvoz. Izvoz namreč ni bil karteliran; treba je bilo samo poiskati primerno tržišče ali tržišča. Štore so se pod Neufeldovim vodstvom zelo skrčile, medtem ko je za zadružnike v Kropi in Kamni gorici, za obrat na Muti in za kroparskega Magušarja, ki ni bil v zadrugi, ampak je koval na svoje, veljal le kartel za tračnične žeblje in vijake. Seveda so ti izdelovali v glavnem le »kladveca«.

Zusammenfassung

EIN ABRIß DER GESCHICHTE DES EISENHÜTTENWESENS IN SLOWENIEN

Nach der Aufhebung der Kontinentalblockade um 1815 ist in Europa eine Konjunktur für alle Industriezweige eingetreten, folglich auch für die Eisen- und Stahlindustrie im slowenischen Raum. Da für den Kontinent auch noch die Errungenschaften der Industrierevolution in England nutzbar gemacht werden konnten, wurden schnelle und gewaltige Fortschritte erzielt. Vom Jahr 1835 an verzeichnen der Bergbau und das Hammerwerkwesen der Eisenbranche im slowenischen Raum eine merkbare Konjunktur, die in Krain (Kranjsko) bis 1862 andauert. Damals setzt eine Rezession ein, verursacht vor allem dadurch, daß die Vorräte an Waldeisen, die die Grundlage der Eisenhütten in Krain waren, weitgehend aufgebraucht worden waren. Im Jahr 1870 übernimmt Prevalje mit der Errichtung eines Kokshochofens, in dem das Eisenerz aus Hüttenberg geschmolzen wurde, in der Produktion von Roheisen in Slowenien die führende Rolle. Das Puddelwerk und Walzwerk von Prevalje mit seinem Hochofen dominiert 1896, als wegen der Politik der Österreichischen-Alpinen Montangesellschaft der Hochofen stillgelegt und die Eisenhütte geschlossen werden mußte. Im Herbst 1897 wurde der erste Hochofen mit großer Kapazität in Škedenj bei Triest in Betrieb genommen, der zweite 1906 und der dritte 1913. In allen der wurde importiertes Erz geschmolzen. So hat sich 1898 der Mittelpunkt des Eisenhüttenwesens an den äußersten westlichen Rand des slowenischen Raums verlagert, und dieser Sachverhalt ist bis zum Anbruch der ersten Weltkrieges unverändert geblieben.

Miloš Magolič

PROBLEMATIKA GORENJSKEGA ŽELEZARSTVA V ČASU KRANJSKE INDUSTRIJSKE DRUŽBE

Referat na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Kranjska gora—Jesenice, 29. sept.—2. okt. 1976

I

Tehnični izumi in znanstvena odkritja XIX. stoletja so v temeljih spremenili način in metode pridobivanja, predelave in uporabe železa. Izumi so se širili iz Anglije na kontinent in boj za čim širša področja je trajal nekaj desetletij. Na zahodu je bil dobojevan že sredi preteklega stoletja, pri nas pa se je šele začel z razvojem železnic in je bil zaključen komaj v 90 letih, ko so ugasnili zadnji plavži na Gorenjskem in je prenehalo rudarjenje na Karavankah.

Največji preobrat se je začel z uvedbo parnega stroja za pogon mehaniziranih obratov. V železarstvu je pospešil razvoj valjarn in pihalnih naprav v plavžih in pečeh. Te niso več odvisne od vodnega kolesa, od vremenskih razmer in nestalnosti vodovja.

Z izumom Stephensonove lokomotive in naglim razvojem železnic se je nesluteno povečala poraba železa in jekla, predvsem valjanega profilnega železa, debele pločevine, bandaž za kolesa, raznih kovanih in litoželeznih izdelkov.

Največjega pomena za napredek plavžarstva pa je bil nagel razvoj prirodoslovnih ved, fizike in kemije. V prvi polovici XIX. stoletja so izšli patentni zakoni v ZDA, v Franciji in v Avstriji šele leta 1859. Izhajati začne razna strokovna literatura, ustanovljene so visoke rudarske šole v Belgiji, Španiji, Avstriji.

Velik korak je bil napravljen z razširjanjem pudljanja železa, pri čemer je oglje nadomeščal premog. Ne le zaščita gozdov, ki niso mogli več dajati dovolj drv za žganje oglja, tudi storitev le-teh je bila 10 do 12-krat večja od presnovk. Kako počasi so se pri nas vpeljavale te novosti vidimo iz naslednjega podatka. Pudlanje je bilo odkrito leta 1787., v Prevaljah so začeli pudlati železo 1837, torej 50 let pozneje, na Gorenjskem pa komaj leta 1853, ko so drugod pudlanje že začeli opuščati.

Epohalnega pomena za razvoj železarstva je bilo odkritje segreganja zrak za taljenje rud v plavžih. Ta izum ni vplival le na povečano proizvodnjo grodlja, pač pa tudi na ekonomiko uporabe kuriva, ki se je zmanjšalo kar za tri četrtine.

Preko Besemerjevega postopka za pridobivanje čim večjih količin tekočega jekla, ki ga je pri nas vpeljala leta 1870 le železarna v Prevaljah, naj se ustavim pri izumu martinske peči. Začetek velikega odkritja sega v leto

1864, ko je Pierre Martin v peči stalil prvo tono jekla. Njemu se je pridružil še Viljem Siemens in že leta 1867 je bila na svetovni razstavi v Parizu razstavljena prva Martin-Siemensova peč za 2 toni vložka. Prva martinska peč v Avstriji je bila postavljena leta 1869, v Sloveniji pa na Jesenicah šele leta 1890.

II

Ker sem se v svojem referatu omejil zgolj na problematiko železarskih naprav KID, katere naslednica je današnja Železarna Jesenice, sem se tudi v opisu položaja fužin sredi XIX. stoletja omejil le na tiste na Gorenjskem, ki so kasneje postopoma postale sestavni del novoustanovljene družbe.

V bohinjskem kotu so bile Zoisove fužine v Bohinjski Bistrici, na Pozabljenem in na Stari Fužini.

Bistriška železarna je bila pod eno streho: plavž, kupolna peč, drobilec za žlindro, dve presnovki, težko kladivo, kladivo za planiranje, fina valjčna proga, peč za cementiranje jekla, livarna, šest ognjev za kovanje žebeljev z 12 nakovali in mehanična delavnica.

V fužini na Pozabljenem, ki je oddaljena od bistriške železarne četrť ure hoda, je obratovala le še ena presnovka, težko kladivo in kladivo za cajnanje.

Tudi v obratu na Stari Fužini je obratovala ena presnovka in dve cajnarici ter žebeljarna z dvema ognjišči in štirimi nakovali.

Rudo bobovec so kopali in nabirali okoli Bohinja na Pokljuki in Jelovici, večji del pa so jo morali dovažati z rudišč v Karavankah. Sredih preteklega stoletja je delalo pri bistriških fužinah okrog 200 topilniških delavcev, 80 rudarjev in 250 oglarjev, gozdnih delavcev in dninarjev, na Stari Fužini pa 50 topilniških delavcev ter okrog 100 oglarjev in gozdnih delavcev.

Največja in najpomembnejša Zoisova fužina je bila vsekakor javorniška. Fužine so obsegale več poslopij. V največjem je bil plavž s cilindrično pihalno napravo, drobilcem in dvigalom ter ognjem za izdelavo jekla. Na Javorniku sta bila še dva ognja za presnanje, težko kladivo ter ogenj in kladivo za izvlečenje.

Javorniški plavž so oskrbovala z rudo rudišča na Bevšci in Lepenju.

V Radovni so delale tri presnovke, dvoje žarilnih ognjišč, dve težki kladivi in en repač. Grodelj so dobivali večinoma z bližnje Save, caglje pa so nato vozili v Bohinj, kjer so jih valjali.

Delovna ekipa je štela skupaj z Radovno 495 mož, od tega 104 rudarji, 8 pražilcev in drobilcev, 11 plavcev, 38 kladivarjev, 2 jeklarja, kovači, tesarji, hlapci itd. S kuhanjem oglja se je ukvarjalo okrog 100 kmetov, v zimskem času pa je oglje prevažalo prav toliko sankočev.

Drugi železarski kompleks, last belgijskega industrialca Viktorja Ruarda, je bil v Zgornjesavski dolini. Sredi XIX. stoletja sta obratovali le še železarna na Savi na Jesenicah in fužina v Mojstrani.

Železarna na Savi je obsegala plavž, pet talilnih ognjev s štirimi kladivi, dva žarilna ognja z dvojnimi kladivi.

V Mojstrani so obratovali trije talilni ognji s tremi kladivi.

K železarni na Savi so spadali rudniki pri Savskih jamah, kjer je bilo zaposlenih 259 rudarjev, pražilcev in tesarjev. Na Savi pa je bilo zaposlenih 16 plavcev, 24 varilcev in pudlarjev, 14 kovačev, 4 pražilci, 8 tesarjev, 4 zi-

darji in 27 dninarjev. Oglarjev na Jelovici, Pokljuki, Mežaklji in v Zgornji savski dolini je bilo okrog 240, voznikov pa 136.

Pogoji za pridobivanje železovih rud na gorenjskih rudiščih so bili zelo neenaki. Zaradi tega so bile tudi nabavne cene rude za železarne in s tem osnovna podlaga proizvodnje fužin zelo različna. Obseg rudarskih mer na Kranjskem je znašal leta 1855 6,815.907 kvadratnih sežnjev in se je zaradi znižanja pristojbine za prostoslede povečal v letu 1860 na 13,628.858 kvadratnih sežnjev. Kako revno pa je bilo sledenje rud, pa je razvidno iz podatka, da je bilo leta 1860 563 pooblaščenecv za rudoslede, leta 1866 pa le še 79. Temu primeren je bil tudi izkop rud, ki je bil leta 1863 283.346 centov, leta 1868 pa le še 135.693 centov. Od tega so preko 60 % nakopali v rudnikih pod Golico in pod Stolum za železarno na Savi.

Storitev rudarjev in njihovi povprečni zaslužki na dnino so bili zelo različni. Zaslužek rudarjev za javorniške fužine je bil največji, za železarno v Bohinju pa najmanjši. Na drugi strani pa je bila storitev rudarjev v Savskih jamah za železarno na Savi najizdatnejša in zato delež plače in pridobitev centa rude najmanjši. V primerjavi z javorniško fužino je bila storitev šestkrat večja. Takšni so bili odnosi storitev in zaslužkov med gorenjskimi rudišči, v primerjavi s Koroško pa je bila situacija mnogo slabša in je bila pridobitev rud skoraj dvakrat dražja. Na Kranjskem je leta 1855 stal cent rude 17,99 goldinarja, na Koroškem pa le 9,88 goldinarja. Tudi zaslužek delavca je bil na Kranjskem za 21,44 kr. na dnino nižji. V teh usodnih številkah se jasno zrcalijo skrajno neugodne razmere pri kranjskem rudarstvu in pojasnjujejo vzroke visokih proizvodnih cen železa v primerjavi s koroško in štajersko železarsko industrijo.

Fužina na Savi je imela najcenejšo rudo in najizdatnejše rudnike, imela pa je tudi najugodnejše dovozne pogoje. Transport rude je trajal le 2 do 3 ure, v Bohinju pa so dovažali rudo 5 do 6 ur daleč.

Za zaključek poglavja o položaju fužin sredi XIX. stoletja naj podam še podatek o potrošnji surovin in proizvodnji grodlja leta 1855 v železarnah na Javorniku, Bohinjski Bistrici in na Savi.

Na Javorniku so porabili 44.288 centov rude, 4.909 centov manganovca, 9.819 centov žlindre od presnanja in 393.540 kubičnih čevljev oglja. Pri tem vložku so izdelali 20.311 centov grodlja.

V bohinjskem plavžu so pretopili 23.758 centov rude, 3.902 centa žlindre in 186.120 kubičnih čevljev oglja v 12.632 centov grodlja.

Na Savi pa so za 51.456 centov grodlja porabili 111.658 centov rude, 617 centov manganovca, 17.767 centov žlindre in 704.046 kubičnih čevljev oglja. Železarna na Savi je torej proizvajala 45 % skupne proizvodnje plavžev na Kranjskem. Njej je sledila železarna na Dvoru z 20 %, na Javorniku z 18 % in v Bohinjski Bistrici s 13 %.

Na železarsko industrijo v drugi polovici XIX. stoletja pa so imeli velik vpliv tudi politični dogodki. Gorenjske železarne so delale za izvoz. Na pridobitev naročil in prodajo blaga so močno vplivala dogajanja in razmere na tujih tržiščih. Že tako občutnim neenakostim proizvodnih pogojev v primerjavi s konkurenčnimi deželami Anglijo in Nemčijo, je železarski trg doživljal močne pretrese trgovskih kriz, med katerimi naj omenim zlasti leta 1859, 1866, 1873 in 1881, ki so povzročale občutne zastoje.

Močan vpliv so imeli tudi narodnosvobodilni boji, ki so sledili marčni revoluciji leta 1848 na Madžarskem in v Italiji, avstrijski poraz na italijanskih

bojiščih leta 1859, izguba Lombardije ter za Avstrijo usodno leto 1866 s porazom v Kraljičinem gradu ter z zmago Prusije, medtem ko je Avstrija izgubila še Benečijo.

Po letu 1867 se je Madžarska popolnoma osamosvojila in začela graditi lastno železarsko industrijo. Zedinjena Italija je zaprla leta 1870 italijansko tržišče z visoko carino, medtem ko je Nemčija po zmagi nad Francozi začela razvijati vojaško industrijo.

Avstrija, ki se je sprva spustila v velikopotezno graditev železnic, je v petdesetih letih doživela popoln finančni polom, kar je imelo tudi porazen vpliv na železarsko dejavnost pri nas.

Teh nekoliko podatkov sem navedel za pravilno razumevanje težav, s katerimi so se borile gorenjske železarne pred in še desetletja po ustanovitvi Kranjske industrijske družbe.

III

V šestdesetih letih preteklega stoletja so gorenjske fužine prišle končno do prepričanja, da jim edino združitev v kapitalno močno podjetniško družbo lahko daje nekoliko nade, da bi se obdržale na površju in vzdržale kritično dobo, ki je zanje nastajala.

Glavni akter pri ustanavljanju nove družbe je bilo bančno podjetje Luckmanov. Ti so posojali denar podjetjem na tekoče račune kot obratni kapital. Posojila so dosegala že tolikšne višine, da so jih industrijska podjetja čedalje težje obrestovala in odplačevala. Zato so imeli Luckmani interes, da bi vsaj del tega kapitala, ki je bil sicer zemljiškoknjižno zavarovan na nepremičninah in napravah dolžnih podjetij, mogli mobilizirati za nove poslovne kredite.

V takšnem položaju so bile Zoisove železarne, ki so dolgovale Luckmanovi banki 140.000 glđ. ter postale leta 1869 prvi kompleks novo ustanovljene KID, kateri se je istočasno pridružil tudi paromlin v Ljubljani.

Notranje ministrstvo je 15. avgusta 1869 odobrilo predložena pravila in dovolilo ustanovitev družbe. Ustanovitelji so na podlagi podeljene koncesije izvedli občni zbor 5. septembra 1869, na katerem je bil izvoljen za prvega predsednika družbe Michelangelo Zois, za prvega ravnatelja pa Karl Luckman, ki je bil dotlej že poslovođa ljubljanskega parnega mlina.

KID je bila vpisana v trgovski register dne 18. septembra 1869 kot tretja delniška družba na Kranjskem.

Pridobitev Ruarda leta 1872, fužinarja na Savi in Mojstrani in lastnika rudišč pri Savskih jamah ter na Begunjščici in mnogih drugih posesti, za vključitev v KID ni bila lahka. Ruardovo premoženje je bilo neprimerno večje kot Zoisovo in potrebno je bilo zvišanje delniške glavnice.

Istega leta je KID razširila svojo dejavnost še na Hrvaško z željo, da si zagotovi izdatno rudno bazo in lastne premogovnike, da bi bila v prihodnje neodvisna od tujih dobav. Ta želja se je zdela z nakupom rudišč Petrove gore v Topuskem uresničena. Ovira je bila v tem, da je bilo Topusko oddaljeno okrog 300 km od gorenjskih fužin in da ni imelo direktne železniške zveze.

Leta 1873 je prišlo še do nakupa železarn v Tržiču, ob pričetku XIX. stoletja last generala Radeckega, kasneje barona Dietricha in ob prodaji KID kneza Sulkowskega. Slednjič se je KID odločila še za nakup Jabornegove jeklarne na Slapu.

S tem je bil proces kapitalne akumulacije gorenjskega železarstva za KID zaključen. KID je predstavljala po izvršenih nakupih nehomogen kolos, ki je imel ekscentrični sedež uprave v parnem mlinu v Ljubljani. Zemljiška posest KID je segala od vrhov Julijskih Alp do Karavank in razvodnico med Tržiško Bistrico in Kokro, s celo Bohinjsko dolino in blejskim kotom. Toda gozdno gospodarstvo ni bilo urejeno in gozdovi za izkoriščanje težko dostopni. Fužinske naprave so bile zastarele in nerentabilne.

V vseh gozdovih KID je delal 470 oglarij, h katerim je spadalo 440 oglarskih kop s 530 skladišči za oglje. Na Gorenjskem je bilo 26 pražilnic za rudo, od tega 14 na Savi, 11 na Javorniku in ena v Bohinjski Bistrici, dalje tri plavže na Gorenjskem in enega na Petrovi gori, tri kupolne peči, tri Siemensove pudlovke, plinsko varilno peč, osem presnovk za jeklo, 9 presnovk za železo, 18 ognjev za izkovanje in cajnanje, devet orodjarskih ognjev, tri žarilne peči, osem žebljarskih ognjev, 20 težkih kladiv, 19 kladiv za izkovanje in cajnanje, dve valjni progi, pilarno, strojno delavnico, 16 cilindričnih pihal, 69 vodnih koles, 4 krožne žage, 9 navadnih žag in 5 mlinov. Pri tem pa na Gorenjskem še ni bilo nobenega parnega stroja.

Menili so, da bo najbolje, če skušajo čim bolj varčno delati naprej po starih izkušnjah na prevzetih napravah in obratih ter po možnosti zmanjšati proizvodne stroške.

IV

Konjunktturnemu obdobju v letih 1870—1873 je sledil iznenada popoln preobrat in ves evropski kontinent je zajelo mrtvilo. Kot primer naj navedem padec cene grodlja od 106 na 55 gld, torej za 50 %. Pravo rešitev za KID je v tem času in še desetletje pomenilo odkritje postopka za pridobivanje feromangana v plavžu.

Vitez Lambert Pantz, ki je postal prvi tehnični ravnatelj pri železarnah KID, je po prihodu iz Bohinja na Javornik dobil nehvaležno nalogo, kako bi z razpoložljivimi sredstvi in napravami z manjšimi stroški in racionalnejšo uporabo kuriva dosegel kvalitetne proizvode. Vedel je, kako koristne so lastnosti mangana v železu, katerega je javorniška zrcalovina vsebovala 7,5 %. Žrtvoval je mnogo truda in materiala, da se mu je slednjič posrečilo pridobivati v plavžu feromangan, ki so ga do tedaj znali pridobivati le v talilnih loncih in v neznatnih količinah. Leta 1872 je Pantz svoje odkritje že tako izpopolnil, da je že lahko izdelal železo s stalnimi 10 do 12 % mangana.

Zanimanje za feromangan se je naglo širilo po svetu, senzacionalna iznajdba pa je dala Pantzu in javorniški železarni čez noč svetovni sloves.

Leta 1873 je KID razstavila na jubilejni svetovni razstavi na Dunaju 37 % feromangan in družba si je s tem pridobila v najbolj kritični dobi nov rentabilni izvozni izdelek. S stalnim eksperimentiranjem in izpopolnjevanjem je že leta 1874 trajno izdelovala železo s 40 % mangana.

Kolikšno je bilo povpraševanje za feromanganom nam pove tudi podatek o izkopu manganove rude na Begunjščici od leta 1870 do 1875. Leta 1870 so jo nakopali 3.949 stotov, leta 1871 7.317 stotov, 1872 27.379 stotov, leta 1873 47.501 stot, leta 1874 48.925 stotov in 1875. leta 76.000 stotov.

Tolikšno povečanje odkopa manganove rude pa je omogočila žičnica na Begunjščico, katero je konstruiral in patentiral Pantz.

Ker ravno letos v Ameriki praznujejo 200-letnico Ameriških združenih držav, naj omenim, da je KID na mednarodni razstavi v Philadelphiji leta 1876 razstavila feromangan in zanj prejela diplomo in veliko kolajno.

V

Poslovne depresije ni hotelo biti konec. Francoske železarne so prevzele vse nekdanje veleodjemalce KID, da so pri njih naročali 70 do 80 % feromangan, ki ga KID ni mogla izdelati. Predlogi KID, da se uvede zaščitna carina na visokoodstotni feromangan, niso bili upoštevani in tako so še nadalje uvažali 80 % feromangan iz tujine.

KID je poskušala tudi s prodajo grodlja po nižjih cenah, toda kupci so odklanjali vsako ponudbo. Medtem je postal tudi najmočnejši matični obrat železarna na Savi pasiven.

Zaradi pasivnosti se je vedno bolj utrjevalo prepričanje, da je postalo gorenjsko železarstvo nerentabilno in da se je treba preusmeriti na druge industrijske panoge, ki so dajale več upanja na uspeh.

V januarju 1885 je KID sestavila promemorio o prodaji posestev in jo razposlala svojim poslovnim zvezam in podjetnikom, o katerih je domnevala, da bi se utegnili zanimati za odkup družbene posesti in obratov.

V promemoriji je bilo uvodoma rečeno, da ima družba razne fužinske obrate in vodne moči, ki jih je doslej izkoriščala za železarsko industrijo. Ker pa se ta že dalj časa ne izplača, ker dela z vegetabilnim kurivom, je sklenila bistveno omejiti delo železarn. Promemorija dalje opozarja, da ima družba znatne komplekse gozdov, navaja tudi, da so mezde na Kranjskem zelo zmerne, prebivalstvo je pridno, prizadevno in varčno ter navezano na industrijo. Temu uvodu sledi opis posameznih železarskih kompleksov.

Tej promemoriji je sledil 30. januarja 1885 o prodaji tudi oglas v časopisu.

V tem času prodajna namera KID ni bila edina. Na Koroškem je ugašala vrsta nekdanj močnih železarn, vendar so na Koroškem in Štajerskem rešili usodo delavstva na ta način, da so preuredili večino fužin v tovarne lepenke, celuloze in papirja.

Poskusi prodaje pa so se izjalovili. Dejansko je prišlo do prodaje Jabornegove fužine na Slapu v Tržiču Charlesu Molineju za preureditev v tovarno bele lepenke, predarlski predilničarji so kupili vodno silo Mošenika in del fužinarskih naprav v Tržiču in še nekaj manjših prodaj.

Tako so se izjalovila tudi pričakovanja, da bi s prodajo posestev mobilizirali denar za obrestovanje dolgov in nujne tekoče izdatke. Zato je ravnatelj Luckman zahteval od upravnega odbora, da mu da potrebna pooblastila za odpoved prevzetih obveznosti in razvezo družbinega razmerja z delavci in nameščenci. Konec februarja 1885 so ugasnili plavž na Savi.

Redukcije staleža so izvajali previdno, vendar se je v letih od 1873 do 1888 zmanjšal za 1/3, to je od 1578 na 1092 delavcev.

Za ta čas je važna še naslednja ugotovitev. Proces odmikanja tržišča železarstva iz alpskih dežel na Češko in Moravsko je bil nezadržan. Medtem ko je predstavljala proizvodnja grodlja na Kranjskem leta 1848 4 % celotne avstrijske proizvodnje, se je ta zmanjšala v letu 1870 na 2 % in leta 1888 le na 0,7 %.

VI

Možnost znižanja proizvodnih stroškov za rudo na Karavankah na raven cene rude na Koroškem in Štajerskem realno ni bilo misliti. Razlika je bila prevelika. Zato je preostajala edina možnost, da se proizvodnja usmeri na produkcijo jekla po novem postopku z uporabo starega železa.

Ko so se izjalovila vsa prizadevanja, da bi prodali kranjske fužine, je bila KID prisiljena, da vzame znova v pretres tehnično reorganizacijo obstoječih obratov in modernizacijo proizvodnje. V poštev je prišlo martiniranje jekla.

KID je naročila v Leobnu in v Gradcu ekspertize o tehnični reorganizaciji obratov in na podlagi ekspozicije Ehrenwerta in Moroja je Luckman 22. januarja 1888 predlagal upravnemu svetu KID, da bi na Savi zgradili dve bazični martinski peči in vpeljali nov način pridobivanja jekla s pretapljanjem starega železa. Poudaril je ugodno prometno lego Jesenic za nabavo starega železa pri ladjedelnicah, prav tako pa tudi vodno silo, s katero železarna razpolaga. Že takrat je omenil možnost preselitve obratov iz Bohinjske Bistrice na Jesenice.

Upravni svet je poročilo odobril ter pooblastil ravnatelja Luckmana, da poišče na Dunaju nove družabnike, ki bi s svojim kapitalom omogočili izvedbo nameravane modernizacije, ki je bila ocenjena na pol milijona goldinarjev stroškov.

Po daljšem pregovarjanju in po popolni podreditvi ljubljanskih družabnikov sta h KID pristopila družabnika dunajskega podjetja Vogel & Noot, ki je bilo ustanovljeno leta 1870. V Wartbergu na Štajerskem je imelo fužine in valjarno, v kateri je izdelovalo fino pa tudi kvalitetno jekleno pločevino. Drugo železarno je zgradilo kasneje v Mitterdorfu, ki se je že od vsega začetka specializirala za izdelavo vojaške opreme.

Firma Vogel & Noot si je s pogodbo izgovorila izključno komisijsko prodajo vseh jeklarskih izdelkov v obliki ingotov, cagljev in platin, pa tudi v obliki žice, žičnikov, vzmeti in finega železa proti proviziji 2 do 5 % od doseženih bruto cen. KID se je tudi obvezala, da bo podjetju Vogel & Noot dajala letno do 400 vagonov jekla proti plačilu polne lastne cene s pribitkom 50 kr. za stot in 150 vagonov polizdelkov iz žice proti plačilu lastne cene s pribitkom 30 kr.

Vse te koncesije je dobilo podjetje Vogel & Noot za neznatno udeležbo s 75.000 gld. kapitala z izrecno zahtevo, da morajo njihove delnice imeti značaj prioritetnih delnic.

Vogel & Noot sta spretno izkoristila kreditno stisko starih delničarjev, ki si niso sami znali niti finančno, niti tehnično več pomagati. Nastopala sta samozavestno kot nosilca novega ustvarjanja, stari delničarji pa so prejemali njune predloge in dispozicije pasivno in brez pridržka.

26. avgusta 1888. leta so opravili prvi ogled terenov za gradnjo nove železarne na Savi. Odločeno je bilo, da bo nova železarna stala na pravkar kupljeni parceli št. 286, to je na kraju vzhodno od potoka Ukova, med državno cesto in Savo.

Nova delničarja Friedrich Vogel in Hugo Noot sta prevzela popolno iniciativo pri gradnji novih obratov, prišlo pa je tudi do personalnih sprememb. Odslovili so tehničnega ravnatelja in iznajditelja feromangana Lam-

berta Pantza, ki ga je zamenjal mladi strojni konstruktor Avgust Trappen, predsednik družbe pa je postal Hugo Noot.

Gradbeni stroški za nove obrate so znatno prekoračili predračunsko vsoto in so znašali 1890. leta 966.000 gld. Zato je občni zbor KID marca 1890 sklenil izdati 600 osnovnih delnic, s čimer bi se družbeni kapital zvišal na zahtevo dunajskih delničarjev na 3.000.000 gld. Občni zbor je hkrati sklenil, da sme upravni svet izdati še 1000 prioritetnih delnic po 500 gld., to je po paritetnem tečaju, katere je čez nekaj dni odkupila firma Vogel & Noot in s tem dokončno zagospodarila KID. Družba je ostala odslej le po imenu Kranjska, ker je pač imela sedež v Ljubljani in obrate na Kranjskem.

Skoraj neopazna je medtem v marcu 1890 začela obratovati prva martinska peč. Težka proga valjarne je šla v pogon meseca aprila, lahka proga pa v maju. 14. avgusta 1890 je okrajno glavarstvo izdalo obratno in uporabno dovoljenje in ta dan pomeni tudi začetek obratovanja moderne železarne na Jesenicah. Leto dni prej je dobila že lasten industrijski tir in povezavo z železniško postajo.

Novi obrati so obsegali martinsko peč za 10 ton vložka, težko progo za valjanje debele pločevine, srednjo in fino progo, žično valjarno, žičarno in žebljarno, livarno in mehanično delavnico. Obratovanje z novimi napravami v prvih mesecih ni šlo gladko in prvo leto obratovanja se je končalo s 40.000 gld. izgube. Pri tem so bili stari delničarji ponovno diskriminirani, saj so na prioritetne delnice izplačali po 25 gld. dividende, na osnovne pa le po 5 gld.

Na še večjo koncentracijo železarske dejavnosti na Jesenicah je vplivala še opustitev Auerspergove železarne na Dvoru pri Žužemberku. Velik del delovne sile, kakor tudi orodja in strojnih naprav, se je preselilo na Jesenice.

K vsemu je prišel še požar v Bohinjski Bistrici dne 7. oktobra 1890 v večernih urah in uničil vso veliko zgradbo bohinjjskih fužin. Bodisi, da je do požara prišlo po nesreči, bodisi, da je bil insceniran, na kar so takratni časopisi namigovali, dejstvo je, da se je s tem zaton železarstva v bohinjjskem kotu pospešil in čez noč zaključil, kar pa je KID itak nameravala storiti. Ob delo so bili fužinski delavci, pa tudi rudarji in nabiralci rude na Jelovici in v Triglavskem pogorju. Ustavilo se je tudi drvarjenje in oglarjenje za bohinjjsko fužino. Kdor je hotel še naprej delati v železarni, se je moral pripraviti na selitev na Jesenice, kamor so preselili tudi preostale fužinske naprave, stroje in orodje.

Pred zaključkom tega poglavja naj omenim, da je KID medtem dala železarni Ganz & CO. iz Budimpešte v zakup plavž in rudišče Petrova gora v Topuskem in jih leta 1898 tudi končno prodala.

Tudi za velikanske komplekse alpskih gozdov je iskala kupca in ga končno našla v verskem zakladu. S kupoprodajno pogodbo iz leta 1895 je KID obdržala od nekdanjih 37.567 ha gozdov in zemljišč le 1.231 ha v okolici Jesenic za sprotne potrebe železarne po lesu in drveh.

Tržiško veleposest je sprva vzel v najem berlinski finančnik Jurij Born, kamor je prihajal na lov že od leta 1888. Leta 1891 jo je v celoti odkupil. Iz tega poznanstva je prišlo do večje poslovne povezave. Jurij Born je bil koopliciran v upravni svet KID, na občnem zboru leta 1898 pa je kot največji delničar KID deponiral na svoje ime 5500 delnic. Berlinska banka Born & Busse je odslej dajala do konca prve svetovne vojne KID na uporabo izdatne

investicijske kredite in ves obratni kapital za tekoče poslovanje. Kreditne zadrege se odslej niso več pojavljale. Družba pa je prišla s tem pod vpliv berlinskega kapitala.

VII

Po dograditvi obeh martinskih peči je železarna močno potrebovala večje količine surovega železa. Zastarela plavža na Javorniku in na Jesenicah že dolgo nista bila kot potrebam povečane proizvodnje jekla. Dovoz koksa in rud na Jesenice pa ni bil rentabilen.

Z naraščanjem ladjedelnštva ter tovarn železnih izdelkov in ladijske opreme v tržaški okolici je pri KID vedno bolj dozorevala zamisel gradnje nove metalurške baze ob morju, ki bi omogočala cenen dovoz tujih rud in črnega premoga.

Okvirni načrt je bil naslednji:

1. Namesto domačih revnih rud naj bi uporabljali rude iz čezmorskih krajev, ki bi jih dovažali po najcenejši poti po morju.

2. V primernem kraju tržaškega pristanišča naj bi zgradili plavž za predelavo bogatih rud.

3. Ob plavžu naj bi postavili koksarno, da bi v lastnem obratu pridobivali iz premoga plavžarski koks.

4. Obrati na Jesenicah naj bi se omejili na jeklarno in predelovalno industrijo, ki naj bi izkoriščala vodne sile in izvežbane domače kovinarje.

Železarno v Škednju je KID nameravala zgraditi postopoma v treh razdobjih. Najprej je bila zamišljena postavitve plavža, nato lastne koksarne in končno še martinarne s težko progo in naprave za destilacijo stranskih proizvodov, dobljenih pri koksiranju.

Za postavitev železarne v Škednju je bil potreben kapital 3 in pol milijona gld. Tolikšen kapital pa je bila zmožna in pripravljena oskrbeti le berlinska banka Born & Busse, ki je posedovala ob pričetku gradnje v Škednju, leta 1896 2772 od skupno 3634 delnic.

Škedenjski plavž je začel obratovati 24. novembra 1897. Visok je bil 26 metrov, zmogljivosti 240 ton grodlja v 24 urah. Opremljen je bil s štirimi kavperji premera 7 metrov in višine 27,5 metrov. Zakladanje se je vršilo z dvigalom do vsipne višine 31 metrov nad dnem plavža. Vsi transporti rude so prispeli po morju, za kurjavo pa so uporabljali izključno angleški koks.

Po prvih težavah glede prodaje grodlja, je proizvodnja v naslednjih letih stekla in že leta 1900 finančno daleč prekosila Jesenice. Sklenjene so bile tudi velike in dolgoročne dobavne pogodbe za rudo in premog, kar je bilo kasneje odločilnega pomena.

Leta 1901 je KID zgradila v Škednju koksarno, pri čemer je odvečne količine plina vnovečila pri tržaških potrošnikih.

Kljub temu, da je leta 1901 nastopila v Ameriki in Evropi huda poslovna kriza in je zaradi tega morala tudi škedenjska železarna zmanjšati proizvodnjo, je bila ta še vedno rentabilna zaradi uspešnih dolgoročnih pogodb.

VIII

Kljub velikemu investicijskemu vlaganju v železarno v Škednju, pa se na Jesenicah investicijska dejavnost ni ustavila.

Leta 1901 je na Javorniku še obratoval plavž, ki pa je bil že zdavnaj zastarel in z njim KID ni več računala. Privlačna pa je bila vodna sila javorniškega potoka, ki je bila trajne vrednosti in so jo v naslednjih letih izkoristili za pogon valjarn.

Po dograditvi štirih martinskih peči in predelovalnih obratov na Jesenicah je prostorska stiska narekovala premestitev vsaj valjarne pločevine na Javornik. Prostor zanjo je bil izbran nasproti javorniške železniške postaje in je bila neposredno povezana z industrijskim tirom. Za pogon valjarne so zajeli vso vodo javorniškega potoka in jo speljali po 3400 metrov dolgem cevovodu do valjarne. Vodna moč je bila ocenjena na 1800 KM, s končnim pritiskom 38 atmosfer in pritokom 600 litrov na sekundo. Naprava je bila kolavdirana 1899. leta, nova valjarna pa je šla v pogon že naslednje leto. Strojna oprema zanjo je bila deloma nova, deloma v naslednjih letih preseljene iz jeseniške valjarne. Znamenitost, ki jo velja omeniti, je montaža največjega Peltonovega pogonskega kolesa v Evropi s premerom 9,4 metra in teže 95 ton. Z močjo 1700 KM je poganjal težke Lantove trojke za valjanje debele pločevine za izdelavo oklopnih plošč za vojne ladje in izdelavo kotlov. Istega leta, to je 1902, so začeli seliti valjarno z Jesenic v novodograjene prostore na Javorniku. Najprej so preselili obe lahki progi, leta 1903 pa še srednjo progo. Za ogrevanje polfabrikatov so imeli dve veliki in eno malo žarilno peč, veliko žarilno peč za pločevino, transportne naprave in škarje.

Leta 1913 so začeli graditi težko progo. Obsegala je tri trojke z eno dvojko za dokončno valjanje raznih profilov.

Za ta čas in še posebno za železarne KID na Jesenicah in na morju v Škednju je važna odločitev leta 1901, da postanejo Jesenice križišče nove karavanško-bohinjske železnice. KID je sestavila petletni načrt investicij, ki jih je hotela vsekakor zaključiti do trenutka, ko bo dograjena nova železniška proga.

S prebitjem karavanškega predora v maju 1906 je KID kupila Eggerjevo žičarno v Bistrici v Rožu, katere proizvodi so bili znani po vsem kontinentu in po vseh čezmorskih deželah. Že naslednje bilance so pokazale, da je bil nakup upravičen in da je Bistrica izdatno prispevala k dvigu slovesa izvoznih izdelkov in k povišanju družbinega finančnega uspeha.

Po dovrstitvi investicijskega programa je KID dosegla izreden vzpon, zlasti še z dograditvijo drugega plavža v Škednju leta 1908 in povečanjem koksarne.

V desetletju pred prvo svetovno vojno zaznamujemo velik porast proizvodnje, saj je ta znašala leta 1904 187.625 ton, leta 1912 pa 293.902 toni, na kar pa je vplival tudi pravkar zgrajeni tretji plavž, dve martinski peči in valjarna debele pločevine v Škednju.

Izvoz je bil v Škednju zelo nestabilen in je variiral med 9 in 24 tisoč tonami letno. Izvoz gorenjskih obratov je bil dokaj stalen in je znašal letno okoli 15.000 ton.

Leta 1911 je bilo zaposlenih v Škednju 1.130, na Jesenicah 1.474, na Javorniku 451, v Bistrici v Rožu pa 263 delavcev. Skupaj torej 3.318 delavcev.

IX

Z izbruhom prve svetovne vojne se je položaj v železarnah KID na mah spremenil. Ker dovoz rude in premoga po morju ni bil več mogoč, so avgusta

1915 ugasnili plavž v Škednju, ustavila se je martinarna in težka proga, ki so jo leta 1912 preselili z Javornika v Škedenj. Vojna je prekinila trgovske zveze, na katerih je bil zasnovan izvoz in komercialni režim KID. Teritorialne, politične, gospodarske in socialne spremembe ob koncu vojne leta 1918 so zrahljale in razrušile mogočen metalurški kombinat. Železarna v Škednju je po londonskem paktu skupno s Slovenskim primorjem novembra 1918 prišla pod italijansko oblast in je bila leta 1924 nacionalizirana in vključena v italijanski železarski koncern ILVA.

Predelovalni obrati na Jesenicah so izgubili prostran notranji trg bivše avstro-ogrske monarhije in same Jesenice so prek noči postale obmejno mesto, daleč od jugoslovanskih rudnih baz in nad 600 km daleč od glavnih tržišč. V železarni je obratovala od petih le ena martinska peč, proizvodnja pa je padla pod 10.000 ton leta 1920.

K vsemu temu so se pojavili kot novi lastniki še predstavniki italijanskih bančnih konzorcijev. Narodna vlada je podjetju tujega kapitala dodelila sekvestra, ki pa ni bil v stanju, da prepreči transakcije tujega vodstva in delničarjev, na škodo javnih in narodnih interesov. Delničarji na Dunaju in v Berlinu, katerih premoženje bi se moralo po določbah mirovne pogodbe likvidirati, so raje prodali svoje delnice italijanskemu konzorciju, da bi tako onemogočili nacionalizacijo. Jugoslovanska vlada sicer te prodaje ni priznala, vendar izvršenega dejstva ni bila v stanju spremeniti. Vprašanje jeseniške železarne kot kapitalističnega podjetja je ostalo po vojni politično vprašanje prvega reda še dolgo po Rapalski pogodbi do poletja leta 1924, ko je italijanskemu konzorciju končno uspelo odkupiti železarno v Škednju za 2 milijona lir, čeprav je bilo pred vojno vanjo investirano 24 milijonov pretežno z delom na Jesenicah zasluženega denarja.

Na Jesenicah je ostalo nemško uradništvo na vseh vodečih mestih kljub vsem zaščitnim zakonom, po katerih bi se morala tuja delovna sila zamenjati z domačo.

X

V povojnem desetletju so razmere pri KID ovirale tehnični napredek železarne. Večinska delniška posest italijanskih bank je bila tudi politično skrajno neugodna. Razdobje inflacije je ostalo neizkoriščeno in bila je od leta do leta večja nevarnost, da bo železarna popolnoma zaostala. Mnogi so bili mnenja, da je bila usodna napaka, da se ni družbina posest takoj leta 1919 razdelila, s čemer bi bilo mogoče obratom v Jugoslaviji svobodneje gospodariti. Proti Italiji pa vlada ni mogla nastopiti z represalijami, ker je bil položaj že tako do skrajnosti napet.

V Beogradu so gledali na KID kot na tuje podjetje, ne samo, ker so bili delničarji italijanske in dunajske banke, temveč tudi zaradi tujega vodilnega osebja, pri katerem so slovenski nameščenci imeli samo podrejeno vlogo. Podjetje je torej izkoriščalo slovensko delavstvo v dobro tujih delničarjev.

Za izhod iz tega stanja je prihajal v poštev edino odkup delnic, za kar pa bi bilo treba pridobiti neko industrijo sorodne stroke, ki bi imela interes, da se poveže z železarno. Takšno podjetje pa je bilo edino Westnova tovarna emajlirane posode v Celju, ki je predelovala velike količine tanke pločevine.

Ko se je Westen odločil za odkup delnic, za kar je italijanskim bankam izplačal okoli 65 milijonov dinarjev, se je tudi odločil, da bo preuredil obrate

v moderen rentabilen obrat in za temeljito reorganizacijo, za kar bodo potrebne stomilijonske investicije.

1930. leta so italijanski člani upravnega sveta zapustili Jesenice tiho in brez slovesa, kakor so bili prišli. Delnice KID pa so prišle v roke jugoslovanskega državljana nemške narodnosti, industrialca, ki se je na vsej črti lotil dela, da bi popravil, kar je bilo v tehničnem pogledu v povojnem času zamujenega.

K načrtovanju rekonstrukcij in reorganizacije železarne nasploh je bilo povabljenih več tujih strokovnjakov. Načrt je bil razdeljen v tri obdobja. Prvo je obsegalo reorganizacijo obstoječih obratov, vendar z novo opremo. Drugo izgradnjo modernih plavžev, da bi bila železarna neodvisna od dobav surovega železa. V tretjem obdobju pa naj bi zgradili nov metalurški obrat ob reki Savi ali Donavi v notranjosti države in blizu surovinski bazi.

Na kratko si oglejmo pomembnejše investicije v času od 1930. leta do druge svetovne vojne.

V martinarni so rekonstruirali martinsko peč IV bazične izzidave. Tako je spomladi leta 1933 nastala na Jesenicah prva popolnoma bazična peč na svetu, kar je ponovno dvignilo sloves jeseniške železarne v svetu. Po teh izkušnjah so do leta 1935 preuredili še ostale tri martinske peči. S sklepom, da bodo gradili na Jesenicah plavž, so leta 1938 pričeli z drugo rekonstrukcijo martinarne, ki je obsegala povečanje jeklarne, obenem pa novo postavitve dveh in rekonstrukcijo dveh martinskih peči ter novogradnjo grodljevke kot nagibne martinske peči. Rekonstrukcija je bila zaključena leta 1939, kapaciteta martinskih peči je znašala od 42 do 62 ton, letna proizvodnja martinarne pa določena na 160.000 ton jekla. V jeklarni je dobila leta 1940 svoje mesto tudi 6-tonska elektropeč z letno proizvodnjo do 6.000 ton. Tega leta je bilo v martinarni zaposlenih 398 delavcev, 6 mojstrov, 2 tehnika, 2 obratna inženirja in 1 obratovodja.

Valjarne, razen žične valjarne, so bile prostorsko ločene od matičnih obratov in osredotočene ob vodni sili na Javorniku. Večjih sprememb v tem obdobju niso doživele, pač pa so z manjšimi investicijami in z vpeljavo večih posad stalno povečevali proizvodnjo. Tako se je proizvodnja težke proge povečala od 45.000 ton na 90 do 100.000 ton, pločevinske valjarne pa od 25.000 na 41.000 ton.

V valjarnah je bila nova le valjarna tanke pločevine, ki je bila postavljena v zanjo zgrajeni hali v letih 1931—1933. Obsegala je trio Banning predogrodje, dve dvojni predogrodji za dokončno valjanje, dve napravi za podvojitve pločevine, potisne peči, dresirno napravo in leta 1935 še lužilnico in pocinkovalnico. Proizvodnja, ki je znašala leta 1935 5.336 ton se je povzpela leta 1940 na 17.412 ton.

Izdelki predelovalnih obratov KID so še pred prvo svetovno vojno osvojili zaradi dobre kvalitete domači in tuji trg. Raznovrstni po dimenzijah, po obliki in površinski obdelavi ter po raznih stopnjah trdote so se prilagajali neštetim zahtevam potrošnikov in načinom uporabe.

Na tem mestu naj samo naštejemo predelovalne obrate in njih proizvodnjo leta 1930 in 1940.

Hladna valjarna je izvaljala leta 1930 2.200 ton, leta 1940 pa 6.423 ton hladno valjanih trakov. Proizvodnja žičarne se je od 15.800 ton leta 1930 povzpela na 22.152 ton leta 1940, proizvodnja žebjarne pa je ostala na isti

ravni in sicer okoli 7.000 ton letno. K predelovalnim obratom moramo prišteti še tovarno šivnih cevi, ki je bila zgrajena leta 1931 in povečana leta 1936. Proizvodnja leta 1940 je znašala 5.000 ton cevi.

XI

Leto 1930 pomeni začetek velikih reform in reorganizacij železarne, s tem pa tudi začetek težkih socialnih borb, ki trajajo celo desetletje do druge svetovne vojne. Novi lastniki uvajajo posebne metode dela, pospešen tempo v proizvodnji in nove mezdne sisteme. Že pri prvi reviziji staleža je bilo reduciranih 150 delavcev. Reforme izzivajo med delavstvom napetost, ki se stopnjuje zlasti zaradi ustavitve obratovanja leta 1932, ko je bilo delavstvu odpovedano delovno razmerje pod pretvezo zastoja prodaje. Vodstvo KID spretno izkoristi položaj, zahteva znižanje mezd za 5 % in diktira novo kolektivno pogodbo.

Ko je delavstvo odpovedalo izsiljeno kolektivno pogodbo, so se začela dolgotrajna in napeta pogajanja za novo kolektivno pogodbo. Pa tudi ta ni ustvarila znosnih odnosov, marveč je postala le izvor novih sporov, ki so vodili po raznih incidentih 12. julija 1935 do izbruha stavke. Po sedmih dneh je bila stavka sicer uspešno zaključena, vendar je nemško vodstvo železarne pričelo s protiofenzivo proti delavskemu gibanju. Z izrednimi ukrepi in protizakonitim postopanjem oblasti je razbilo stavko stavbinskih delavcev leta 1936, pomagalo formiranju večinske zveze združenih delavcev kot nove strokovne organizacije, ki je bila določena, da pada v odločilnem trenutku v hrbet organizaciji kovinarjev in omogoči sprejetje nove kolektivne pogodbe s popolnoma spremenjenim meznim sistemom, ki je pomenil za večino delavskih kategorij znižanje mezd.

XII

Težave s pridobivanjem starega železa, ki so ga pretežno kupovali za devize in dovažali iz ZDA in afriških kolonij, ker ga v Evropi spričo Hitlerjeve oboroževalne tekme ni bilo mogoče dobiti, so pospešile, da so se v železarni odločili zgraditi na Jesenicah moderen plavž. Tudi tu je pri vprašanju koncesije naletela na ovire in težave ter si je šele po dolgih bojih izvojevala dovoljenje. Železarna je nato pričela organizirati svojo rudno področje v Bosni in na Hrvaškem, uvedla obsežna raziskovalna dela in odprla nove rudnike.

Po forsiranem delu, ki je trajalo leto dni, je 20. oktobra 1937 zagorel na Savi moderen plavž, kateremu je 20. decembra 1940 sledil še drugi. Ostalo pa je še odprto vprašanje osamosvojitve glede koksa, ki ga je bilo treba še vedno kupovati v inozemstvu.

Povečanje obratov železarne je omogočilo zaposliti večje število novega delavstva. Ta porast je bil posebno močan v letih 1936 in 1937, ko se je število delavstva povečalo kar za 942 delavcev na Jesenicah in 343 na Javorniku. Po dograditvi drugega plavža je bilo v železarni KID zaposlenih 4.567 delavcev. Tudi stalež nameščencev je v letu 1940 porastel na 449, tako, da je skupni stalež ob koncu leta 1940 dosegel 5.016 zaposlenih oseb.

Zadnja redna skupščina delničarjev KID je bila 16. maja 1940. Delniško glavnico so povišali na 120 milijonov dinarjev, ki je bila razdeljena na 800.000

delnic, nominalne vrednosti 150 dinarjev. Od teh delnic je imel Avgust Westen 349.381 kosov, Adolf Westen 348.171 kosov in Jožef Pfeifer 78.652 kosov. Vsi trije skupaj torej 776.204 delnice.

XIII

Hitlerjev napad na Jugoslavijo dne 6. aprila 1941 in okupacija jeseniškega delavstva ni presenetila. Takoj, ko so Nemci 19. aprila prevzeli oblast, so pričeli z aretacijami. V nacistični komisiji, ki je sestavila sezname, so bili domači petokolonaši. Istega leta se je pričelo tudi množično izseljevanje, prisilna rekrutacija in mobilizacija slovenskih ljudi. Vse več pa je bilo mladih ljudi, ki so se odločali za borbo za svobodo in odhajali v partizane.

Kljub stalnemu dovozu tuje delovne sile proizvodnja ni mogla doseči produkcije predvojnih let. Nasprotno proizvodnja 146.863 ton v letu 1940 je padla na 87.255 ton v letu 1944. Temu primerno se je gibal tudi stalež, ki je s 5.016 zaposlenih v letu 1940 padel na 3.425 v zadnjih štirih mesecih okupacije v letu 1945.

S tem je obdobje nastanka KID, njene rasti in propada zaključeno.

Po umiku nemške vojske z Jesenic so organi uprave državne varnosti v železarni blokirali vsako razpolaganje z denarnimi sredstvi in premoženjem KID. Prva naloga je bila suspendiranje nemškega uradništva, likvidacija petokolonašev in nacistov ter jim onemogočiti vsako sabotažo.

Sprva je delo v železarni skoraj počivalo, dokler se ni delavstvo začelo polagoma vračati iz partizanov, iz taborišč, iz izseljenišтва in drugod. Ministrstvo za industrijo je z odločbo z dne 18. maja 1945 postavilo železarni delegata dr. Miha Potočnika in tehničnega direktorja ing. Viktorja Kotnika.

Po preiskavi o sodelovanju industrijskih podjetij z okupatorjem je bilo ugotovljeno, da je bila KID trdnjava nemškega imperializma in gnezdo pete kolone. Podjetje je bilo med vojno v celoti vključeno v nemško vojno proizvodnjo. Na Jesenicah in okolici je delovalo 90 članov kulturbunda, ki so bili povečini uslužbenci in delavci pri KID. Avgust Westen je bil že pred vojaškim sodiščem 14. julija 1945 v odsotnosti obsojen na smrt, njegov brat Adolf je bil aktiven član NSDAP že od leta 1936. Prav tako so bili nemški državljani ravnatelj Karl Noot in ostali člani uprave. Zato je bilo premoženje KID po izvršenih ugotovitvah kot last državljanov nemške narodnosti v smislu odloka AVNOJ o sovražnikovi imovini zaplenjeno. Premoženje je formalno prešlo v državno last z odločbo okrajne zaplembe komisije na Jesenicah z dne 14. novembra 1945, kar je okrožna zaplembna komisija v Ljubljani 5. aprila 1946 potrdila in s tem zavrnila ugovor Avgusta Westna.

Vodstvo obratov in oddelkov v železarni so po odstranitvi Nemcev prevzeli izkušeni dolgoletni domači praktiki. Odločili so se, da najprej obnovijo z lastnimi močmi obratovanje obeh plavžev. Po trinajstmesečnih naporih je bil dne 30. junija 1946 prižgan plavž I, 21. avgusta 1946 pa ob navzočnosti maršala Tita še plavž II.

VIRI IN LITERATURA

1. Arhiv Kranjske industrijske družbe, hrani Tehniški muzej Železarne Jesenice na Jesenicah
2. Razni članki in prispevki h zgodovini železarstva, Tovarniški vestnik KID, 1937—1941, Werkszeitung KIG, 1941—1944, Železar, 1951—1976, Železar — Tehnična priloga, 1959—1967
3. Slavko Smolej: O zgodovini plavžev na Gorenjskem, Nova proizvodnja, 1952
4. Slavko Smolej: Železarske Jesenice, Nova proizvodnja, 1954
5. Ivan Mohorič: Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, 1969
6. Miloš Magolič: Sto let železarne na Jesenicah, Nova proizvodnja, 1969

Zusammenfassung

PROBLEME DES EISENHÜTTENWESENS IN GORENJSKO IN DER ZEIT DER KRAINER INDUSTRIEGESELLSCHAFT

Das Eisenhüttenwesen in Gorenjsko hat eine lange Tradition — von seinen Anfängen in der späten Halstatt- bzw. frühen Latènezeit bis heute wird dort mit nur kurzen Unterbrechungen Eisen verarbeitet.

Durch die ungeahnte Entwicklung der Technik im 19. Jahrhundert sind die dortigen Hammerwerke wegen ihrer veralteten Technologie und den aufgebrauchten Erzvorkommen in einen keineswegs beneidenswerten Zustand geraten, aus welchem sie lediglich der Anschluß an die im Jahr 1869 gegründete Krainer Industriegesellschaft (KID) gerettet hat. Durch die Stilllegung unrentabler Betriebe, den Verkauf von Waldbesitzen und durch Beteiligung von Kapital aus Wien und später aus Berlin hat die Krainer Industriegesellschaft in Jesenice ein neues Stahlwerk und in Javornik neue Walzwerke errichtet, und in den neunziger Jahren des vorigen Jahrhunderts erbaute sie in Triest das modernste Eisenhüttenwerk mit Hochöfen, einem Stahlwerk und einem Blechwalzwerk. Nach dem ersten Weltkrieg hat die Krainer Industriegesellschaft durch den Verlust des Eisenhüttenwerkes in Triest nur die Eisenhüttenbetriebe in Jesenice behalten, die in den dreißiger Jahren sehr erweitert und modernisiert wurden. Außerdem wurden vor dem zweiten Weltkrieg noch zwei Hochöfen errichtet.

Für die Arbeiterschaft von Jesenice ist im Zeitraum von 1935—1940 ihr Kampf für soziale Rechte und höhere Löhne charakteristisch. Er gipfelte in dem für die Arbeiter erfolgreichen Streik von 1935.

Während des zweiten Weltkrieges ging die Arbeiterzahl in der Eisenhütte von Jesenice stark zurück, da die Mehrheit am Kampf gegen die deutsche Besatzungsmacht beteiligt war. Nach der Befreiung 1945 wurde die Krainer Industriegesellschaft aufgelöst, die deutsche Führung durch slowenische Fachleute ersetzt, die Produktion aus eigener Kraft wieder aufgebaut.

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo že petindvajseto leto izdaja svoje glasilo — »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajeve zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« je moč naročiti na sedežu njenega uredništva in uprave v Ljubljani, Mestni trg 27/III. Letna naročnina za tri številke znaša 75 dinarjev, posamezna številka velja 30 dinarjev.

Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije.

V seriji »Knjižnica Kronike« so doslej izšle naslednje publikacije:

— Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice, Ljubljana 1955, 96 strani. Cena: 2,50 dinarjev;

— Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE, Ljubljana 1956, 72 strani. Cena: 2 dinarja;

— Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI, Ljubljana 1957, 68 strani. Cena: 2 dinarja;

— Sergij Vilfan — Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE, Ljubljana 1958, 128 strani. Cena: 2,80 dinarja;

— Peter Vodopivec, LUKA KNAPFELJ IN STIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE, Ljubljana 1971, 104 strani. Cena: 15 dinarjev.

Janko Prunk

PRVO LJUDSKOFRONTNO POVEZOVANJE NA JESENICAH (1935—1937)

Referat na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Kranjska gora—Jesenice, 29. sept.—2. okt. 1976

Jesenice so tipičen slovenski industrijski kraj med obema vojnama, kjer se kažejo v malem in večjem vsi bistveni problemi slovenskega delavskega gibanja, veliko osnovnih problemov slovenske zgodovine tega obdobja. Ta ugotovitev za Jesenice v tej oziroma tudi starejši dobi ni nova; postavil jo je že pokojni dr. Dušan Kermavner v svoji obsežni monografiji o politični zgodovini Jesenic v drugi polovici 19. in prvih dveh desetletjih 20. stoletja.¹

Današnji kraj Jesenice je bil vso dobo stare Jugoslavije teoritorialno politično razdeljen na dve občini, Jesenice in Koroško Belo, v katero je spadal Javornik. Obe občini pa sta po vsem razvoju in problematiki predstavljali popolno, neločljivo celoto, v katero ju je povezovala železarna KID, ki je imela obrate na Jesenicah in na Javorniku ter še na Blejski Dobravi. Tako mora vsaka zgodovina, ki hoče prikazati Jesenice, dejansko zajeti oba kraja, to je v bistvu nekakšen obseg današnjih Jesenic, kar je v nečem tudi prednost obravnave.

V naši obravnavi so torej vedno, razen če ne bo rečeno drugače, mišljene Jesenice v širšem smislu, skupaj z Javornikom. Seveda pa je to še vedno samo današnji kraj Jesenice, ne pa današnja jeseniška občina, ki obsega kraje v Zgornjesavski dolini, ki so bili v obravnavanem času samostojne občine in so imeli še vedno pretežno kmečko prebivalstvo z drugačno družbeno in politično problematiko od jeseniške.

Naše obravnavane Jesenice so bile izrazito industrijski kraj z večino industrijskega prebivalstva (delavci in nameščenci). Po štetju leta 1931 so naše Jesenice štejele nekaj nad 9000 prebivalcev, od tega je bilo 3200 volilcev. V približno istem času, v letih 1935—1937, pa je bilo v tovarni KID na Jesenicah in na Javorniku zaposlenih približno 2600 delavcev, od tega 2300—2500 volivcev v delavsko socialno zaščitne ustanove, kot so Delavska zbornica, delavski zaupniki in bratovske skladnice.² Seveda to tovarniško delavstvo ni bilo povsem identično s stalnimi prebivalci — volilci Jesenic, kajti veliko delavstva KID se je na delo na Jesenice vozilo iz okoliških krajev. Tako nastopa v politični zavesti in politični sliki razlika med jeseniškimi volitvami za parlament in občine in delavci KID za volitve v njihove socialno zaščitne ustanove. Pri ljudskofrontnem povezovanju, ki ga hočemo osvetliti, sta igrala vlogo oba korpusa. V političnem smislu je bilo jeseniško

¹ Dušan Kermavner, *Politični boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah—Javorniku od začetkov do leta 1918*, Ljubljana 1974, str. 6—7.

² Arhiv IZDG (dalje AIZDG), fond Delavske zbornice, fasc. Volitve delavskih zaupnikov.

prebivalstvo v prvi polovici tridesetih let, ki jih jemljemo za izhodišče našega pregleda, razdeljeno na tri oziroma štiri politične tabore: liberalno-nacionalistični, ki je bil na oblasti, marksistični-socialdemokratski, ki je bil verjetno najštevilnejši, toda oblasti v občini ni osvojil, večkrat je celo paktiral z liberalci, in najmanjši klerikalni, ki si je prizadeval zagospodariti tudi v delavskih Jesenicah, kar pa mu do sredine tridesetih let ni uspelo. Komuniste, ki so bili razmeroma močni v začetku dvajsetih let, je diktatura zelo razredčila.³

Tudi delavstvo KID je bilo strokovno politično razcepljeno na tri sindikalne ali strokovne centrale, kakor so jih takrat imenovali. Večino je predstavljal socialdemokratski SMR J, v katerem so bili vključeni tudi komunisti, ki niso imeli svojih sindikatov, ostalo delavstvo sta si delila malo močnejša krščansko socialistična Jugoslovanska strokovna zveza in nacionalistična Narodno strokovna zveza.

V prvi polovici tridesetih let se je v gospodarskem pogledu na Jesenicah izvršila velika sprememba. Glavni delničar oziroma dejanski gospodar jeseniške železarne je postal Avgust Westen, ki je obrat od 1932 precej moderniziral in povečal proizvodnjo.⁴ Neposredno ob tej modernizaciji pa je bilo delavstvo celo materialno prizadeto; leta 1932 je podjetje odpustilo precej delavcev, ostalim pa ni zvišalo mezd, kljub temu, da je navilo delovne akorde. To je tudi leta 1932 pripeljalo do velikega mezdnega gibanja jeseniškega delavstva in do večjega spopada s podjetjem. V tem boju pa delavstvo žal ni bilo enotno. Desni socialdemokratski voditelji SMR J na čelu z Jurijem Jeramom se v svojem izrazitem vzvišenem sektaštvu sploh niso hoteli dogovarjati z drugim sindikatom JSZ. Med njima je prišlo do večjih preprirov, ki jih niti vodstvo Delavske zbornice v Ljubljani (izrazito v rokah socialdemokratov) ni moglo popolnoma poravnati. Delavska enotnost ni bila ustvarjena in z razcepljenim delavstvom je podjetje imelo lažje delo. Kljub temu pa je delavstvo, ki je težilo k enotnosti, doseglo 1934 dokaj dobro kolektivno pogodbo z osnovno socialno zaščito, ki jo je garantiral »meščanski« zakon o zavarovanju delavcev iz leta 1922. Zamera med sindikalnimi organizacijami je ostala.⁵

Do začetka ljudskofrontnega sodelovanja, katerega jasno začenja velika kovinarska stavka julija 1935, so se na Jesenicah, kakor drugod po Sloveniji izvršile velike politične spremembe, ki so omogočile takšno sodelovanje. Jesenice so prav tipičen primer teh sprememb in izredno uspešen primer delavskega enotno frontovskega in celo ljudskofrontnega sodelovanja.

Prve in najvažnejše spremembe so se izvršile v marksističnem taboru. V letih 1932-34 je bilo sprejetih v Komunistično partijo več mladih jeseniških delavcev, med drugimi tudi tako vidna imena, kot so Tone Čufar, Jože Gregorčič, Albin Pibernik, Vencelj Perko, Stane Bokal, Albin Sušnik in drugi, ki so se pridružili že prej aktivnim Tonetu Vengeljju in Slavku Federlu. Postali so jedro radikalnejše bojvitejše in v pogledih modernejške skupine tako imenovane levice v SMR J, kamor je šteti tesne simpatizerje in sodelavce Franceta Ravnika, Ignaca Kralja in Jožeta Čelešnika. Že od IV. partijske konference v Goričanah, predvsem pa od junijskega plenuma CK KP J v Splitu

³ Jeklo in Ljudje (Jeseniški zbornik) III., 1975. Prispevka Franceta Klopčiča in Vencelja Perka na straneh 9-58.

⁴ Ivan Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, II. del Ljubljana 1970, str. 160-216.

⁵ Rokopisni spomini Jožka Rozmana (strokovnega tajnika Zveze kovinarjev JSZ) v AIZDG, str. 107 in dalje ter Vencelj Perko, Stavka jeseniških kovinarjev leta 1935 v Jeklo in Ljudje III., str. 155-160.

1935 so jeseniški komunisti skupaj s socialistično levico v SMR J začeli z novimi pogledi in prizadevanji za enotno delavsko fronto, ki bi se poleg daljnih stratejskih ciljev posvečala tudi vsakdanjemu delavskemu boju za izboljšanje materialnih in socialnih razmer.⁶

Pri volitvah delavskih zaupnikov januarja 1935 so bili na listi SMR J izvoljeni predvsem levičarji. Konkretno je v vseh obratih KID skupaj lista SMR J dobila 1314 glasov ali 60 % ter 21 zaupnikov, JSZ 495 glasov ali 23 % in 7 zaupnikov ter lista NSZ 351 glasov ali 17 % in 6 zaupnikov. Za starešini delavskih zaupnikov ali glavne delavske zaupnike sta bila izvoljena Ignac Kralj za Javornik in Vencelj Perko za obrat na Savi in obenem za starešino zaupnikov celotnega podjetja. Perko je še to leto postal tudi predsednik jeseniške organizacije SMR J.⁷

Zelo pomemben razvoj pa je do tega časa naredil tudi krščansko socialistični sindikat JSZ, katerega vodstvo v Ljubljani se je že popolnoma razšlo s svojo nekdanjo politično stranko, bivšo klerikalno SLS. Jugoslovanska strokovna zveza se je v svojih idejnih političnih pogledih, kakor v svojem konkretnem sindikalnem boju zelo radikalizirala. Tudi v jeseniški krajevni organizaciji JSZ so prihajali na vodstvena mesta mlajši bolj radikalni in razredno bolj osveščeni ljudje, kot npr. Alojz Puksič, Jože Rozman, Tomaž Novak in drugi, ki niso več zvesto sledili voditeljem klerikalne stranke. Zlasti pa je bilo pomembno, da je bil sodelovanju s komunisti naklonjen dr. Aleš Stanovnik, advokat na Jesenicah in velika politična avtoriteta pri krščansko socialističnih delavcih. On se je že leta 1934 seznanil z Venceljem Perkom in začel postopoma sodelovati.⁸

Poostrenemu pritisku podjetja KID na delavstvo spomladi 1935. leta in kršenju kolektivne pogodbe, ki je izzvalo med delavstvom veliko nezadovoljstvo in pripravljenost na odpor, so se jeseniški komunisti odločili odgovoriti s stavko vseh jeseniških kovinarjev. Priprave so trajale že od junija, dokončen dogovor pa je bil narejen med obiskom jeseniških kovinarjev na zletu Svobod v Celju.⁹ Tu omenimo le z najkrajšimi besedami potek stavke. Najprej so delavci, ki so jih inštruirali komunisti, uspeli ustaviti delo 12. julija v obratu na Javorniku, brez vednosti in soglasja sindikalnih zvez. To je bilo ilegalno dejanje in takšna stavka se je smatrala za divjo. Zato so takoj še isto dopoldne sestavili delavsko deputacijo po dva delavca iz vsake sindikalne zveze, ki pa še vedno nista bila uradna predstavnika zvez, ampak le predstavnika vsega stavekajočega delavstva. Če bi ostalo le pri tem, bi takšno povezavo v vodstvu stavke imeli za povezavo od spodaj, kar je bila nekdanja komunistična politika iz časa Revolucionarne sindikalne opozicije pred letom 1935.¹⁰ Toda stvar se je razvijala dalje. Omenjena delavska deputacija in glavna delavska zaupnika V. Perko in I. Kralj je še isti dan dopoldne predložila pismeno delavske zahteve upravi podjetja. S tem je bila stavka legalizirana. Še isti dan so posredovali predstavniki Delavske zbornice, banovinski inšpektor za delo, namestnik srezkega načelnika iz Radovljice ter tajnika dveh sindikalnih central iz Ljubljane; SMR J Franc Leskošek in JSZ Jožko Rozman. Naslednji dan so se začela pogajanja med številno delavsko

⁶ Vencelj Perko, Stavka jeseniških kovinarjev leta 1935, str. 161—171.

⁷ Ravno tam.

⁸ V. Perko, Dr. Aleš Stanovnik in spomini nanj, Jeklo in ljudje, III. str. 445 in Jožko Rozman, rokopis spominov, str. 202.

⁹ V. Perko, Stavka jeseniških kovinarjev, str. 155—180.

¹⁰ Ravno tam.

delegacijo in vodstvom podjetja. Vodstvo podjetja ni bilo pripravljeno skoraj v ničemer popustiti, zato so se pogajanja razbila in 15. julija se je stavka razširila še na obrate na Savi, torej na celo podjetje. V takšnem položaju so se uradna vodstva vseh treh sindikalnih zvez na Jesenicah, ki so do tega časa stala bolj ob strani, sestala in ustanovila Vrhovni medstrokovni odbor (VMO), ki je prevzel vodstvo stavke v svoje roke. Takšne delavske enotnosti in odločnosti se je vodstvo KID ustrašilo, predvsem pa se je ustrašilo obsodbe javnega mnenja, ki je bilo na strani stavkajočih.¹¹ Vse slovensko časopisje je poročalo o stavki in apeliralo na »objektivnost javnosti«, apel so prinesli nekateri meščanski časopisi. Enako pa je storil tudi VMO, njegovo sporočilo pa je natisnilo delavsko časopisje in nekateri meščanski opozicijski listi.

Vodstvo Jugoslovanske strokovne zveze je 18. julija v ciklostirani okrožnici¹² sporočilo svojemu članstvu po Sloveniji o jeseniški stavki. Med drugim je v okrožnici, ki je povzela potek dogajanja rečeno, da je bilo delavstvo zaradi pritiska podjetja prisiljeno poseči po skrajnem sredstvu kot je stavka, da je delavstvo JSZ v borbi enotno, samozavestno in da bo vzdržalo. Tudi komunistični Delavski obzornik in socialna Delavska Politika so bili podobnega mnenja.

Pogajanja med podjetjem in delavstvom (VMO in delavski zaupniki), pri katerih so bili navzoči tudi predstavniki oblasti, banske inšpekcije dela ter Delavske zbornice so bila obnovljena 17. julija v drugačni konstelaciji in ko je podjetje pristalo na predlagan sporazum, končana 19. julija. Stavkajoče delavstvo je v glavnem uspelo, ker so bile sprejete njegove zahteve in KID je obljubila, da ne bo izvajala nobene represije proti stavkajočim.¹³

JSZ in socialisti so po končani stavki resimirali ves potek in prišli do precej podobnih zaključkov, da je bila ta gigantska borba resen nauk vsem podjetjem, ki ne spoštujejo kolektivne pogodbe in briskirajo delavske zaupnike. Delavstvo je po mnenju obeh sindikalnih central pokazalo v borbi veliko discipliniranost, enotnost ter se razen v redkih primerih podredilo vodstvu strokovnih organizacij in jim zaupalo, zaradi česar je bilo moč stavko uspešno voditi.¹⁴

Komunistični Delavski obzornik pa je spuščal ob strani strokovne organizacije in poudarjal predvsem odločnost in revolucionarnost delavstva, ki si je, če bo sledilo resničnim delavskim voditeljem lahko v svesti novih še večjih zmag, kajti uživa že splošno podporo večine slovenskega delovnega ljudstva.

Zanimivo je videti zadržanje oblasti ob jeseniški stavki. To je bila ravno nova oblast JRZ v Sloveniji z banom Natlačnom na čelu. Ob izbruhu stavke banovina in vodstvo klerikalne stranke ni vedelo, kako naj ukrepa. Kljub temu, da na noben način ni simpatiziralo z delavci, vedelo je verjetno, da so za stavko komunisti, in takoj hotelo ukrepati. Stavka je namreč izbruhnila v podjetju KID, ki je bilo trdnjava liberalnega kapitala, s katerim so si bili klerikalci politično še vedno v laseh. Verjetno pa so se ravno v tistih stavkovnih dneh liberalnih kapitalistični krogi pomenili z novim oblastnikom v Sloveniji v bodočem aranžmaju, ki nikakor ne sme iti na račun »podjetniških krogov«. Tako Slovenec ob višku stavke že ni hotel več objaviti proglasa VMO, medtem pa je objavil obvestilo KID. Banska oblast si ob tem štrajku,

¹¹ Ravno tam.

¹² AIZDG, fond JSZ, fasc. I a, M. 3.

¹³ V. Perko, Stavka jeseniških kovinarjev, str. 176 in dalje.

¹⁴ Delavska politika, 24. 7. 1935 in Delavska politika, 26. 7. 1935.

kljub temu da so delavci zasedli tovarno še ni upala nastopiti s silo, kot je to storila ob stavkah 1936, čeprav je na Jesenicah okrepila orožništvo.

Vse to dogajanje pa je pospešilo, da si je KID ustvarila lastno tajno obveščevalno službo, sestavljeno iz mreže konfidentov, ki so tajno nadzorovali delavstvo v njegovem strokovnem in političnem delovanju, ga ovajali vodstvu podjetja, ki je proti ovajanim delavcem samo ukrepalo, ali pa ovajalo policiji. Poleg lastne obveščevalne službe, je KID od oblasti izposlovala, da je bila na Jesenicah ustanovljena policijska agentura, katere namen je bilo nadzorovanje delavstva. KID se je obvezala iz lastnih finančnih sredstev vzdrževati jeseniške policijske uslužbenke.¹⁵

Ker je vodstvo podjetja spomladi leta 1936 kljub sklenjeni kolektivni pogodbi znova začelo pritiskati na delavstvo in grozilo z odpovedjo pogodbe, so se vse tri strokovne organizacije na Jesenicah sporazumele za akcijsko enotnost in junija 1936 ustanovile »Medstrokovni akcijski odbor«. Medstrokovni akcijski odbor sta sestavljala po dva člana vsake od treh organizacij: od SMR J Vencelj Perko in Viktor Stražišar od JSZ Alojz Pukšič in Valentin Smolej od NSZ pa Tine Zupan in še en član. Odbor je izdal ob svoji ustanovitvi obvestilo v obliki tiskanega letaka, s katerim je obveščal jeseniško delavstvo. Pozval je tudi svoje centrale v Ljubljani, naj ga na svojem nivoju in v drugih krajih posnemajo.¹⁶

V tiskanem obvestilu je Medstrokovni odbor zapisal svoj program

1. boj proti vsaki fašizaciji delavskih strokovnih organizacij,
2. proti demontaži slovenske industrije,
3. boj za svobodo koalicij, tiska, govora,
4. za popolno izvajanje socialne zakonodaje in proti njeni demontaži,
5. za uvedbo 40-urnega delovnega tedna, ob nezmanjšani obstoječi mezdi,
6. za mezde, ki naj osigurajo obstoj delavski družini,
7. za popolno izvajanje kolektivne pogodbe,
8. za pravični delovni red,
9. za splošno uvedbo plačanih dopustov, družinskih delavskih stanovanj in
10. za takojšnjo rešitev vseh spornih točk in novih akordnih postavk.

V tem programu je torej videti, da se je (MAO) kljub poudarkom na samo strokovno delovanje zavzel tudi za politične zahteve, kot je boj proti fašizaciji, družbenega življenja, ki je stala tedaj pred vrati na Jesenicah kakor tudi po vsej Jugoslaviji. Na Jesenicah so klerikalni voditelji JRZ že pripravljali ustanovitev svoje klerofašistične Zveze združenih delavcev, ker jim je krščansko socialistična JSZ pokazala hrbet.

Poleti 1936 so Jesenice doživele pomembno stavko gradbenega delavstva. Gradbeno delavstvo, ki ga je bilo v tem času zaradi povečevanja tovarne na Jesenicah veliko do 500 delavcev, je bilo najtežje izkoriščano, ker ni bilo strokovno organizirano in ga tako ni imel kdo braniti. Glavno gradbeno podjetje, ki je zaposlovalo te delavce je bil Slograd, katerega lastniki so bili tesno interesno in finančno povezani s KID. Za gradbince so se zavzemali jeseniški kovinarji sindikata SMR J, ki je imel v tem času levičarsko vodstvo. Že konec junija 1936 je bil po nekaj zborovanjih ustanovljen sindikat gradbincev socialistične storkovne komisije. Sindikat je nato gradbenim podjetjem predložil svoje zahteve in predloge kolektivne pogodbe, podjetja so jih enostavno

¹⁵ Jožko Rozman, rokopis spominov, str. 167 in dalje.

¹⁶ Arhiv tehničnega muzeja Jesenice, Zbirka letakov iz obdobja stare Jugoslavije.

zavrnili. Položaj delavstva je postal izredno težak, ker so podjetja grozila z množičnim odpustom. Že prekaljeni jeseniški komunisti so se zato v začetku avgusta odločili za stavko, čeprav niso dobili soglasja krščanskih socialistov in Narodne strokovne zveze, ki so stavki nasprotovali, češ da je v tedanjem položaju preveč tvegano. Stavka se je kljub temu 10. avgusta začela in trajala več kot mesec dni. Vodili so jo le komunisti iz obeh socialističnih sindikatov, katere so obvladali; krščanski socialisti JSZ so bili, ko je stavka izbruhnila do stavkajočih in do njihovega vodstva lojalni.¹⁷ Nasprotovali pa so desni voditelji NSZ in nove ZZS, ki so organizirali tudi stavkokaza. Posredovala je tudi oblast in po nalogu radovljiskega srezkega načelnika so orožniki 17. septembra aretirali 20 žena železarjev z Javornika, ki so pripravljale demonstracije v prid stavkajočih. Tega dne sta bila aretirana tudi glavna delavska zaupnika KID Jože Čelesnik in France Ravnik z obtožbo, da sta hujskala gradbince na stavko. Pozneje sta zato morala pred sodišče. Stavka je bila zlomljena na silo in podjetja so odpustila precej delavcev, ki so se eksponirali med stavko. Delavstvo je bilo neposredno materialno precej prizadeto, zrasla pa je njegova borbeno revolucionarna zavest, zavest o nujnosti delavske akcijske enotnosti; vse to pa je povzročilo med delavstvom tudi politično diferenciacijo. Desni oportunistični omahljivi elementi in NSZ in ZZZ niso hoteli več hoditi skupaj v delavski enotni fronti, ki so ji dajali ton levi elementi iz socialistične SMR J.¹⁸

V takšni situaciji so prišle v jeseni 1936 občinske volitve na Jesenicah. Na predlog krščanskega socialista dr. Aleša Stanovnika so se krščanski socialisti, seveda kot zasebniki, ne kot člani sindikata JSZ,¹⁹ sporazumeli s komunisti in levimi socialisti za skupen volilni nastop kot opozicijska »lista slovenskega delovnega ljudstva« in imeli celo izglede, da osvoje jeseniško občino. Nosilec liste je postal dr. Aleš Stanovnik, poleg njega je kandidiralo še nekaj krščanskih socialistov ter več socialistov in komunistov. Natisnili so svoj sporazum kot volilni programski letak, ki je poleg občinskega gospodarskega in socialnega programa obsegal tudi naslednje važne načelno politične poglede.²⁰

1. Smo zavedni Slovenci. Vsi kandidati in namestniki te liste izjavljamo, da smo po svojem delu načelni nasprotniki jugoslovanskih unitarističnih in centralističnih strank, kakor tudi katerihkoli fašističnih ali fašiziranih organizacij.

2. Sporazum sklepamo v svrhu gospodarskega dela v občini. Izjavljamo, da ohranja vsaka skupina popolno samostojnost glede načelnega svetovno nazorskega zrelišča.

3. Sporazum nam narekuje in vsiljuje sedanji volilni zakon, ki določa, da dobi najmočnejša izmed tekmujočih skupin dve tretjini občinskih odborikov. Samostojni nastopi so potemtakem samo potrata ljudske moči...

4. Sporazum zahtevajo koristi jeseniškega prebivalstva...

5. Glasujte vsi za listo dr. Stanovnik Aleša.

6. Prepričani smo, da so javne volitve za Slovence neprimerne. Kljub temu pa nas ni strah pred njimi. Zavedamo se naše moči v slogi, ki jo homo javno pokazali...« itd.

¹⁷ Vencelj Perko, Ustanovni kongres komunistične partije na Čebinah, Jeklo in ljudje III., str. 27 in dalje.

¹⁸ Ravno tam.

¹⁹ Izjava Srečka Žumra in Jožka Rozmana, avtorju maja 1975.

²⁰ Faksimile letaka v zborniku Jeklo in ljudje, III., str. 51.

Na volitvah 25. oktobra je bila ta lista le za las ob zmago:²¹ od 1773 volilcev je dobila 618 glasov, medtem ko je zmagovita klerikalna lista JRZ (Markež) dobila 636 glasov. Poleg tega je nastopila še opozicijska lista bivše JNS (dr. Rakar), ki je dobila 479 glasov in tako odtegnila marsikakšen socialdemokratski glas, ki je manjkal na Stanovnikovi listi.

Po teh volitvah so klerikalci ne samo zakulisno ampak tudi javno v časopisu srdito napadli krščanske socialiste. Med drugim so zapisali tudi stvari, s katerimi so hoteli izzvati oblastno prepoved JSZ, npr.:²² »Pri sestavi kandidatnih list je bilo opaziti, da so se člani JSZ branili iti na liste, ki bi nastopale pod firmo JRZ... Ponekod so se člani JSZ abstinirali od volitev, drugod pa sestavili skupne liste z nasprotniki krščanstva... Lahko se zato reče, da nosijo marsikje krščanski socialisti krivdo, če se JRZ ni odrezala kot bi lahko... Na Jesenicah je vložil krščanski socialistični list dr. Aleš Stanovnik listo ljudske fronte, ki so jo volili naši in marksistični delavci. Ni dosti manjkalo, pa bi zavladala nad Jesenicami peščica marksistov s pomočjo naših naivnežev... Večkrat smo čuli klicati voditelje JSZ, da je JSZ nestranksarska in da hoče depolitizacijo organizacije... Prava želja torej ni bila odstranitev strankarstva, temveč nakazati članom samostojno politično pot, s katero se JSZ politizira in skuša razbijati enotno fronto slovenskega krščanskega delovnega ljudstva, obstoječega iz kmetov, delavcev in obrtnikov. Zadržanje članov JSZ pri volitvah nas sili verovati, da je JSZ ne le strokovna, temveč tudi politična centrala...«

Zaradi takšnih klerikalnih groženj se krščanski socialisti decembra ob volitvah na Koroški Beli niso upali pridružiti opozicijski listi, ki jo je nosil Vencelj Perko. Nekaj bivših voditeljev Albin Gosar in Peter Arnež sta tedaj zapustila JSZ in postala voditelja klerofašistov ZZD, za seboj sta potegnili predvsem krščanske delavce na Javorniku. Kljub temu pa je Perkova lista na volitvah zmagala in Perko je postal župan na Koroški Beli. Mislim, da je bil edini komunistični župan izvoljen na občinskih volitvah 1936.

Poglejmo si že zaključno dejanje tega prvega ljudskofrontnega povezoovanja na Jesenicah.

Konec leta 1936 je KID odpovedala kolektivno pogodbo svojemu delavstvu. Znova je zaživela dejavnost (MAO). Sklical je več zborovanj vsega jeseniškega delavstva. Dne 17. januarja 1937 so jeseniški kovinarji priredili v Delavskem domu shod, na katerem so govorili člani MAO, ne pa ZZD. Postavili so svoje zahteve in izražali odločnost vztrajati v borbi in poudarjali potrebo po enotnosti delavstva (Pukšič, od vidnih voditeljev sta govorila tudi V. Perko in dr. Aleš Stanovnik.²³ Pri pogajanjih delavstva s podjetjem je ZZD, ki se je tudi udeležila zahtevala prosto za vse cerkvene praznike in bila pripravljena v svoji »katoliški vnemi« popustiti tudi pri delavskih plačah. Za JSZ je bilo to zelo nerodno, če bi se temu ne priključila, bi ji nasprotniki očitali zanemarjanje krščanske vere. Toda na sestanku krajevne organizacije JSZ Jesenice so se krščanski socialisti odločili pustiti ob strani vprašanje praznikov in se odločno zavzeli za osnovno delavsko zahtevo po zvišanju plač.²⁴

²¹ Podatki iz Slovenca, 26. oktobra 1936.

²² Slovenec, 1. novembra 1936.

²³ Delavska pravica, 21. januarja 1937.

²⁴ Arhiv tehničnega muzeja Železarne Jesenice. Poročilo konfidenta Varnostne službe KID o zborovanju JSZ.

Pogajanja so 24. februarja pripeljala do nove kolektivne pogodbe, ki je v temelju spremenila svoje dotedanje kolektivne pogodbe. Sistem nove pogodbe je bil narejen po vzoru razvitih industrijskih dežel, kjer se je bil dobro obnesel. Nova pogodba je prinesla drugačno razdelitev delavstva na kvalifikacijske skupine, pri čemer so upoštevali usposobljenost (izobrazbo) in konkretno delo, ki ga opravlja. Pogodba je določala sporazumno računanje akordnih postavk (podjetje + delavski predstavniki) in dajala delavcem prvič v zgodovini podjetja pravico do plačanega letnega dopusta. Dolžina ni bila velika od 4 do 8 dni, odvisno od delovne dobe. Toda pomenila je velikanski novum v delavski zavesti.²⁵

Pogodba delavstvu ni dala vsega, ker je zahtevala in zvišala plače, pomenilo pa je vseeno zanj velik napredek. Jasno je, da to izboljšanje ni bilo dar podjetja, ampak si ga je delavstvo priborilo s svojo odločnostjo, enotnostjo, zavestnostjo in organiziranostjo, ki se je pokazala kot velika sila, s katero bo morale podjetje vse bolj računati.

Takšna delavska enotnost pa je postala vse bolj nevarnost za vladajoče kroge JRZ, ki so se kot smo že omenjali spečali z nekdanjim liberalnim kapitalom KID. Začeli so najostreje nastopati proti JSZ in očitno podpirati ZZD. Ravno tako pa so proti delavskemu povezovanju, pri katerem so se krepile leve sile, nastopali desni voditelji SMR J v Beogradu, Ljubljani in njihovi eksponenti na Jesenicah. Že decembra 1936 so zahtevali izstop jeseniške SMR J iz (MAO). Za volitve delavskih zaupnikov 11. marca 1937 niso hoteli iti skupaj z levičarji SMR J in so postavili svojo disidentsko listo. Toda levica SMR J je odnesla odločno zmago, dobila je 56 % glasov vsega delavstva, drugi po moči so ostali krščanski socialisti JSZ 22 %, popoln polom pa so doživeli desni socialisti in nova klerofašistična ZZD.²⁶

Žal pa je bilo to zmagoslavje naprednega delavstva le kratko. Sredi marca 1937 je JRZ tako pritiskala na JSZ, da je morala ta začasno opustiti nove akcije za povezovanje z delavsko levico.²⁷ Še huje pa je bila prizadeta sama delavska levica. Konec marca 1937 je centralni odbor SMR J izključil iz svojih vrst na Jesenicah Ignaca Kralja in Vencelja Perka. KID pa ju je vrgla iz službe.²⁸

²⁵ Delavska pravica, 11. marca 1937.

²⁶ Delavska pravica, 4. aprila 1937.

²⁷ AIZDG, fond JSZ, fasc. I.a M. 4.

²⁸ Vencelj Perko, Ustanovni kongres Komunistične partije na Čebinovem, str. 30–31.

Zusammenfassung

DIE ERSTE VEREINIGUNG DER VOLKSFRONT IN JESENICE (1935—1937)

Der Autor schildert in der Abhandlung die erste Vereinigung der Volksfront in Jesenice, einem typischen Arbeiterort in Slowenien. Die Arbeiterschaft in Jesenice war in drei Gewerkschaften gespalten: in die sozialistische, die christlich-soziale und die nationalistische. Vom Beginn des Jahres 1935 an gewannen die Linken (vorwiegend die Kommunisten) viel Einfluß in der sozialistischen Gewerkschaft, die bis dahin eine sektiererische Politik geführt hatte. Die Kommunisten zeigten einen neuen vom Sektierertum freien Geist und sie bemühten sich sehr um die Einheitsfront der Arbeiter. Ihre Ansichten und Bemühungen fanden ein breites Verständnis bei der zweitgrößten christlich-sozialen Gewerkschaft. Das Resultat der Bestrebungen nach einer Einheitsfront war eine gelungener Streik im Hüttenwerk KID im Juli 1935. Die geeinte Arbeiterschaft zwang die Führung des Unternehmens, einen für die Arbeiterschaft viel günstigeren Kollektivvertrag zu unterschreiben. Für die Ueberwachung des Vertragsvollzuges bildeten im Sommer 1936 alle drei Gewerkschaften einen paritätischen Ausschuß (MAO). Er organisierte viele Versammlungen, auf denen die Einhaltung des Vertrages gefordert und von der profaschistischen Regierung die Sicherung der Freiheit für die demokratischen Gewerkschaften verlangt wurde. Die rechts orientierten Führer in der Zentrale der sozialistischen Gewerkschaften schlossen im Frühjahr 1937 alle Linken in Jesenice aus der Gewerkschaft aus. Gleichzeitig zog die reaktionäre »klerikale Partei« einige Weigerer aus der christlich-sozialen Gewerkschaft auf ihre Seite. Die nationalistischen Gewerkschaften fügten sich der Führung des Unternehmens. So war die Arbeiter-Einheitsfront im Frühling 1937 für eine Zeit zerschlagen.

In seiner Abhandlung richtet der Autor die Aufmerksamkeit auch auf einen gelungenen Volksfrontblock, der die Sozialisten, Kommunisten und christlichen Sozialisten für die Gemeindewahl in Jesenice im Oktober 1936 vereinigte und der nur um ein Geringes den Sieg verfehlte.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Revija z najdaljšo tradicijo med slovensko zgodovinsko periodiko (letos izide že njen 47. letnik) objavlja prispevke, ki niso zanimivi le za bralce iz severovzhodne Slovenije, saj posegajo tudi v širši okvir slovenske zgodovine.

ČZN izdaja Zgodovinsko društvo v Mariboru s sodelovanjem mariborske univerze. Naročiti ga je moč pri Založbi Obzorja, YU-62001 Maribor, Partizanska 5.

Ivan Križnar

OBOROŽENA VSTAJA 1941. LETA IN DELEŽ JESENIC V NOB NA GORENJSKEM

Referat na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Kranjska gora—Jesenice, 29. sept.—2. okt. 1976

Pogoji za uspešen razvoj NOB v jeseniškem kotu so se v posameznih letih nemške okupacije močno razlikovali, zato je tudi njegova intenzivnost močno nihala, glede na to pa se je spreminjala tudi ocena o tem, kolikšen delež so imele Jesenice v NOB na Gorenjskem. Vstaja v jeseniškem kotu in boji v prvem letu so v glavnem ocenjeni kot uspešni, v poročilih za kasnejša leta pa najdemo kritiko, da prešibke organizacije NOG in partizanske enote niso uspele zadržati borbenosti delavstva na začetni ravni, ga dvigniti k splošnemu upor in z enim ali nekaj mogočnimi zamahi iztrgati iz rok okupatorju Gorenjsko ali pa vsaj njen gorati del. Slovensko vodstvo NOB je menilo, da bi organizatorji vstaje in partizani glede na razmeroma številen proletariat in njegove borbene akcije pred vojno, zlasti pa glede na silovitost vstaje konec julija in v začetku avgusta 1941 tak načrt mogli uresničiti, če bi začeli boj nadaljevali še z večjo odločnostjo in preprečili okupatorju, da bi mogel zbrati večje sile in prevzeti bojno iniciativo. Taka ocena ni veljala le za Jesenice, temveč v precejšnji meri za vso Gorenjsko, le da sta nasprotji med oceno prvega obdobja in oceno razvoja v naslednjih letih za jeseniški kot še mnogo izrazitejši.

Tej oceni mnogi gorenjski in zlasti jeseniški partizani in aktivisti OF oporekajo, češ da so jo napisali ljudje, ki niso dovolj poznali takratnih razmer na tem ozemlju. Gorenjski se okupator namreč zaradi strateških, gospodarskih in političnih razlogov ni hotel odreči, čeprav ga je to stalo precej naporov, sil in žrtev. Zlasti se okupator ni hotel odreči pomembnim komunikacijam in industrijskim središčem, med katerimi so bile Jesenice največje in so zaradi stopnjevanega zavezniškega bombardiranja industrijskih centrov v Nemčiji ostale sicer majhen, a ne povsem nepomemben člen v nemški proizvodnji, mesto, ki mu je angloameriška aviacija vse do zadnjega prizanašala prav zato, ker je bilo na ozemlju njihovih vojnih zaveznikov. Iz strateških, političnih in gospodarskih vzrokov si je tudi vodstvo NOB prizadevalo okupatorju to ozemlje iztrgati. Z osvoboditvijo Gorenjske bi nastala razpoka na sami meji med fašistično Italijo in nacistično Nemčijo, kar bi omogočilo hitrejši razmah NOB tudi na Primorskem, kar pa bi bil za okupatorja prehud politični poraz, da bi ga smel dopustiti. Zato je postala Gorenjska z jeseniškim kotom poleg Ljubljane ena najpomembnejših postavk v načrtih slovenskega vodstva NOB in prizorišče hudih spopadov in merjenja moči, nato pa sta obe bojujoči se strani iskali novih taktičnih oblik, da bi to ozemlje obvladali. Ta prizadevanja so privedla v kasnejših letih do stanja,

ko je NOV obvladovala gorati svet in napadala komunikacije v dolini in je NOG prodiralo s svojimi ilegalnimi organizacijami v mesta, od koder je pritegovalo v boj ljudi, ki so jih zasedbeni organi izkoriščali kot delovno silo in poizkušali moške mobilizirati v nemško vojsko, okupator pa si je z okrepjenimi enotami prizadeval to preprečiti, obdržati vsaj komunikacije in mesta in zbrati od časa do časa večje sile in z njimi prodreti na osvobojeno ozemlje, s čimer je hotel NOB na Gorenjskem vsaj omejiti, ker ga povsem zatreti nikoli ni mogel.

V knjigi prvoborca Franca Konoblja »Pod Možakljo in Karavankami so se uprli«, v delu »Jeseniško-bohinjski odred« Mileta Pavlina, dalje v delu Ivana Mohoriča »Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem«, v jeseniškem zborniku »Jeklo in ljudje« ter v drugih zgodovinskih pregledih NOB ter spominskih zapisih najdemo sicer orise razvoja NOB na Jesenicah in v njihovi okolici, vendar bo šele po skrbni preučitvi vsega ohranjenega dokumentarnega in spominskega gradiva mogoče utemeljeno pojasniti, ali Gorenjci res niso znali izbrati najuspešnejših oblik boja in v koliki meri je zapadel jeseniški proletariat oportunistu oz. popustil pred okupatorjevim terorjem ali pa so bili načrti osrednjega slovenskega vodstva NOB glede na razmere na Jesenicah in Gorenjskem res prezahtevni, da bi jih v takratnih razmerah mogli prebivalci teh krajev uresničiti.

Čeprav bi bilo treba za razumevanje začetkov in razvoja NOB v jeseniškem kotu uvodoma pojasniti tako geografski položaj kot tudi strateški, gospodarski in družbenopolitični značaj Jesenic pred fašistično okupacijo, se bom zaradi skopo odmerjenega časa omejil samo na okvirni oris julijske vstaje v jeseniškem kotu in decembrske vstaje na Gorenjskem v letu 1941, nato pa bom opozoril na nekatere probleme razvoja NOB v kasnejših letih. Omenim naj le, da so imele Jesenice pred nacistično okupacijo značaj obmejnega industrijsko-prometnega središča, ki je vsrkavalo vase odvišno delovno silo iz vsega pretežno kmečkega gorenjskega kota, da pa je mesto Jesenice s 5.097 prebivalci¹ ostalo majhno, čeprav so samo železarski obrati na Jesenicah in Javorniku zaposlovali 4.922 ljudi.² Že to nam pove, da so mnogi jeseniški železarji stanovali na svojih domovih na podeželju, od koder so se vsak dan vozili v železarno na delo.

Miselnost in nazore kmečkih ljudi so prinašali novi delavci s podeželja v tovarno, vendar so tu hitro dobivali smisel za organizirano dejavnost v večji delovni skupnosti, v njih so rasle potrebe po višjem materialnem in kulturnem standardu, starejši jeseniški proletariat pa jih je vsebolj pritegoval v razredni boj. Zaradi različnega socialnega izvora in vpliva meščanskih strank so bili delavci včlanjeni v različnih strokovnih organizacijah, vendar se je v njih krepila razredna zavest in z delovanjem komunistov v strokovnih organizacijah tudi akcijska enotnost. Ta se je manifestirala tako v stavkovnem in mezdnem gibanju kot tudi na veliki proslavi kovinarjev in drugih delavskih nastopih, pa tudi z zmago liste Zveze delovnega ljudstva Slovenije pri volitvah v občinski odbor Koroška Bela, kjer je bil izvoljen prvi ljudskofrontni župan Vencelj Perko. Akcijska enotnost jeseniških železarjev je rasla v boju za skupne razredne interese proti tujim pronacističnim kapitalistom, lastnikom Kranjske industrijske družbe. Zato so se že pred napadom fašističnih sil tudi na Jesenicah stopnjevali razredni, politični in nacionalni kon-

¹ Mile Pavlin, *Jeseniško-bohinjski odred*, str. 15.

² Ivan Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, 2. knjiga, str. 419.

flikti, pri čemer so bili na eni strani slovenski in nemški lastniki kapitala in pronacistični višji uradniki, na drugi strani pa velika večina slovenskih delavcev jeseniških železarjev. Zahteve po demokratizaciji družbenopolitičnega življenja in odločni obrambi Jugoslavije pred vse bolj agresivnim fašizmom so železarji ponesli v sleherno naselje jeseniškega kota.

Odločno protifašistično razpoloženje so Jeseničani izpričali na zborovanju 27. marca 1941, po napadu na Jugoslavijo pa je odšlo v vojsko 60 prostovoljcev.³ Krajevni narodni svet, ki ga je 7. aprila ustanovil klerikalni jeseniški župan Valentin Markež iz zastopnikov legalnih političnih strank, delavskih strokovnih organizacij ter gospodarskih korporacij, pa je opozarjal prebivalce, naj ostanejo mirni in jim prepovedal uporabo orožja. Jeseniški župan je 11. aprila pozdravil italijanskega polkovnika, mu zagotovil lojalnost prebivalstva in apeliral na harmonijo med zasedbenimi četami in ljudmi v okupiranih krajih. Ko pa je italijanska vojska zgradila zasilne mostove, so se 19. aprila pripeljali na Jesenice nemški zasedbeni organi in prevzeli oblast.⁴ Nemški okupacijski organi so takoj po prihodu zaprli nekdanje borce za severno mejo in člane Narodne odbrane, v naslednjih dneh pa še druge najbolj znane narodnjake,⁵ nato pa z izredno pedantnostjo začeli izvajati načrt, da bi zasedeno ozemlje čimprej ponemčili in na njem strli politične nasprotnike ter ga tako usposobili za priključitev k tretjemu rajhu.

Nagla kapitulacija jugoslovanske vojske in nacistična okupacija ter raznarodovalna politika zasedbenih organov so bile tudi za jeseniške kovinarje težak udarec. Najprej so se znašli komunisti, ki so začeli zbirati orožje, razkrivati nacistično demagogijo ter kazati ljudem perspektivo v oboroženem narodnoosvobodilnem boju. Partijska organizacija je imela ob kapitulaciji v železarni 24, med železničarji pa 5 članov,⁶ po podatkih Janeza Mlakarja pa je bilo na Jesenicah ob sovražnikovi okupaciji okrog 50 članov.⁷ Komunistična partija je imela številne pristaše, ki so jo pri pripravljanju upora podpirali. Misel na upor so pri ljudeh budili tudi levi socialisti, krščanski socialisti ter člani Sokola. Vencelj Perko se spominja, da je po navodilih Borisa Kidriča v dneh okrog 1. maja 1941 sklical sestanek vodilnih jeseniških komunistov in nekaterih njihovih somišljenikov. Obvestil jih je, da se pripravlja oborožen upor in je zato treba zbrati čimveč orožja, ki ga je ob razsulu pustila na Gorenjskem jugoslovanska vojska, in navezati stike z zastopniki delavskih strokovnih organizacij.⁸ Vesti o tem, da se pripravlja upor, so komunisti in drugi delavci hitro raznesli na svoje domove po vsem zahodnem delu Gorenjske, kar je pri prebivalstvu dvignilo samozavest in preprečilo učinkovitost nacistične demagoške propagande.

Nemški okupator se je zavedal pomena Jesenic za ves zahodni gorenjski kot. Ocenil je, da je 19 % prebivalstva komunistično nastrojeno.⁹ Zato je že v maju aretiriral z drugimi delavskimi voditelji in narodnjaki tudi nekaj komunistov, med njimi 17. maja tudi Vencelja Perka, čeprav je CK KPS svoje člane že pred tem opozarjal, da jim grozi aretacija. Medtem ko je okupator nekatere komuniste kmalu izpustil, pa je najbolj znane odvedel v taborišče

³ Izjava Alojza Tisova, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

⁴ Franc Konobelj-Slovenko, *Jeseniška dolina 1941*, Jeklo in ljudje, I., str. 353–361.

⁵ Cvetko A. Kristan, Niso jim prizanesli, *Tovariš*, 1951, str. 3.

⁶ Partija med NOB v jeseniškem kotu 1941, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

⁷ Janez Mlakar, spomini, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

⁸ Ustna izjava Vencelja Perka dne 25. 9. 1976.

⁹ Poročilo orožniškega okrožja Radovljica z dne 4. 5. 1941 namestniku šefa civilne uprave, arhiv IZDG, fasc. 22/I/1.

v Krautu, od koder je Vencelj Perko s štirimi tovariši v začetku avgusta 1941 pobegnil nazaj na Gorenjsko.¹⁰ Ker so se aretacije ponavljale, so prvi trije komunisti že v maju zapustili dom in delovali kot ilegalci. Zaradi teh aretacij, nezaupanja med predstavniki posameznih skupin in še nekaterih drugih vzrokov, ki pa niso dovolj raziskani, je prišlo na Jesenicah kljub velikim simpatijam, s katerimi so sprejeli ljudje organizacijo Protiimperialistične oz. Osvobodilne fronte, do ustanovitve odborov, sestavljenih iz zastopnikov ustanovnih skupin OF, šele v avgustu ali septembru 1941. leta.¹¹

Konec maja je po navodilih CK KPJ ustanovil Lojze Kebe iz komunistov vojnorevolucionarni komite v jeseniškem okrožju. Ta je začel pod vodstvom bivšega španskega borca Jožeta Gregorčiča pripravljati vstajo.¹² Ko se je iz zapora vrnil Viktor Kejžar, je postal sekretar OK KPS Jesenice, ki je ponovno obvestil vse komuniste, da jim preti aretacija. Zato se je večina komunistov in nekaj levih socialistov aretacijam po 22. juniju izognila. Zbrali so se v dveh skupinah, ena na Mežaklji, druga pa v Hrastniku nad Koroško Belo. Ko je nemška policija dobila spisek krščanskih socialistov, ki so se tudi pripravljali na upor in vabili k sodelovanju tudi nekdanje voditelje JRZ, ki pa se pozivu niso odzvali,¹³ se je aretaciji izognilo tudi nekaj krščanskih socialistov, ki so se z enim komunistom zbrali v posebni partizanski skupini. Ko pa je prve dni julija začel okupator z izgonom družin izobražencev in nekaterih drugih vplivnih narodnjakov, so se jeseniškim partizanom pridružili tudi člani Sokola. Ob vprašanju odhoda v partizane in skupnega boja vseh protifašistov proti okupatorju se je začela diferenciacija tudi znotraj posameznih predvojnih skupin in delavskih strokovnih organizacij. Zdaj se je pokazalo, kdo je resnično pripravljen sodelovati v boju in kdo se temu boju izmika.¹⁴

Že prvi val deportacij je do kraja razkril načrte okupatorja, da tudi na Gorenjskem ni več mesta za Slovence, in okrepil splošno prtinemsko razpoloženje prebivalstva, ki je opuščalo delo, kar je celo pri nekaterih nemških uradnikih povzročilo strah pred možnostjo splošnega upora.¹⁵

Poveljnik nemške žandarmerije pri šefu civilne uprave na Bledu je že 3. julija spoznal, da se orožništvo upornikom ne more odločneje upreti, zato je prosil poveljnika 181. rezervnega policijskega bataljona, da uporabi proti njim operativne policijske sile, ki jih ima na Jesenicah.¹⁶

Čeprav partizanske skupine v gozdovih okrog Jesenic v juliju še niso izvajale akcij, pa je že njihov obstoj okrepil pripravljenost jeseniških kovinarjev za sodelovanje v uporu. Zato so vodilni jeseniški komunisti sredi julija sklenili, da bodo skupno z vodstvi delavskih strokovnih organizacij in levih kril predvojnih političnih strank ustanovili odbore OF, ki naj jih sestavljajo trojke ali peterke, sestavljene po paritetnem načelu. Dogovorili so se tudi o zbiranju materialnih sredstev za partizanske enote in podporo družinam, katerih hranilci so bili v zaporih oz. v partizanih.¹⁷ Na Gorenjskem je bilo ne-

¹⁰ Ustna izjava Vencelja Perka dne 25. 9. 1976.

¹¹ Franc Konobelj-Slovenko, *Jeseniška dolina 1941, Jeklo in ljudje*, I., str. 368.

¹² Ivan Bertonec-Johan, *Ljudska vstaja v zgornjem delu Gorenjske leta 1941*, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1961, 1—2, str. 374.

¹³ Delo partijske organizacije v letu 1941 na Jesenicah, *Zgodovinski arhiv CK ZKS*.

¹⁴ Ustna izjava Aleša Jelenca dne 25. 9. 1976.

¹⁵ Spomenica dr. Oskarja Kalteneggerja, uslužbenca pri šefu civilne uprave na Bledu, arhiv IZGD, fasc. 1003/IV/5.

¹⁶ Ukaz poveljnika žandarmerije pri šefu civilne uprave z dne 3. 7. 1941 rezervnemu policijskemu bataljonu 181, Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI. del, 1. knjiga, str. 254 — (odslej citirano Zbornik dokumentov in podatkov).

¹⁷ Franc Konobelj-Slovenko, *Jeseniška dolina leta 1941, Jeklo in ljudje*, I., str. 368 in 369.

zaupanje med predstavniki posameznih ustanovnih skupin OF zelo veliko; najraje se je vsaka skupina zase vezala na komuniste, ki so le težko vzpostavljali tudi direktne stike med krščanskimi socialisti in člani Sokola. Čeprav odbori OF sprva niso bili organizirani tako kot v Ljubljani, je ideja upora dokaj množično živela med prebivalstvom Gorenjske, ki se je navezovalo na člane in simpatizerje KP in skojevce ter z njimi sodelovalo v različnih akcijah, s čimer se je aktivno vključevalo v NOB in odhajalo v partizanske enote.¹⁸

Jesenške partizanske skupine so se po sklepu posvetovanja gorenjskih organizatorjev vstaje 20. julija 1941 na Malem Gregorjevcu na Jelovici, kjer so pripravili načrt za vstajo na vsem ozemlju Gorenjske, 29. julija združile v Cankarjevo četo, ki je ob ustanovitvi štela 35 partizanov in 4 partizanke,¹⁹ že v naslednjih dneh pa se ji je pridružilo še nekaj novih borcev. Po prvi diverzantski akciji na most v Mostah se je Cankarjeva četa 1. avgusta spopadla z Nemci na vzhodnem pobočju Mežaklje, kjer je izgubila dva borca. To je bil prvi oboroženi spopad med partizanskimi in nemškimi enotami na Gorenjskem. Zaradi nameravanega skupnega napada gorenjskih partizanov na zapore v Begunjah, kjer so nacisti v besu, ker jim ni uspelo v kali uničiti partizanov v gozdovih, 2. avgusta ustrelili prve štiri talce,²⁰ je odšla Cankarjeva četa s sedmimi gorjanskimi partizani na Jelovico, dva njena borca pa sta odšla v Gornjesavsko dolino in tam izvedla prve diverzantske akcije. Iz Cankarjeve in jelovške čete je bil 5. avgusta na Jelovici ustanovljen Cankarjev bataljon. Pozivu za sodelovanje v napadu na begunske zapore, ki so postali za Gorenjce pojem okupatorjevega nasilja, se je odzvalo v vaseh pod Jelovico več desetlin novih borcev, z osvoboditvijo zaprtih aktivistov v Begunjah pa bi se vrste gorenjskih partizanov več kot podvojile. O pripravi za napad na nemško posadko v Begunjah pa je zvedel okupator, preprečil Cankarjevemu bataljonu prehod čez Savo in z okrepljenimi silami razbil pravkar ustanovljeni storžiški partizanski bataljon. Cankarjev bataljon se je nato utaboril sredi Jelovice, kjer se je nameraval organizacijsko utrditi. Nemške enote pa so ga zasledovale in se 8. avgusta z njim spopadle. Ko so začeli Nemci bataljon obkoljevati, se je umaknil na Novakovo Jelovico. Trije borci Cankarjeve čete so padli, trije so se vrnili domov, devetnajst pa jih je skrivaj odšlo v Ljubljano.²¹

Prvi boji med partizani in nemškimi enotami so pokazali, da bo okupator storil vse, da bi upor zatrl; okrepil je svoje enote na Gorenjskem še z orožništvom, dvema policijskima bataljonoma in vojaškimi oddelki. Če upoštevamo, da so enote nemške vojske prišle na Gorenjsko na izrecno prošnjo šefa civilne uprave in da je vojska odstopala svoje enote samo v zelo nujnih primerih, potem moremo reči, da so bile takrat na Gorenjskem razmere res izjemne.²² S tem je nemški okupator še povečal premoč v orožju in vojaški tehniki. Posluževal se je sicer redkih, a nevarnih domačih izdajalcev in izkoriščal gosto omrežje komunikacij za hitro premeščanje in koncentracijo svojih enot. Ker je štab Cankarjevega bataljona presodil, da bi bataljon v takih razmerah ne mogel ostati dalj časa neopažen, temveč bi pritegnil nase močne sovraž-

¹⁸ Pismena izjava Mire Svetina dne 14. 10. 1976, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

¹⁹ Franc Konobelj-Slovenko, Pod Možakljo in Karavankami so se uprli, str. 109.

²⁰ Tedensko poročilo propagandnega urada Bled z dne 4. 8. 1941 državnemu propagandnemu uradu Koroške v Celovcu, arhiv IZDG, fasc. 1003/IV/2.

²¹ Vprašalne pole za partizane iz leta 1941, arhiv IZDG.

²² Telefonsko sporočilo višjega vodje SS in policije v XVIII. vojnem okrožju šefu civilne uprave na Bledu, Ivan Jan, Nekaj posebnosti NOB na Gorenjskem s poudarkom na dražgoško bitko, referat na XVI. zborovanju zgodovinarjev v Skofji Loki 4. 10. 1972.

nikove sile, ki jim zaradi neizkušenosti in slabe oborožitve ne bi bil kos, je poslal Cankarjevo četo z Novakove Jelovice nazaj v kraje okrog Jesenic z nalogo, da se tam razdeli na več skupin, ki bodo z manjšimi, a številnimi akcijami nenehno vznemirjale in utrujale sovražnika in mu preprečevale koncentracijo. Poznavanje domačega terena in razmer zlasti pa ljudi, naj bi olajšalo dejavnost posamezne partizanske skupine in pridobivanje novih borcev in sodelavcev. Temu načrtu v takratnih razmerah ni bilo mogoče oporekati, saj se je izkazalo, da so se partizanske skupine, razen ob večji nemški hajki v drugi polovici septembra na Pokljuki, spretno izogibale sovražnikovemu zasledovanju in se do 20. oktobra okrepile s 16 novimi borci.²³ Minirale so naprave, ki so z vodo in električno energijo napajale železarno in požgale žago in skladišče lesa na Plavžu. Ko je okupator sredi septembra zvedel, da nameravajo partizani razstreliti najobčutljivejše naprave v železarni in jo s tem za dalj časa onesposobiti za obratovanje, je objekte zastražil s 60 možmi tovarniške straže in 1. četo 922. bataljona deželnih strelcev,²⁴ kar je zavrlo nadaljnje akcije majhnih partizanskih skupin. Že sam načrt za akcije partizanov je torej odtegnil iz nemškega zaledja in drugih bojišč okrog 200 sovražnikov.

V boju proti okrepljenim okupacijskim enotam je bilo treba doseči popolno enotnost slovenskega prebivalstva. Akcije majhnih partizanskih skupin in ilegalnih organizacij NOG, so mogle biti spričo boljše oborožitve okupacijskih sil in možnosti njihovega hitrega premeščanja uspešne samo v primeru, da za sile, ki so akcije pripravljale, okupator ni zvedel. Da bi v kali zatrli narodno izdajstvo, so partizani justificirali nekaj izdajalcev, za kar so padli prvi talci tudi iz jeseniškega kota. Napačno bi bilo soditi, da te sovražnikove represalije niso imele zastraševalnega učinka, čeprav so hkrati izzivale vse hujše sovrašтво do okupatorja. Našteti okupatorjevi ukrepi so vplivali na zmanjšano aktivnost partizanov, hkrati pa so pospešili razpredanje široke mreže OF v jeseniškem kotu.

Partizani so se dobro zavedali, da je treba kljub žrtvam v boju vztrajati, kajti žrtve bi bile še večje, če bi uspelo okupatorju upor zatreti in uresničiti načrt o množičnem izgonu slovenskega prebivalstva z Gorenjske. Ljudi je bilo treba prepričati, da samo odločen in organiziran boj vseh patriotov more zmanjšati število žrtev. To nalogo je uspešno opravljala ilegalna literatura, ki so jo razmnoževali v tehniški OK KPS na Javorniku. Razen letakov je tehnika razmnoževala tudi radijska poročila in Slovenskega poročevalca, ki je prihajal iz Ljubljane. Ta literatura je mnogo pripomogla k širjenju OF.²⁵

Za uspešno nadaljevanje boja je bilo treba tudi v jeseniškem kotu ustanoviti močne terenske organizacije NOG. Zaradi aretacij in odhoda 28 članov KPS in 8 članov SKOJ v Cankarjevo četo je ostalo v jeseniški dolini le malo komunistov. Ozkost pri sprejemanju novih članov je ovirala obnovo partijskih celic in skojevskih grup, čeprav je ugled KPS med jeseniškimi kovinarji ob vstaji močno porasel. Okrožni komite KPS Jesenice, ki ga je po aretaciji Vencija Perka in vrnitvi iz zapora vodil Viktor Kežar,²⁶ je moral poskrbeti, da so ostale partizanske skupine po prvih nemških udarcih še naprej aktivne in da borbenost prebivalstva zaradi ostrih okupatorjevih represalij ni omahnila.

²³ Vprašalne pole za partizane iz leta 1941, Jeseniška četa, arhiv IZDG.

²⁴ Dopis žandarmerijske postaje Jesenice z dne 19. 9. 1941 policijskemu komisarju v Radovljici, arhiv IZDG, fasc. A.

²⁵ Franc Konobelj-Slovenko, Jeseniška dolina leta 1941, Jeklo in ljudje, I., str. 372 in 373.

²⁶ Ustna izjava Vencija Perka dne 25. 9. 1976.

S pomočjo partijskih aktivistov, ki jih je poslal na Gorenjsko CK KPS, je v avgustu in septembru ustanovil okrožni odbor OF. V njem sta bila dva zastopnika KPS, trije zastopniki Sokola in dva zastopnika krščanskih socialstov. Prvi sekretar je bil komunist Jože Strlekar.²⁷ Na paritetni osnovi so ustanovili na Jesenicah tudi mestni odbor OF, v nižje odbore, ki so jih ustanovili v posameznih ulicah in okoliških vaseh, pa so se vključevali ljudje ne glede na predvojno politično pripadnost. Na Jesenicah je delovalo osem takih področnih odborov OF, štirje na Javorniku²⁸ in eden na Koroški Beli.²⁹ Vsak član odbora je imel svoje delovno področje in je z organizacijo povezoval pristaše OF v svojem naselju ali v tovarni. Tako se je že jeseni 1941 oblikovala razmeroma gosta mreža trojk in peterk aktivistov in članov OF,³⁰ ki so delovali tudi v vseh obratih železarne. V nekaterih obratih je bila organizacija tako močna, da so delavci javno zbirali prispevek za OF. Dejavnost odborov OF pa se ni omejevala le na zbiranje denarnih in materialnih sredstev za partizane in ljudi v zaporih ter njihove družine, pač pa so odbori OF skrbeli tudi za propagando in organizirali sabotaže, zlasti pri izdelavi materiala, ki ga je naročala nemška vojska. Razen delavcev je OF zajela tudi nekatere nameščence in zdravnike,³¹ na podeželju pa tudi kmete in obrtnike. Sprva se je v odbore OF vključevala tudi mladina, v jeseni pa so začeli ustanavljati posebne mladinske odbore, ki so jim dajale skojevske grupe veliko borbenost, po mnenju starejših komunistov pa so delovali premalo konspirativno.

Partijski aktivisti Stanko Žagar in njegov sin Stane, Tomo Brejc in Mira Kebe, zlasti pa Lojze Kebe so si v jeseni 1941 močno prizadevali, da bi postale po vzoru Ljubljane organizacije OF tudi v jeseniškem kotu res množične in še bolj aktivne, zlasti pa, da bi poslale čim več ljudi v partizanske enote.

Povečano aktivnost organizacij OF so zabeležili tudi okupacijski organi. Orožniška postaja Jesenice je konec novembra poročala, da delavci zaslužijo manj kot so pred vojno in kažejo očitne znake nezadovoljstva, kar odpira vrata komunistični propagandi.³² Orožniki so našli 1. decembra 1941 med Jesenicami in Javornikom na žici obešeno slovensko zastavo s peterokrako zvezdo, po ulicah pa raztresene letake IOOF s pozivom, naj ljudje med 7. in 8. uro v znak pripadnosti OF ne hodijo na ulice ali v lokale.³³ Plebiscitarna akcija je 1. decembra na Jesenicah dobro uspela. Člani SKOJ so razobesili zastave tudi na poslopju telovadnega društva na Javorniku, pa tudi na Kalvariji in na Mežaklji, kjer so bili na skalah daleč vidni napisi »SSSR«.³⁴ Edvard Kardelj je 29. 3. 1942 sporočil Titu, da je OF držala na Gorenjskem množice skoraj tako v svojih rokah kot v Ljubljanski pokrajini in da so bile tudi na Jesenicah skoro prav takšne množične akcije kot v Ljubljani.³⁵

Medtem, ko se je na Jesenicah in v okoliških naseljih razraščala organizacija OF, pa so partizani odšli iz jeseniškega kota. Štab Cankarjevega ba-

²⁷ Franc Konobelj-Slovenko, Jeseniška dolina leta 1941, Jeklo in ljudje, I., str. 374.

²⁸ Franc Konobelj-Slovenko, Pod Možakljo in Karavankami so se uprli, str. 104.

²⁹ Ustna izjava Aleša Jelenca dne 25. 9. 1976.

³⁰ Isto.

³¹ Franc Konobelj-Slovenko, Pod Možakljo in Karavankami so se uprli, str. 117.

³² Dopis žandarmerijskega okrožja Radovljica z dne 27. 11. 1941 komandantu orožništva pri šefu civilne uprave, arhiv IZDG, fasc. 24/II/4.

³³ Dopis orožniške postaje Jesenice z dne 1. 12. 1941 političnemu komisarju v Radovljici, arhiv IZDG, fasc. A.

³⁴ Poziv okrožnega odbora OF Jesenice za praznovanje 1. decembra, opomba 2. Dokumenti ljudske revolucije, I., str. 196 in 197.

³⁵ Pismo Edvarda Kardelja z dne 29. 3. 1942 Titu o položaju v Sloveniji. Zbornik dokumentov in podatkov . . . , VI. del, 2. knjiga, str. 75.

taljona je spoznal, da so partizanske skupine jeseniške čete, ki so v jeseni prerasle v vode, zaradi neprestanega zasledovanja in nemških represalij popustile v akcijah in bi z nastopom zime mogle postati sovražniku lahek plen. Na Jesenicah so ostali samo sekretar Okrožnega komiteja KPS Viktor Kejžar, sekretar Okrožnega odbora OF Karel Preželj in trije starejši bolehní borci, vsi drugi partizani pa so se spet združili v jeseniško četo, ki je 25. oktobra prigazila v zasneženo bataljonsko taborišče na Mohorju. Večja partizanska enota je pri borcih spet ustvarila občutek moči in jim povrnila samozavest. Štab bataljona je pravilno sodil, da Nemci najbrž ne bodo iskali partizanov na hribu sredi Gorenjske nedaleč od Kranja. Z Mohorja so hodile skupine partizanov v drzne akcije v dolino; naj omenim samo zaplembo živil v Zapužah in Dupljah in prevoz partizanov s kamioni po glavni cesti skozi močno zastraženi Kranj, zlasti pa številne akcije v Škofji Loki in Selški dolini, kjer so pri domačinih partizani dobili tudi nekaj orožja. Začasna odsotnost partizanov je okupatorja v jeseniškem kotu nekoliko uspavala, tako da je z začetkom decembra opustil straženje železniških objektov na območju orožniških postaj Kranjska gora, Dovje in Bohinjska Bela.³⁶ V resnici je bilo to samo zatišje pred množično vstajo.

Odsotnost Cankarjeve čete je vplivala tako na priprave, zlasti pa na potek decembrske vstaje na Jesenicah. Čeprav bi bila njena prisotnost v gorenjskem kotu prav takrat izredno potrebna, pa so organizatorji vstaje imeli z njo mnogo širše načrte. Potem ko so postavili partijski aktivisti v jeseni 1941 razmeroma gosto mrežo odborov OF v gorenjskih industrijskih središčih in po naseljih v Gorenjesavski, Bohinjski, Selški in Poljanski dolini, je mogel CK KPS računati s tem, da bo dobil NOB na Gorenjskem širšo osnovo in razmah. Prebivalstvo v teh krajih je bilo prepričano, da bodo Nemci po izgonu Slovencev iz Posavja in Obsotelja nadaljevali tudi na Gorenjskem z izgonom ljudi iz obmejnega ozemlja proti Italiji. CK KPS in Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet sta pravilno ocenila, da je treba pripravljenost prebivalstva na upor izrabiti za množično vstajo, preden bi Nemci pripeljali na Gorenjsko nove okrepitve. Glavno poveljstvo je poslalo na Gorenjsko partizansko enoto, sestavljeno iz partizanov, ki so se umaknili z Gorenjske v Dolomite, to je na ozemlje, ki so ga zasedli Italijani, vendar se je zaradi izdaje in sovražnikovega napada ta enota z Gorenjske spet vrnila čez demarkacijsko črto. Tako je ostal v začetku decembra 1941 na Gorenjskem samo Cankarjev bataljon z okrog 70 možmi, ki je imel nalogo vstajo sprožiti, njegovi borci pa naj bi zbrali prostovoljce in postali jedro novim partizanskim enotam. CK KPS in Glavno poveljstvo sta sodila, da bo terenskim organizacijam OF ob polni angažiranosti Cankarjevega bataljona uspelo dvigniti Gorenjce k upor in po zamisli Tita priboriti prvo osvobodeno ozemlje prav na Gorenjskem, kar bo osnova za hitrejši razmah NOB po vsej Sloveniji.

Glede obsega oborožene vstaje in načrta, katero ozemlje bi bilo mogoče osvoboditi, se spomini organizatorjev decembrske vstaje na Gorenjskem precej razlikujejo. Miha Marinko v svojih spominih navaja načrt, po katerem naj bi osvobodili Gorenjsko »... od Trojan pa do skrajnega gorenjskega kota...« in »... Nemcem zaprli dostop z obvladovanjem Tuhinjske doline, Črnega grabna in moravškega hribovja od vzhoda in jeseniško-kranjskogorske soteske z zahoda. Računali smo, da nam bodo Karavanke kot naravna ovira pomagale

³⁶ Dopis žandarmerijskega glavarstva v Kranju z dne 30. 11. 1941 vodjem žandarmerijskih okrožij Radovljica, Kranj in Kamnik, arhiv IZDG, fasc. 20/1/1.

braniti se s severne strani...³⁷ Tudi nekateri krajevni aktivisti OF na Gorenjskem se spominjajo, da je prebivalstvo v nekaterih krajih na Gorenjskem pričakovalo, da bo vstaja res splošna in to ne samo v Sloveniji, marveč v vseh okupiranih deželah Evrope. Takratni sekretar CK KPS in komandant Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet Franc Leskošek pa se spominja, da je obstajal realnejši načrt, po katerem naj bi gorenjski partizani osvobodili Poljansko in Selško dolino, Jelovico, Bohinjsko dolino, Pokljuko in Gornjesavsko dolino. Ohranila se je specialka, na kateri je Leskošek označil ozemlje, ki naj ga partizani na Gorenjskem osvobodijo; to specialko je po osvoboditvi Franc Leskošek izročil generalu Ivanu Gošnjaku.³⁸

Leskoškovo izjavo potrjuje Mira Svetina, ki pravi, da CK KPS ni dal PK KPS za Gorenjsko v l. 1941 nikakih navodil za osvoboditev Jesenic in Gorenjske v celoti, pač pa je naročal čimbolj množično mobilizacijo za vstop v partizane, s tem pa tudi priprave in izvedbo večjih akcij in napadov na manjše sovražnikove postojanke in daljše zadrževanje partizanov v Gornjesavski, Bohinjski in Poljanski dolini. Po njeni izjavi so se pojavile mimo aktivistov OF med ljudmi vesti, da bo v treh dneh vsega konec in da so zato prihajali v partizanske enote novinci ne samo brez orožja, ampak tudi brez zimske obleke in obutve.³⁹

To potrjuje tudi Tone Dolinšek, ki ga je poslal CK KPS na Gorenjsko po miniranju kotlov v Kemični tovarni v Ljubljani, to je kak dan po 15. decembru 1941. Sekretar CK KPS Franc Leskošek je Dolinšku pred odhodom iz Ljubljane naročil, naj ustanovi in vodi PK KPS za Gorenjsko, utrjuje terenske organizacije OF in pospeši odhod njihovih članov v partizane; njegova osnovna naloga je bila med Gorenjci odpraviti mnjenje, češ da narodno-osvobodilnega boja zaradi silovitega okupatorjevega terorja ni mogoče razvijati naprej. Tone Dolinšek je namreč prihajal na Gorenjsko prav v dneh, ko je po množičnem odhodu v partizane sovražnik storil vse, da bi zatrl upor in izvalil nazaj v dolino čimveč novih partizanov. CK KPS Dolinšku niti takrat niti kasneje do njegove aretacije v februarju 1942 ni dal glede vstaje nobenih konkretnih navodil, zato akcije na Gorenjskem v decembru 1941 niso bile dobro usklajene med PK KPS za Gorenjsko in partizanskim štabom. Po Dolinškovem mnenju CK KPS takrat ni dal navodil za splošno vstajo in osvoboditev celotne Gorenjske. Glasniki splošne vstaje so bili v posameznih krajih predvsem lokalni aktivisti OF in skupine partizanov. PK KPS, ki je bil ustanovljen šele v drugi polovici decembra, o načrtih in pripravah na vstajo sploh ni razpravljal in sklepal, pač pa je mogel samo oceniti njen potek in slabosti ter si je prizadeval preprečiti nadaljnje odhajanje novincev iz partizanskih enot, vanje pa je pošiljal aktiviste OF, katerih dejavnost je okupator odkril in jim je grozila aretacija.⁴⁰

Novice o uspešni ofenzivi RA pred Moskvo v začetku decembra 1941 in o vstopu ZDA v vojno proti Trojnemu paktu so vlile Gorenjcem še več poguma. Po justifikaciji 7 okupatorjevih sodelavcev in okupatorjevem izgonu 35 družin z Mišač in Dobrave pri Kropi^{40a} 5. decembra so bili ljudje še bolj

³⁷ Miha Marinko, *Moji spomini*, str. 261 in 262.

³⁸ Zabeležka izpovedi izjave Franca Leskoška z dne 7. 10. 1976, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

³⁹ Izjava Mire Svetina z dne 14. 10. 1976, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

⁴⁰ Zabeležka izjave Toneta Dolinška z dne 26. 11. 1976, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

^{40a} Ivan Bertonec-Johan, *Ljudska vstaja v zgornjem delu Gorenjske leta 1941*, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, leto 1961, 1-2, stran 395.

prepričani, da je nemški okupator začel drugi, še masovnejši val deportacij Slovencev z Gorenjske.

Ceprav je zapadlo v začetku decembra mnogo novega snega, je bilo treba z vstajo pohiteti, saj so že 12. decembra začele prihajati na Gorenjsko nove nemške policijske enote.⁴¹ Debela snežna odeja je ovirala zveze med posameznimi žarišči upora, zlasti pa pohode borcev Cankarjevega bataljona, zato se vstaja ni začela povsod istočasno. OK KPS Kranj je začel z rekrutacijo že 12. decembra in ustanovil kokrško četo. Štab Cankarjevega bataljona je poslal 2. decembra z Mohorja v gorenjski kot 12 partizanov, ki so 5. decembra prigazili na Slamnike zahodno od Bohinjske Bele. Najprej so zaplenili po kočah na Pokljuki odeje za nove borce,⁴² nato pa se je skupina razdelila. Pet borcev Cankarjeve čete je povedel Stane Bokal proti Bohinju, drugih pet pa Polde Stražišar proti Jesenicam. Čeprav so aktivisti OF že prej pripravljali ljudi na vstajo, so partizani po prihodu v določene jim kraje potrebovali še nekaj dni, preden se je vstaja začela. Stari partizani so bili s svojim zgledom najuspešnejši glasniki NOB in agitatorji za vstop v partizane. Stane Bokal je v naslednjih dneh s pomočjo terenskih aktivistov ustvaril pri prebivalstvu splošno pripravljenost na upor, zbral v 15 gorjanskih in bohinjskih vaseh 156 novih borcev, jih organiziral v Prešernov bataljon, ki je imel 50 pušk, in poskušal z njim presekati komunikacije med Bohinjsko Bistrico in Jesenicami in osvoboditi Bohinjsko dolino.⁴³

Tudi na Jesenicah so partizani po prihodu 6. decembra na Potoške rove našli že vse pripravljeno za upor. Lojze Kebe je dal že pred tem okrožnemu komiteju KPS Jesenice navodila, kako naj pripravi vstajo. Člani OK KPS so bili odgovorni za rekrutacijo novih borcev in izdelavo načrtov za napade na manjše orožniške postaje, kjer naj bi za nove borce dobili orožje, člani OOOOF pa so prevzeli skrb, da bo rekrutacija resnično množična.⁴⁴ Nekateri aktivisti so menili, da bodo Rusi pozimi tako strli Hitlerjevo vojsko, kot so nekoč Napoleonovo. Predlagali so, naj bi ljudi pozvali k vstaji kar s tovarniško sireno.⁴⁵ Po prihodu 6 partizanov so stekle priprave, da bi poslali čimveč prostovoljcev iz mesta. Nove borce naj bi formirali v partizanske enote in z njimi zavzeli manjše sovražnikove postojanke, osvobodili razen Bohinjske še Gornjesavsko dolino, od koder bi se v primeru, da bi sovražnik poslal močnejše sile, umaknili v gozdove in v za sovražnike težko dostopne kraje.⁴⁶ Na poziv organizatorjev vstaje se je za odhod v partizane odločilo 300 do 400 moških z Jesenic in okolice. Aktivisti so skupno s partizani določili zborna mesta na Belškem polju in na Potokih, kamor naj bi v presledkih prihajali novinci, da ne bi vzbudili pozornosti sovražnika. Zvečer 15. decembra so začeli tja prihajati novi borci. Partizani so jih zbirali v večje skupine in jih sproti pošiljali proti svojemu taborišču na Potoške rove pod Stolom, kjer je začela nastajati nova jeseniška četa. Komaj so odvedli proti taborišču drugo večjo skupino, že je na glavno zborna mesto pripeljal žirovniški župan nemško patroljo, iz česar so partizani sklepali, da je rekrutacija izdana. Jeseniški aktivisti so na nevarnost opozorili novince, ki so še vedno prihajali proti zbornemu mestu, zato so se nekateri vrnili domov.⁴⁷ Organizacija OF je tudi

⁴¹ Dr. Tone Ferenc, Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941, Borec 1971, št. 12, str. 751.

⁴² Ustna izjava Ivana Vovka dne 25. 9. 1976.

⁴³ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941—1945, str. 199.

⁴⁴ Dr. Tone Ferenc, Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941, Borec 1971, št. 12, str. 766.

⁴⁵ Ustna izjava Aleša Jelenca dne 25. 9. 1976.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Jože Strlekar, spomini, rokopis, napisani za založbo Vojno delo.

na Hrušici zbrala skupino prostovoljcev, ki so v nekem cestnem predoru čakali na prihod partizanov. Ker pa partizanov ni bilo, so se novinci proti jutru razšli na svoje domove.⁴⁸

Podatki o številu novincev, ki so odšli v noči med 15. in 16. decembrom v partizansko taborišče na Potoške rovtve, so zelo različni. V nekaterih zapisih spominov najdemo številko 100,⁴⁹ vendar smo pri podrobnem popisu partizanov iz leta 1941 mogli zbrati osebne podatke le za 52 novih borcev, od katerih je bilo 46 delavcev in samo 3 komunisti in 1 kandidat. Ugotovili smo tudi imena 12 novincev, ki so zaman iskali partizansko taborišče. Pri tem nas ne sme premotiti podatek, da je v času od 16. do 18. decembra izostalo 140 delavcev jeseniške železarne z dela.⁵⁰ Vedeti namreč moramo, da so z dela v železarni izostali tudi mnogi delavci, ki so stanovali izven Jesenic in so vstopili v Prešernov bataljon na Pokljuki, oz. so se priključili novim borcem na Dovjem in v Mojstrani, pa celo v Poljanski dolini. Do konca leta 1941 je odšlo v razne partizanske enote na Gorenjskem kar 231 jeseniških železarjev.⁵¹ To se je zgodilo kljub temu, da so bile takrat na Jesenicah precejšnje sovražnikove oborožene enote. Razen orožništva, tovarniške straže in policije je bila na Jesenicah sredi decembra 1941 tudi četa 857. bataljona deželnih strelcev⁵² in 1. četa 922. bataljona deželnih strelcev,⁵³ skupno torej najmanj 400 mož.

Ivan Vovk je napisal, da je obvestilo bohinjskih partizanov o zapori Bohinjske doline vzpodbudilo tudi jeseniške partizane k načrtu, da bi zgradili barikado čez komunikacije proti Žirovnici,⁵⁴ vendar sta bila 16. decembra s Francem Konobeljem poslana v Dovje in Mojstrano, zato ne ve, če so partizani to zamisel uresničili. Komandant SIPO in SD je 12. marca 1942 sicer med drugim sporočil v Berlin, da so zaprli z občine Jesenice 6 komunistov, ki so v času poizkusa vstaje položili več ovir z drevjem,⁵⁵ vendar ni mogoče razbrati, ali gre za akcijo jeseniške čete ali za akcijo, ki so jo izvedli partizani na Belci.

Kot je bilo že povedano, je poslal Polde Stražišar 2 jeseniška partizana v Dovje in Mojstrano z nalogo, da privedeta od tam ljudi, ki so se odločili za odhod v partizane. Potek vstaje na Dovjem in v Mojstrani nam zato še bolj potrjuje dejstvo, da je bila decembrska vstaja na Gorenjskem skupni rezultat upornega razpoloženja prebivalstva, prizadevanj terenskih organizacij OF in organizirane akcije borcev Cankarjevega bataljona, ki so poskušali realizirati zelo optimistične načrte terenskih aktivistov OF. Franc Konobelj in Ivan Vovk sta namreč 16. decembra proti večeru ob prihodu na Dovje že našla štab za vstajo, ki je predlagal takojšnjo razorožitev nemških orožnikov na Dovjem in napad na graničarsko karavlo v Mojstrani, kjer naj bi se uporniki polastili orožja.⁵⁶ Prostovoljci so pod vodstvom obeh partizanov na Dovjem brez strela razorožili 3 orožnike in se polastili orožja in opreme

⁴⁸ Ustna izjava Staneta Omana s Hrušice Ivanu Vovku z Jesenic.

⁴⁹ Franc Konobelj-Slovenko, Cankarjeva četa pod Stolom, Borec 1951, str. 224.

⁵⁰ Poročilo žandarmerijskega okrožja Radovljica z dne 24. 12. 1941 komandantu žandarmerije pri šefu civilne uprave, arhiv IZDG, fasc. 22/1/I.

⁵¹ Vprašalne pole za partizane 1941. I., arhiv IZDG.

⁵² Dopis 3. čete 857. bataljona deželnih strelcev z dne 4. 12. 1941 propagandnemu uradu na Bledu, arhiv IZDG, fasc. 1003/I.

⁵³ Dopis orožniške postaje Jesenice z dne 5. 1. 1942 političnemu komisarju v Radovljici, arhiv IZDG, fasc. A.

⁵⁴ Ivan Vovk, Jesenice 1941, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

⁵⁵ Poročilo kamandanta varnostne policije in varnostne službe z dne 12. 3. 1942 Glavnemu državnemu varnostnemu uradu IV. v Berlinu, arhiv IZDG, fasc. 1049/V/1.

⁵⁶ Osnovna šola »16. decembra« Mojstrana, Železar, 27. 12. 1975.

orožniške postaje. Pridružili so se jim tudi prebivalci Mojstrane in Belce. Ker so imeli uporniki doma precej skritega orožja, so se oborožili s 37 puškami, zaplenjeno brzostrelko in pištolami.⁵⁷ Napad na graničarsko karavlo pa zaradi izdaje ni uspel, pač pa je pri napadu padel glavni organizator vstaje v teh naseljih Alojz Rabič. Novi borci so zažgali most na Belci in zgradili 7 barikad na komunikacijah. Ko so zjutraj 17. decembra pridrvele v dolino nemške enote, so začele partizansko zasedo močno obstreljevati. Pred sovražnikovo premočjo se je večja skupina novih borcev umaknila nad dovški rovt Vrse in ustanovila Triglavsko četo, manjša pa je odšla na Mežakljo. Iz Dovjega, Belce in Mojstrane je takrat odšlo v partizane 124 mož in fantov.⁵⁸

Že iz opisanega spoznamo, da je 16. decembra vstaja v zahodnem delu Gorenjske dosegla višek. Nemci so morali naslednjega dne izprazniti v radovljiškem okrožju 9 manjših orožniških postaj⁵⁹ in prav toliko tudi v kranjskem okrožju.⁶⁰ Dne 20. decembra so začasno izpraznili tudi 5 orožniških postaj v kamniškem okrožju.⁶¹ Okupator je s tem priznal materialno silo upora. Kljub temu uspehu pa načrti organizatorjev vstaje niso bili v celoti realizirani. Rekrutacija na Jesenicah je bila znatno prešibka, da bi mogli partizani postati gospodarji položaja v zahodnem delu Gorenjske. Napad na vlak v Nomenju zaradi izdaje in prihodu nemške policije ni uspel, zato tudi v Bohinju ni prišlo do splošne vstaje. Izkazalo se je, da 12 partizanov Cankarjeve čete ni moglo izpeljati pripravljenega načrta terenskih organizacij in z izjemo na Dovjem razorožiti nemških posadk, se polastiti njihovega orožja in oborožiti novih borcev ter z njimi zavarovati osvobojeno ozemlje vsaj do prihoda močnejših nemških enot. Komunikacije so ostale v rokah okupatorja in na svojih mestih so ostale vse močnejše nemške posadke. Komaj ustanovljene in slabo oborožene partizanske enote, ki niso mogle več računati, da bi dosegle nad okupatorjevimi posadkami uspeh s presenečenjem, so se umaknile v zasnežene gore, da bi se organizacijsko utrdile, s tem pa so prepustile iniciativo okupatorju.

Bliskovita in dobro organizirana vstaja je Nemce iznenadila in sprožila ukrepe, ki so segli prav do Berlina. Dne 17. decembra je Himmler poveril generallajtnantu Schreyerju nalogo, da formira na Bledu policijski akcijski štab »Jugovzhod«, ki bo vodil akcije v nemirnih območjih na Gorenjskem in Spodnjem Štajerskem. Na Bledu je ta štab deloval do 10. februarja 1942.⁶² Na Gorenjsko so prihajale nove nemške enote, ki so zaradi pomanjkanja prostora v vojašnicah in policijskih postojankah zasedle tudi mnoga šolska poslopja. Policijske enote so vdrle v naselja, od koder so odšli moški v hribe, in grozile ljudem, da bodo izgnale družine upornikov, ki se ne bodo takoj vrnili. Ženske so prihajale v partizanska taborišča po svoje može in sinove. Ostra zima in pomanjkanje hrane, zlasti pa orožja, še bolj pa strah pred nemškimi represalijami nad družinami, so privedli domov številne novince. Iz Prešernovega bataljona na Pokljuki se je do 1. januarja 1942 vrnilo domov 129 mladih partizanov, tako da je okrog jedra starih partizanov ostala le še

⁵⁷ Ivan Vovk, Jesenice 1941, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

⁵⁸ Vprašalne pole za partizane 1941, Triglavsko četa, arhiv IZDG.

⁵⁹ Ukaz komandanta orožniškega okrožja Radovljica z dne 17. 12. 1941 vsem podrejenim orožniškim postajam o koncentraciji orožniških postaj, Zbornik dokumentov in podatkov, VI. del, 1. knjiga, str. 495–496.

⁶⁰ Dr. Tone Ferenc, Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941, Borec, 1971, št. 12, str. 761.

⁶¹ Poročilo žandarmerijskega okrožja Kamnik z dne 24. 12. 1941 namestniku poveljnika varnostne policije Alpenland, arhiv IZDG, fasc. 836/II/5.

⁶² Dr. Tone Ferenc, Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941, Borec, 1971, št. 12, str. 757.

četa. V Mojstrano, Belco in na Dovje se je vrnilo 117 udeležencev vstaje, dva pa sta se umaknila v Ljubljano, tako da je Triglavska četa razpadla.⁶³ Do konca leta 1941 so vztrajali nad Dovjem le še 4 novinci, medtem ko sta oba stara partizana odšla v taborišče nove jeseniške čete na Črnem vrhu,⁶⁴ oz. pod Stolom. Iz jeseniške čete se je vrnilo domov 33 novincev, 7 pa jih je zbežalo v Ljubljano. Kljub temu je 6 starim partizanom uspelo obdržati v četi 12 novincev.⁶⁵

Prešernova četa na Pokljuki in jeseniška četa, ki je s taborišča na Črnem vrhu odšla prezimovat v planinske kočje nad Zatreško planino pod Stolom, sta dobili povelje, naj se ne vračata v Cankarjev bataljon, ki se je medtem zapletel v hude boje v Poljanski in Selški dolini, pač pa naj poskušata razbremeniti pritisk nemških enot na bataljon z akcijami v jeseniškem kotu.⁶⁶

Tudi v Poljanski in Selški dolini so vstajo pripravile terenske organizacije KPS in OF, v Cankarjevem bataljonu, ki je na svojem pohodu proti Poljanski dolini povsem razbil patruljo 2. čete 181. rezervnega policijskega bataljona, ki je izgubila 46 mož, 1 pa je bil ranjen,⁶⁷ kar je dokazovalo, da je tudi nemški okupator ranljiv, pa so našli organizatorji vstaje mnogo močnejšo oporo kot v jeseniškem kotu. Patrulje Cankarjevega bataljona, ki so se mu medtem pridružili gorenjski partizani, ki jih je po akciji na preserski most poslalo Glavno poveljstvo nazaj na Gorenjsko,⁶⁸ so začele 18. decembra z novačenjem naslednjega dne pa so vdrle v Poljane. Vstaja je postopoma naraščala in dosegla vrh 22. decembra, ko je Cankarjev bataljon porušil 6 mostov in je 128 novincev odšlo v partizane.⁶⁹ Ker pa so Nemci v zahodnem delu Gorenjske vstajo omejili in 21. decembra zopet vzpostavili 5 ob vstaji začasno ukinjenih orožniških postaj v jeseniškem okrožju,⁷⁰ so mogli tudi od tam premestiti nekaj svojih enot v Poljansko dolino. Pričakovanje organizatorjev vstaje, da okupator v času odločilne bitke za Moskvo ne bo mogel angažirati na Gorenjskem močnejših sil, se ni uresničilo. Tudi organizacija OF še ni bila tako splošna in organizacijsko utrjena na celotnem ozemlju Gorenjske, da bi bila dovolj odporna pred okupatorjevimi udarci, kajti okupator hkrati proti vsemu prebivalstvu le ne bi mogel nastopiti.

Zaradi naraščanja nemškega pritiska je odhajalo v partizane vsak dan manj prostovoljcev. Skupno je iz Poljanske in Selške doline in iz okoliških naselij med decembrsko vstajo odšlo v partizane 320 novih borcev.⁷¹ Naraščajoči nemški pritisk je Cankarjev bataljon, okrepljen z mnogimi novimi borci, zavrnil 27. decembra na Bukovem in Valterskem vrhu in na Pasji ravni. Zaradi velike sovražnikove premoči je zadnje dni decembra bataljon zapustil Poljansko dolino, kjer je ostalo nekaj novih borcev, in se 1. januarja 1942 nastanil v Dražgošah, kar je pričalo o moči in samozvesti te enote. Taka taktika se je pokazala kot uspešna, saj ni ustrezala okupatorju, da bi z velikimi silami, ki so se v boju mogle izmenjavati in odpočiti, stisnil vse gorenjske partizane v obroču. Iznajdljivosti partizanskih poveljnikov, ki so

⁶³ Vprašalna pola za partizane iz leta 1941, Triglavska četa, arhiv IZDG.

⁶⁴ Ivan Vovk, Jesenice 1941, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

⁶⁵ Vprašalne pole za partizane iz leta 1941, Jeseniška četa pod Stolom, arhiv IZDG.

⁶⁶ Ivan Vovk, Jesenice 1941, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

⁶⁷ Slovenski poročevalec z dne 23. 12. 1941 o bojih Cankarjevega bataljona, Zbornik dokumentov in podatkov, VI. del, 1. knjiga, str. 170 in 172.

⁶⁸ Ivan Bertoncelj, Organizacijsko stanje partijske organizacije okrožja Jesenice, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

⁶⁹ Milan Žakelj, Ob dvajsetletnici decembrske vstaje, Loški razgledi, VIII., 1961, str. 26.

⁷⁰ Dopis žandarmerijskega okrožja Radovljica z dne 22. 11. 1942 namestniku redarstvene policije pri šefu civilne uprave, arhiv IZDG, fasc. 25/1/1.

⁷¹ Vprašalne pole za partizane 1941 na Slovenskem, arhiv IZDG.

dobro poznali zemljišče in jih je o sovražnikovih premikih skrbno obveščalo prebivalstvo, se je treba zahvaliti, da nemške enote v decembru 1941. leta niso uspele obkoliti in uničiti niti ene partizanske enote, pa čeprav so te šele nastajale. Pokazalo se je, da je ljudska vojska ob podpori prebivalstva neuničljiva. Osip novincev je bil zaradi prisotnosti Cankarjevega bataljona in boljše oborožitve novih partizanov v Poljanski dolini manjši. Do 1. januarja 1942 se je vrnilo domov 156, v nadaljnjih dneh pa še 50 novincev,⁷² mnogi od mladih partizanov pa so že sodelovali v tridnevni dražgoški bitki in bili skupno s starejšimi partizani spomladi 1942 jedro, okrog katerega so se zbrale nove partizanske enote v teh krajih in bile obnovljene partizanske enote tudi v kamniškem okrožju.

Okrožni odbor OF Jesenice je poskušal odhajanje novincev iz partizanskih enot zaustaviti in je zato konec decembra 1941 izdal letak, v katerem pojasnjuje, da Nemci ne izganjajo ljudi zaradi upora, saj so izgnali iz Posavja in Obsotelja Slovence, čeprav se tam niso upirali. Nemci so kljub porazom na vzhodni fronti in v Afriki pripeljali na Gorenjsko močne enote, ki pa so jih morali poslati v Selško in Poljansko dolino, drugod pa so s pomočjo petokolonašev hoteli partizanske enote razkrojiti in del borcev zvabiti domov. Te je okrožni odbor OF z letakom posvaril, da bodo Nemci poizkušali najprej uničiti partizane, nato pa tudi tistim borcem, ki so jih zvabili domov, ne bodo prizanesli. »Z izseljevanjem bo tudi slovenski narod z drugimi narodi vred vključen v fašistični sistem izkoriščanja, fizičnega uničevanja in staroveškega suženjstva; z naselitvijo tujcev na našo zemljo bo naša last postala last fašističnih krvnikov. Če tega fašisti niso zmožni speljati danes zaradi enodušnega odpora, bodo to storili takoj, ko bo peta kolona uspela s svojim razdiralnim delom med nami in bodo pobiti naši najboljši, najbolj pogumni in zavedni ljudje, katerih pogin bomo zakrivali tudi mi sami, ker jih zaradi svoje lahkovernosti puščamo na cedilu«, piše v letaku in nadaljuje: »Stopimo v odločne akcije, razbremenimo partizanske čete in prevzemimo na svoja pleča del osvobodilnega boja...«. ⁷³ Ta poziv OOOOF Jesenice je bil glede zapuščanja partizanskih enot v zahodnem delu Gorenjske najbrž že prepozen. Morda je vplival na miniranje železniškega mostu pri Javorniku 5. januarja in uničenje električnega kabla med Jesenicami in Javornikom.⁷⁴ Ni pa bil poziv OOOOF prepozen za tiste borce, ki so nasedli okupatorjevimi obljubam, da se jim ne bo zgodilo ničesar, če bodo partizanske enote takoj zapustili. Okupator jih namreč takoj po vrnitvi domov ni aretiral, ker je čakal, da bi se iz gozdov vrnilo čimveč borcev, pač pa je o njih skrbno zbiral podatke.

Decembrska vstaja na Gorenjskem, ki je dvignila k upor 665 novih borcev, je kljub nekaterim pomanjkljivostim ostala eden izmed najpomembnejših dogodkov v zgodovini narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda. Pokazala je izredno upornost Gorenjcev, okrepila Cankarjev bataljon in dala 3 nove partizanske čete, od katerih sta 2 delovali neposredno ob uradni meji tretjega rajha. Gorenjske partizanske enote so bile po decembrski vstaji mnogo bolje oborožene kot prej, saj so partizani v bojih zaplenili precej orožja okupatorju, še več pa so ga prinesli novi borci in to orožje je ostalo v veliki meri v partizanskih enotah tudi potem, ko so se nekateri novinci

⁷² Isto.

⁷³ Letak okrožnega odbora OF Jesenice iz konca decembra 1941, Dokumenti ljudske revolucije, I., str. 238–241.

⁷⁴ Zaupna okrožnica komandanta žandarmerije na Južnem Koroškem z dne 31. 1. 1942 žandarmerijskim uradom, arhiv IZDG, fasc. 19/1/2.

vrnili domov. Čeprav se je vrnilo domov 484 novincev, tudi ti za NOG niso bili izgubljeni. Mnogi so še naprej podpirali partizanske enote, drugi so sodelovali proti okupatorju celo v nemških zaporih in taboriščih, kar 188 pa se jih je vrnilo v partizanske enote, ko so postali pogoji ugodnejši.⁷⁵ Tudi to kaže, da je bil NOB postopen proces, ki se je razraščal vse do popolne osvoboditve. Gorenjci so z decembrsko vstajo pokazali, da nočejo postati Nemci in da se bodo tudi za ceno svojih življenj borili za obstanek na svoji zemlji. Nemški okupacijski aparat je moral priznati, da je sam ogrožen v deželi, ki jo je predlagal za priključitev k tretjemu rajhu, in prositi za hitro pomoč oboroženih sil. Zato je moral okupator opustiti že dvakrat odloženo priključitev Gorenjske in Štajerske k tretjemu rajhu. Gorenjska je v nemških aktih namesto Unterkärnten dobila spet ime Oberkrain, s čimer so se hoteli Nemci izogniti sramoti, da je prišlo v deželi, ki so jo šteli za del Velike Nemčije, do množične vstaje, ki so jo le s skrajnimi napori uspeli omejiti.

Načrt o izgonu Slovencev z Gorenjske je moral okupator povsem opustiti. Komandant SIPO in SD na Bledu je 2. januarja 1942 sporočil propagandnemu uradu Koroške v Celovcu: »...Bili sta dvojni evakuaciji. Prvotno je bila beseda uporabljena le za one evakuacije, ki so bile ukazane od državnega vodje SS, delno izvedene v juliju lanskega leta, nato pa se je moralo odstopiti do nadaljnjega, verjetno do konca vojne. Glede na potrebne policijske ukrepe morajo biti evakuirani kot prej le še člani družin ustrelenih ali bežečih komunistov... Drugih ljudi evakuacija ne prizadene...«.⁷⁶

Pravičen in junaški boj slovenskih partizanov ni le povsem zmedel načrte in dejavnost okupacijskih organov, marveč je vplival razkrajajoče tudi v vrstah orožništva in nemške policije. Okupacijski organi so med poizvedbami proti udeležencem upora na Dovjem ugotovili, da so nemški orožniki zamenjali svojo dolžnost in jih je zato treba odpustiti iz službe ali zapreti.⁷⁷ Politični komisar v Kamniku je 27. januarja 1942 sporočil šefu civilne uprave: »V Litiji nameščeni vod policije (181. rezervnega policijskega bataljona) sestoji izključno iz Luksemburžanov. Ti bi morali pred kratkim priseči. Vsi razen dveh mož so prisego odklonili, poleg tega naj bi stalno poslušali tuje radijske oddaje in novice razširjali po Litiji. Iz raznih izjav je razvidno, da sploh niso pri volji, da bi svojo službo v redu opravljali. Izjavljajo, da ne vedo, zakaj naj bi streljali v primeru akcije na člane tolpe, kajti, ljudje tukaj niso njih napadli! Poleg tega se lahko pripeti, da bi izdali ime ovaditelja ovadenemu.«⁷⁸ Proti Luksemburžanom so ukrepali člani SS in policijsko sodišče.⁷⁹

Tako je decembrska vstaja prispevala, da se je razvnel spor med nemškimi nacisti in Luksemburžani, ki so jih privedli Nemci v Slovenijo za okrepitev svojih okupacijskih enot, vendar so ti začeli občudovati junaški upor slovenskega naroda in odrekati pokorščino Hitlerju.

Dejstvo je, da so te uspehe priborili Gorenjci, ki so sledili klicu OF in KPS. Teh uspehov ne more zasenčiti niti osip partizanskih enot in niti areta-

⁷⁵ Vprašalne pole za partizane iz leta 1941, arhiv IZDG.

⁷⁶ Dopis komandanta varnostne policije in varnostne službe na Bledu z dne 2. 1. 1942 državnemu propagandnemu uradu Koroške v Celovcu, arhiv IZDG, fasc. 1005/1/5.

⁷⁷ Dopis žandarmerijskega glavarstva Kranj z dne 23. 1. 1942 obnovljeni orožniški postaji na Dovjem, arhiv IZDG, fasc. 20/1/2.

⁷⁸ Dopis političnega komisarja v Kamniku z dne 27. 1. 1942 šefu civilne uprave, arhiv IZDG, fasc. 814/11/5.

⁷⁹ Dopis višjega vodje SS in policije v XVIII. vojnem okrožju — poveljstvo Bled z dne 18. 2. 1942 deželnemu svetniku v Kamniku, arhiv IZDG, fasc. 814/11/5.

cije članov OF, ki so vstaji sledile. Vsaka vojna, zlasti pa narodnoosvobodilna, terja maksimalne napore zaslužnega naroda. Že mobilizacija sama je bila pomembno operativno dejanje. Ljudje so šli nad sovražnika skoraj brez orožja in so poskušali izrabiti njegove šibke točke. Borbenosti in dobre organizacije udeležencem vstaje ni mogel oporekati niti okupator. Če s svojim junaštvom niso dosegli še več uspehov, se je to zgodilo tudi zaradi hude zime, nepričakovano močnih okupatorjevih okrepitev, pa tudi zaradi majhnih vojaških izkušenj. Medtem ko je ljudstvo na Gorenjskem, oropano izobražencev, moralo sredi zime v boj za obstanek na svoji zemlji brez izšolanega kadra, so mnogi oficirji bivše jugoslovanske vojske in bivši uradni nacionalni voditelji posedali po ljubljanskih kavarnah in čakali, da jim bodo svobodo priborili drugi, oz. so se že začeli povezovati z okupatorjem, da bi zavrli razvoj NOB. Tudi tu je treba iskati vzrok, zakaj decembrska vstaja na Gorenjskem ni dala še večjih vojaških uspehov.

Najbrž je bila ocena, da bo mogoče gorenjski kot osvoboditi, res preoptimišča, vendar je temeljila na dotedanjih revolucionarnih uspehih, odločnemu razpoloženju prebivalstva proti okupatorju in mnenju osrednjega slovenskega vodstva NOB, da okupator v času odločilne bitke pred Moskvo le ne bo mogel na Gorenjskem angažirati toliko svojih sil, da bi mogel vstajo zatreti. Tudi organizacija OF na Gorenjskem le še ni bila toliko množična, da bi vzela okupatorju učinkovitost, kajti ob splošni vstaji bi okupator ne mogel nastopiti hkrati proti vsemu prebivalstvu. Kljub temu je zajela vstaja v decembru zlasti na podeželju vse družbene sloje in tako prvič dala NOB na Gorenjskem vsenarodni značaj. Siloviti okupatorjevi ukrepi so nato začasno vzeli NOG to širino, vendar samo do konca leta 1942. Ko so okupatorji naložili prebivalstvu na Gorenjskem dolžnosti nemških državljanov in pričeli v januarju 1943 z nasilno mobilizacijo v nemško vojsko, je ponovno uspelo partizanskim enotam in terenskim organizacijam vključiti v NOG najprej na podeželju nato pa tudi v mestih veliko večino gorenjskega prebivalstva.

Ker okupator ni uspel razbiti partizanskih enot, se je toliko bolj kruto maščeval nad terenskimi organizacijami, ki so organizirale vstajo in nad tistimi novimi borci, ki so se vrnili domov. Z aretacijami je začel najprej na Jesenicah, kjer je prišel gestapu v roke spisek neke mladinske organizacije.⁸⁰ Po prvih aretacijah 17. decembra so z mučenjem zapornikov policisti postopoma zvedeli tudi za druge člane OF. Policija je na Jesenicah takrat zaprla poleg članov odborov OF preko 100 oseb,⁸¹ od katerih je bilo 13 ustrelenih.⁸² Družine tistih zapornikov, ki so jim okupatorji dokazali sodelovanje v upor, so sklenili izgnati. V zapore so bili privedeni vsi člani okrožnega komiteja KPS in okrožnega odbora OF razen obeh sekretarjev, ki sta bila ilegalca, in Jožeta Strlekarja, ki ga je PK KPS poslal kot svojega instruktorja na politično delo v kamniško okrožje. Nemški policisti so aretirali tudi večino aktivistov, ki so dotlej delali v okrožni tehniki.⁸³ V občini Mojstrana so aretirali 45 oseb,⁸⁴ devet od teh so 12. februarja 1942 ustrelili, druge pa so poslali v koncentracijska taborišča, od koder se jih 30 ni več vrnilo.⁸⁵ Nemci

⁸⁰ Ivan Saksida, Izjava, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

⁸¹ Poročilo komandanta varnostne policije in varnostne službe z dne 12. 3. 1942 Glavnemu državnemu varnostnemu uradu IV. v Berlinu, arhiv IZDG, fasc. 1094/II/1.

⁸² Zaupno poročilo župana Karla Luckmanna z dne 17. 1. 1942 deželnemu svetniku v Radovljici, arhiv IZDG, fasc. 1049/II/2.

⁸³ Ustna izjava Ivana Vovka in Franca Konobla dne 25. 9. 1976.

⁸⁴ Poročilo komandanta varnostne policije in varnostne službe z dne 12. 3. 1942 glavnemu državnemu varnostnemu uradu IV. v Berlinu, arhiv IZDG, fasc. 1094/II/1.

⁸⁵ Franc Konobelj-Slovenko, Pod Možakljo in Karavankami so se uprli, str. 172.

so aretirali tudi mnoge organizatorje in udeležence vstaje v gorjanskih in bohinskih vaseh, pa tudi v Poljanski in v Selški dolini.

Medtem ko okupatorju ni uspelo odkriti in aretirati vseh moških s po-deželja, ki so ob vstaji odšli v partizane in se nato vrnili domov, pa je bilo odhod v partizane na Jesenicah zaradi strožjega sovražnikovega nadzora težje prikriti. Naj navedem samo to, da so v nekaterih vaseh npr. na Okroglem pri Kranju,⁸⁶ na Hrušici pri Jesenicah in v nekaterih bohinskih vaseh moški ob razglasitvi vstaje že čakali pripravljeni in zbrani za odhod v partizane; ker pa partizanov ni bilo v njihov kraj, so se razšli. Zaradi složnosti prebivalstva za take primere nemški okupator nikoli ni zvedel. Vse kaže, da nemškim policijskim organom tudi na Jesenicah ni uspelo odkriti in aretirati vseh ljudi, ki so se pripravljali na odhod v partizane, odkrili in aretirali pa so aktiviste OF, ki so partizansko rekrutacijo pripravili. Aretacije v jese-niškem kotu in odkritje zvez z organizacijami OF v Kranju in Medvodah so uničile široko razpredeno mrežo KPS in OF po Gorenjskem, kar je imelo za posledico, da je bil v letu 1942 razvoj NOB na Gorenjskem mnogo po-časnejši, kot je bilo predvidelo osrednje slovensko vodstvo glede na že pred vojno izpričano revolucionarno zavest gorenjskega delavstva. Nemci so ugo-tovili, da je zamisel za vstajo prišla iz Ljubljane, zato so tudi zelo omejili izdajanje dovolilnic za potovanja Gorenjcev v Ljubljano.⁸⁷

O tem, kako težko je bilo takrat na Gorenjskem, nam govori pismo Mire Svetina, poverjenice CK KPS v Ljubljani, z ilegalnim imenom Matej, v ka-terem je na poziv CK KPS, naj zaradi proval in nenehnega nemškega in domobranskega zasledovanja zapusti Ljubljano, dne 6. julija 1944 predlog zavrnila z naslednjo utemeljitvijo: »...Naj je bilo moje oz. naše delo na Gorenjskem še tako slabo, tega sem se gotovo naučil tam in to mi tudi danes daje upanje, da bom lahko vztrajal tu, ker se mi zdi, da kljub vsemu še ni tako vroče, kakor je bilo takrat gori...«⁸⁸

Aretacije v decembru 1941 in v začetku leta 1942 so močno razbile orga-nizacijo OF na Jesenicah, niso pa v ljudeh zlomile volje do upora. Nemški župan Karl Luckmann je 20. februarja 1942 poročal: »Večina slovenskega pre-bivalstva stoji še vedno nasproti nam odklonilno. Četudi niso preštevilni tisti, ki naše notranje sovražnike z denarjem, živili ali prenašanjem spo-ročil podpirajo, pa žele mnogi popoln uspeh dejavnosti teh sovražnikov. Ljudje verjamejo, da se partizani bore za svobodo slovenskega ljudstva...«⁸⁹

Zato se je tudi spomladi 1942 boj nadaljeval. »Resnični mir bo nastopil šele takrat, ko bo vojna z Rusijo odločena in boljše vizem premagan«, beremo v poročilu orožniškega okrožja Radovljica z dne 24. aprila 1942.⁹⁰ Partizan-ski četi pod Stolom in na Pokljuki sta s prihodom 50 partizanov iz Dolo-mitov in vključevanjem novih borcev z domačega terena spomladi 1942 pre-rasli v bataljona, ki sta izvedla številne akcije tudi na Jesenicah in v njihovi okolici. Partizani so prihajali v letu 1942 v jeseniško bolnišnico po sanitetni material, na prehranbene akcije in po obutev v mesto, justificirali so nem-škega župana Karla Luckmanna in druge izdajalce. Te uspešno izvedene

⁸⁶ Franc Križnar, Ne vdaj se fant, str. 51–56.

⁸⁷ Poročilo o položaju v občini Bled z dne 4. 2. 1942 deželnemu svetniku v Radovljici, arhiv IZDG, fasc. 1049/II/3.

⁸⁸ Pismo Mateja (Mire Kebe) z dne 6. 7. 1944 Centralnemu komiteju KPS, arhiv VOS, fasc. III/2/3.

⁸⁹ Poročilo župana na Jesenicah Karla Luckmanna z dne 20. 2. 1942 deželnemu svetniku v Radov-ljici, arhiv IZDG, fasc. 1049/II/3.

⁹⁰ Poročilo orožniškega okrožja Radovljica z dne 24. 4. 1942 komandantu žandarmerije, arhiv IZDG fasc. 22/1/2.

akcije dokazujejo, da so Jeseničani ostali trdno na strani OF, čeprav je okupatorjevo nasilje in izguba skoraj vsega sposobnega kadra za nekaj časa zavrla njihovo organizirano delovanje.

Partizanskim akcijam so sledile ostre okupatorjeve represalije. Sredi aprila so izgnali družine partizanov. Za partizanske akcije pri Cerkljah in justifikaciji jeseniškega župana Karla Luckmanna in Volksdeutscherja Andreja Jakelja so nemški policisti ustrelili 50 ujetih partizanov in zaprtih aktivistov OF,⁹¹ za porušeni most v Mostah pri Žirovnici so 1. julija 1942 ustrelili 29 talcev,⁹² za napad partizanov na avto gestapa na cesti med Jesenicami in Hrušico je okupator 27. julija 1942 ustrelil 46 talcev.⁹³ Množična streljanja talcev in velike ofenzivne akcije proti partizanom spomladi in poleti 1942 pomenijo višek okupatorjevega nasilja. V tem letu je padlo 27 jeseniških prvoborcev. Zato se ni čuditi, da je bilo poleti 1942 na Jesenicah le nekaj odborov OF, 3 člani KPS in 2 kandidata.⁹⁴ Vendar je organizacija OF postopoma rasla in je ni mogla zadržati tudi nova nemška taktika v jeseni 1942, ko je okupator še z večjo vnmemo vsiljeval prebivalstvu nacistično ideologijo in hkrati začel mobilizirati moške v nemško delovno službo in v vojsko. Spomladi 1943 se je organizacija OF okrepila najprej v okolici Jesenic, kamor so v nočeh prihajali partizani, kmalu pa se je razrasla tudi v mestu. Na podlagi podatkov, ki so jih policisti našli pri ujetem partizanu, so v juniju 1943 na Jesenicah aretirali 70 aktivistov OF.⁹⁵ Po tej provali sta ostala v dolini zopet samo 2 člana KPS.⁹⁶ Rajonskemu komiteju KPS, ki je imel 6 terenskih delavcev — partizanov, pa je ponovno uspelo do začetka novembra 1943 ustanoviti poleg rajonskega odbora 3 mestne in 11 vaških odborov OF, glavni odbor in 11 tovarniških odborov Delavske enotnosti in desetino Narodne zaščite.⁹⁷ Do spomladi 1944 je odšlo z Jesenic v partizane 480—500 ljudi.⁹⁸ Na seji 4. aprila 1944 je OK KPS ugotovil, da je v jeseniškem okraju še vedno 1600 moških, sposobnih za odhod v NOV.⁹⁹

Da bi okupator nadoknadil izgubljeno delovno silo, je privedel sredi poletja 1943 iz ujetniških in delovnih taborišč okoli 300 Francozov, kasneje pa še 120 Italijanov in 140 Belorusinj.¹⁰⁰ Z njihovim taboriščem pod Mežakljo so jeseniški aktivisti OF navezali stike in spoznali, da so mnogi pripravljeni oditi v partizane. Prešernova brigada je 19. maja 1944 vdrla v taborišče in osvobodila okrog 300 prisilnih delavcev.¹⁰¹ Ker so nemške enote to akcijo opazile, so močno obstreljevale strmo stezo, ki vodi iz doline, in poslale svoje enote na Mežakljo, da bi partizane in begunce obkolile. Zato se je takrat vključilo v NOV le okrog 150 mobilizirancev,¹⁰² druge pa so nemške enote na Mežaklji zajele.

⁹¹ Razglas komandanta policije in SS Rösenerja z dne 21. 4. 1942, Zbornik dokumentov in podatkov, VI. del, 2. knjiga, str. 414—416.

⁹² Franc Konobelj-Slovenko, Pod Možakljo in Karavankami so se uprli, str. 202.

⁹³ Isto, str. 56.

⁹⁴ Poročilo PK KPS za Gorenjsko z dne 17. 7. 1942 CK KPS, Dokumenti ljudske revolucije, II. str. 339 in 340.

⁹⁵ Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, 2. knjiga, str. 312.

⁹⁶ Poročilo o organizacijskem stanju OK KPS Jesenice iz junija 1943 Pokrajinskemu komiteju KPS za Gorenjsko, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

⁹⁷ Poročilo Milana (Franca Tominca) sekretarja RK KPS Jesenice z dne 2. 11. 1943 Pokrajinskemu komiteju KPS za Gorenjsko, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

⁹⁸ Poročilo Oblastnega komiteja KPS za Gorenjsko z dne 26. 3. 1944 Centralnemu komiteju KPS, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

⁹⁹ Zapisnik seje OK KPS Jesenice z dne 4. 4. 1944, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

¹⁰⁰ Ivan Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, 2. knjiga, str. 430.

¹⁰¹ Mile Pavlin, Jeseniško-bohinjski odred, str. 56.

¹⁰² Poročilo štaba IX. korpusa NOVJ z dne 24. 7. 1944 Glavnemu štabu NOV in POS, Zbornik dokumentov in podatkov, VI. del, knjiga 15, str. 135.

Postopno je na Jesenicah rasla tudi partijska organizacija. V 7 celicah je bilo spomladi l. 1944 21 članov in prav toliko kandidatov KPS, sredi julija pa okrog 50 članov. Odborov OF je bilo že nad 20 in v njih je delovalo 250 članov.¹⁰³

S pomočjo teh organizacij so partizanske enote izvedle številne diverzantske akcije na železnici, razstrelile železniško postajo na Javorniku in poškodovale postajno poslopje na Jesenicah, uničile progovno delavnico in železnico med obrati, razstrelile generator v tovarni in večkrat vodovodne cevi valjarne, rešile iz zaporov aktiviste, izvedle mobilizacijo v predmestjih Jesenic in justificirale nad 30 sodelavcev okupatorja. Bela garda se v tem izrazitem delavskem središču nikoli ni mogla uveljaviti, čeprav so aktivisti OF sredi leta 1944 opazili začetke njenega izdajalskega delovanja.¹⁰⁴ KPJ in OF sta morali na Jesenicah zelo odločno nastopiti proti sredincem, ki so se zaradi vse bolj očitnega poraza nacistov kazali kot pristaši OF, v resnici pa niso hoteli ničesar tvegati in prispevati k osvoboditvi, marveč so s svojim delom v tovarni služili nemškemu vojnemu stroju. OK KPS Jesenice je sredi avgusta 1944 sklenil, naj štabi enot NOVJ pošljejo pismene pozive vojnim obveznikom. Od 10. do 23. septembra 1944 se je mobilizaciji odzvalo 800 ljudi.¹⁰⁵ Po prvem večjem masovnem odhodu v NOV je okupator okrepil svoje enote na 883 mo¹⁰⁶ in poostiril nadzor nad okolico Jesenic, zlasti pa dostope v hribe, da bi preprečil nadaljnje odhajanje v partizane.¹⁰⁷ Ker na Jesenice niso mogle prodrati enote NOV, je ostala polovica vojnih obveznikov še vedno v dolini.¹⁰⁸ Proizvodnja v železarni je zaradi aretacij delavcev, odhoda mnogih delavcev v partizane, neprestanih zastojev v prometu, diverzij in sabotaž in vse pogostejših alarmov rapidno padala vse do 16. aprila 1945, ko so delo v tovarni ustavili.¹⁰⁹ V dneh, ko se je sovražnikova vojska pripravljala na umik, je prišlo na Poljane in v Gorje mnogo jeseniških delavcev in se vključilo v zaključne boje za osvoboditev jeseniškega kota. Člani Delavske enotnosti, ki je dobila vpliv na ravnateljstvo železarne, so zastražili in obvarovali naprave v železarni pred uničenjem umikajočega se sovražnika vse do prihoda komande mesta Jesenice in dela motoriziranega odreda IV. armade JA 11. maja, ki je na Jesenicah in Hrušici zajel in razorožil okrog 4.800 sovražnikovih vojakov.¹¹⁰

Po podatkih, ki jih je zbral Matija Sušnik, objavil pa Ivan Mohorič v delu »Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem«, je do 16. aprila 1945 odšlo v partizane 1.661 delavcev jeseniške železarne, nemškim oblastem pa je bilo javljeno, da so jih razen teh 1.136 partizani prisilno mobilizirali.¹¹¹ Po podatkih Tehniškega muzeja na Jesenicah je v bojih padlo 451 borcev in 8 bork iz območja sedanje jeseniške občine, prvoborec Ivan Vovk pa je ugotovil, da je bil 201 od teh doma na ožjem območju Jesenic in Javornika. Okupator je po istih virih ustrelil 132 talcev, od tega 42 z Jesenic in Javornika, in v Srbijo izgnal 421, v Nemčijo pa 417 ljudi iz sedanje jeseniške občine. V nemška koncentracijska taborišča je odvedel 811 ljudi, od katerih se jih 124

¹⁰³ Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, 4. knjiga, str. 517 in 519.

¹⁰⁴ Isto, str. 518.

¹⁰⁵ Isto, str. 519.

¹⁰⁶ Mile Pavlin, Jeseniško-bohinjski odred, str. 92.

¹⁰⁷ Poročilo Oblastnega komiteja KPS za Gorenjsko z dne 17. 10. 1944 Centralnemu komiteju KPS, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

¹⁰⁸ Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, 4. knjiga, str. 519.

¹⁰⁹ Ivan Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, 2. knjiga, str. 415.

¹¹⁰ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, str. 960.

¹¹¹ Ivan Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, 2. knjiga, str. 420.

ni več vrnilo domov, v kazenska prevzgojna taborišča je poslal 150 ljudi, v zapore v Begunjah pa je bilo privedenih tudi 123 ljudi z ozemlja sedanje jeseniške občine, ki so bili kasneje iz zaporov izpuščeni. Črna roka je konec leta 1943 in v začetku leta 1944 pomorila 10 ljudi, 11 jih je izgubilo življenje med bombnimi napadi v Nemčiji, 29 domačinov pa ob letalskih napadih na jeseniško železniško postajo 1. marca in 23. in 24. aprila 1945, razen tega je bilo na sedanjem območju jeseniške občine še 29 drugih žrtev II. svetovne vojne.¹¹²

Čprav ti podatki še vedno niso popolni, pa je že iz njih mogoče spoznati, da je bil delež jeseniških železarjev v NOV zelo pomemben in da so dale Jesenice v času NOB izredno visok krvni davek.

Kot je resnica, da je bila oborožena vstaja v zahodnem delu Gorenjske najintenzivnejša na Jesenicah, kjer je deloval sekretar okrožnega komiteja KPS in vojnorevolucionarnega komiteja in od koder je odšlo v partizane največ prvoborcev, tako je tudi res, da je okupator kasneje še vedno strahoval prebivalce Jesenic tudi takrat, ko so delovale že močne organizacije NOG po mnogih okoliških vaseh, od koder je že odšla večina moških v partizane in so se partizanske enote in aktivisti OF prizadevali pritegniti Jeseničane v organizacije NOG in v partizane. Zelo napačno bi bilo trditi, da so Jeseničani, razen redkih izjem, nasledli nacistični socialni demagogiji, ali da so bili manj narodno zavedni kot drugi Gorenjci. Bili pa so mnogo bolj izpostavljeni vsakodnevnemu nadzoru in pritisku okupatorja in domačih izdajalcev, ki so se tudi s podeželja umaknili v varstvo okupatorja v mesto. Nemška policija jih je oborožila in pošiljala kot »raztrgance« v gozdove poizvedovat za partizani in jih uporabljala za vodiče svojih enot v akcijah proti partizanom ter za odkrivanje aktivistov OF v mestu. Ker ekstremnim nasprotnikom OF ni uspelo o nekaterih pristaših OF zbrati dovolj dokazov, da bi jih okupator mogel obsoditi, so jih umorili pod plaščem teroristične tajne organizacije »črne roke«, ki se je v slovenskem prostoru najprej pojavila prav na Jesenicah. Medtem ko so mogli ljudje na podeželju stalno spremljati rast partizanskih enot in delovanje organov ljudske oblasti in so bili sproti obveščeni o dogodkih na svetovnih bojiščih, pa je okupator vse do konca vojne na Jesenicah razkazoval svojo moč in po odvzemu radijskih aparatov ljudi obveščal samo o svojih uspehih, pred ljudmi pa prikrival svoje poraze. Družine vpoklicanih v nemško vojsko se na Jesenicah niso mogle izogniti okupatorjevim represalijam z izgovorom, da so njihove svojce odvedli v gozdove partizani, kot so to v mnogih primerih storili svojci partizanov po vaseh, ki jih okupator ni mogel stalno nadzorovati. Zato je odšlo z Jesenic relativno manj moških v narodnoosvobodilno vojsko kot s podeželja. Medtem ko je bila družina jeseniškega delavca materialno odvisna od njegove plače, se je kmečka družina mogla preživljati tudi sama, če so odšli moški v partizane. Ko so Nemci ukinili živilske nakaznice družinam, ki so imele svojce v NOV, so s tem mnogo huje prizadeli take družine v izstradanem mestu kot pa na podeželju, kjer so hrano same pridelovale, oziroma so jih podpirali sovaščani.

Tudi to so vzroki, da se narodnoosvobodilno gibanje na Jesenicah ni moglo razvijati tako intenzivno kot na podeželju. Glavna vzroka, da so Jesenice v NOB zaostale za svojo podeželjsko okolico, pa sta: prvič v tem, da je

¹¹² Dopis Ivana Vovka z Jesenic z dne 26. 9. 1976 Zgodovinskemu arhivu CK ZKS.

okupator zaradi gospodarskega in prometnega pomena imel na Jesenicah vedno toliko mož, da mesta partizanske enote niso mogle vse do 11. maja 1945 osvoboditi, in drugič v tem, da je iz mesta že v letu 1941 odšel v partizanske enote ves najsposobnejši kader in razen dveh vsi komunisti. Jeseniški prvoborci so pomagali dvigniti k uporu Gornjesavsko in Bohinjsko dolino, sodelovali so z drugimi gorenjskimi prvoborci v bojih na Jelovici, Mohorju, v Selški in Poljanski dolini ter v Dražgošah, ponesli so partizansko zastavo čez Karavanke tudi na Koroško in celo med slovenske izgnance v Srbijo, organizacijske izkušnje pa tudi v kamniško okrožje, v mestu pa po njihovem odhodu in številnih aretacijah ni ostalo ljudi, ki bi mogli organizacije KPS in OF v krajšem času spet obnoviti. Nekateri pred vojno najbolj ugledni in odgovorni jeseniški komunisti so odšli v Ljubljano, kar je CK KPS ostro obsodil, čeprav jih je večina odšla naprej v partizanske enote.

Po aretacijah aktivistov OF pozimi 1941/42 številčno okrnjena okrožni komite KPS in okrožni odbor OF Jesenice zaradi silovitega sovražnikovega terorja nista uspela obnoviti terenskih organizacij KPS in OF. Njuni člani so padli v letu 1942 in v začetku leta 1943, nato pa sta se po iniciativi, ki je prišla iz partizanskih enot in okoliških naselij, postopoma obnavljala. Svojo dejavnost pa sta razmahnila šele potem, ko sta se preselila iz ilegalnih razmer najprej v okolico Jesenic, nato pa na osvobojeno ozemlje v Radovno in na Pokljuko, kjer sta mogla uspešneje delovati, prav tako kot sta imela sedež PK KPS in POOF za Gorenjsko v najglobljem zaledju osvobojenega ozemlja ob meji s Primorsko. Na osvobojenem ozemlju so mogli vodilni organi NOG pregrupirati svoje sile in jih okrepiti z novimi borci ter jih pripraviti na nove boje proti sovražnikom. Seveda je bilo pri tem potrebno ustvariti tudi z mestom nove oblike in sredstva zvez, za kar pa je bil potreben določen čas, zato vodilni kadri niso bili sproti obveščeni o razmerah na Jesenicah in so prejemale njihova navodila jeseniški aktivisti neredko z veliko zamudo. Mor-da je potrebno tudi v tem iskati vzrok, da so vlogo Jesenic med NOB ti organi ocenjevali mnogo bolj kritično, kot nam kažejo že navedeni podatki in kot bodo najbrž pokazale poglobljene razprave.

Zusammenfassung

DER BEWAFFNETE AUFSTAND 1941 UND DER ANTEIL VON JESENICE IM NATIONALEN BEFREIUNGSKAMPF IN GORENJSKO

In der Vorkriegszeit hat die Eisenhütte in Jesenice die nötigen Arbeitskräfte aus den Reihen von Eigentümern verfallender landwirtschaftlicher Güter und von Handwerkern aus dem gesamten westlichen Teil von Gorenjsko (Oberkrain) rekrutiert. Die illegale KP strebte schon vor dem Angriff auf Jugoslawien eine Vereinigung und Aktivierung der Arbeitermassen an im Kampf um demokratische Rechte und gegen die faschistische Gefahr. Während beim Angriff auf Jugoslawien die Vertreter der Behörde die Kapitulation verlautbaren ließ und dann der Besatzungsmacht ihre Loyalität beteuerten, schickte die KP ihre Mitglieder als Freiwillige in die jugoslawische Armee, sammelte nach deren Auflösung Waffen und bereitete Patrioten aller politischen und weltanschaulichen Richtungen auf einen bewaffneten Aufstand vor. Nachdem die Besatzungsmacht beim Angriff auf die Sowjetunion Kommunisten festzunehmen versucht hatte, zog sich die Mehrheit von ihnen in die benachbarten Wälder zurück, und am 29. Juli gründete das Kriegskomitee laut Beschluß der Aufstandsführung in Gorenjsko aus ihnen eine Partisaneneinheit. Nach dem Kampf mit den deutschen Polizeieinheiten am 1. August 1941 schlossen sich die Einheiten von Jesenice und Jelovica zum Cankar-Bataillon zusammen, das am 8. August inmitten von Jelovica mit verstärkten deutschen Ein-

heiten zusammenstieß. Nach dieser Schlacht führten die Kämpfer der Partisaneneinheit von Jesenice, in kleinere Gruppen zerteilt, eine Reihe erfolgreicher Angriffe auf Objekte durch, die in Jesenice und in seiner Umgebung der Besatzungsmacht gedient hatten. Am Anfang des Winters versammelten sich die Kämpfer des Cankar-Bataillons auf dem Mohor inmitten von Gorenjsko und führten von dort mehrere kühne Aktionen aus. Im Herbst hatte sich auch in Jesenice ein starkes illegales Netz von Ausschüssen der Befreiungsfront gebildet, mit deren Hilfe die Kämpfer des Cankar-Bataillons Mitte Dezember 1941 den Aufstand erweiterten. Den Partisaneneinheiten in Gorenjsko schlossen sich damals 665 neue Kämpfer an, mit denen das Cankar-Bataillon verstärkt, das Prešeren-Bataillon und drei neue Partisaneneinheiten gegründet wurden, davon zwei unmittelbar an der eigentlichen Grenze des Dritten Reiches. Die deutsche Besatzungsmacht hatte auf den Aufstand schnell reagiert. 23 Gendarmeriestationen in den bedrohten Gegenden wurden abgezogen. Auf einen Befehl aus Berlin kam nach Bled ein Aktionsstab Süd-Ost, der mit verstärkten Polizei- und Militäreinheiten den Aufstand eindämmte hat. Mit Drohungen und falschen Versprechungen wurden viele junge Kämpfer aus den Partisaneneinheiten gelockt, das Cankar-Bataillon wurde in Dražgoše angegriffen, viele der heimgekehrten Partisanen, aber auch viele Aktivisten der Befreiungsfront wurden verhaftet, getötet oder in Konzentrationslager geschickt. Zwar konnten die Partisanen nicht, wie geplant, wenigstens das gebirgige Land von Gorenjsko für längere Zeit befreien, doch wurde durch ihre Aktionen das Vorhaben der deutschen Besatzungsmacht, die Mehrheit der Bevölkerung auszusiedeln und Gorenjsko und Stajersko (Steiermark) in das Dritte Reich einzugliedern, endgültig vereitelt.

Da sich fast alle Kommunisten aus Jesenice den Partisaneneinheiten angeschlossen hatten und viele Mitglieder der Befreiungsfrontausschüsse verhaftet worden waren, wurde dadurch die Entwicklung des nationalen Befreiungskampfes in Jesenice nach der Verstärkung der Besatzungstruppen stark beeinträchtigt. 1942 erlitten Partisaneneinheiten im gebirgigen Land um Jesenice durch zahlreiche operative Aktionen der Besatzungsmacht große Verluste; Angehörige von Partisanen wurden ausgesiedelt, die Bevölkerung wurde durch häufige Erschießungen von Geiselgruppen terrorisiert. Als im Herbst 1942 die Besatzungsmacht noch Slowenen für die deutsche Armee zu mobilisieren begann, schlossen sie sich in zunehmender Zahl den Partisaneneinheiten an, obwohl deswegen ihre Angehörigen oft von der deutschen Besatzungsmacht ausgesiedelt wurden. 1943 nahm die Organisation der Befreiungsfrontausschüsse wieder ihre Tätigkeit auf, doch hatte das Einschleusen Gestapoagenten in ihre Reihen erneut Verhaftungen, Folterungen in Gefängnissen und Erschießungen von Geiseln zur Folge. Im Winter 1943/44 tauchte eine verräterische Terroristenorganisation »Schwarze Hand« auf, die über 20 Aktivisten und Mitglieder der Befreiungsfront heimtückisch ermordete. Erst im Jahr 1944 waren die Organisationen der KP, der Befreiungsfront, der Arbeitereinheit, des SKOJ (des Bundes der kommunistischen Jugend Jugoslawiens), des Bundes der slowenischen Jugend, des Frauenbundes gegen den Faschismus so zahlreich geworden, daß sie von der Besatzungsmacht nicht mehr zerstört werden konnten. Diese Organisationen haben allein oder mit Hilfe kleinerer Partisaneneinheiten unzählige Sabotageakte auf Eisenbahnstrecken und in der Eisenhütte ausgeführt, die Kämpfer der Prešeren-Brigade bei der Befreiung von fremden Zwangsarbeitern aus dem Arbeitslager in Jesenice unterstützt und nur im September 1944 den Partisaneneinheiten über 600 Kämpfer zugeschießt. Damals war die Zahl der deutschen Besatzungstruppe auf 883 Mann angewachsen, und es wurden alle Stadtausgänge bewacht. Im März und April 1945 wurde die Eisenbahnkreuzung von Flugzeugen der Verbündeten bombardiert und dabei die umstehenden Häuser zerstört. Während der letzten Operationen für die Befreiung Jugoslawiens haben die Mitglieder der Arbeitereinigung die Eisenhütte vor der Zerstörung durch den abziehenden Feind bewahrt, viele Eisenarbeiter haben sich Partisaneneinheiten angeschlossen und haben an den Kämpfer für die Befreiung von Jesenice am 11. Mai 1945 und an der Gefangennahme von 4800 feindlichen Soldaten teilgenommen.

Von insgesamt 4922 Eisenarbeitern, die vor dem Krieg in Jesenice berufstätig waren, haben sich bis zur Stilllegung der Hütte am 16. April 1945 2797 Arbeiter den Partisaneneinheiten angeschlossen, davon 231 schon vor Ende 1941, viele von ihnen wurden von der Besatzungsmacht ausgesiedelt, als Geiseln erschossen oder in Lager verschickt.

Tone Ferenc

NEKAJ ZNAČILNOSTI
NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA NA GORENJSKEM

Referat na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Kranjska gora—Jesenice, 29. sept. — 2. okt. 1976

Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda je bil po svojem temeljnem namenu osvoboditi in združiti vse Slovence ter jim izbojevati socialni napredek ter tudi po sili, ki ga je organizirala in vodila, vsekakor enovit na vsem slovenskem narodnem ozemlju. Kot tak je bil tudi sestavni del narodnoosvobodilnega boja jugoslovanskih narodov.

Zaradi različnih pogojev, v katerih se je narodnoosvobodilni boj v posameznih slovenskih pokrajinah začel in razvijal, je dobil tudi svoje značilnosti in posebnosti. Pri značilnostih (karakteristikah) mislim na tiste prvine, ki posebej izstopajo glede na celotni razvoj narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, in pri posebnostih (specifičnostih) na tisto, s čemer se je narodnoosvobodilni boj v neki pokrajini vidneje razlikoval od narodnoosvobodilnega boja v drugih pokrajinah. Seveda so si meje med obema oznakama zelo blizu in včasih skoraj zabrisane. Menim, da smo v glavnem že presegli tisto stopnjo zgodovinopisja narodnoosvobodilnega boja, ko smo še govorili o zaostajanju neke pokrajine za drugo, tako kot da bi bil narodnoosvobodilni boj neka tekma, v kateri vsi startajo pod enakimi pogoji. Treba je predvsem razčleniti razmere in ugotoviti, ali je subjektivni dejavnik izrabil vse možnosti za organiziranje in razvijanje narodnoosvobodilnega boja ali ne.

Za to poročilo sem skušal iz do sedaj šele deloma preučenega in znanega razvoja narodnoosvobodilnega boja v Gorenjski izluščiti nekaj prvin, ki posebej izstopajo glede na celoten razvoj narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji. Ker sem do sedaj v narodnoosvobodilnem boju v Gorenjski preučeval bolj razmerje med slovenskim narodom in njegovim osvobodilnim bojem na eni ter nemškimi okupatorjem na drugi strani, bom seveda v predavanju prikazal le nekaj značilnosti.

Ena izmed temeljnih značilnosti narodnoosvobodilnega boja v Gorenjski sta njegova moč in širina v prvem obdobju, tj. od druge polovice julija 1941, do druge polovice januarja 1942. Pri oboroženem boju gre zlasti za tri vrhove, in to oboroženo vstajo poleti 1941, množično vstajo sredi decembra 1941 in dražgoško bitko januarja 1942. Vsi trije vrhovi so zelo zaostрили razmere v pokrajini in imeli velik odmev in posledice ne samo za to pokrajino, temveč tudi širše.

Organizator vstaje v Gorenjski, tj. Komunistična partija Slovenije, je imel zlasti v delavskih središčih v Gorenjski tak vpliv, da je mogel še pred začetkom vstaje ustanoviti nekaj ilegalnih skupin, okoli katerih so nato na-

stale prve partizanske čete. Sedaj je že natančno ugotovljeno, v kakšnih valovih so prebivalci Gorenjske leta 1941 odhajali v partizanske enote, kakšna je bila njihova socialna in politična pripadnost ob zlomu stare Jugoslavije itd.¹ To so bili predvsem delavci in komunisti (člani KPS in SKOJ), med drugimi pa je bilo največ takih, ki pred vojno niso bili politično opredeljeni. Če pogledamo, v katerih krajših obdobjih razvoja oboroženega boja v Gorenjski do srede decembra 1941 jih je prišlo večje število, vidimo, da je to bilo med 22. junijem in 26. julijem 1941, tj. v času neposrednih priprav na vstajo (138), in med 26. julijem in 5. avgustom 1941, tj. v času same vstaje (199). Glede na socialno poreklo prvih partizanskih borcev in njihovo politično prepričanje, bi verjetno smeli trditi, da je bil osnovni motiv za njihov odhod v partizane volja bojevati se proti okupatorju za cilje Osvobodilne fronte slovenskega naroda, v katero je bil velik del njih vključen še pred odhodom v partizane. Res je, da je nemški okupator ravno tik pred vstajo zelo zaostрил razmere zaradi množičnega izganjanja Slovencev in so se nekateri z odhodom v partizane hoteli izogniti izgonu. Verjetno je bilo teh manj, ker je nemški okupator takrat izganjal predvsem izobraženstvo in pripadnike višjih socialnih slojev. Na drugi strani pa vemo iz slovenske Štajerske, kjer je nemški okupator izganjal vse za izgon predvidene skupine ljudi, da se je zelo malo ljudi izognilo izgonu z odhodom v partizane.² O tem ne govorim kot o nekem akademskem vprašanju, temveč zato, ker se včasih na podlagi kakšnega okupatorjevega dokumenta precenjuje izganjanje Slovencev kot motiv za odhajanje prebivalcev Gorenjske v partizane že v prvem obdobju vstaje. Drži pa, da je okupatorjev namen, da ob napadu Nemčije na Sovjetsko Zvezo zapre vse komuniste in njihove somišljenike, pospešil njihov odhod v ilegalo in partizane. Večina prvih partizanov je bila prepričana, da bo vojna kratkotrajna, saj bo Rdeča armada zavrnila nemški napad in sama kmalu prodrla v nemški rajh, da bodo sovjetska letala kmalu odvrgla orožje, strelivo in opremo za slovenske partizane itd., kar se je seveda izkazalo kot utvara. Ni tako malo okupatorjevih poročil, ki pričajo, da je bilo takrat takšno razpoloženje pri velikem delu slovenskega naroda, zlasti v Ljubljani in med delavstvom.³

Komunistična partija Slovenije je uspela, da je na Gorenjskem v omenjenem obdobju odšlo v partizane toliko ljudi, da je bilo mogoče ustanoviti deset čet in jih povezati v tri partizanske bataljone.⁴ Gorenjska je torej v prvem obdobju vstaje dala skoraj toliko partizanskih čet, kot vsa ostala Slovenija

¹ Ivan Križnar: Socialna in politična pripadnost borcev partizanskih enot na Gorenjskem in Štajerskem v letu 1941. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VII/1966, št. 1—2, str. 315—336 (navajam: Križnar, Socialna in politična pripadnost).

² Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945. Maribor 1968, str. 368 (dalje: Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika).

³ Tone Ferenc: Okupatorjev dokument o 22. juliju 1941. Borec, XXIII/1971, št. 6/7, str. 428. Glej tudi Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 1, dok. 91 in 95 — navodilo poveljstva XI. arm. zbora 1. 7. 1941 in poročilo poveljstva kraljevih karabinerjev XI. arm. zbora 7. 7. 1941 (dalje: Zbornik NOV). Arhiv Republiškega sekretariata za notranje zadeve SRS, 103 — 5/ZA, inv. 173, str. 235 in 244, poročili komandanta varnostne policije in varnostne službe za Gorenjsko 26. 6. in 1. 7. 1941.

⁴ Ivan Križnar: Vstaja in začetki NOB na Gorenjskem. Borec, XXIII/1971, št. 6/7, str. 410—420. Isti: Cankarjev ali Gorenjski bataljon do decembrske vstaje. Borec, XXIII/1971, št. 10, str. 597—612. Dr. Miro Stiplovšek — Ivan Vidali: Vstaja v Kamniku in okolici. Borec, XXIII/1971, št. 6/7, str. 421—425. Tone Ferenc: Okupatorjevi dokumenti o hajki na Gorenjskem 8. in 9. avgusta 1941, Borec XXIII/1971, št. 10, str. 613—619.

V Gorenjskem ali Cankarjevem bataljonu sta bili Jelovška in Jeseniška četa, v Kranjskem ali Storžičkem bataljonu sta bili Tržiška in II. kranjska četa, v Kamniškem bataljonu so bile Rašiška, Kamniška, Mengesko-moravska in Radomeljska četa; ustanovili so tudi I. kranjsko in tržiško-kranjsko četo.

skupaj,⁵ in so organizatorji vstaje v Gorenjski skoraj uresničili načrt, da na območju vsakega okrožnega komiteja KPS oziroma vojaškega revolucionarnega komiteja, kot so takrat imenovali partijska akcijska vodstva za pripravo vstaje, ustanovijo partizanski bataljon. Te partizanske enote so izvedle mnogo oboroženih akcij na sovražnikovo živo silo, njegove prometne naprave in sredstva ter na druge zanj pomembne objekte ter povzročile takšne razmere, ki jih sovražnik ni mogel dolgo prenašati. Značilno je, da sta oba nasprotnika imela avgusta in septembra 1941 Gorenjsko za najbolj nemirno pokrajino v Sloveniji. Edvard Kardelj je v svojem članku »V partizane«, objavljenem septembra 1941 v »Delu«, pisal, da so se partizanske akcije »vse do zadnjih dni omejevale v glavnem na tisti del Slovenije, ki je pod nemško okupacijo« in je »okrepitev partizanske akcije na teritoriju okupiranem po Italijanih« postavil kot drugo nalogo osvobodilnih sil slovenskega naroda; prva naloga je seveda bila »mobilizacija tisočev novih partizanskih bojevnikov takoj in brez odlašanja«. Iz okupatorjevih virov vemo, da odpor sam okupatorjev ni iznenadil. Urad gestapa v Kranju je npr. nekaj dni po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo predvideval, »da bodo komunistični krogi poskušali sedanje razmere v povečani meri izkoristiti za razkrojevalno delo v navadni obliki kot je trošenje letakov, ustna propaganda, napisne akcije itd.«⁶ Predvideval je torej takšne oblike odpora, kot so bile v drugih zasedenih pokrajinah v Evropi in ne oborožene vstaje. Že kmalu pa sta okupatorje osupnila moč in širina odpora ter dejstvo, da množice sledijo komunistom. To osuplost nam zelo lepo prikaže brzojavka, ki pravi, da je šef civilne uprave za Gorenjsko v začetku avgusta 1941 prosil vojaške oblasti »za enote, ki naj bi takoj odšle v akcijo in vzpostavile red in varnost na tem območju«. Ker bi uporaba vojaških sil škodila ugledu nemške policije, zavezane za vzdrževanje reda in mira v nemškem rajhu in tudi v zasedenih pokrajinah, je višji vodja SS in policije v XVIII. vojnem okrožju generalmajor policije Schell spraševal podrejenega poveljnika redarstvene policije za Gorenjsko in Štajersko, »ali policija resnično ni več gospodar položaja ali pa ni več zmožna zagotoviti varnosti« ter sklepal: »Takšne razmere bi bile v tretjem rajhu edinstvene.«⁷ Glede na to, kakšno moč in širino je dobil odpor v Gorenjski in da ga niso mogli zadušiti niti z najbolj krutimi ukrepi kot sta streljanje talcev in požiganje vasi, niti s podvojitvijo ali celo potrojitvijo svojih oboroženih sil za zasledovanje in uničevanje partizanov,⁸ so bile razmere v Gorenjski res edinstvene.

Nov vrh v narodnoosvobodilnem boju v Gorenjski pomeni množična vstaja sredi decembra 1941. O njej smo precej pisali in tudi govorili na našem zborovanju v Škofji Loki. Za množično vstajo, ki jo je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji pripravilo po smernicah vrhovnega štaba NOV in POJ in CK KP J o ustanavljanju osvobojenih ozemelj (glej o tem tudi Karde-

⁵ V drugih predelih Slovenije so tisti čas ustanovili Pohorsko, Celjsko, Savinjsko, Revirsko, Molniško, Mokrško, Stiško, Ribniško, Borovniško in Primorsko četo ter nekaj partizanskih skupin, ki so se pozneje razvile v čete. Obširneje o ustanavljanju partizanskih čet na Slovenskem v letu 1941 glej v monografiji Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945. Ljubljana 1976, str. 99–164.

⁶ Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (dalje: Arhiv IZDG), nereg. gradivo, okrožnica urada tajne državne policije Kranj 30. 6. 1941.

⁷ National Archives Washington (dalje: NAW), mikrofilm T-175, navitek 10, brzojavka višjega vodje SS in policije Alpenland 4. 8. 1941.

⁸ Prve talce v Gorenjski je okupator ustrelil 1. avgusta 1941, prvo vas (Rašico) je požgal 20. 9. 1941; avgusta in septembra 1941 je pripeljal v Gorenjsko tri policijske bataljone, od katerih so dva (93. in 323.) združili v Endlerjev policijski polk (do tedaj je imel okupator v Gorenjski le en policijski bataljon), pripeljali pa so tudi nekaj bataljonov vojske, t. i. deželne strelce, predvsem za zavarovanje gospodarskih in prometnih naprav.

ljevo pismo iz Užica z dne 17. 10. 1941),⁹ ni naključno izbralo Gorenjske. Poleg Ljubljane je bila takrat ta pokrajina tista, v kateri je bila Osvobodilna fronta najbolj zasidrana (več kot sto terenskih odborov OF)¹⁰ in še ni utrpela nobene večjega sovražnikovega vdora v organizacijo ter je celo pripravila takšne množične manifestacije kot v Ljubljani, seveda v manjšem obsegu,¹¹ partizanstvo je bilo razmeroma najmanj prizadeto, razen na levem bregu Save itd.¹² Če je kje v Sloveniji vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja tisti čas moglo pripraviti množično vstajo, jo je lahko samo v Gorenjski. To, da je bila ta pokrajina interesno območje nemškega rajha, da jo je nemški okupator že nameraval priključiti nemškemu rajhu, da ima posebno geopolitično lego in industrijo itd., je bil pri vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani samo razlog več, da jo pripravi prav tam in ne drugje. V nobeni drugi slovenski pokrajini niso bile razmere za narodnoosvobodilno gibanje tako ugodne, da bi lahko računalo na množično vstajo. Ko je vodstvo pripravljalo vstajo in ko se je ta začela, je bil zanjo tudi ugoden politični trenutek (ne pa seveda tudi vremenske razmere): izganjanje Slovencev iz posavskega pasu, ki se je v trboveljskem okrožju približalo Gorenjski, je vznemirilo tudi prebivalce Gorenjske, kot jih je vznemirilo izganjanje sorodnikov talcev in partizanov v Gorenjski (Mišače in Blejska Dobrava). Poleg tega je imel nasprotnik v Gorenjski ravno takrat, ko so pripravljali množično vstajo, zaradi bojnega zatišja in odhoda dveh policijskih bataljonov v izselitveno akcijo v slovenski Štajerski in enega policijskega bataljona v nemški rajh razmeroma malo sil (septembra 1941 je imel tam celo 4 policijske bataljone). Tudi mednarodne razmere so se za sile osi poslabšale: Hitlerjeva taktika »bliskovite vojne« se je zlomila pred Moskvo in Rdeča armada je začela svojo prvo ofenzivo, v vojno so stopile tudi Združene države Amerike, s čemer je postala vojna zares svetovna in prebivalstvo, ki se rado zateka k podobnostim, je sklepalo, da konec vojne ni več daleč. Velika zmaga Cankarjevega bataljona v Rovtah 12. decembra 1941, ki je glede na nasprotnikove izgube največja zmaga neke partizanske enote nad nemškimi oboroženimi silami v letu 1941 ne samo na slovenskem, temveč verjetno tudi na jugoslovanskem ozemlju, je bila najustrežnejši moralni vzgon za bližnji začetek vstaje.¹³

Vstaja v Gorenjski sredi decembra 1941, v kateri se je vključilo v partizanske enote 665 novih borcev,¹⁴ je bila prava množična vstaja, kakršne ni bilo nikjer na Slovenskem od leta 1941 do septembra 1943, ko je prišlo do vseljenske vstaje v Slovenskem Primorju in Istri. Celotni sovražnik je moral priznati, da je bila »bliskovita in dobro organizirana«¹⁵ in je ves osupel moral

⁹ Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 361—366.

¹⁰ Poročili CK KPS 5. 12. 1941 in iz druge polovice decembra 1941, Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1, dok. 94 in 1064.

¹¹ V poročilu komandanta orožništva za Gorenjsko z dne 7. 1. 1942 piše: »Ob obletnici proglasitve bivše kraljevine Jugoslavije so v mnogih krajih južne Koroške raztrosili letake politične vsebine. V štirih primerih so razobesili tudi zastave.« (Zbornik NOV, VI/2, dok. 130.) Komandant orožništva za Gorenjsko je o akciji 3. januarja 1942 poročal 31. 1. 1942 tole: »Za 3. t. m. je sovražnik izdal parolo, naj ljudje v spomin na padle partizane med 19. in 20. uro ne hodijo v javne lokale in na ceste. Po te paroli so se ravnali zlasti prebivalci Kranja in Skofje Loke.« (Zbornik NOV, VI/2, dok. 137.) Obširneje o prvodecembrski in tretjejanuarski akciji OF glej: Dare Jeršek: Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte v letih 1941—1942. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, II/1961, št. 1—2, str. 224—225 in 230.

¹² Cankarjev bataljon na desnem bregu Save je bil novembra in začetek decembra 1941 edini partizanski bataljon v Sloveniji sploh. Na levem bregu Save v Gorenjski tedaj sploh ni bilo nobene partizanske enote, ostanek Kamniškega bataljona se je priključil Cankarjevemu bataljonu, Kokrška četa je nastala po 10. 12. 1941, II. štajerski bataljon južno od Litije pa 14. decembra 1941.

¹³ Tone Ferenc: Množična vstaja v Gorenjski decembra 1941. Borec, XXIII/1971, št. 12, str. 741—751 (dalje: Ferenc, Množična vstaja).

¹⁴ Križnar: Socialna in politična pripadnost, str. 325.

¹⁵ Poročilo komandanta orožništva za Gorenjsko 22. 12. 1941. Zbornik NOV, VI/1, dok. 213.

izprazniti kar 23 orožniških postaj,¹⁶ česar mu potlej v takem obsegu ni bilo treba storiti vse do konca vojne. Vendar je vstaja trajala le malo časa, ker je sovražnik uspel hitro pritiskniti na partizanske enote, ki iz raznih razlogov niso bile kos nasprotniku. Ta je zaradi začasne prekinitve izganjanja Slovencev v slovenski Štajerski in reakcije na velik udarec, ki ga je utrpel v Rovtah, že poslal močne okrepitve v Gorenjsko. Pomanjkanje načrtov partizanskih štabov za trajnejše vojskovanje, zlasti še v neugodnih vremenskih razmerah, njihova premajhna pozornost za vprašanja oborožitve, prehrane, nastanišč itd., precenjevanje nerazporejenosti nemških vojakov, zlasti Luksemburžanov itd., so razlogi, zakaj se narodnoosvobodilnemu gibanju ni posrečilo obdržati večjega števila partizanov in zmanjšati razmeroma velikega osipa. Sodim, da je to največji primanjkljaj množične vstaje in ne izguba komaj nastajajočega svobodnega ozemlja. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja je moralo pričakovati, da bo sovražnik slej ko prej uničil osvobojeno ozemlje, ker ga na tako pomembnem ozemlju ni mogel prenesti. Izkušnje iz druge svetovne vojne učijo, da zlasti nemški okupator ni pustil nastanka osvobojenega ozemlja ali pa je le-tega kmalu uničil, če je ogrožalo njegove življenjske interese. To je bila sicer prva tovrstna izkušnja v Sloveniji, je pa bila vsaj ena nekoliko prej v Jugoslaviji, in to v jugozahodni Srbiji — Užiška republika. Kljub nekaterim pomanjkljivostim, je bila množična vstaja v Gorenjski decembra 1941 zelo pomemben dogodek in ga lahko prištevamo med značilnosti NOB v tej pokrajini. Ostala je v zavesti narodnoosvobodilnega gibanja in tudi okupatorja kot eden najpomembnejših dogodkov v vsem času vojne.¹⁷

Pri ocenjevanju množične vstaje v Gorenjski sredi decembra 1941 so nekateri napačno menili, da je bila že takrat, ko se je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja odločalo, da jo pripravi oziroma da si narodnoosvobodilno gibanje izbojuje osvobojeno ozemlje, dilema, ali je to boljše storiti v Gorenjski ali v Dolenjski in Notranjski oziroma natančneje na Kočevskem. Sodim, da novembra 1941 še ni moglo biti te dileme, saj takrat razmere tam še niso bile zrele za takšno akcijo. Iz natančnejše razčlenbe virov je tudi mogoče ugotoviti, da je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja imelo za množično vstajo v Gorenjski sredi decembra 1941 en načrt,¹⁸ za spomladansko vstajo 1942, katere težišče naj bi bilo tudi v Gorenjski, pa drugega, in to precej zahtevnejšega. Ob pripravi drugega načrta v drugi polovici marca in začetku aprila 1942 so bile res razprave in stališča, ki so zagovarjala nastanek osvobojenega ozemlja v Ljubljanski pokrajini, vendar ta stališča niso zmagala.¹⁹ Kaže, da je bil odločilnejši politični motiv — dvigniti spomladansko vstajo in ustvariti osvobojeno ozemlje tam, kjer je proletariat, vendar so izkušnje pokazale, da je bil ta načrt nestvaren.

Tretji vrh v narodnoosvobodilnem boju v Gorenjski pomeni boj Cankarjevega bataljona v Dražgošah, o katerem so tudi napisane že knjige. Za ta boj je na eni strani značilna velika, v prvem letu narodnoosvobodilnega boja največja koncentracija nasprotnikovih sil na nemškem zasedbenem območju

¹⁶ Najprej so ugotovili, da je okupator izpraznil 9 orožniških postaj v radovljiškem okrožju (glej: Zbornik NOV, VI/1, dok. 207), nato sem ugotovil, da jih je ukinil tudi 9 v kranjskem okrožju (glej: gradivo v fondu orožniškega okrožja Kranj v Gorenjskem muzeju Kranj), 1. Križnar pa je ugotovil, da jih je tisti čas ukinil še 5 v kamniškem okrožju (I. Križnar, ustni vir).

¹⁷ Ferenc: Množična vstaja, str. 752–760.

¹⁸ Poročilo CK KPS 5. 12. 1941. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 1, dok. 94.

¹⁹ Poročilo Edvarda Kardelja Josipu Brožu-Titu 29. 3. in 5. 4. 1942. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 1, dok. 151. Arhiv CK ZKS, stenografski zapisnik razgovora dr. Aleša Beblerja s podpolk. J. Vujoševićem in maj. Z. Klanjščkom 26. 10. 1951 (Ferenc: Množična vstaja, str. 747).

(okoli 10 bataljonov policije, oddelkov SS in vojske) z najrazličnejšim težkim orožjem (minometi, topovi, tanki, letalo) in na drugi žilav odpor nekajkrat manjše toda moralno vzvišene partizanske enote, ki je trajal cele tri dni in se končal z razmeroma majhnimi izgubami in organiziranim umikom partizanske enote. Sovražnikove izgube še sicer niso natančneje ugotovljene (manjkajo še za en policijski bataljon), vendar so tudi v primeru, če bi držal podatek o 50 mrtvih, skoraj petkrat večje od partizanskih (9 mrtvih)²⁰ Verjetno bi dražgoško bitko že samo zaradi sovražnikove izgube lahko prištevali med največje boje na nemškem zasedbenem ozemlju v Jugoslaviji do tistega časa; morda ga prekaša le boj na Kadinjači pri Užicu novembra 1941.

Druga velika značilnost narodnoosvobodilnega boja v Gorenjski je ta, da je ta nemškemu okupatorju podiral načrte drugega za drugim in je nemški okupator doživel toliko neuspehov v zasedbeni politiki kot v redkokateri zasedbeni pokrajini.²¹

Prvi okupatorjev ukrep, ki ga je narodnoosvobodilni boj v Gorenjski onemogočil, je bilo množično izganjanje Slovencev kot ena temeljnih sestavin nacistične raznarodovalne politike v zasedenih slovenskih pokrajinah. Kako pomemben je bil ta ukrep za okupatorja, priča že samo po sebi veliko število za izgon predvidenih Slovencev (od 220 do 260 tisoč) ali tretjina pod nemško zasedbo živčih ljudi, rok, v katerem so ga nameravali uresničiti (5 mesecev) in odločnost, s katero so se ga lotili tedaj, ko so v drugih evropskih pokrajinah zaradi vojnih razmer množično izganjanje nenemškega prebivalstva že odložili za čas po vojni. Treba je poudariti, da ni bil glavni okupatorjev namen samo odstraniti politične nasprotnike, temveč — in zato je šlo pri večjem delu množičnega izganjanja — dobiti prostor za naselitev nemških ljudi, ki naj bi bili osnova za ponemčevanje tistega dela Slovencev, ki naj bi še (vsaj za nekaj časa) ostal doma. Ta del Slovencev, ki bi ostal, bi bil zelo zelo majhen. Ker okupatorjevi viri o načrtih za izganjanje Slovencev navajajo podatke o Gorenjski in Štajerski skupaj in ker so že kmalu začeli spreminjati načrte (tako so že v drugi polovici maja 1941 predlagali, naj bi izgon nekaterih skupin ljudi iz Gorenjske odložili do konca vojne), nismo natančneje poučeni o tem, kakšen del izgnancev naj bi po prvotnih zamislih odpadel na Gorenjsko. Vodja blejske podružnice državnega propagandnega urada za Koroško Lothar Weber je v nekem svojem pismu iz junija 1941 navedel podatek od 80 do 100 tisoč ljudi, vendar se nam najbolj pošastno splošni namen odkrije iz neke izjave drugega šefa civilne uprave za Gorenjsko dr. Friedricha Rainerja, da bodo po vojni »razrahljali«²² gostoto prebivalstva v Gorenjski, tako da bo tam živelo samo 120 tisoč ljudi, od katerih jih mora biti 80 tisoč Nemcev. Če upoštevamo, da je tam živelo okrog 180 tisoč Slovencev, pomeni, da bi jih po vojni izgnali okrog 140 tisoč.

Narodnoosvobodilni boj v Gorenjski je učinkoval na množično izganjanje Slovencev ne samo v Gorenjski, temveč tudi v slovenski Štajerski in še širše. Najprej je moral nemški okupator zaradi odhoda policijskih sil v Gorenjsko avgusta 1941 za štirinajst dni prekiniti izganjanje Slovencev v slovenski Šta-

²⁰ Tone Ferenc: Narodnoosvobodilni boj v Gorenjski (decembra 1941 in) januarja 1942. TV 15, 28. 5.—1. 10. 1968. Ivan Jan: Cankarjev bataljon in dražgoška bitka. Ljubljana 1974, str. 163—242 (dalje: Jan, Cankarjev bataljon). Do sedaj smo ugotovili 26 imen nemških policistov, ki so padli v Dražgošah in so jih nato pokopali na kranjskem vojaškem pokopališču.

²¹ Več o tem v Sloveniji glej v članku Osvobodilni boj slovenskega naroda in okupator. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 57—70.

jerski in je ta prekinitev neugodno učinkovala na celotni potek množičnega izganjanja Slovencev. Nato pa je Himmler 25. avgusta 1941 ukazal, naj izgon tistega dela Slovencev z Gorenjskega, ki so ga po že zmanjšanih načrtih še nameravali izgnati v letu 1941, odložijo za čas po vojni.²²

Kot rečeno, je bil z množičnim izganjanjem Slovencev povezan drugi okupatorjev raznarodovalni ukrep, t. j. množično naseljevanje Nemcev na slovenski zemlji. V temelju je ta ukrep onemogočilo že zmanjšanje množičnega izganjanja Slovencev. Vendar je nemški okupator, zainteresiran za ustvaritev nekega ponemčevalnega jedra v Gorenjski, nameraval ustvariti tri kolonizacijske otoke, in to v vsakem okrožju enega. Nemške koloniste naj bi naselili na posestvih izgnanih sorodnikov ubitih talcev in partizanov. Nekaj ravno proti temu ukrepu usmerjenih partizanskih akcij v prvih mesecih leta 1943 je razbilo že prvo nemško kolonijo v Gorjah pri Bledu, nakar drugih dveh niso niti poskušali ustvariti.²³

Tudi tretji okupatorjev ukrep pri uničevanju slovenskega naroda kot etnične enote, tj. ponemčevanje slovenskega življa, je s širjenjem narodnoosvobodilnega boja zadevalo ob vse večje ovire. Okupator sam je sredi leta 1943 priznaval, da le malo ljudi v Gorenjski govori nemški in da zelo upada število jezikovnih tečajev in njihovih obiskovalcev. Na območju, kjer je bil narodnoosvobodilni boj še zlasti močan, se je pod udarci partizanskih enot in aktivistov OF nenehno zmanjševalo število nemških šol, otroških vrtcev in drugih raznarodovalnih ustanov. Najznačilnejši je primer v kamniškem okrožju, kjer je bilo jeseni 1943 od 61 osnovnih šol odprtih le še 19 in še te so osredotočili v 9 večjih in varnejših krajih.²⁴

Poleg raznarodovanja je bil aneksionizem druga najpomembnejša značilnost nemške zasedbene politike v Gorenjski. Dr. Metod Mikuž je že pred 25 leti postavil vprašanje, ali je narodnoosvobodilni boj preprečil priključitev Gorenjske in slovenske Štajerske k nemškemu rajhu ter nanj odgovoril pritrdilno. Pred nedavnim najdeni dokumenti v fondu državne pisarne nemškega rajha in notranjega ministrstva, posebno še dve Bormanovi pismi, potrjujejo te osnovne ugotovitve, omogočajo pa tudi pravičen odgovor na vprašanje, zakaj so priključitev odložili s 1. oktobra na 1. november in nato še s 1. novembra na 1. januar 1942 ter tudi navajajo neposredni povod za tretjo in dokončno odložitve priključitve. Temeljni razlog za prvi dve odložitvi je bilo Bormannovo nasprotovnanje priključitvi prej, kot bi v Koroški umestili novega gauleiterja NSDAP in državnega namestnika, ki so ga takrat že iskali oziroma našli. In ko so ustoličili dr. Friedricha Rainerja, je ta menil, da naj bo priključitev 1. januarja 1942. vendar se je dr. Rainer 12. decembra 1941 zvečer odločil drugače in prosil Martina Bormanna, naj posreduje, da se priključitev ponovno odloži, in to pot kar za šest mesecev, češ da je ugotovil, da so razmere v Gorenjski nejasne. Sodim, da je bila zmaga Cankarjevega bataljona v Rovtah dne 12. decembra 1941 tisti razlog, ki je dr. Rainerja prepričala, da Gorenjska ni zrela za priključitev. Množična vstaja in narodnoosvobodilni boj v Gorenjski v drugi polovici decembra 1941 ter dražgoška bitka so nato Rainerjev sklep samo še potrjevali. Bormannu in šefu državne pisarne dr. Heinrichu Lammersu tako ni bilo težko prepričati Hitlerja o nujnosti odložitve

²² Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika, str. 174–416.

²³ Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika, str. 686–701.

²⁴ Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika, str. 796–797.

priključitve; dr. Lammers je imel z njim razgovor okrog 16. januarja, nato pa še 22. januarja dr. Rainer. Naj pripomnim, da ves ta čas za priključitev slovenske Štajerske ni bilo nobenih pomislekov; priključitev te pokrajine so odlagali zato, ker so nameravali na vsak način obe pokrajini priključiti k nemškemu rajhu hkrati. Ko pa se je ravno iztekal šesti mesec in bi morali ponovno sklepati o »zrelosti« Gorenjske za priključitev, je junija 1942 prišlo do nove zaostritve razmer in do Hitlerjevega ter Himmlerjevega sklepa, da s še hujšim nasiljem in z večjimi operacijami, ki so jih krstili za »Enzian«, zadušijo narodnoosvobodilno gibanje na Gorenjskem in tudi v slovenski Štajerski. Ne vemo za noben podatek, da bi nacisti na Bledu, v Celovcu ali Berlinu po 22. januarju 1942 še kdaj razpravljali o priključitvi Gorenjske nemškemu rajhu.²⁵

Narodnoosvobodilni boj na Gorenjskem je nemškemu okupatorju onemogočil celo vrsto poskusov, da bi slovensko prebivalstvo neposredno ali posredno uporabil za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Če je nemški okupator v slovenski Štajerski uspel do kraja vzpostaviti polvojaško formacijo vermanšaft in je nato del njenih pripadnikov ves čas uporabljal za aktivno bojevanje proti narodnoosvobodilni vojski, se mu na Gorenjskem ni posrečilo ne eno ne drugo. Še prej kot je okupator mogel do kraja vzpostaviti to formacijo, je zaradi partizanskih akcij in prezira, ki ga je večina prebivalstva kazala do tistih, ki so prostovoljno sodelovali v njej, moral ukinjati posamezne enote, prenehati z urjenjem njenih pripadnikov itd., saj ponekod moški tudi pod grožnjo niso hoteli k vaju. Ravno za radovljiško okrožje so poročali, da sodeluje le še okrog 25 odstotkov pripadnikov in da je velik del njih naklonjen narodnoosvobodilnemu gibanju. V zaostrenih razmerah poleti 1942 so to formacijo na Gorenjskem zaradi njene nezanesljivosti popolnoma ukinili. O nezaupanju zvemo tudi iz Himmlerjevega ukaza Rösenerju 27. junija 1942, ki se glasi: »V vseh primerih, v katerih so pripadniki vermanšafta odpovedali in niso v redu opravljali svoje službe, temveč so celo zagrešili izdajstvo, je treba poklicati na odgovornost družino, moške je treba postreliti, ženske poslati v koncentracijsko taborišče, imetje pa zapleniti.« V na novo vzpostavljeni SA, ki je imela na vsem Gorenjskem le okrog 1200 pripadnikov in je v glavnem le životarila, so vključili predvsem Nemce in nekaj redkih Slovencev. Tudi po t. i. pomiritvi dežele jeseni 1942 okupatorju ni uspel poskus, da bi v t. i. deželni straži, ki naj bi bila nekakšna okrepitev orožniških postaj v nočnem času, pritegnil moške v boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju. »Poskus z deželno stražo se je že v kratkem času pokazal kot popoln polom. Zaradi prestiža smo se odrekli takojšnji ustavitvi službe deželne straže,« je poročal poveljnik redarstvene policije za alpske dežele junija 1943, dva meseca po ukinitvi te službe. Eden izmed tehtnih razlogov za ukinitve omenjenih formacij je bil ta, da so pomenile kanal, po katerem so partizani dobivali okupatorjevo orožje. Edina kolaboracionistična formacija, ki se je obdržala dalj časa, je bilo gorenjsko domobranstvo (Oberkrainer Selbstschutz), ki so ga ustanovili leta 1944 pod neposrednim vodstvom gestapa in vplivom slovenskih

²⁵ Metod Mikuž: Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu? Zgodovinski časopis, VI–VII/1952–1953 (Kosov zbornik), str. 753–767. Hubert Schara: K osvetlitvi nekaterih vprašanj o nacistični okupacijski politiki na zasedenih področjih Štajerske in Gorenjske. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XI–XII/1971–1972, št. 1–2, str. 239–265. Tone Ferenc: Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XIV/1974, str. 157–201.

kvislingov in kontrarevolucionarjev iz Ljubljane. Z razčlenitvijo sestave moštva posameznih postojank (vseh postojank je bilo okrog 17 in v njih okrog 2000 domobrancev) bo treba ugotoviti, odkod se je moštvo rekrutiralo, z razčlenbo delovanja pa, kakšna je bila njegova bojna vrednost oziroma njegovi uspehi pri zatiranju narodnoosvobodilnega gibanja na terenu. Predno bi sklenili, da vzpostavitev gorenjskega domobranstva pomeni nek uspeh za okupatorja, bi morali ugotoviti, kakšni so bili tovrstni načrti okupatorjev in slovenske kontrarevolucije.²⁶ Če bi npr. primorsko domobranstvo sodili samo po številu 2000 pripadnikov, bi lahko npr. njegovo vzpostavitev šteli med okupatorjeve uspehe, če pa vemo tudi to, da je imel okupator namen v to formacijo spraviti okrog 20.000 primorskih Slovencev, je to seveda zanj velik neuspeh. Zanimiv je vir iz kontrarevolucionarnega tabora v Ljubljani z dne 28. aprila 1944, ki o domobranstvu v Gorenjski pravi takole: »Domobranstvo na Gorenjskem se zaradi strašne oblatenosti strašno (verjetno: strašno slabo — op. T. F.) razvija. Temu je vzrok tudi to, da so se postavili na vodilna domobranska mesta ljudje, ki so 1941. leta prvi paktirali z Nemci in jim celo pomagali pri preseljevanju. Sicer so ti ljudje danes odločni protikomunisti, vendar jim je njihovo zadržanje vzelo ves ugled.«²⁷

Namesto v okupatorjeve oborožene oddelke ali celo v njegovo vojsko se je prebivalstvo Gorenjske vse množičneje vključevalo v narodnoosvobodilno vojsko. Vojaški obvezniki so se odtegovali že prvim okupatorjevim mobilizacijskim akcijam pozimi 1942—1943, spomladi 1943 so pa zlasti na podeželju v večjih skupinah odhajali v partizane namesto v nemško državno delovno službo in vojsko. Mobilizacija v narodnoosvobodilno vojsko, ki je bila še vedno na prostovoljni osnovi in so jo izvedli rajonski komiteji KPS in rajonski odbori OF s pomočjo narodnoosvobodilnih odborov (ti odbori so takrat gorenjska posebnost) in enot narodnoosvobodilne vojske v okrog petih mobilizacijskih valovih, je dala narodnoosvobodilnemu gibanju več kot dva tisoč novih borcev. Nekateri rajoni so do poletja 1943 poslali v partizane že več kot 150 oseb, npr. rajon Selška dolina 292, Medvode 150, Stražišče 184, Bohinj 172 itd. Na okupatorjevi strani sta uspešna mobilizacija v narodnoosvobodilno vojsko in bežanje iz nemške vojske povzročila zaskrbljenost in spodbudila krajevne in pokrajinske dejavnike, da so predlagali nemškemu vrhovnemu vojaškemu poveljstvu in Hitlerju, naj bi odredila, da gorenjskih ljudi ne bi več klicali v nemško vojsko, kar sta ta dva res storila spomladi 1944.²⁸ V začetku leta 1944 je okupator sodil, da je iz Gorenjske v partizanih že okrog 4.000 ljudi in je nek funkcionar takrat menil tole: »V sedanjih razmerah moramo po triletnem delu na Gorenjskem ugotoviti, da so vsi Gorenjci po svojem prepričanju proti nam. ... Če pa si predstavim vrste grobov padlih Nemcev na kranjskem vojaškem pokopališču, ne vidim opravičila za darovane žrtve.«²⁹

Podobne neuspehe kot pri izrabljanju naših ljudi za topovsko hrano je imel nemški okupator v Gorenjski pri ropanju narodnega bogastva. Za okupatorjevo vojno gospodarstvo sta bili v Gorenjski pomembni dve prvini: industrija in les. Skoraj polovica industrijske proizvodnje v Koroški in Gorenjski

²⁶ Tone Ferenc: Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem. Letopis Muzeja narodne osvoboditve, II/1958, str. 143—153.

²⁷ Arhiv IZDG, nereg. gradivo.

²⁸ Tone Ferenc: Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, str. 603—604. Arhiv IZDG, fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, zaslišanje dr. Friedricha Rainerja v ljubljanskih zaporih.

²⁹ Arhiv IZDG, Reichspropagandaamt Kärnten, Zweigstelle Veldes (navajam: RPA Veldes), fasc. 3.

je odpadla na slednjo, je pa bila industrija v Gorenjski, zlasti še tekstilna, sodobneje opremljena kot v Koroški. Zato je razumljivo, da je bil v nemških imperialističnih pretenzijah do Gorenjske, ki so našle svoj izraz v nekaterih spomenicah celovških nacistov iz poletja 1940, prisoten tudi gospodarski interes. Sestavni del neke spomenice o priključitvi večjega dela Kranjske h Koroški je namreč tudi elaborat o gospodarstvu, ki sklepa, da je v Kranjski vrsta industrije, ki je Koroška nima ali pa je ima le malo, bi pa pomenila dopolnitev za njeno gospodarstvo.³⁰ Večino industrijskih podjetij v Gorenjski je okupator vključil v vojno proizvodnjo in je bila zato industrija v Gorenjski še pomembnejša. Maja 1941 je okupator v Gorenjski in Mežiški dolini ugotovil okoli 22.000 v industriji in obrti zaposlenih ljudi ter okrog 11.000 brezposelnih oseb.³¹

Narodnoosvobodilno gibanje si je prizadevalo, da na vse možne načine onemogoča okupatorjevo proizvodnjo in ropanje narodnega bogastva. Partizanske enote so že od začetka napadale industrijske naprave v Gorenjski, med njimi so bili tudi objekti Kranjske industrijske družbe. Okupator jih je moral ustrezno zavarovati, najprej z obratno stražo (železarno Jesenice z okrog 60 stražarji) in nato še z vojaškimi oddelki, t. i. bataljoni deželnih strelcev in končno še z drugimi enotami.³² Ko je škoda zaradi partizanskih napadov že zelo narastla, je urad pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva na Bledu, ki je upravljal Slovincem zaplenjena podjetja, sredi junija 1943 tožil, da »so razmere v Gorenjski takšne, da ni več zagotovljena varnost velikega dela industrijskih obratov«, kar velja zlasti za obrate, ki so zunaj mest in strnjenih naselij.³³ Do srede leta 1943 je namreč 963 fizičnih in pravnih oseb prijavilo že več kot 3,5 milijona mark škode, ki so jo nato ocenili za okrog 1,4 milijona mark.³⁴ Novi partizanski uspehi in vse večja gmotna škoda je v začetku januarja 1944 v istem uradu rodila nove tožbe, ki so jih slišali celo v Berlinu: »Zavarovanje objektov na Gorenjskem je padlo do nevarnega minimuma. Napadi se množijo. Vse prošnje, posredovanja itd. pri ustanovah, ki so zavezane za varnost, niso prinesle nobenih uspehov ali pa so imele celo negativne rezultate.«³⁵ Po novem napadu na tovarno Stora v Zgornjih Gamelnjah 6. februarja 1944 je imel okupator kar 1,2 milijona mark nove škode, kar je — kot kaže — največja škoda na nekem industrijskem objektu, ki ga je napadla partizanska vojska.³⁶ Ne drži, da policijske in druge enote ne bi hotele varovati industrijskih objektov, temveč je res, da jih niso mogle uspešno zavarovati, ker so se morale neprestano udeleževati hajk, ofenziv in pohodov proti narodnoosvobodilni vojski. Mnogi so mislili, da bi lahko uspešno zavarovali industrijo v Gorenjski le z velikimi vojaškimi ali esesovskimi enotami in je glavni štabni urad državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu marca 1944 prosil Himmlerja, naj bi »v Gorenjsko poslal dele formirajoče se

³⁰ Tone Ferenc: Spomenice o nemških ozemelskih zahtevah v Sloveniji poleti 1940. Zgodovinski časopis, XIX/1975, št. 3—4, str. 219—245.

³¹ Arhiv IZDG, RPA Veldes, fasc. 3.

³² Muzej revolucije Celje, Westnov arhiv KID, fasc. 11, m. 8, poročila o vzpostavitvi obratne straže v Železarni Jesenice poleti in jeseni 1941.

³³ Arhiv IZDG, fond urada pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva na Bledu (navajam: DDV Veldes), Heinischevo pismo dr. F. Reinerju 11. 6. 1943.

³⁴ Bundesarchiv Koblenz, fond Reichsfinanzministerium, R 2/29955 in 29956, pregled vojne škode na Gorenjskem od 14. 4. 1941 do 30. 6. 1943.

³⁵ Arhiv IZDG, DDV Veldes, Kleinmannovo poročilo glav. štab. uradu drž. kom. za utrjevanje nemštva v Berlinu 2. 3. 1944.

³⁶ Prav tam.

divizije oddelkov SS, da bi na ta način zavarovali objekte.³⁷ Toda Himmler ni imel na voljo toliko nastajajočih esesovskih divizij, da bi jih drugo za drugo pošiljal v vse kraje, kjer je narodnoosvobodilno gibanje potisnilo okupatorja v defenzivo. V prvi polovici leta 1944 so lahko poslali v Gorenjsko poleg manjših enot cel policijski polk, šolski polk divizije za posebno uporabo »Brandenburg«, šolski divizion protiletalskega topništva in esesovski odred »Warjag«, kar ni bilo ravno malo.³⁸ Treba je povedati, da v Berlinu niso vedno kazali razumevanja za tožbe in jadikovanja krajevnih ali pokrajinskih dejavnikov glede partizanske nevarnosti za industrijske obrate, zlasti ne v poslednjem obdobju vojne, ko so jih v nekaterih panogah ukinjali, da bi dobili delovno silo za vojsko ali oborožitveno industrijo. Ko je npr. v železarni Jesenice v začetku leta 1944 začelo naraščati število tistih, ki so odšli v partizane (januarja 34, februarja 50) in tudi število partizanskih napadov na njene objekte (zaradi razstrelitve transformatorja v Lescah je tamkajšnji obrat KID stal 10 dni, po ponovni razstrelitvi 25. 3. pa so ga ustavili popolnoma), je vodstvo železarne tožilo: »Pri sedanjih razmerah ne moremo zagotoviti, da bi naši pomembni obrati še dolgo časa obratovali.«³⁹ In ko je vodstvo železarne na nekem sestanku v Gradcu konec februarja 1944 tožilo tudi o partizanski nevarnosti za obratovanje železarne, ga je organizacijski vodja NSDAP reichsleiter dr. Robert Ley zavrnil z besedami: »Vidim, da hočete kapitulirati pred tolpami!« ter ves vznejevoljen nadaljeval, da če bi bil on na Jesenicah, ne bi prišlo do teh stvari, sestavil bi nek oddelek in z njim obračunal s partizani. Vodstvo železarne se je nato nameravalo obrniti na ministra za oborožitev Alberta Speera: »Predvsem bi ga morali opozoriti na to, da mora okrog 60 nemških ljudi ne samo težko delati v oborožitvenem obratu, temveč poleg tega še izmenoma stražiti občinski urad in patroljirati ter da pri pomanjkanju delavcev ne moremo jemati še večjega števila ljudi, da bi jih šolali za obrambno službo proti partizanom. Pri takšnih poskusih imamo tudi zelo slabe izkušnje, ki so se pokazale pri obratnih stražarjih. Pri tem smo mislili, da smo res izbrali najbolj znane in najzanesljivejše ljudi izmed 4.100 delavcev, vendar smo se v mnogih primerih razočarali, kajti nikomur ne moreš videti v srce.«⁴⁰

Tretja pomembnejša značilnost narodnoosvobodilnega boja na Gorenjskem je veliko okupatorjevo nasilje, ki je zlasti v nekaterih obdobjih zavzelo nesluten obseg in nepojmljivo grozovitost. Okupatorjevo nasilje je izviralo že iz samega bistva fašizma in temeljnih smotrov nemške zasedbene politike, uporabljali pa so ga tudi kot maščevalni ukrep in metodo zastraševanja v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Zlasti glede slednjega razlikujemo v Gorenjski štiri obdobja: prvo do poletja 1942, drugo v poletju 1942, tretje od jeseni 1942 do začetka 1944 in četrto do zloma nemškega rajha, vendar ne toliko zaradi posameznih vrst nasilja, ki so bile navzoče skoraj v vseh obdobjih, kolikor zaradi njegovega obsega. Vse vrste nasilja: zapiranje in mučenje ljudi, odganjanje v delovna in koncentracijska taborišča in izgnanstvo, ubijanje talcev, požiganje hiš in vasi itd., so bile namreč navzoče ves čas zatiranja

³⁷ Arhiv IZDG, DDV Veldes, pismo glav. štab. urada drž. kom. za utrjevanje nemštva v Berlinu 29. 3. 1944 pooblaščenca drž. kom. za utrjevanje nemštva na Bledu.

³⁸ Muzej revolucije Celje, Westnov arhiv KID, fasc. 11, m. 8, poročilo SS-Hauptsturmführerja Mengesa 2. 6. 1944.

³⁹ Muzej revolucije Celje, Westnov arhiv KID, fasc. 11, m. 8, poročilo ravnateljstva Železarne Jesenice 14. 2. 1944.

⁴⁰ Muzej revolucije Celje, Westnov arhiv KID, fasc. 11, m. 8, poročilo ravnateljstva Železarne Jesenice 2. 5. 1944.

narodnoosvobodilnega gibanja, vendar jih okupator ni uporabljal ves čas po enakih merilih. Z izjemo množičnega pokola moških v Dražgošah po dražgoški bitki je ubijanje ljudi do poletja 1942 omejeno na partizanske borce in aktiviste OF ter njihove najbolj prizadevne podpornike. Požiganje celih naselij je kot maščevalni ukrep na konkretne partizanske akcije in boje omejeno na dva primera (Rašica in Dražgoše). Poleti 1942, ko je okupator v Gorenjski po Himmlerjevem povelju z dne 25. junija 1942 uvedel neko izredno stanje,⁴¹ se je zelo povečalo število ubitih talcev, saj jih je v treh mesecih pobil več kot v drugih devetih mesecih tistega leta (od 25. 6. do 27. 9. 1942 je ubil kot talce okrog 280 oseb, medtem ko jih je bil v vaseh, ki jih je nato zažgal in zravnal z zemljo, okrog 60 oseb. V omenjenem obdobju je kar enajst vasi doživelo usodo čeških Lidic: požgali so jih, moške postrelili in njihova trupla pometali v ogenj (kot odrasle so šteli že 15 let stare mladeniče), ženske in otroke pa izgnali v nemška taborišča,⁴² takrat so tudi obnavljali načrte za množičen izgon Slovencev iz Gorenjske ter množično nemško kolonizacijo.⁴³ Jeseni 1942 je okupator ukinil izredno stanje ter do začetka leta 1944 ubil manj talcev (okrog 180) in ni požgal nobene vasi. V letih 1944–1945 je bilo njegovo nasilje ponovno množičnejše (okoli 330 talcev), zlasti še januarja 1944, ko je v šestih skupinah ustrelil 165 talcev; vendar ni dobilo takšnega obsega kot poleti 1942.⁴⁴

Za Gorenjsko še ni preučeno, zakaj je bila politika nemškega okupatorja zdaj bolj zdaj manj krvoločna. Kot krvoločno jo je označil eden največjih krvolokov v Gorenjski esesovski general Rösener. Septembra 1943 je takole pisal nekemu svojemu prijatelju: »Pri zatiranju tolpe je sedaj nastopila neka nova politična linija, ki ni tako krvoločna, kot je bila do sedaj, temveč se poskuša ljudi pridobiti politično. (...) Uvedbo neke nove linije pojmujejo kot slabost.«⁴⁵ Kolikor vemo, so bile septembra 1942 v zasedbenem aparatu na Bledu razprave o prihodnji zasedbeni politiki in so nekateri menili, da je treba prenehati z izrednimi ukrepi, češ da prebivalstvo kaže voljo za sodelovanje z okupatorjem. Nekateri kot npr. dr. Rainer pa so menili, da je to le prividno in da bo prebivalstvo Gorenjske kmalu ponovno pokazalo roge.⁴⁶ Kaže, da so se za nekoliko milejšo politiko zavzemali tudi v Berlinu, in to ne samo za Gorenjsko, temveč tudi za slovensko Štajersko (v tej pokrajini so v vsem letu 1943 ustrelili 57 talcev).⁴⁷ Verjetno je vzrok za nekoliko milejšo zasedbeno politiko bila bojazen, da bi z nadaljevanjem krutega nasilja spravili v gozdove še več ljudi. Pozneje, ko so ponovno ugotavljali, da je prebivalstvo Gorenjske vneto za narodnoosvobodilno gibanje, pa se zaradi širine in moči narodnoosvobodilnega boja ter množičnosti narodnoosvobodilnega gibanja niso mogli več zateči k tako drastičnim ukrepom kot poleti 1942.

⁴¹ Arhiv IZDG, zbirka letakov, razglas višjega vodje SS in policije v XVIII. vojnem okrožju o izrednih ukrepih 2. 7. 1942. Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika, str. 350.

⁴² Arhiv IZDG, zbirka letakov, razglasi višjega vodje SS in policije v XVIII. vojnem okrožju o ustrelitvi talcev in požigu vasi. Julija in avgusta 1942 je nemški okupator požgal in zravnal z zemljo tele vasi in v njih potrelil skoraj vse moške: Gradišče in Koreno (8. 7.), Hrastnik, Kokra in Sovodenj (20. 7.), Bistrica pri Kranju (27. 7.), Zlato polje, Obrše, Trnovče, Mala Lašna in Brezovica (2. 8.).

⁴³ Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika, str. 358–365.

⁴⁴ Arhiv IZDG, zbirka letakov, razglasi višjega vodje SS in policije v XVIII. vojnem okrožju o ustrelitvi talcev na Gorenjskem.

⁴⁵ Berlin Document Center, SS Personalhauptamt, Erwin Rösener.

⁴⁶ Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika, str. 360–361.

⁴⁷ Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Druga razširjena in dopolnjena izdaja poslovnih pism za svobodo ustreljenih v okupirani Slovenski Štajerski. Maribor 1969, Milan Zevart: Uvodna beseda, str. 12.

Zusammenfassung

EINIGE MERKMALE DES BEFREIUNGSKAMPFES IN GORENJSKO

In seinem Bericht erörtert der Verfasser drei Merkmale des Befreiungskampfes in Gorenjsko, betont aber, daß noch weitere Merkmale festzustellen wären. Als das erste Merkmal betrachtet er seine Intensität und Verbreitung im ersten Zeiteabschnitt, d. h. von der zweiten Hälfte Juli 1941 bis zur zweiten Hälfte Januar 1942. Im bewaffneten Kampf dieser Zeit erachtet der Verfasser drei Ereignisse als besonders wichtig: als erstes den bewaffneten Aufstand im Juli und August 1941, worauf die verblüffte Besatzungsmacht auf alle möglichen Arten reagierte, als zweites den Massenaufstand Mitte Dezember 1941, der in dem Bewußtsein sowohl der Befreiungsbewegung wie der Besatzungsmacht als eines der bedeutendsten Ereignisse der ganzen Kriegszeit haften blieb, und als drittes die Schlacht von Dražgoše, den bis damals größten Kampf slowenischer Partisanen mit den bewaffneten Streitkräften der Besatzungsmacht.

Als das zweite Merkmal wird die Tatsache betrachtet, daß der Befreiungskampf einen Plan der Besatzungsmacht nach dem anderen zunichte machte, so daß ihre Besatzungspolitik in Gorenjsko so viel Mißerfolge wie selten in einem besetzten Land verzeichnen mußte. Durch den Befreiungskampf wurde die Massenvertreibung der Slowenen eingeschränkt, die Massenansiedlung von Deutschen und die Germanisierung der Bevölkerung vereitelt, wie auch die Eingliederung der besetzten slowenischen Länder in das deutsche Reich und die Mobilisierung des slowenischen Volkes für die deutsche Armee und für den Kampf gegen die nationale Befreiungsbewegung unmöglich gemacht, der Einsatz von materiellen Gütern für die Kriegsbedürfnisse des deutschen Reiches eingeschränkt usw.

Das dritte Merkmal des Befreiungskampfes in Gorenjsko sieht der Verfasser in den Gewalttaten der Besatzungsmacht, die vor allem in bestimmten Zeiträumen ungeahnte Ausmaße und unglaubliche Grausamkeit angenommen haben. Er gliedert vielmehr nach den Methoden der ausgeübten Gewalt als nach ihrem Ausmaß vier Zeiträume aus. Die schwersten Gewaltverbrechen wurden im Sommer 1942 verübt, als rund 280 Geiseln getötet, elf Dörfer und Siedlungen niedergebrannt und dem Boden gleichgemacht wurden, fast alle dortige Männer und Jungen getötet, während Frauen und Kinder ausgesiedelt oder in Lager geschickt wurden.

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana,
Trg osvoboditve 1, izdaja v založbi Partizanske knjige iz Ljubljane
revijo

PRISPEVKI ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA

»Prispevki« objavljajo razprave inštitutskih sodelavcev in drugih avtorjev o zgodovini delavskega gibanja, o problemih slovenske zgodovine od prve svetovne vojne dalje, še posebej pa o obdobju narodnoosvobodilne borbe in socialistične revolucije.

Na revijo se lahko naročite neposredno pri založbi (Partizanska knjiga, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 12), kjer dobite tudi vseh štirinajst dosedanjih letnikov.

Bogo Grafenauer

KARANTANSKI TEMELJI KOROŠKE VOJVODINE

Referat na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Kranjska gora—Jesenice, 29. sept.—2. okt. 1976

Predavanje, posvečeno postopnemu prehajanju slovenske Karantanije v družbene in pravne okvire frankovske in poznejše srednjeveške nemške države,¹ ni predavanje ob »tisočletnici Koroške«, kot je bilo nekje zapisano,² marveč kvečjemu predavanje ob praznovanju »tisočletnice Koroške« v deželi severno od nas. V ozadju proslave »1000 Jahre Kärnten«³ se skrivata dve obliki nemške zgodovinske mitologije, ki skuša odrezati slovansko obdobje Karantanije od zgodovine Koroške ali pa vsaj to slovansko obdobje razvrednotiti. Eno obliko izraža sama formulacija proslave — če je Koroška stara le »1000 let«, ne spada vanjo več 400 let slovanske Karantanije, ki so po tej formulaciji za zgodovino Koroške več ali manj brez posebnega pomena.⁴ Druga oblika se skriva v tezi, da je za predzgodovino 1000 let stare »vojvodine nemškega rajha«⁵ prav tako pomembno vse od keltskega kraljestva Norik, preko rimske province »Noricum mediterraneum«, gotske in namišljene langobardske oblasti do slovanske kneževine, trajajoče le 100 let (ca. 630 do ca. 740), ko da je bila priključena Bavarski vojvodini.⁶

Takšna ali drugačna izraža isti duh, kot ga je proslava »Kärnten zwölfhundert Jahre Grenzland des Reiches« z naravnostnim Wuttejevim zanimanjem, da bi bila Koroška kdajkoli slovanska dežela, leta 1943.⁷ Prav ta koncepcija je vseskozi prisotna v Braumüllerjevi Geschichte von Kärnten iz leta 1949 v izdaji koroškega Zgodovinskega društva, ki je v vsem tem obdobju zavezana tezam podtalnega in po 1938 odprtega nacističnega koroškega zgodovinopisja med 1930 in 1945.⁸ In to je zadnja in še danes kot »izhodišče za nadaljnji popravek s koroško zgodovino« veljavna sinteza zgodovine Koroške.⁹ Še huje je, da se kaže ta duh tudi v šolskih pripomočkih, torej v tisti obliki »dogovorjene« podobe zgodovine, ki je najbolj široko razširjena in najbolj

¹ Predavanje na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Kranjski gori, 1. X. 1976, v okviru njegovega »koroškega« dela.

² Po ne povsem jasni formulaciji »1000-letnica koroškega vojvodstva« (ZČ 29, 1975, 386) tako prenešeno v nekaj koroških časnikih konec 1975.

³ To je bila uradna formulacija proslave, izražene v vrsti javnih simbolov (znamka, značka itd.) in v naslovu uradne deželne prireditve 26. junija 1976 v Celovcu.

⁴ O tej formulaciji gl. B. Grafenauer, Ista zgodovinska mitologija, Delo 5. VI. 1976, str. 28.

⁵ Le natanko v tej formulaciji — s prilastkom države, katere zgodovina začenja 911 in je več stoletij mlajša od Karantanije — je za navedeno tezo nekaj formalnih argumentov.

⁶ Za stališče gl. v op. 43 navedeni Neumannov spis ter govor deželnega glavarja Wagnerja ob proslavi 26. VI. 1976.

⁷ Prim. Führer durch die Ausstellung »Kärnten zwölfhundert Jahre Grenzland des Reiches 743—1943«, Klagenfurt 1943, ter korekturne pole neobjavljenega zbornika »Kärnten, 1200 Jahre Grenzland des Reiches«, najdene po 9. maju 1945 v tiskarni v Ljubljani; prim. B. Grafenauer, Delo 5. VI. 1976.

⁸ O razvoju teh tez B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, 1952, 45—60; Braumüller, Geschichte von Kärnten, 1949, 41—55 (oc. B. Grafenauer, ZČ 5, 1951, 304—309).

⁹ I. Bohunovsky-Bärnthaler, Kleine Zeitung 14. V. 1976.

vplivna. Po samih šolskih knjigah bi to težko ponazarjali, kajti v njih je slovanska doba avstrijskih pokrajin preprosto odsotna.¹⁰ Vendar obstoji pripomoček, ki se tem vprašanjem ne more izogniti: *zgodovinski atlas*, ki ne more prekriti avstrijskih tal z belimi lisami, običajnimi še v prejšnjem stoletju za zemljevide različnih delov Afrike ali Južne Amerike. Tu želim ponazoriti vprašanje le z nekaj izdajami klasičnega Putzgerjevega šolskega zgodovinskega atlasa ter manj znanega Schierovega atlasa za splošno in avstrijsko zgodovino. Izdaje Putzgerjevega atlasa pred prvo svetovno vojno so bile seveda — skladno s tedanjo koncepcijo avstrijskega zgodovinarstva — obrnjene le v politično zgodovino in se etničnih vprašanj sploh niso dotikale. Konec prve svetovne vojne je pokazal nerealnost tega gledanja na zgodovino in v nemških zgodovinskih atlasih so se začele pojavljati karte o srednjeveški kolonizaciji ter o etnični strukturi srednje Evrope (z Balkanskim polotokom) pred prvo svetovno vojno. V 50. jubilejni rajhovski izdaji Putzgerja (1931) sega na zemljevidu »Ostdeutsche Kolonisation« srednjeveška nemška kolonizacija približno do Drave in Mure; slovansko ozemlje v Vzhodnih Alpah v zgodnjem srednjem veku je okr. 900 omejeno na severu z Dravo, toda severno od tod je vzhodno od črte Lorch—Sachsenburg zaznamovano kot enakomerna slovensko-nemška mešanica; na zemljevidu »Völkerkarte des mittleren Europa« (pred prvo svetovno vojno) zajemajo Slovenci del Ziljske doline od Brda do Št. Štefana in segajo preko Drave južno od Celovca in nad Velikovec, na Štajerskem pa približno do naše današnje državne meje.¹¹ V avstrijskem Schierovem atlasu iz l. 1935 še vedno ni nobenega zemljevida o etničnih strukturah v avstrijskih deželah.¹² V prvi povojni izdaji Putzgerjevega atlasa (1954) je podoba o obsegu slovenskega ozemlja okr. 900 izginila; v zemljevidu vzhodne nemške kolonizacije se je nemško ozemlje s pasovi nemškega ozemlja med slovenskim razširilo že znatno južno od Drave (v smislu mešanega področja), na zemljevidu »Völkerkarte des mittleren Europa im 19./20. Jahrhundert« pa se je severna slovenska narodnostna meja izenačila z jugoslovansko-avstrijsko državno mejo (le v Zilji okrog Brda je ostala izboklina *Furlanov*).¹³ Schierov atlas v redakciji Görlicha (imam 9. izd. 1966) pomeni veliko izboljšanje: posebna karta o avstrijskem prostoru v zgodnjem srednjem veku kaže skoraj po pravici slovansko kolonizacijsko ozemlje na dveh tretjinah današnje avstrijske republike; tudi zemljevid etnične strukture Habsburške dvojne monarhije pred 1918 kaže slovensko ozemlje ob Zilji med Brdom in Št. Štefanom, med Beljakom in Vrbskim jezerom ter nad Velikovcem, zato pa sega nemško ozemlje na jugoslovanskem ozemlju od Slovenjega Gradca do Ruš, južno od Maribora, v okolico Ptuja, Celja itd.¹⁴ Toliko bolj pa nas preseneča 50. jubilejna izdaja *avstrijske* izdaje Putzgerja iz l. 1975 (ponavljana kot odobreni učni pripomoček na vseh srednjih šolah že od 1966): na novi karti srednjeveške nemške vzhodne kolonizacije zajema znak »Beginn der bauerlichen deutschen Siedlung« v 13. stol. vso Koroško, dolino Kokre,

¹⁰ V Ljubljani imam na razpolago le učbenike za višjo gimnazijo: J. Sint in R. Rieger za srednji vek, Wien 1952 (35 omenjena naselitev, a 37 stoji trditve »die slawischen Volksteile werden auf Südsteiermark und Südkärnten beschränkt« že pri 9. stol.), Fr. Heilsberg — Fr. Korger — R. Rieger od sredje 17. do sredje 19. stol., Wien 1954 (Slovenci niso omenjeni nikjer), isti, od sredje 19. stol. do sodobnosti, Wien 1969 (omenja nasploh jugoslovansko gibanje in nastanek Jugoslavije, posebej od slovenske zgodovine le boje na Koroškem 1918/19, plebiscit 1920, priključitev Spodnje Štajerske Jugoslaviji: 86, 104, 118, 140; nič ni niti o NOB nasploh, niti posebej v Sloveniji ali na Koroškem).

¹¹ F. W. Putzgers Historischer Schulatlas, Grosze Ausgabe, 1931, 53, 57, 104.

¹² W. Schier, Atlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte, 2. izd., Wien 1935.

¹³ F. W. Putzger, Historischer Schulatlas, 64. izd., 1954, 61, 102.

¹⁴ W. Schier — E. J. Görlich, n. d., 9. izd., 1966, 13, 15, 43 in 50.

Bohinj, vse loško gospostvo, porečje zgornje Savinje, Slovenj Gradec in vse ozemlje severno od Pohorja do Maribora in do črte med Mariborom in Radgono, južno še ozemlje okrog Stične; kočevarski otok ima že obseg iz 19. stol.; na zemljevidu »Sprachen Mittel-, Ost- und Südosteuropas um 1910« je izenačena severna slovenska jezikovna meja z jugoslovansko-avstrijsko državno mejo, mešano ozemlje na Koroškem je na severu omejeno z Dravo in še to z dodatno označbo »Wind./isch/«, ¹⁵ torej z označbo, ki je avstrijska statistika leta 1910 ni poznala: pri vseh uradnih štetjih od 1880 do vključno 1934 so na Koroškem ugotavljali le pripadnost k »slovenskemu«, ne pa k »vindišarskemu« občevalnemu jeziku. Seveda vemo za izvir te potvorbe v proslulem »Atlas zur Geschichte der deutschen Ostsiedlung« Wielfrieda Krallerta, ¹⁶ a tokrat nas osupne dejstvo, da je potvorba iz pseudoznanstvenega dela zasebnika prodrla v učni pripomoček, potrjen po avstrijskem zveznem ministristvu za pouk dne 28. XI. 1966 in 29. IV. 1968 za uporabo na vseh avstrijskih srednjih šolah. Z opozorilom na to povzdigovanje potvorbe v učilo za avstrijske srednješolce naj sklenem svoj uvod in se vrnem k zgodovinski problematiki.

O smislu praznovanja »1000 let Koroške«, ki je teklo na Koroškem vse leto 1976 in s katerim se v bistvu spreminja manj pomemben dogodek dinastične narave v deželno zgodovino z namenom, da se odreže od nje njena slovanska doba ko se že ne more zanikati (kot 1943), sem — kolikor zadeva to proslavljanje široko javnost — že povedal svojo sodbo ob začetkih tega proslavljanja. ¹⁷ Vsega tega ob tej priložnosti ne bom ponavljal, podčrtam naj le, da so če ne enako pa vsaj zelo podobno sodili o časovni omejitvi tega proslavljanja na »1000 let« tudi nekateri zgodovini blizu stojči ljudje in zgodovinarji onstran meje, ne le Slovenci kot dr. Miran Zwitter in dr. Andrej Moritsch, marveč tudi Nemci, kot npr. dr. Michael Mitterauer in v svojem predavanju na majskem zborovanju avstrijskih zgodovinarjev v Celovcu tudi dr. Heinz Dopsch. ¹⁸

Zgodovinopisno je bilo vprašanje zastavljano na dva načina in je njegovo reševanje izhajalo iz dveh temeljnih razvojnih vprašanj: z ene strani iz vprašanja razmerja slovanske kneževine Karantanije 7./9. stol. in »Karantanskega kraljestva« druge polovice 9. stol. (prilastek »slovansko« mu dajem glede na etnični pomen izraza Carantani v Konverziji iz istega časa, čeprav se zavedam drugačnega izvora dela fevdalnega vladajočega sloja) do vojvodine Koroške 10. stoletja, z druge strani pa iz vprašanja razmerja Karantanije do Bavarske v različnih obdobjih 8., 9. in 10. stoletja. Preglejmo si ta zgodovinopisni razvoj le na kratko, v najbolj bistvenih potezah!

Če sežemo v zgodovinopisju nazaj do prve koncepcije deželne zgodovine Koroške, ki jo je napisal konec 15. stol. Jakob Unrest, srečamo pri njem pojmovanje o izvoru dežele v slovanski dobi, oprto na Konverzijo in obred

¹⁵ Putzger-Lendl-Wagner, Historischer Weltatlas, 50. izd., Wien 1975, 54—55, 101.

¹⁶ W. Krallert, Atlas zur Geschichte der deutschen Ostsiedlung, 1958, 18—19 in komentar v uvodu (oc. B. Grafenauer, ZC 15, 1961, 228 sl.).

¹⁷ B. Grafenauer, Delo 5. VI. 1976.

¹⁸ M. Mitterauer, O nevarnostih napačnega pojmovanja zgodovine, Delo 29. V. 1976 (žal razpolagam le s prevodom); A. Moritsch, Verbindenes älter als Trennendes (Feiert Kärnten das 1000-Jahr-Jubiläum zu Recht?), Kleine Zeitung 14. V. 1976; M. Zwitter, poročili o zborovanju avstrijskih zgodovinarjev v Slovenskem vestniku in Naših razgledih junija 1976, zdaj najpristopnejše Ob tako imenovanem jubileju »1000 Jahre Kärnten«, Koroški koledar 1977, Celovec 1976, 43—51; H. Haas 1000 Jahre tief im Süden, Wochenpresse 26. VI. 1976; »Ein Strom germanischen Blutes«, Profil 15. VI. 1976; A. Moritsch, 1000 Jahre Kärnten, Zur historischen und politischen Problematik eines Jubiläums, Beiträge zur historischen Sozialkunde, Juli—September 1976; Mladje — Dokumentation: Kärnten, ein Porträt im Jubiläumsjahr, 1976.

ustoličevanja koroških vojvod s slovenskim obrednim jezikom.¹⁹ Ista koncepcija se kaže v poročilu koroškega deželnega glavarja Veita Welzerja, podana 1523 v lastnem imenu in kot mnenje koroškega deželnega plemstva, da je »Koroška nadvojvodina, obdana s svojimi krajinami, markami in sosednimi deželami (confines), prišla od davnine iz tujega in ne nemškega naroda in bila k temu obdarovana v primeri z drugimi vojvodinami nemškega naroda s posebnimi svoboščinami in običaji.«²⁰

Christalnick in Megiser pri iskanju koroške stare slave na starino seveda nista pozabila, saj je bila Koroška po Megiserjevih »Annales Carinthiae« vojvodina (ducat) že od 6. stol., od Karla Velikega naprej pa že nadvojvodina (archiducatus).²¹ Za zgodovinsko povezanost je to sicer enako pomembno, za slovansko koncepcijo pa ne, ker je že Cristalnik sprejel o predbavarski dobi germansko koncepcijo o izvoru vseh starejših ljudstev v Karantaniji (z izjemo Rimljanov), vključno tudi Slovencev (Vandali — Veneti — Windische).²²

Resnični karantanski temelji koroške vojvodine so se vnovič začeli razkrivati od dela podjunskega Slovenca Marka Hanziča naprej, predvsem iz dejstva, da je že v drugi knjigi Germaniae Sacrae postavil zgodnjesrednjeveško zgodovino Karantanije na etnične pojme spisa Conversio Bagoariorum et Carantanorum, ki ga je v celoti vključil v zgodovino salzburškega misijonskega dela na vzhodu,²³ manj pa po njegovih, po avtorjevi smrti izdanih, »Analektah« (zbranimi zapiski) o zgodovini Koroške do 9. stoletja, katerih drugi zvezek, ki govori o Karantaniji, je izšel že po Linhartovi zgodovini.²⁴ Čeprav seže Linhartov »Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel Južnih Slovanov Avstrije«²⁵ le do smrti Karla Velikega in zaradi tega ne obravnava postanka Koroške kot vojvodine, vendar izhaja celotni Linhartov koncept slovanske zgodovine iz karantanske etnične celote in pomena slovanske Karantanije za ves poznejši slovenski razvoj.

Začetnik novejšega koroškega zgodovinopisja Gottlieb v. Ankershofen je v drugi knjigi svojega priročnika o zgodovini vojvodine Koroške²⁶ prvi zajel celotno vprašanje in ustvaril podobo, ki je ostala v bistvu v veljavi do Jakscha. pri nekaterih pa je v temeljnih potezah še danes. Formalni postanek Koroške kot »vojvodine« srednjeveške nemške države postavlja v l. 976; vendar pred tem obravnava slovansko karantansko kneževino ob uporabi Linharta, že pred 976 omenja Karolinga Arnulfa in Liutpoldinga Bertolda kot vojvode na

¹⁹ Izd. le pri S. F. Hahn, Collectio monumentorum veterum et recentium I, Brunsvigae 1724, 479—536 (a ohranjeno v 25 rokopisih); o mestu Karantanije v koncepcijah koroške zgodovine od Unresta do Linharta je razpravljala v svoji še neobjavljeni diplomski nalogi (mentor Fr. Zwitter) 1973 Darja Grafenauer-Mihelič.

²⁰ W. Neumann, Wirklichkeit und Idee des »windischen« Erzherzogtums Kärnten, SOD Archiv 3, 1961, 141—168, poseb. 159—160 (gl. oc. B. Grafenauer, ZC 15, 1961, 219—223).

²¹ H. Megiser, Annales Carinthiae I, 1612, 334, 493, 659; prim. skepto pri J. Ch. Pesler, Series ducum Carinthiae, 1740, 2.

²² Fr. Kidrič, Razvojna linija slovenskega preporoda v prvih desetletjih, Razprave ZDHV 5/6, 1950, 72—78; Fr. Zwitter, Prva koncepcija slovanske zgodovine, Glasnik MDS 20, 1939, 355—362; W. Neumann, Michael Gothard Christalnick, 1956, 66—67.

²³ M. Hansiz, Germania Sacra, T. II., Archiepiscopus Salisburgensis, Augusta Vindelicorum 1729, 77—136 (med tekstom v ustreznih obdobjih).

²⁴ Isti, Analecta seu collectanea... pro historia Carinthiae concinnanda, I Celovec 1782, I—II Nürnberg 1793.

²⁵ A. T. Linhart, Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen (Ländern der) südlichen Slaven Österreichs I—II, 1789—1791; prim. Fr. Zwitter, Prva koncepcija..., Glasnik MDS 20, 1939, 362—371, in Anton Tomaž Linhart in njegovo zgodovinsko delo, Sodobnost 5, 1957, 228—233; A. Gspan, Anton Tomaž Linhart, v izd. A. T. Linhart, Ta veseli dan ali Matiček se ženi, Maribor 1967, 179—303, o Zgodovini 235—253.

²⁶ G. Ankershofen, Handbuch der Geschichte des Herzogthums Kärnten, II. Bd., Klagenfurt 1851, 1—572.

Koroškem in gleda v Koroški tudi v času, ko je bila združena z Bavarsko pod skupnimi vojvodi, vselej posebno enoto, ne le del Bavarske; šlo je le za skupno upravo obeh dežel in za njeno razvezavo. V bistvu ista so stališča pri Aelschkerju, čeprav tudi on sklepa ta izvajanja s trditvijo, da je 976 »Koroška postala... samostojna vojvodina nemške države«.²⁷

Franc Kos pa je v začetku našega stoletja očitno menil že drugače. Podrobno navaja seveda vse podatke o slovenski karantanski kneževini in o bavarskih grofih, ki so okoli 820 zamenjali v Karantaniji slovenske kneze, enako pa tudi o Arnulfu in Bertoldu kot vojvodih in še posebej o Arnulfovi vojvodski oblasti, ki je segala do samostojnosti v razmerju do Velikomoravske. Vse to mu je brez teoretskega razpravljanja dovolj, da Karantanijo od druge polovice 9. stoletja naprej imenuje »vojvodino« in da odpravi spremembo l. 976 z besedami: »Karantanija, ki je bila prej več desetletij združena z Bavarskim, je leta 976. dobila svojega vojvodo«, ne da bi omenjal njen dvig, o katerem tudi viri ne vedo ničesar.²⁸

Morda je pri tem vplival nanj tudi že Paul Puntschart, ki je prvič že v svojem še danes pomembnem delu o ustoličevanju koroških vojvod postavil kot eno svojih temeljnih tez tudi to, da je »vojvodina« Koroška tvorba frankovske dobe in povezoval ta zgodovinski rezultat prav z Arnulfovo vlado.²⁹ Ko se je po 38 letih vnovič lotil posebej tega vprašanja, je tudi naravnost nasprotoval mnenju, da bi Koroška kot vojvodina nastala kot nova tvorba šele 976, dokazoval njen dvig v dobi Arnulfa in še posebej, da je bila podrejena v 10. stoletju bavarskemu vojvodi kot posebna dežela (ena izmed Bavarski »adiacentium regionum«, imenovanih 908) in ne kot sestavni del vojvodine Bavarske.³⁰

Ljudmil Hauptmann je že 1920 povezal ves ta razvoj v celoto, z ene strani z opozorilom na »skoro neodvisno knežjo oblast« Arnulfa v »kraljestvu« Karantaniji, z druge z domnevo, da je ta razvoj Arnulfove Karantanije izviral »bržkone tudi iz svežega spomina na narodno vojvodino Karantancev« do začetka 9. stoletja.³¹ Karantanija je za madžarskih napadov sicer prišla pod oblast bavarskih vojvod, a pač kot posebna enota, ki se je »odcepila« iz te družbe najprej 976 in končno 1002.³² Milko Kos je sicer v celoti sprejel Hauptmannove teze o pomenu slovenske karantanske kneževine in dvigu Karantanije v Arnulfovi dobi, ki ju je še podčrtal glede pomena za spajanje etnične celote Karantancev, a formalno je — pač pod Jakschevim vplivom — pristal na tezo o »postanku« posebne vojvodine Koroške (oziroma o njenem »povzdignjenju« v vojvodino) l. 976, čeprav ne iz dela Bavarske, marveč iz posebne Bavarski pridružene dežele.³³

Tudi August Jaksch namreč ni bil v koroškem zgodovinopisju med obema vojnama izjema glede splošne težnje, s pomočjo zanikanja slovenskega deleža v zgodovini Koroške razgrajevati enega izmed pomembnih temeljev

²⁷ E. Aelschker, *Geschichte Kärntens von der Urzeit bis zur Gegenwart*, Klagenfurt 1893, kratek povzetek v *Die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild*, Kärnten und Krain, 1891, 62.

²⁸ Fr. Kos, *Gradiivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, I, 1902, XXXVIII—XLIX, in II, 1906, XLVI—LVI, posebej LV.

²⁹ P. Puntschart, *Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten*, 1899, 286—300.

³⁰ Isti, *Zur Frage des deutschen Stammesrechtes der ältesten Herzoge von Kärnten*, *Archiv f. vaterl. Gesch. u. Topogr.* 24/25, 1936, 35—47.

³¹ Lj. Hauptmann, *Postanek in razvoj frankovskih mark ob srednji Donavi*, *ČJKZ* 2, 1920, 210—250.

³² Isti, *Entstehung und Entwicklung Krains*, v *Erläuterungen zum Hist. Atlas d. österr. Alpenländer* I/4, 2. snopič, 1929, 345—349, 378—379.

³³ M. Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije*, 1933, 81—87, 101—104, (v 2. izd. 1935 v bistvu to besedilo nespremenjeno).

slovenske narodne zavesti in tako dopolnjevati plebiscitno zmago iz leta 1920. V svoji zgodovini Koroške do 1335 zanika osvoboditev Karantanije izpod Obrov in kakršnokoli spremembo položaja Karantanije v zvezi s Samovo dobo in po njej, dokler niso dežele pred 743 podvrgli Bavarci in dopolnili to zmago v boju s poganskimi uporniki 772. Z odstranitvijo domačih knezov je postala Karantanija mejna grofija (828) in to ostala v vsem naslednjem času, dokler ni bila 976 »ločena od Bavarske in povzdignjena v samostojno vojvodino«. Arnulf je bil kot očetov namestnik v Karantaniji le »titularni vojvoda« in enako tudi Bertold v prvih desetletjih 10. stoletja.³⁴ V bistvu iste teze je branil tudi Martin Wutte v svojem pregledu zgodovine Koroške, ki jo v vsem času od 750 do 976 obravnava le kot »marko«, čeprav poudarja, da je v povezavi z Bavarsko imela »vselej nek poseben položaj«; prejšnja slovanska kneževina pa naj bi obstajala le v »razlaganjih« slovenskih zgodovinarjev, ki da jih omogoča le pomankanje virov do srede 8. stoletja.³⁵ To je bila seveda že pot, ki je peljala do neposrednega zanikanja slovanskega značaja Karantanije v kateremkoli času (ob Wuttejevem sodelovanju) v »proslavi« tisočdvestoletnice Koroške kot »mejne dežele rajha«.³⁶

Po vojni je vendarle vnovič prišlo do razpravljanja o teh vprašanjih med koroškimi zgodovinarji, čeprav sprva še vedno z nemško-germanskim predznakom podaljšane zgodovine Koroške kot vojvodine. Hermann Braumüller, ki mu že kneževina Karantanija v 7. in 8. stoletju ni slovanska (vladajoči sloj v njej naj bi bil langobardski ali kako drugače germanski, kar je zavračal celo Wutte),³⁷ je postavil to državo v predzgodovino vojvodine enako kot poseben položaj Karantanije v frankovski državi; razvoj v vojvodino pa se je po njegovem dokazovanju dovršil za Arnulfa v 9. stoletju in odtlej dalje se je povezovala z Bavarsko brez spremembe tega položaja le v personalni uniji, razvezani 976. »Leto 976 ni ustvarilo na Koroškem nobene nove vojvodine«.³⁸ Pomen Arnulfove dobe za postanek vojvodine Koroške — in v tem smislu nepomembnost leta 976 za položaj Koroške — sta našla pritrditev Ernsta Klebla³⁹ in v kratkem pregledu zgodovine Koroške iz l. 1962 vsaj začasno tudi Wilhelma Neumanna.⁴⁰ Kurt Reindel pa je celo prav v tem smislu Hauptmannovih pojmovanj povezal dvig Arnulfove oblasti z izročilom nekdanje slovanske kneževine in ob ustoličevanju vojvode, čeprav je formalni dvig Koroške v vojvodino povezoval z letom 976.⁴¹

³⁴ A. Jaksch, *Geschichte Kärntens bis 1335*, I., Klagenfurt 1928, 51, 55, 61, 85, 99, 105, 121, 139—140.

³⁵ M. Wutte, v *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums* III, 1938, 548—549 (v dodatku Kärnten).

³⁶ Gl. op. 7 in program proslave 1943 pri M. Zwitter (op. 18, str. 50).
ZČ 5, 1951, 357—359).

³⁷ M. Wutte, *Zur Geschichte der Edlinger, Carinthia I* 139, 1949, 13—33 (gl. oc. B. Grafenauer, 154—135, 1947, 58—68 (citat 67)).

³⁸ H. Braumüller, n. d., 53—74; ež prej isti, *Wann wurde Kärnten Herzogtum?*, *Carinthia I*

³⁹ E. Klebel, *Der Einbau Karantaniens in das ostfränkische Reich*, *Carinthia I* 150, 1960, 676—678.

⁴⁰ W. Neumann, *Kärnten, Grundlinien der Landesbildung, v Österreich in Geschichte und Literatur* 6, 1962, 259. W. Neumann trdi sicer tudi zdaj, »dass kein Kärnten Historiker zum diesjährigen Jubiläums von einer Erhebung Kärntens zum Herzogtum spricht«, v *Die Brücke* 4, 1976, 1000 Jahre Kärnten Anlass zur Diskussion, I Wo historische Mythologie betrieben wird, str. 52, ko vendar sam na istem mestu, str. 53, govori 976 o Koroški kot novi vojvodini (Kärnten als neues Herzogtum) in prav tako str. 54, da je »vstopila Koroška kot vojvodina... v zgodovino v letu 976« (Kärnten trat als Herzogtum... im Jahre 976 in die Geschichte ein). Uvodno polemično poglavje (str. 51—53) je napisano na tako nizki publicistični ravni in s tolikšnimi napakami (celo brez vednosti, da je 976 z delom lastnega ozemlja ter kar s petimi podrejenimi krajinami — Ptujsko, Savinjsko, Kranjsko, Furlansko in Istrsko — zajemala vojvodina Karantanija vse ozemlje današnje Slovenije razen Prekmurja!), da ga v tej razpravi preprosto ni mogoče upoštevati, marveč bo počakalo na kritični pretres po objavi gradiva celovskega zborovanja avstrijskih zgodovinarjev, na katero čakam že leto dni.

⁴¹ K. Reindel, *Die staatsrechtliche Stellung des Ostens im frühmittelalterlichen Bayern*, *Mitt. d. oberösterreich. Landesarchiv* 7, 1960, 147; isti, v *Handbuch der bayrischen Geschichte* (hgg. M. Spindler), I, 1968, 201—203, 216—217, 223—224.

Gotbert Moro je pa kljub znatnemu upoštevanju rezultatov slovenskega zgodovinopisja o Karantaniji vendar vztrajal ob podobnih rešitvah te problematike, kot jih je postavil že Ankershofen. Do okr. 820 gleda v Karantaniji slovansko državo, zadnjega tričetrt stoletja podvrženo frankovski oblasti, a »z neko določeno samostojnostjo navznoter«. V vojvodino je bila povzdignjena 976 in zato ugovarja tezam o »personalni uniji« z Bavarsko v 10. stoletju: pa vendar sam trdi, da Karantanija tudi v 10. stoletju, podrejena bavarskim vojvodom, ni bila »vključena« (eingegliedert) v Bavarsko, marveč le »njej pridruženo upravno območje« (angegliedertes Verwaltungsgebiet)⁴² in sedem let pozneje je zapisal o Arnulfu, da je imel v Karantaniji in Spodnji Panoniji »temelj moči, ki je bil skoraj avtonomna udelna država (Teilreich) in se je tudi v listinah imenovala regnum Carantanum (Carentariche)«. ⁴³ Ob tej podobi je Neumann v isti publikaciji v kratki kronologiji koroške zgodovine označil dogodek l. 976 vnovič le kot »razvezavo personalne unije z Bavarsko«. ⁴⁴

Vprašanje se je, v primerjavi s temi stališči v koroškem zgodovinopisju presenetljivo, zapletlo v smislu nemško-koroške zgodovinske mitologije (v bistvu enake mitologiji iz leta 1943) letos, ob proslavi »tisoč let Koroške 976—1976«, ki je s svojo formulacijo ob sklicevanju na letnico spornega pomena odrezala štiristoletno zgodovino Karantanije kot obdobje, ki ne spada v zgodovino »Koroške«.

V Neumannovi utemeljitvi izdaje posebne znamke (z vojvodskim stolom in napisom »1000 JAHRE KÄRNTEN 976—1976«)⁴⁵ je sicer slovanska doba navzoča, a z bistveno preinterpretacijo. Medtem ko je Kranzmayer 1956 pripisal slovanski naselitvi v Karantaniji prav poseben pomen z ugotovitvijo, da so koroški Slovenci »časovno gledano prvo ljudstvo, katerega jezik je do danes na Koroškem ostal živ« in da se »zaradi tega s Slovenci začenja v koroški naselitveni zgodovini novo obdobje«, ⁴⁶ in ko je Piccottini 1976 zapisal, da prihod Slovanov »pomeni za Koroško in tedaj v njenem prostoru živeče prebivalstvo pristno cezuro (eine echte Zäsur) v kulturnem, sociološkem in političnem pogledu«, ⁴⁷ naj bi bila slovanska Karantanija za zgodovino Koroške enakega pomena, kot vsa prejšnja obdobja od keltskega Norika do od deset do dvajset let trajajočih obdobj politične prislonitve na Franke, bizantinsko in langobardsko Italijo med 540 in okrog 590; celo več: ime Carantani mu ni (kot sodobnim virom med koncem 7. in začetkom 13. stoletja) ime slovanskega ljudstva, ampak okrog 700 »iz slovanskih plemen in ostankov predprebivalcev sestavljenega prebivalstva«, v 9. in 10. stoletju pa prebivalstva, v katerem je hitro napredoval proces stapljanja z nemškim elementom. Le v tem pojmovnem okviru vendarle res upošteva sestavine slovanskega obdobja koroške zgodovine: obstoj »slovanske karantanske države« v 7. in 8. stoletju in (zaradi omembe pač karantanskih »Slovanov« poleg »Bavarcev« v vojski, s katero si je Arnulf pridobil 887 oblast v vzhodnofrankovski državi pač tudi v etničnem smislu pomembno) dejstvo, da so »v Karantaniji že Karolingi

⁴² G. Moro, Zur politischen Stellung Karantiens im fränkischen und deutschen Reich, SOF 22, 1963, 91—95; podobno v Das Land Kärnten, Geschichtlicher Überblick, v Handbuch der historischen Stätten, Österreich, II, 1966, 179—182.

⁴³ Isti, Arnulf von Kärnten, römischer Kaiser, v Das ist Kärnten, Klagenfurt 1970, 23.

⁴⁴ W. Neumann, Von 200 vor. Chr. bis 1920, prav tam, 30.

⁴⁵ W. Neumann, Tausend Jahre Kärnten 976—1976. Der Kärntner Herzogstuhl im Wandel der Geschichte, 1976, 3—6; prim. tudi istega članek 1000 Jahre Kärnten itd. v Kärntner Landeszeitung 8. VI. 1976; oboje zdaj tudi v Die Brücke H. Herbst 1976, 53—57.

⁴⁶ E. Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten I, 1956, 66.

⁴⁷ G. Piccottini, Das späantike Gräberfeld von Teurnia, v Unvergängliches Kärnten, 1976, 34.

Karlman, Arnulf in Liutpold... zavzemali poseben kraljevski položaj v samostojnem gospostvenem območju» (eine königliche Sonderstellung in einem eigenständigen Herrschaftsbereich). To mu pojasnjuje, zakaj se je »izvršila 976 ločitev vojvodine Koroške od Bavarske kot sama po sebi umevna tiho (lautlos), to je brez listinske sledi«, čeprav meni, da je formalno »Koroška stopila v zgodovino leta 976 kot vojvodina nemške države«.

Vprašanje pa se je še zaostriло s proslavnim delom programa letošnjega 13. zborovanja avstrijskih zgodovinarjev v Celovcu (17.—21. maja 1976). Po zasnutku naslovov slavnostnih predavanj naj bi bila vsa posvečena frankovsko-nemškemu obdobju koroške zgodovine in posebej nemškim sestavinam v njej,⁴⁸ slovanskemu obdobju koroške zgodovine nobeno niti v plenumu, niti v sekcijah. Starejša zgodovina tega prostora se je nehala s poznoantično katastrofo, t. j. s prihodom Slovanov.⁴⁹ Koncept proslavnega dela zborovanja, izraženega s tem programom je — ne glede na zasebne ugovore⁵⁰ — izzval že pred zborovanjem javno problematiko zaradi tega izločanja slovanskega obdobja zgodovine Koroške.⁵¹ Na samem zborovanju je mladi dr. Heinz Dopsch v odgovor, da ni bilo posvečeno nobeno predavanje karantanskemu obdobju koroške zgodovine, zavestno⁵² zajel s svojim predavanjem — po uvodni ugotovitvi, da se začenja zgodovina Koroške in tudi sožitja Slovencev in Nemcev v njej »že daleč pred 976« — tudi slovansko kneževino Karantanijo in Arnulfovo »karantansko kraljestvo« kot bistveni sestavni del zgodovine Koroške.⁵³ Doslej razpolagamo žal še vedno le s časniškimi poročili o predavanjih⁵⁴ in smo zaradi tega prisiljeni, da na tem mestu pretrgamo še nedokončani historiografski pregled.

Moja nadaljnja izvajanja se omejujejo v bistvu na prikaz naše sodbe o zastavljeni problematiki, sodbe, ki je pa rezultat obravnavanja teh vprašanj v našem in nemškem zgodovinopisju nekako od Puntschartovega in Hauptmannovega dela na zgodnj srednjeveški slovenski zgodovini naprej, čeprav je doživela ta problematika posebej živahno obravnavanje zlasti po letu 1950. V dokumentaciji pripisujem virom večji pomen kot literaturi, posebej ker nobena dosedanja obravnava ni zajela posebej tega temelja obravnave zastavljenega vprašanja v celoti.

Kljub kontinuiteti med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom, ki se kaže v starokarantanskem prostoru na različnih področjih (na gospodarskem zlasti pri planšarstvu in po prevzemu starejšega izkrčenega zemljišča po slovanskih prišlekih, po obsežnih raziskovanjih Paole Koroščeve pa tudi pri nekaterih obrtniških tehnikah zgodnjekarantanske arheološke kulture, na kulturnem področju z vplivi Vlahov na nekatere sestavine slovenskega ljudskega pesništva in morda tudi melodije ljudskega petja, vsekakor pa z njihovimi vplivi pri širjenju krščanstva med Karantanci v 8. stoletju),⁵⁵ vendar med

⁴⁸ 13. österreichischer Historikertag und 12. österreichischer Archivtag vom 17. bis 21. Mai 1976 in Klagenfurt, program str. 5—6.

⁴⁹ Prav tam, str. 7 (v prazgodovinsko-antični sekciji).

⁵⁰ O tem prim. W. Neumann, Kärntner Landeszeitung 8. VI. 1976 (gre za utemeljitev odklonitve sodelovanja pri zborovanju z moje strani v intervjuju za celovski radio ob koroških kulturnih dnevih februarja 1976).

⁵¹ Gl. podatke v op. 18.

⁵² Po njegovi lastni ustni izjavi ob pogovoru o predavanju.

⁵³ Poročilo v Kleine Zeitung 21. V. 1976, ter M. Zwitter, n. n. m., 46.

⁵⁴ V različnih celovških dnevnikih iz časa zborovanja; značaj teh poročil seveda onemogoča, da bi jih jemali za podlago označe avtentičnih stališč predavateljev.

⁵⁵ Pregled problematike z lit. o vprašanjih do 1967 pri B. Grafenauer, Die Kontinuitätsfragen in der Geschichte des altkarantanschen Raumes, Alpes Orientales V, 1969, 55—85; delo P. Korošec o karantanski kulturi je še v tisku.

poznoantičnim Norikom in zgodnj srednjeveško Karantanijo prevladuje tolikšen prelom, da moramo reči, da se s slovansko naselitvijo v starokarantanskem prostoru začenja zgodovinski razvoj na novo, brez dvoma s precej nižje stopnje, kot jo je ta prostor že dosegel v pozni antiki. Požgana mesta, ekstenzivno slovansko poljedelstvo, popolna sprememba poljske razdelitve, omejitve krščanstva na ostanke Vlahov in prevlada poganstva, umik imena Norik na Bavarsko in osamosvojitve dežele pod novim imenom, zvezanim s seдеžem kneza v Krnskem gradu, barbarske polfevdalne družbene strukture, vse to simbolizira tisti prelom, ki so ga opazili avstrijski arheologi pri primerjanju najdišč in arheoloških najdb zahodno in vzhodno od bavarsko-slovanske etnične meje zgodnjega srednjega veka: po njihovi sodbi so romanski sledovi in romanska dediščina na bavarskih tleh (okrog Linza in Salzburga ter na Tirolskem) bistveno močnejši, medtem ko v materialni kulturi v slovanskem prostoru daleč prevladuje razvoj iz novih temeljev, torej diskontinuiteta nad kontinuiteto.⁵⁶ Celó v dejstvu, da z izjemo kratkega obdobja pred koncem antike, v katerem se je središče notranjega Norika premaknilo v Teurnijo, ostaja središče dežele v istem prostoru (Magdalenska Gora oziroma Štalen, Virunum, Krnski grad — Gospa Sveta, Št. Vid, Celovec) ni mogoče gledati v tolikšni meri izraza kontinuitete (Egger, Kranzmayer),⁵⁷ kolikor izraz zemljepisnega položaja tega osrednjega prostora starokarantanskega ozemlja.

Po vsem tem je treba reči, da ima v zgodovini današnje Koroške obdobje, ki se začne s tem prelomom po slovanski naselitvi, drugačen pomen kot staro keltsko noriško kraljestvo in rimska provinca.⁵⁸ V strukturnem smislu je mogoče zasledovati nepretrgan zgodovinski razvoj šele od slovanske naselitve naprej, ves prejšnji razvoj pa pomeni posebno zgodovinsko obdobje, ki za ta prostor seveda ni brezpomembno, ni pa zvezano z oblikovanjem karantansko-koroških družbenih in političnih struktur.⁵⁹

Blizu štiri desetletja po glavnem slovanskem naseljevalnem valu v Vzhodne Alpe in zgornje Posavje (konec 80 let 6. stoletja do blizu 630)⁶⁰ spada tudi notranjost Vzhodnih Alp v območje obrsko-slovanske plemenske zveze, torej glede na težišče moči v tem organizmu pod obrsko nadzorstvo (obratno pa se teorije o naselitvi kakih obrskih skupin v Karantaniji ne morejo opreti na nikakršne arheološke najdbe, marveč le na nekaj krajevnih imen, ki jih je pa mogoče razložiti tudi drugače).⁶¹ Odkar so se alpski Slovani med 623 (626?) in 630 pridružili Slovanom na Češkem in Moravskem v uporú zoper obrsko nadoblast in odkar so si pod Samovim vodstvom obranili svobodo,⁶² se začne oblikovanje slovanske karantanske kneževine v notranjosti Vzhodnih Alp kot edine dežele, ki je mogla gledati po razširjenju frankovske države do srednje Donave vzhodno od Bavarske nazaj na približno poldrugo stoletje trajajoče samostojno državno življenje. Sporočilo frankovskega kronista, da je okr. 630 živela »pokrajina Slovanov« (marca Vinedorum) pod svojim »kne-

⁵⁶ W. Jenny — H. Vettters, Lauriacum-Lorch, SOF 16, 1957, 1—24.

⁵⁷ E. Kranzmayer, n. d., 22—32 (in večkrat tudi na drugih mestih); R. Egger, Karnburg und Maria Saal, Römische Antike und frühes Christentum II, 1963, 34—42; gl. zlasti še H. Paschinger, Kärnten, Eine geographische Landeskunde, I, 1976, 140—141.

⁵⁸ Gl. tudi izraziti poudarek pri Kranzmayerju (op. 46).

⁵⁹ B. Grafenauer, Alpes Orientales V, 1969, 69—76 (z drugo literat.).

⁶⁰ Zadnji pregled z dokumentacijo in starejšo lit.: B. Grafenauer, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, AV 21—22, 1970—1971, 17—32.

⁶¹ E. Kranzmayer, n. d., 60; Fr. Bezljaj, Slovenska vodna imena II, 1961, 53 sl.

⁶² O pripadnosti Karantanije k Samovi državi predvsem Lj. Hauptmann, Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des sechsten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunten, MIOG 36, 1913, 245—259; B. Grafenauer, Novejša literatura o Samu in njeni problemi, ZČ 4, 1950, 151—169.

zom Valukom« (Wallucum ducem Vinedorum), kaže, da so alpski Slovani živeli tedaj v okviru Samove plemenske zveze kot posebna enota.⁶³ Prav s tem časom je zvezan tudi proces, ki se kaže v uveljavljanju novih imen — Karantanija za pokrajino, Karantanci za ljudstvo, ki je v tej pokrajini živelo. Po karantanskem izročilu iz 8. stol., zapisanem po salzburškem piscu v 9. stol. (Samo... manens in Quarantanis fuit dux gentis illius), se povezujeta ti dve imeni s Samovo dobo, po furlanskem izročilu (Arnefrit... fugiit ad Sclavorum gentem in Carnuntum, quod corrupte vocitant Carantanum) s sredjo 7. stol. (664), po sodobniku je bilo zapisano prvič najbrže ob koncu 7. stol. (Carontani v Kozmografiji ravenskega Antonima — Jaro Šašel neutemeljeno povezuje to še z ostrogotsko dobo!), gotovo vsaj 772 (Carentani, Carentia v frankovskih analih), v listini prvič 811 (provincia Karantana).⁶⁴ Uveljavljanje tega imena in proces, ki se s tem uveljavljanjem izraža, sta pa v 7. stol. povsem izjemen pojav v slovanskem svetu, v katerem srečujemo podobne procese drugod šele nekaj stoletij pozneje.⁶⁵

V teku največ enega stoletja se je pretopilo slovansko prebivalstvo v osrednji pokrajini alpskih Slovanov, sestavljeno iz različnih in med seboj pomešanih plemen in plemenskih drobcev, v novo celoto.⁶⁶ Niti nova, nadplemenska etnična skupina niti novi politični organizem, ki je bil bistveni okvir tega pretapljanja, ne nosita slovanskega *plemenskega* imena, marveč *teritorialno-politično* ime, ki je prvotno zvezano s sedežem karantanskega kneza na Krnskem gradu (Carantana, curtis Carantana, civitas Carantana, Carenta) in z njegovo okolico (Gospa Sveta: Sancta Maria ad Charantanam, Carantana ecclesia sanctae Mariae; Šenturška gora: Mons Carantanus; Gosposvetsko polje: Carantanum; Krnos; Podkrnos).⁶⁷ Že samo to dejstvo kaže, da postanka Karantanije ni mogoče razlagati kot plemenske zveze, marveč da gre za trdnjšo enoto in za mnogo večji pomen kneza, kot je mogoč v okviru plemenske ureditve. Analiza družbenih premikov, ki stoje za nastankom kneževine Karantanije in za spojitvijo njenih prebivalcev v ljudstvo Karantancev, je pokazala, da imamo opraviti že s postankom državne organizacije, najstarejše trajnejše, o kateri nam poročajo viri pri Slovanih.⁶⁸

Tu izpuščam podrobnejšo analizo organizacije in družbene strukture slovanske karantanske kneževine,⁶⁹ katerim je Milko Kos v svoji kritični sintezi (L'Etat slovène en Carantanie, v L'Europe aux IXe—XIe siècles, Varšava 1966, 123—132) našel vrsto vzporednic v slovanskih kneževinah vzdolž frankovske meje od Baltiškega do Jadranskega morja. Navajam le tiste elemente karantanske ureditve, ki so bili vgrajeni v frankovski red v Karantaniji 9. stoletja in ki so delno ostali bistveni za njene strukture še dolga stoletja pozneje.

⁶³ Fr. Kos, Gradivo I, 209; M. Kos, O bolgarskem knezu Alcioku in slovenskem knezu Valuku, Sišičev zbornik, 1929, 251—258.

⁶⁴ J. Šašel, v Arheološka najdišča Slovenije, 1975, 71; viri: Fr. Kos, Gradivo I, 228, 219, 244; Gradivo II, 37; M. Kos, Conversio Bagoariorum et Carantanorum, 1936, 129.

⁶⁵ B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda, 1, 2. izd., 1964, 326—387.

⁶⁶ Poleg op. 60 še: B. Grafenauer, Etnična struktura in zgodovinski pomen jugoslovanskih narodov v srednjem veku, ZČ 21, 1967, 12—18; Fr. Bezlaj, Jezikovne priče slovenske etnogeneze, v Esei o slovanskem jeziku, 1957, 75—184.

⁶⁷ Fr. Kos, Gradivo II, 218, 220, 226, 280, 282; 135, 226, 282 itd.; M. Kos, Slovenska naselitev na Koroškem, GV 8, 1932, 109—110; E. Kranzmayer, n. d., II, 1958, 96, 115—116, 152.

⁶⁸ To je prvi poudaril Lj. Hauptmann, MIOG 36, 1915, 259—266 (čeprav le v zvezi s svojo hrvaško teorijo), v širšem okviru poudarja isto v Historia Mundi V, 1956, 305.

⁶⁹ B. Grafenauer, Ustoličevanje, 436—542; isti, Razvoj in struktura države karantanskih Slovanov od VII. do IX. stoletja, JIC II/3, 1963, 19—30; isti, Razvoj i struktura države karantanskih Slovanov (drugačen tekst kot prejšnje!), HZB 17, 1964, 213—225 (v opombah vsa starejša lit.).

Vsaj za tri posebnosti knežjega položaja je mogoče neposredno dokazati, da so bile vgrajene v frankovski red: obred knežjega ustoličenja in prevzema oblasti, ki so ga kljub njegovi poznejši delni preobliki v fevdalne oblike v 15. in 16. stol. vendar označevali kot edinstvenega v tedanji Evropi;⁷⁰ prevzem začetkov knežjih fevdanlih ali če hočete protofevdalnih zemljiških gošpovstev po frankovskem kralju: prve tri cerkve, zgrajene za Hotimirja in posvečene po Modestu, niso bile salzburške, kot se to navadno piše v zgodovinski literaturi; to so bile *lastniške* cerkve, s kakršnimi se po Schmidtovih raziskavah začena krščanstvo tudi pri drugih Slovanih od Panonije do polabskih Slovanov, knežje cerkve, ki jih je po odstranitvi domačih knezov prevzela krona; dve med njimi, ad Undrimas in Gospa Sveta, sta postali salzburški z darovnico l. 860, tretja — sv. Peter v Brezni (St. Peter im Holz) freisinška z darovnico iz l. 891;⁷¹ končno dokazuje Gundakarjev odkup datjave, ki sta jo dolgovala »karantanski knez in ljudstvo te dežele« (comes de Carantana et populus illius terrae) salzburškemu nadškofu ob njegovem prihodu v deželo, l. 864, da so tudi za karantanskega grofa veljale obveznosti, ki jih je že sredi 8. stol. prevzel karantanski knez Hotimir.⁷² Mitterauerjeva razprava o karantanskem plemstvu je pokazala, da je obstojal v Karantaniji družbeni sloj (čeprav najbrže maloštevilen — primores), ki ga je frankovsko visoko plemstvo priznavalo kot sebi enakovredno; Baaz, prejkone potomec talca iz Borutovega časa in njegove bavarske žene, dokazuje, da sega ta sloj še v dobo karantanske samostojnosti.⁷³ Čeprav o družbenem položaju koseškega sloja v Karantaniji obstoje različne teorije (Hauptmann — plemstvo; Klebel — srednjesvobodni vojaški sloj; Grafenauer — družiniki karantanskega kneza)⁷⁴ in čeprav se je njihov družbeni položaj po vključitvi v bolj dozorelo frankovsko družbo gotovo spreminjal (zlasti glede na možnosti razvoja in razslojevanja kosezov),⁷⁵ vendar danes s izjemo Fresacherja⁷⁶ vsi novejši zgodovinarji, ki so obravnavali to posebnost karantanskega družbenega razvoja (izginila je skoraj v celoti šele v 16. stoletju), postavljajo njene korenine v slovansko dobo Karantanije in gledajo v kosezih glavno knezovo vojaško silo (različno od plemenske vojske);⁷⁷ ne le na Koroškem, marveč tudi na Kranjskem je bila globoko v srednji vek zveza med kosezi in nosilci oblasti v pokrajini za vojvode oziroma grofe toliko pomembna, da so si jo na različne načine skušali zavarovati.⁷⁸ Na Koroškem se kaže njihov pomen še posebej pri postavljanju novega kneza oziroma vojvode, na katerega se je oprlo celo deželno plemstvo pri odporu zoper tuje vojvode sredi

⁷⁰ Aenea Silvio Piccolomini, gl. Ustoličevanje, str. 129; Jean Bodin, Six livres de la Republique I, 8, Ustoličevanje 15.

⁷¹ Fr. Kos, Gradivo II, 172, 298.

⁷² M. Kos, Conversio, 130 in 33–34; Fr. Kos, Gradivo II, 146; B. Grafenauer, HZb 17, 1964, 217.

⁷³ Fr. Kos, Gradivo II, 105; M. Mitterauer, Slawischer und bayrischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit, Carinthia I 150, 1960, 693–726, posebej o Baazu 722.

⁷⁴ V bistvu v tem pogledu še vedno velja poročilo B. Grafenauer, Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev, ZČ 16, 1962, 188–206 s tam navedeno literaturo, morda s poudarkom skeepse o dokončnih rešitvah v sklepu razprave Hrvti u Karantaniji, HZb 11–12, 1958–59, 207–231.

⁷⁵ B. Grafenauer, Ustoličevanje, 378–382 (na tem je težišče pri Zontarju, Kleblu in Ebnerju, tako da Fresacher pogrešno misli, da to vprašanje načena na novo).

⁷⁶ W. Fresacher, Das Ende der Edliger in Kärnten, 1970.

⁷⁷ Navajam le pet najpomembnejših del: P. Puntchart, Herzogseinsetzung, 174–203, 204–239; E. Klebel, Von den Edlignern in Kärnten, Archiv f. vaterl. Gesch. u. Topographie 28, 1942; B. Grafenauer, Ustoličevanje, posebej 320–383; Lj. Hauptmann, Starslovenska družba, 75–126; H. Ebner, Von den Edlignern in Innerösterreich, Archiv f. vaterl. Gesch. u. Topogr. 47, 1956. Za podrobnejše navedbe lit. in virov gl. ta dela in ZČ 16; 1962, 188–206. Navidezne novosti vsebujejo nekatere — z zgodovinskimi podatki nezdružljive — etimologije iz zadnjega časa (J. Stanonik, Sodobnost 1963, A. Grad, Linguistica 1969, D. Ludvik, Linguistica 1972), ki jih bo pa treba v bližnji bodočnosti vzporediti z zgodovino podrobneje, kot je to mogoče na tem mestu.

⁷⁸ B. Grafenauer, Ustoličevanje, 338–344.

11. stoletja.⁷⁹ Gotovo ni le naključje, da se je povezal del kosezov s palatinskim grofom prav ob dviganju pomena te inštitucije sredi 14. stoletja.⁸⁰ Podobno bi mogli, čeprav z manj podatki in zato z manj natančnim dokazovanjem, nadaljevati o županih, vprašanju svobodnega kmečkega sloja (omejenega le v nekaj listinah iz 9. stoletja), vprašanju mehanizma »župe« pri oblikovanju zemljiških gospodstev in podobnem.⁸¹ Že povedano pa gotovo zadostuje za ugotovitev, da slovanska karantanska kneževina ni le eno izmed zgodovinskih obdobj pred izoblikovanjem Koroške kot vojvodine, marveč da so njene strukture v mnogočem oblikovale družbene in oblastne strukture, kakršne so se razvijale naprej v Karantaniji v okviru frankovske in srednjeveške nemške države.

Za vprašanje pomena karantanskih temeljev za zgodovino Koroške pa je brez dvoma pglavitnega pomena postopno vgrajevanje Karantanije v frankovski fevdalni red. Prve stopnje te poti je analiziral že Hauptmann med 1915 in 1920.⁸² celotno pot pa je skušal razčleniti v njene etape (v primerjanju s prejšnjimi svojimi deli v marsičem skesani) Ernst Klebel,⁸³ tako da moremo le z nekaterimi modifikacijami uporabiti njegovo razčlenitev tudi mi. Pot od svobodne Karantanije do vojvodine Koroške, izenačene z drugimi teritorialnimi vojvodinami srednjeveške nemške države, moremo razdeliti v sedem obdobj oziroma stopenj. Le nekaterim — ključnim — med njimi bomo mogli v našem izvajanju posvetiti večjo pozornost. Tudi pri tem bo v ospredju le nekaj vprašanj (o razmerju Karantanije do Bavarske in podobno).

1. *Podreditev glede udeležbe pri vojnah v sosedstvu — sam bi raje rekel povezava Karantancev okrog 737 z zahodnimi sosedi zaradi naraščajoče obrske nevarnosti na vzhodu in bavarskega upora zoper Franke na zahodu.* — Kleblova formulacija je namreč oprta na sodelovanje (karantanskih) Slovanov v bavarskem boju zoper Franke v bitki pri Lehu 743, toda študentovska analiza Konverzije⁸⁴ — ki jo je sprejel Milko Kos zoper Jakschevo in svoje lastno mnenje⁸⁵ — je pokazala, da spada podreditev Karantanije pod frankovsko oblast šele v čas po zlomu Odilovega upora (servitutique regum eos subiecerunt),⁸⁶ torej ne pred 743 (kot še danes beremo brez izjeme v različnih koroških zgodovinah), marveč med 743 in 746. Karantansko sodelovanje v boju pri Lehu je torej rezultat pogodbenega sodelovanja samostojnih zaveznikov in ne izraz karantanske podrejenosti Bavarcem.

2. *Uvajanje krščanstva po okrog 751 (Gorazd, Hotimir).* Tudi to obdobje, ki seže do blizu leta 820 (vsaj do 817), zahteva ob Kleblovem izvajanju dodatnih poudarkov. Notranji razvoj Karantanije je bil — z izjemo uvajanja krščanstva — še povsem neodvisen od frankovskih oblik in vplivov. Tega ne dokazujejo le — celo pri uvajanju krščanstva! — Hotimirjeve lastniške cerkve, ampak tudi način postavljanja knezov,⁸⁷ dejstvo da se je Tasilo ob uporabi zoper krščanstvo 769 obotavljal tri leta, preden je posegel z

⁷⁹ B. Grafenauer, Ustoličevanje, 194–203, 255–256.

⁸⁰ E. Klebel, n. d., 70–71; B. Grafenauer, Ustoličevanje, 326–8, 341–2.

⁸¹ S. Vilfan, Rechtsgeschichte der Slowenen, 1968, 35–98 passim.

⁸² Lj. Hauptman, MIOG 36, 1915, 266–287, in ČJKZ 2, 1920, 210–250; Mejna grofija Spodnjepanonska, Razprave ZDHV 1, 1923, 311–357; Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, 1954; Der kärntnerische Pfalzgraf, SÖF 15, 1956, 108–123.

⁸³ E. Klebel, Carinthia I 150, 1960, 665–692.

⁸⁴ B. Grafenauer, Priključitev Karantanije na Zapad, Čas 36, 1942, 17–40.

⁸⁵ M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do konca petnajstega stoletja, 1955, 84.

⁸⁶ M. Kos, Conversio, 130; avtor CBC uporablja (petnajstkrat) ime »rex« le za frankovske kralje in člane karolinške dinastije, za nekarolinške bavarske vojvode pa osemkrat brez izjeme le »dux«.

⁸⁷ M. Kos, Conversio, 130; B. Grafenauer, Ustoličevanje, 69 sl.

vojsko v karantanske razmere,⁸⁸ in končno rižanski placit, ki v podobnem primeru Istre okrog 804 kaže frankovsko spoštovanje zatečenih pravnih struktur.⁸⁹ Uvajanje krščanstva so podpirali tudi sami karantanski knezi, pa tudi salzburške cerkve vsaj do nastopa Arna ni mogoče preprosto izenačevati s frankovsko (in z nemškim vplivom): Firgilove vezi z otokom Jona preveč jasno dokazujejo njeno irsko usmerjenost in s temi začetki so zvezani tudi začetki karantanske nadplemenske kulture, izraženi ne le v »očenašu« izpred l. 800, marveč tudi v freisinških spomenikih, ki tako živo kažejo irsko-bavarski duh iz časa vsaj pred l. 803 (prošnja za odpusčenje grehov neposredno od boga in ne od njegovega predstavnika, duhovnika, kot je to v podobnih obrazcih splošne spovedi frankovskega izvora).⁹⁰ Tudi vztrajno ponavljanje o začetkih nemške kolonizacije v karantanskem prostoru v tem času je brez zgodovinskih temeljev. Vse do l. 817 deli Karantanijo od Bavarske v tem času v strukturnem pogledu formulacija »*Ordinatio imperii*« — »Item Hludowicus volumus ut habeat *Baioariam* et *Carentanos* et *Beheimos* et *Avaros* atque *Sclavos* qui ab orientali parte *Baioariae* sunt«.⁹¹ Lahko je sporno, ali so »Slovani vzhodno od Bavarske« Moravani ali panonski Karantanci, toda »*Bavarska*« in »*ljudstva*« na vzhodu — to sta v frankovskih očeh tedaj brez dvoma še dve različni obliki frankovske oblasti. Ugotovitev, na katero je opozorila prvič Hauptmannova analiza l. 1915,⁹² do danes ni naletela na nikakršen ugovor, pač pa glede svojih posledic v koroškem zgodovino-pisju večkrat na zamolčevanje. Brez frankovskih gospodov so pa bile vse druge strukturne spremembe pač nemogoče (in to velja tudi za kolonizacijo). Karantanija, vgrajena v frankovski obrambni sistem kot polvazalna kneževina, je bila v tem času podvržena različnim nosilcem vrhovne oblasti: 745–763 sta jo izvrševali Bavarska (izhodišče pokristjanjevanja in varstvo karantanskih talcev) in frankovski kralj (privolitev na novega kneza); 763–788 je zaradi bavarskega upora zoper Franke vsa nadoblast prešla na bavarskega vojvodo, medtem ko jo je 788–796 prevzel v imenu frankovske krone bavarski prefekt; po razširjenju frankovskih osvajanj do srednje Donave 796 je bil karantanski knez pod nadzorstvom mejnega grofa Vzhodne marke. Vsekakor v vsem tem času — kot je ugotovil že Hauptmann — Karantanija ni bila pridružena Bavarski kot njen sestavni del, marveč se je razlikovala od nje že po svoji bistveni notranji strukturi kot ena izmed slovanskih kneževin, ki so sestavljale skrajni vnanji pas frankovske države (enako kot Hrvatska do osamosvojitve 880 in občasno tudi Velikomoravska).⁹³

3. *Zamenjava slovanskih knezov z bavarskimi grofi, med 817 in 822.* — Včasih smo spremembo datirali z l. 820 in jo povezovali s karantanskim sodelovanjem v uporju Ljudevita Posavskega.⁹⁴ Moro je 1963 postavil tezo, da spada premik v l. 817 kot posledica *Ordinatio imperii* in da pomeni prav ta sprememba povod za pridružitve Karantancev upornikom pod Ljudevitom

⁸⁸ Fr. Kos, *Gradivo* I, 238 (upor 769), 239 (ustanovitev Innichena), 244 (Tasilova vojna intervencija 772).

⁸⁹ Fr. Kos, *Gradivo* II, 23; R. Udina, *Il placito di Risano*, *Archeogr. Triestino* 45, 1932, 1 ss.; M. Kos, O starejši slovanski kolonizaciji v Istri, *SAZU*, Razprave 1, 1950, 55–63; J. Ferluga, Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uredjenja, *Zbornik radova SAN* 36, 1953, 93 sl.; F. Selingheri, *Dux Histriae*, *Archeogr. Triestino* 71, 1959, 87 ss.; S. Vilfan, n. d., 81 sl.

⁹⁰ H. Eggers, *Die altdeutschen Beichten*, *PBB* 77, 1955, 89–123; 80, 1958, 372–405; 81, 1959, 78–122; B. Grafenauer, *Zgodovinarjeva paralelogona k novi izdaji freisinških spomenikov*, *CZN* n. v. 5, 1969, 146–172 (z vso starejšo literaturo).

⁹¹ Fr. Kos, *Gradivo* II, 51 (v celoti MGH, *Capitularia* I, 271).

⁹² Lj. Hauptmann, *MIOG* 36, 1915, 272.

⁹³ Gl. op. 82.

⁹⁴ Od Lj. Hauptmanna, *MIOG* 36, 1915, naprej.

Posavskim.⁹⁵ Teza je v toliko nedokazljiva, da je Ludovik Nemški v resnici prevzel oblast na Bavarskem šele po februarju 826 in zato ni razvidno, kako bi *teoretična* razdelitev države v *Ordinatio imperii* mogla vplivati na karantanske razmere. Dokaz za njen vpliv je pač šele Matherijevo zemljiško gospostvo pri Trušnjah 822, torej šele po udeležbi Karantancev v uporu Ljudevita Posavskega.⁹⁶ Da kljub temu razmikam prelom v čas med 817 in 822, je vzrok drugje: v tem času je očitno spremenjena v mejno grofijo tudi Zgornja Panonija med Litvo in Rabo;⁹⁷ spričo tega ni več zagotovljeno, da bi se mogla spremeniti Karantanija v mejno grofijo (post istos /Priwizlaga, Cemicas, Ztoimar, Etgar/ vero duces Bagoarii coeperunt praedictam terram dato regum habere in comitatum)⁹⁸ le zaradi posebnega dogodka (udeležbe pri uporu Ljudevita Posavskega) in ne zaradi spremembe, ki je zajela celotno ozemlje, podrejeno nadzorstvu grofa Vzhodne marke (tudi Obre v Zgornji Panoniji). Vsekakor pa ne gre za naenkratno »družbeno reformo«, ki bi zajela celotno pokrajino, kot je mislil Klebel v mlajših letih,⁹⁹ marveč le za postopno uvajanje in širjenje oblik zemljiškega gospostva iz osrednjih proti obrobim delom pokrajine, ki je trajalo še do srede 11. stoletja.¹⁰⁰ Videli smo že, da je bila pri tem v mnogočem v novi red vključena tudi struktura slovanske karantanske kneževine. Po tej reformi je mogla biti Karantanija kot mejna grofija do 828 podrejena bavarskemu prefektu oziroma po 826 kralju Ludviku Nemškemu; z organizacijo posebne vzhodne prefekture 828 se je ta kratkotrajna pridružitev nehala, kajti vzhodna prefektura je bila od tega časa naprej posebna enota poleg Bavarske, čeprav je imela istega »kralja«.¹⁰¹

4. *Osamosvojitve, sprva s ponesrečenimi upori (Ratbod, Karlman) in v cerkvenem pogledu (Osvald, 860), nato z uspehom pod Arnulfom (876—887).* — Tu smo pri ključnem obdobju razvoja od »kneževine« Karantanije v »vojvodino« Koroško. Velika oblast vzhodnega prefekta je privedla Ratbota¹⁰² 855/56 do upora. Zato je bila 856 vzhodna prefektura, kakor pred 828 brez kake prefektu neposredno podrejene grofije, omejena na nadzorstvo nad Vzhodno marko in Zgornjo Panonijo in izročena sinu Ludvika Nemškega, Karlmanu. Karantanija in Spodnja Panonija sta bili izločeni iz prefekture kot samostojni marki, gotovo do 861 podrejeni Bavarski — čeprav morda tudi v obliki neposredne kraljevske oblasti Ludvika Nemškega. Karlmanov upor zoper to ureditev je v letih 861—863 privedel do obnove vzhodne prefekture poleg Bavarske, ob čemer se je preneslo težišče te enote v Karantanijo: zmaga pokrajinskega duha se je ob tem povezala s starim »zgodovinskim« imenom — »iz njenega osrčja, Karantanije, se je razširilo zdaj karantansko ime na obrobne dežele, vse skupaj so postale karantanske«.¹⁰³ Do 887 je bil poslej prefekt obenem mejni grof v Karantaniji:¹⁰⁴ po Gundakarju je 864 postal to Karlman, ki je 865 združil to oblast z oblastjo nad Bavarsko (pač

⁹⁵ G. Moro, *SOF* 22, 1963, 85 sl.

⁹⁶ Fr. Kos, *Gradiivo* II, 70.

⁹⁷ M. Mitterauer, *Karolingische Markgrafen im Südosten*, AOG 123, 1963; vprašanje pa je vendarle odprto, ker frankovski državni anali imenujejo obrsko ljudstvo v Panoniji zadnjič še 822.

⁹⁸ M. Kos, *Conversio*, 135.

⁹⁹ E. Klebel, *Siedlungsgeschichte des Deutschen Südostens*, 1940, 59—64.

¹⁰⁰ B. Grafenauer, *Ustoličevanje: Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek*, ZČ 14, 1960, 35—95; *Zgodovina slovenskega naroda* II, 1965, 13—44, 125—134, 157—165.

¹⁰¹ M. Mitterauer, n. n. m., 84—90, 160—169.

¹⁰² M. Mitterauer, n. n. m., 91—103.

¹⁰³ Lj. Hauptmann, *CJKZ* 2, 1920, 246.

¹⁰⁴ M. Mitterauer, n. n. m., 160—169 (z ustreznimi popravki tabelaričnega pregleda 168, ki ima glede prefektov, mejnih grofov v Karantaniji in karantanskih grofov vrzeli).

kot oblast nad dvema prirejenima enotama, torej prvič v »personalni uniji«, vsaj odkar je 876 prevzel po svojem očetu vzhodnofrankovsko kraljestvo, pa njegov nezakonski sin Arnulf, ki je ohranil oblast nad Karantanijo vsaj do 887, ko je postal vzhodnofrankovski kralj (če ne celo do ok. 895).¹⁰⁵ Ob Arnulfovem prevzemu Karantanije je sicer Vzhodna marka ostala pri Bavarski, »ali ta mala izguba mu je bila bogato poplačana, kajti iz homatij v državi in bržkone tudi iz svežega spomina na narodno vojvodino Karantancev mu je vzknila naenkrat skoro neodvisna knežja oblast« v »kraljestvu« Karantaniji, ki je bilo eno izmed treh »kraljestev«, ki so se od 876 stikala v srednjem Podonavju: Velikomoravska država severno, »kraljestvi« Bavarska in Karantanija južno od Donave.¹⁰⁶

Značaja tega dviga veljave Karantanije ne kaže samo uradni listinski naslov »kraljestvo« (regnum, rīch),¹⁰⁷ marveč tudi vzporedno navajanje Karantanije ob Bavarski in Karantancev (Slovanov) ob Bavarcih (Noričanih),¹⁰⁸ še posebej pa dejstvo, da je bilo Arnulfovo razmerje navzven 881 do 885 v tolikšni meri samostojno, da zanj ni veljala cesarjeva sklenitev miru s Svetopolkom 884, marveč je šele leto pozneje sklenil mir z velikomoravskim vladarjem tudi sam.¹⁰⁹

Nasprotno mnenju, da je pomenilo »karantansko kraljestvo« (regnum Carantanum) le Karantanijo v ožjem smislu (Koroško in zgornje Pomurje),¹¹⁰ kaže že formulacija virov o postavitvi Karlmana (862) in Gundakarja (863) za vzhodnega prefekta — z besedami »postavljen je bil na čelo Karantancev« (praelatus erat Carantanis)¹¹¹ — da se je ob tem začela spreminjati tudi vsebina izrazov »Carantania« oziroma »Carantani«. Še očitneje postaja to v Arnulfovi dobi. Leta 880 se Blatenski kostel (Mosaburch), središče Spodnje Panonije, izrecno lokalizira v Carantanum;¹¹² po podatkih o vojskovanju med Arnulfom in Svetopolkom 884 spada in »regnum Arnulfi« ozemlje med Rabo in Vzhodno marko (Pannonia de Hraba flumine ad Orientem), t. j. Zgornja Panonija.¹¹³ Kakor je spoznal že Pirchegger 1912,¹¹⁴ je po edini listini, ki se nam je ohranila za ozemlje »grofije ob Savi« (895), ležala tudi ta »in partibus Charantania nominatis«.¹¹⁵ To še potrjuje Mitterauerjeva teza, da je dobil grof Ratold med 896 in 899 prav to grofijo v upravo kot »karantansko mejo« (Karentini termini).¹¹⁶ Obseg Karantanije pa izpričujejo za zadnja desetletja 9. stoletja tudi drugi viri: l. 869 so prebivali prvi Madžari v srednjem Podonavju v neposrednem sosedstvu »Karantancev, Moravanov in Bolgarov«, »v puščini Panoncev in Obrov« (med Donavo in Tiso), kar brez pripadnosti Panonije h »Karantancem« ne bi bilo mogoče.¹¹⁷ Pa tudi geografija angleškega kralja Alfreda (nastala okrog 880) pove, da je mejila Karantanija

¹⁰⁵ Fr. Kos, *Gradivo II*, 204, 235, 259, 278–280; glede zveze Arnulfa s Karantanijo do 895; še vedno je nerešeno vprašanje položaja Ruotperta (kljub M. Mitterauerju, n. n. m., 166 sl., 180–187).

¹⁰⁶ Lj. Hauptmann, *CJKZ* 2, 1920, 248–250.

¹⁰⁷ Fr. Kos, *Gradivo II*, 235, 300, 319.

¹⁰⁸ Fr. Kos, *Gradivo II*, 247, 280, 290, 306, 341.

¹⁰⁹ Fr. Kos, *Gradivo II*, 268, 270.

¹¹⁰ G. Moro, *SOF* 22, 1963, 94 sl.

¹¹¹ Fr. Kos, *Gradivo II*, 183.

¹¹² Fr. Kos, *Gradivo II*, 259.

¹¹³ Fr. Kos, *Gradivo II*, 183; o formalnem pomenu izraza Oriens prim. *Fuldske anale* na drugih mestih.

¹¹⁴ H. Pirchegger, *Karantanien und Unterpannonien in der Karolingerzeit*, *MIOG* 33, 1912, 297.

¹¹⁵ Fr. Kos, *Gradivo II*, 309.

¹¹⁶ M. Mitterauer, n. n. m., 223; Fr. Kos, *Gradivo II*, 310.

¹¹⁷ Lj. Hauptmann, *Uloga Velikomoravske države u slavensko-njemačkoj borbi za Podunavlje*, *Rad JAZU* 243, 1932, 145 (*Regin. chron. ad ann. 889*).

(Karendre) ob Donavi na severu na Velikomoravsko, na vzhodu pa na Bolgare, od katerih jih je delila le »pustinja« (med Donavo in Tiso).¹¹⁸

Spremenila pa se je tudi vsebina imena »Carantani«. To tedaj ni bilo več ime prebivalstva le ene mejne grofije, marveč je postalo skupno ime vseh alpskih in panonskih Slovanov in je ohranilo skozi nekaj stoletij pomen današnjega imena »Slovenci« (čeprav seveda obeh etničnih enot ne moremo — že zaradi tako različne razsežnosti — preprosto izenačevati).¹¹⁹ Imeni Karantanija in Karantanci sta ohranili ta svoj pomen skozi dolga stoletja in sta se uveljavili na širokem prostoru tedanje Evrope.¹²⁰ Ko našteva tako imenovani Nestorjev Letopis (iz srede 12. stol.) slovanska ljudstva, omenja »Horutane« vzporedno ob Hrvatih in Srbih. Arabski geograf El Idrisi je l. 1161 štel v Karantanijo vse ozemlje od njenih zahodnih meja do Bratislave in Bude na vzhodu. Cesarski notar Burghard je 1164 štel v »Slovenijo« Koroško, Kranjsko, Istro in dve marki na Štajerskem. Helmold je v *Chronica Slavorum* 1166 še vedno imenoval tudi »Karantance« med naštevanjem slovanskih ljudstev. Prav tako se uporabljata imeni »Karantanci« in »Karantanija« v starem pomenu in obsegu v *Excerptum de Carantanis* iz okrog 1200. Še sredi 13. stoletja (okrog 1240) je obsegala »Karintija« po pojmovanju angleškega pisca Bartolomeja vso pokrajino med Donavo na severu, Jadranskim morjem, Dalmacijo in Slavonijo na jugu, Italijo na zahodu in Panonijo na vzhodu, »Korošce« (Carinthe) pa omenja kot slovansko ljudstvo vzporedno ob Čehih, Poljakih, Moravanih, Polabskih Slovanih, Rusinih in Dalmatincih. Končno ponavljajo še madžarske kronike 14. stol. (»Slikana dunajska kronika« in Johannes de Turocz) mnenje predloge iz 11. stol., da sodita h Karantaniji področje, ki meji na Slavonijo in prav tako tudi Istra.¹²¹ Tako trdovratno izročilo, ki se je ohranilo v slabotni obliki ob podpori v slovanskem jeziku opravljanega ustoličevanja koroških vojvod¹²² tudi pri Unnestu in v zgodovinskem izročilu o »nenemškem izvoru« slovenske nadvojvodine Koroške (Windisch Erzherzogtum Kärnten) pri samem koroškem plemstvu do začetka 16. stoletja,¹²³ seveda ne more biti izraz le kratkotrajnega fevdalnega združenja vojvodine s sosednimi markami na prelomu 10. in 11. stoletja. Temelj teh pojmovanj more biti le v drugi polovici 9. stoletja, to je v preraščanju Karantanije iz marke v regnum in razširjenju pojma Carantani na vse njeno slovansko prebivalstvo, ki ga spričuje neposredno tudi *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Le v tem času, pred dokončanjem fevdalizacije v osrednji pokrajini, je bil slovanski družbeni element še dovolj veljaven in močan tudi v višjih družbenih slojih,¹²⁴ da se je mogel dokončati proces, v marsičem soroden z nastajanjem plemenskih vojvodin v drugih predelih vzhodnofrankovske države. Končno je tu še vojvodski stol iz 9. stoletja,¹²⁵ ki je sicer z ene strani res simbol (Karlmanove ali Arnulfove) fevdalne »kraljevske« oblasti nad razširjeno Karantanijo, z zahodnim sedežem koseškega »sodnika deže« pa vendar povezan še s tedanjo slovansko družbeno struk-

¹¹⁸ R. Kaiser, *Medieval English*, Berlin 1961⁵, 52.

¹¹⁹ B. Grafenauer, ZČ 21, 1967 (temeljna stališča vse razprave).

¹²⁰ B. Grafenauer, Karantanija in njena dvakratna vloga v oblikovanju slovenske narodne zavesti, *Kronika* 16, 1968, 133.

¹²¹ B. Grafenauer, *Zgodovina II*, 1965, 87 sl.

¹²² B. Grafenauer, Ustoličevanje, 134—140, gl. še op. 19.

¹²³ Gl. op. 20.

¹²⁴ M. Mitterauer, *Carinthia* 150, 1960, 693—726; Fr. Kos, *Gradivo II*, 247, 280, 281.

¹²⁵ O nevzdržnosti etnografsko-nekritičnih Steinmannovih domislic (*Carinthia I* 157, 1967, 469—497) prim. K. Ginhart, *Carinthia I* 157, 1967, 460—466, in B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in vojvodski prestol, ZČ 24, 1970, 112—122.

turo tedaj brez dvoma še izrazito slovanske pokrajine, ki ji ta značaj izrecno priznavajo sodobni viri z izenačevanjem »Karantancev« s »Slovani«. ¹²⁶

Te razmere se niso bistveno spremenile tudi ob sklepu karolinške dobe, ko je med 893 in 907 prevzel oblast nad Karantanijo Liutpold (začetnik Liutpoldinske dinastije na Bavarskem, a obenem sorodnik Karolingov). ¹²⁷ Kot *karantanski* grof in obenem grof Vzhodne krajine je imel po Arnulfovi smrti prevladujoč položaj tudi nad Bavarsko in je postal varuh mladoletnega vzhodnofrankovskega kralja. ¹²⁸ Povezanost starokarantanskega prostora tudi v tem času dokazuje tudi obseg karantanskega korepiskopata, obnovljenega 873, Ludvikova darovnica Salzburgu iz l. 860 in »pseudoarnulfinum« iz l. 890, ki zajemajo celotni karantanski prostor nad Dravo. ¹²⁹ Položaj Karantanije pa se je resnično spremenil spričo madžarske nevarnosti po l. 896. Medtem ko je bila grofija ob Savi podeljena Ratoldu še vedno kot »Karantani termini«, je bila izročena »Panonija z Blatenskim kostelom« (Pannonia cum urbe Paludarium) 896 v varstvo Braslavu ¹³⁰ in s tem izločena iz okvira Karantanije in fevdaliziranih krajin. Tudi to je ni rešilo, kajti že l. 900 je bila po Madžarih povsem opustošena, ¹³¹ katastrofalni poraz pri Bratislavi 907 ¹³² pa je povsem zrušil frankovsko ureditev zunaj Vzhodnih Alp in omejil slovansko področje nemške države le na ožjo Karantanijo, na obseg frankovske države okrog 745. Zaradi madžarskih vpadov zmanjšana Karantanija se je vnovič naslonila na Bavarsko.

5. *Združitev Karantanije z Bavarsko pod istim vojvodo do 976, a ne brez prekinitve in ne drugače kot v personalni uniji.* — Takoj po porazu pri Bratislavi je Liutpoldov najstarejši sin Arnulf prevzel oblast nad Bavarsko, pri čemer se je naslonil na izročilo karolinškega »bavarskega kraljestva«, združenega z oblastjo nad preostankom ozemlja na vzhodu ¹³³ (907—937). Toda tudi v tem času ne prenehajo podatki virov, ki kažejo na ohranitev izročila o posebnem »karantanskem kraljestvu« (vojvodini Arnulfove dobe v 9. stoletju). Ne le, da se liutpoldinski Arnulf vsaj enkrat (935) imenuje kot »vojvoda Bavarcev in Karantancev« (Bagoariorum et Carantanorum dux), ¹³⁴ kot se v podobnem položaju ponavlja naslov po l. 976. Pravno samostojnost Karantanije ob Bavarski dokazuje vsekakor tudi položaj Arnulfovega brata Bertolda, ki je nastopal do 937 kot »vojvoda« (dux) do 937 le v zvezi s Karantanijo, zlasti 927 (kot advokat korepiskopa, na Krnskem gradu v zvezi z nekdanjo knežjo posestjo, kar je Jaksch povezoval z domnevo — glede na tedanjo obliko obreda pač ne povsem zagotovljeno — da je bil ob tej priložnosti Bertold morda ustoličen za karantanskega vojvodo), ¹³⁵ dokler ni 937 (do 947) po bratu prevzel tudi oblasti nad Bavarsko; odtlej se imenuje le bavarskega vojvodo.

Od 937 do 976 je bila Karantanija podrejena bavarskim vojvodom (Bertold do 947; Henrik I. 947—955; Henrik II. Prepirljivec 955—976). Toda tudi v tem času ne presahnejo viri, ki kažejo na samostojnost Karantanije ob Bavarski, na njeno »vojvodinsko« tradicijo in s tem na verjetnost teorije, da je šlo pri njuni povezavi vendarle samo za personalno unijo. To v ostalem

¹²⁶ Fr. Kos, *Gradivo* II, 248, 298, 306.

¹²⁷ Fr. Kos, *Gradivo* II, 308, 309.

¹²⁸ K. Reindel, *Handbuch*, 207—208.

¹²⁹ Fr. Kos, *Gradivo* II, 172, 296.

¹³⁰ Fr. Kos, *Gradivo* II, 313.

¹³¹ Fr. Kos, *Gradivo* II, 324.

¹³² Fr. Kos, *Gradivo* II, 342; za Salzburške anale dodaj MGH SS, 744 (H. Bresslau; ad a. 907).

¹³³ K. Reindel, *Handbuch*, 208—216.

¹³⁴ Fr. Kos, *Gradivo* II, 384.

¹³⁵ Fr. Kos, *Gradivo* II, 368, 369, 370, 377; A. Jaksch, n. d., 121; B. Grafenauer, *Ustoličevanje*, 252.

ustreza tudi pojmovanjem fevdalne dobe: večjo čast je prinašala združitev dveh samostojnih enot v rokah istega vladarja, kot povečanje ene same enote z vključitvijo druge.

Heinz Dopsch je pred kratkim opozoril v odlični razpravi o »waltpotu« na Koroškem¹³⁶ na vrsto za naše vprašanje pomembnih listinskih formulacij in zgodovinskih dejstev. Sama institucija »waltpota« pomeni pač, da je kralj izločil svojo posest v Karantaniji izpod vojvodove oblasti in jo zaupal svojemu posebnemu »poslancu«. Pri tem gre v Bertoldovem času pač za nezaupanje, ki ga je povzročil upor Arnulfovega sina Eberharda po očetovi smrti.¹³⁷ Tedaj se pojavi kraljevska posest »in Carantana regione... sub regimine Vuerianti«.¹³⁸ »Regimen« — izraz izvira od rex (kralj) — ni naključen termin in pomeni več kot grofija: »ali kraljevskemu enako gospodstvo ali varstvo kraljevskih pravic v zastopanju kralja za določeno upravno območje, v tem primeru za »provinco« Karantanijo. Weriantu je bil zaupan »regimen« nad vso Karantanijo... Trditev, da bi Weriant upravljal Karantanijo kot grof, nima v virih nobene opore.¹³⁹ V letih 953, 965, 977 in 980 je bil »waltpoto« v Karantaniji grof Hartvik (oženjen z Liutpoldinko), ki je bil obenem palatinski grof na Bavarskem s podobnimi nalogami.¹⁴⁰ Za razmerje med Karantanijo in Bavarsko je pomembno že dejstvo, da položaj palatinskega grofa na Bavarskem ni zadoščal za izpolnjevanje podobne naloge v Karantaniji, marveč da je bil posebej postavljen v Karantaniji za kraljevega »waltpota«.¹⁴¹ Končno se tudi v tem času v virih pojavljajo enako kot v dobi karolinškega Arnulfa vzporedno Bawarii et Carentani¹⁴² in leta 953 celo znamenita lokalizacija »v karantanskem kraljestvu« (in regno Carentino) — prav tedaj, ko je bil sicer »regimen« nad Karantanijo prenešen v roke cesarjevega brata, bavarskega vojvoda Henrika I.¹⁴³

6. Koroška — »uradna vojvodina« nemške države v smislu dinastične uporabe za osebe salijske dinastije (za podelitev vojvodskega dostojanstva in pravic tudi zunaj Koroške), vendar ne brez prekinitev glede personalne unije z Bavarsko. — Zaradi upora Henrika II. 976 je Bavarsko dobil Oton Švabski, toda brez Karantanije; kot »vojvoda Korošcev« (Karentanorum dux) se l. 977 naenkrat omenja trikrat Bertoldov sin Henrik Liutpoldinski.¹⁴⁴ V luči vsega, kar smo videli doslej, je to komaj mogoče označiti drugače kot dinastično spremembo in z njo zvezano razvezavo personalne unije dveh pokrajin s samostojno »vojvodinsko« tradicijo: Le v nečem je poslej resnično drugače — v pogostnejšem in doslednejšem formalnem naslovu vojvodstva »Karantancev« tudi ob vnovičnih personalnih unijah z Bavarsko. Ob dejstvu, da se v virih ni ohranil nikak odmev o dvigu Karantanije v »vojvodino« (nemškega rajha) 976 in ob vseh pričevanjih o izročilu o »karantanskem kraljestvu« tudi v 10. stoletju je to zgolj teoretično mogoč, a vsekakor šibek in skrajno dvomljiv dokaz o kakršnemkoli prelomnem pomenu letnice 976 v ka-

¹³⁶ H. Dopsch, *Gewaltbote und Pfalzgraf in Kärnten*, Carinthia I 165, 1975, 125—151.

¹³⁷ K. Reindel, *Handbuch*, 216.

¹³⁸ Fr. Kos, *Gradivo* II, 392.

¹³⁹ H. Dopsch, n. n. m., 127 sl., 134.

¹⁴⁰ H. Dopsch, n. n. m., 129.

¹⁴¹ Fr. Kos, *Gradivo* II, 400, 419, 458, 468, 469.

¹⁴² Fr. Kos, *Gradivo* II, 383, 389, 398.

¹⁴³ Fr. Kos, *Gradivo* II, 400; mislim, da je mogoče interpretirati lokalizacijo »in pago Karintriche« (469) samo v zvezi s tem terminom in zato moram odklanjati domnevo, da bi šlo pri tem za »Flurname« Gosposvetskega polja (G. Moro, *SOF* 22, 1963, 94; H. Dopsch, n. n. m., 132 in 137).

¹⁴⁴ Fr. Kos, *Gradivo* II, 456, 457, 459.

rantanski zgodovini. Tudi poslej so se namreč razmerja med Bavarsko in Karantanijo še četrto stoletja izredno pogosto spreminjala.

Razvezava personalne unije Karantanije z Bavarsko iz l. 976 je trajala le nekaj let. Ko se je v začetku poletja 977 Henrik Prepirljivec s češko pomočjo vnovič skušal polastiti Bavarske in se mu je hitro pridružil tudi koroški vojvoda Henrik Luitpoldinec, sta bila oba premagana in 978 poslana v »izgnanstvo« (in exilium missi), Karantanija pa je bila vnovič vrnjena v roke člana cesarske dinastije, Otona Wormškega, bratranca cesarja Otona II.¹⁴⁵ Kot koroškega vojvodo pa ga srečujemo v listinah le od 979 do začetka junija 983.¹⁴⁶ Tedaj je prišlo do pomirjenja med cesarjem in Henrikom Liutpoldinskim: po smrti bavarsko-švabskega vojvode Otona (ki je umrl 1. novembra 982 brez potomcev) je prejel najprej Bavarsko, še pred smrtjo cesarja Otona II. (7. decembra 983) pa k njej tudi vojvodino Karantanijo, ki se ji je Oton Wormški očitno odpovedal (ohranil pa vojvodski naslov brez označbe vojvodine).¹⁴⁷ Tokratna personalna unija je trajala le nepolni dve leti. Novi cesar Oton III. se je namreč pomiril tudi s svojim malim stricem Henrikom Prepirljivcem in se pred aprilom 885 vrnil k razdelitvi oblasti iz leta 976: Henrik Liutpoldinski je ohranil v svojih rokah Karantanijo, drugi Henrik pa je vnovič postal vojvoda bavarski.¹⁴⁸ Ob smrti Litupoldinca (989) pa je Henrik Bavarski vnovič združil v svojih rokah oblast nad Bavarsko in Karantanijo; ta personalna unija se je — kot je prepričljivo dokazal Hauptmann — nadaljevala še po njegovi smrti za vlade njegovega sinu Henrika (kot bavarskega vojvode IV.) 995 do 1002, ko je bil izvoljen za nemškega cesarja Henrika II. in je v zvezi s pridobivanjem naklonjenosti vojvodskih volilcev Karantanijo vnovič ločil od Bavarske in jo vrnil v oblast Otona Wormškega.¹⁴⁹ Menjavi vojvod 995 in 1002 sta pa zvezani vendar tudi z novimi teritorialnimi spremembami. V vsem zgodovinopisju do Hauptmanna in marsikdaj v koroškem zgodovinopisju tudi še pozneje (posnemajoč Jakscha)¹⁵⁰ srečujemo trditev, da je bila obnovljena Otonova oblast nad Karantanijo že 995. V resnici pa srečujemo Otona med 996 in 1001 v tem področju le z naslovom »dux (ki ga je nosil tudi ves čas med 983 in 995) et missus« v Veronski marki, brez nastopov v zvezi s Karantanijo;¹⁵¹ nasprotno je pri veliki darovnici v korist Adalberona Eppensteinskega (100 kmetij v Karantaniji in Pomurski krajini), ki nikakor ni mogla iti mimo karantanskega vojvode, l. 1000 posrednik pri cesarju še vedno dux Heinricus in ne Oto.¹⁵² Leta 995 je bila očitno Veronska marka ločena od Karantanije in izročena posebej Otonu Wormškemu. Prav zaradi tega jo je po letu 1002 tudi ohranil poleg Karantanije (kot Carentanorum dux et Veronensium comes).¹⁵³ Leta 1002 je Oton prvič spet omenjen kot »vojvoda Karantancev«. Že v tem ali naslednjem letu pa se je uveljavilo staro nasprotje med bavarskimi Henriki in Otonom Wormškim v tem, da so bile vse dotlej s Karantanijo zvezane štiri krajine na vzhodu od vojvodine ločene in podrejene neposredno kroni.¹⁵⁴ Prav to je bil odločilni korak pri razvoju od vojvodine Karantanije k nastajanju bistveno manjše vojvodine Koroške in

¹⁴⁵ Fr. Kos, Gradivo II, 464.

¹⁴⁶ Fr. Kos, Gradivo II, 466, 469, 475; po 469 je v tem času »regimen« vnovič v rokah grofa Hartvika.

¹⁴⁷ Fr. Kos, Gradivo II, 479.

¹⁴⁸ Fr. Kos, Gradivo II, 485.

¹⁴⁹ Lj. Hauptmann, Erläuterungen . . ., 371—378.

¹⁵⁰ A. Jaksch, n. d., I, 156.

¹⁵¹ Fr. Kos, Gradivo II, 518, 521, 522, 525, 526; Gradivo III, 1911, 1, 2, 5, 6, 7.

¹⁵² Fr. Kos, Gradivo II, 529.

¹⁵³ Fr. Kos, Gradivo III, 10.

¹⁵⁴ Lj. Hauptmann, Erläuterungen . . ., 378—379.

pri drobritvi karantanskega etničnega ozemlja v poznejše zgodovinske dežele.¹⁵⁵ Šele od 1002 naprej je bila Koroška v resnici »uradna vojvodina« s politično funkcijo, ki jo opredeljuje Klebel, do 1077 vsaj formalno pod posebnimi vojvodami: v resnici se namreč začenja že sredi stoletja med koroškim plemstvom odpor zoper neprestano menjavanje vojvod iz tujine, tako da zadnji trije (Welf 1047—1055, Konrad III. 1055—1061, Bertold v. Zähringen 1061—1077) v deželi praktično niso imeli nikakršne oblasti.¹⁵⁶

7. *Šele s povratkom Eppensteincev 1077 na koroški vojvodski prestol* (pri veljavi Eppensteincev je po Braumüllerjevem mnenju vplivala tudi neka zveza z Liutpoldinci, genealoško neznana, a mogoča glede na nekaj stikov med liutpoldinsko in eppensteinsko posestjo)¹⁵⁷ se je dokončal razvoj Koroške v teritorialno vojvodino, oprto na dedno dinastično vojvodsko oblast in veliko eppensteinsko zemljiško posest. Toda to je trajalo le nepolnega pol stoletja do izumrtja dinastije 1122.

Oba temelja teritorialne vojvodine sta se tedaj ločila. Dedno vojvodsko oblast so dobili za poldrugo stoletje Spanheimi, prišleki iz frankovske vojvodine iz srede 11. stol., ki jih je dvignila do neslutene veljave kot pristaše cerkvene stranke njena zmaga v boju za investituro po l. 1000,¹⁵⁸ toda veliko večine eppensteinske posesti so dedovali Traungauci, »mejni grofje štajerski«. Medtem ko od tega časa naprej hitro rasteta veljava in obseg Štajerske, v veliki meri na škodo Koroške, se začenja z bistveno oslabitvijo temeljev vojvodove moči postopno tudi notranje drobljenje vojvodine, ki je od srede 14. do srede 15. stoletja grozilo že z razvojem zahodnega dela dežele (Podravja nad Beljakom in doline Zilje od Šmohorja navzgor) v nove samostojne dežele (Goriški; Ortenburg-Celje). Dežela je bila spet obnovljena — v primerjavi z 11. stol. v precej manjšem obsegu — šele s habsburško zmago nad Goriškimi v boju za celjsko dediščino 1460, boj za pripadnost nekaj cerkvenih gospodstev k deželi pa je potekal še v 16. stoletju.¹⁵⁹

Tu lahko razvoj povzamemo in pregledamo njegove perspektive: Tudi v v zadnjih dveh obdobjih vključevanja Koroške v fevdalni pravni red srednjeveške nemške države — po letu 1000 — dediščina po karantanskem obdobju vendarle ni nepomembna. Iz Karantanije je prevzeto ustoličevanje koroških vojvod s svojimi kamnitimi simboli (knežji kamen kot simbol karantanske kneževine, vojvodski stol kot simbol »karantanskega kraljestva« 9. stoletja, po izražanju tedanjih virov, še vedno »slovanskega«). Kosezi so bili s svojo vlogo pri ustoličevanju po vsem videzu v 11. stol. pomembno orodje nasprotovanja koroškega plemstva zoper tuje vojvode in gotovo ni le naključje, da se začenja bistvena preureditev obreda v smislu njegove fevdalizacije (oprijemljive po virih po 1286) šele po letih 1077 ali 1122. Visoko plemstvo je zvečine tujega izvora in je vsrkalo v svoj družbenopolitični razvoj in kul-

¹⁵⁵ Najkonkretnjša oblika celotnega tega razvoja je pri M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do konca petnajstega stoletja, 1955, v poglavjih o politični zgodovini (z navedeno literaturo k tem poglavjem).

¹⁵⁶ A. Jaksch, n. d., I, 187—213.

¹⁵⁷ H. Braumüller, Carinthia I, 154—135, 1947, 64.

¹⁵⁸ Lj. Hauptmann, Grofovi Višnjegorski, Rad JAZU 250, 1935, 215—239.

¹⁵⁹ Po časniških poročilih je posvetil temu razkroju in vnovičnemu združevanju Koroške veliko pozornost v svojem predavanju na zborovanju avstrijskih zgodovinarjev W. Neumann; dokler ne vemo, v kolikšni meri je osvetlil ta vprašanja na novo, sta pa poglobitvi razpravi o tem še vedno M. Wutte, Zur Geschichte in den ersten zwei Jahrhunderten habsburgischer Herrschaft, in E. Klebel, Die Grafen von Görz als Landesherren von Oberkärnten, v Carinthia I 125, 1935, 11—58 oziroma 59—82 in 218—246; J. Rainer, Der Friede von Pusarnitz, Carinthia I 150, 1960, 175—181, in nekaj fajdnih pisem koroškega plemstva zoper goriškega grofa (H. Wiessner, Monumenta historica ducatus Carinthiae XI, 1972, št. 336) dokazujejo samo, da boj za celoto Koroške, zaključen z mirom v Požarnici, ni bil le boj Habsburžana, marveč tudi koroškega plemstva oziroma deželnih stanov.

turni okvir tudi ljudi karantanskega porekla v svojih vrstah. Vendar v tem času še vedno pričajo viri na različnih ravninah — tudi če pustimo ob strani ostanke v življenju podložnih kmetov — o ostankih karantanskega plemenskega prava (priče po slovanskem pravu, posebno koseško sodstvo in s tem pravo itd.), prav tako pa o dejstvu, da se tuje plemstvo v tem času v pravnem pogledu ni spojilo v celoto, marveč da nastaja koroško »deželno pravo« šele od 13. stoletja naprej, zlasti z deželnimi ročini 14. stoletja in njihovimi posledicami za spajanje deželnega plemstva.

Tudi v teh pogledih se začenja občutnejši prelom konec 11. stol. z začetkom oblikovanja nižjega plemstva, čeprav tudi to pripelje najprej do nastanka večjega števila samostojnih dvorov z ministeriali ob vojvodskem (salzburškega, krškega, bamberskega, goriškega, vovbrškega, ortenburškega, ptujskega; vsaj prvi štirje so bili po številu ministerialov močnejši od vojvodskega).¹⁶⁰ Družbena veljava kosezov v zvezi s tem razvojem začenja postopno upadati že od srede 12. stol. naprej, a prejkone je ob sorazmerno šibkem ministerialnem dvoru za vojvodo sorazmerno precejšnje število kosezov v osrednjem delu pokrajine pomembno pri njegovi moči. Tako se tudi tu vsiljuje domneva, da ni le naključje, da je prešel pomemben del te skupine kosezov pod nadzorstvo Goriških kot palatinskih grofov šele v začetku 14. stoletja, ko se je pomen kosezov za vojvodo zmanjšal, odkar so se na druge načine uspešno začeli truditi za združevanje deželnega plemstva pod vojvodsko oblastjo (vojvodski »iudex provincialis«; deželno pravo; deželni ročini s skupnimi plemiškimi pravicami; zlom nekaterih upornikov iz vrst velikašev; začasno uspešni Majnhardov poskus pridružitve goriških gospostev deželi s pomočjo poudarjene veljave palatinata in podobno).¹⁶¹

Vse torej kaže predvsem na konec 11. stoletja kot na prelomno obdobje, po katerem v koroški družbeni strukturi njeni karantanski predfevdalni elementi hitro stopajo v ozadje. Že začetek tega stoletja pa pomeni začetek intenzivne srednjeveške kolonizacije, ob kateri najprej do okr. 1200 vsa dežela (čeprav po okoliših v različni meri) postaja etnično mešana, po novem razvoju od 13. stoletja naprej v smislu stapljanja manjšine z večino v južnem oziroma severnem in zahodnem delu dežele pa srečamo v 15. stoletju zelo jasno razdeljeno v slovenski in nemški del po meji, ki jo je mogoče ugotoviti še sredi 19. stoletja in ki je še tedaj na jugu zajemala prebivalstvo, v katerem so predstavljali koroški Slovenci 90 % vseh ljudi.¹⁶²

Zusammenfassung

KARANTANISCHE GRUNDLAGEN DES HERZOGTUMS KÄRNTEN

Das Feiern des »tausendjährigen Jubiläums« des Landes unter dem Motto »1000 Jahre Kärnten 976—1976«, wodurch das Alter Kärntens auf nur 1000 Jahre begrenzt wird und vier Jahrhunderte der Geschichte Karantaniens aus der Geschichte Kärntens ausgeklammert wurden, gab den Anlaß zur Erörterung von drei Fragen: a) die allgemeine Bedeutung Karantaniens für die Geschichte Kärntens,

¹⁶⁰ A. Metnitz, Die mittelalterlichen Führungsschichten in Kärnten, v F. X. Kohla, G. A. v Metnitz, G. Moro, Kärntner Burgenkunde, II, 1973, 179—218, posebej seznam ministerialov 203—212.

¹⁶¹ Za Majnharda prim. posebej H. Wiesflecker, Meinhard der Zweite, 1953, passim, vsi drugi elementi so obdelani že v B. Grafenauer, Ustoličevanje, 262—287.

¹⁶² B. Grafenauer, Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes, Koroški zbornik, 1946, 117—164.

b) ob Kärnten wirklich erst 976 zum Herzogtum erhoben wurde, c) wann eigentlich die Geschichte des Herzogtums Kärnten als eines »Landes« im heutigen territorialen Rahmen beginnt. Die historiographische Uebersicht beweist, daß alle Historiker bis auf wenige Ausnahmen dem slawischen Fürstentum und vor allem Arnulfs »Regnum Carantanum« eine besondere Bedeutung für die Geschichte des Herzogtums Kärnten beigemessen haben und daß (entgegen der allgemeinen Ueberzeugung der Historiker des 15. und 16. Jahrhunderts) eine größere Gruppe von modernen Historikern verschiedener Richtungen (P. Puntchart, Fr. Kos, Lj. Hauptmann, H. Braumüller, E. Klebel, W. Neumann 1962) die Erhebung Kärntens zum Herzogtum mit der Zeit Arnulfs in Verbindung gebracht hat (was Lj. Hauptmann auch mit der Ueberlieferung des früheren slawischen Fürstentums verbindet) und in der Veränderung im Jahr 976 nur eine Auflösung der Personalunion zweier Herzogtümer gesehen hat, während eine andere Gruppe (G. Ankershofen, A. Jaksch, M. Kos, M. Wutte, G. Moro, W. Neumann 1976) die Ereignisse des Jahres 976 als die erste formale Erhebung Kärntens zum Herzogtum erachtet hat (manchmal mit besonderer Hervorhebung des »Deutschen Reiches«).

Trotz einer begrenzten Kontinuität zwischen der Antike und dem frühen Mittelalter tritt nach der Niederlassung der Slawen in den Ostalpen eine solche Wende ein, daß in mancher Hinsicht von einer neuen Phase der geschichtlichen Entwicklung gesprochen werden kann, und daß folglich die Bedeutung des keltischen oder römischen Noricum in der Geschichte »Kärntens« mit Karantanien nicht gleichgesetzt werden kann — Noricum gehört zu der Vorgeschichte Kärntens, während Karantanien schon ein Teil seiner Geschichte ist. Dafür sprechen zahlreiche Elemente, welche in die innere Ordnung in Kärnten als besondere Merkmale des karantani-schen Zeitalters übergegangen sind (z. B. die feierliche Einsetzung der Herzöge, vorfränkische Anfänge der Grundherrschaft/Eigentumskirchen in den Händen des Fürsten), die Verpflichtung von Fürst und Volk, Abgaben an die Kirche in Salzburg zu leisten. Anfänge des hohen einheimischen Adels, Edlinge-kosezi usw.).

Die Erörterung endet mit einer Analyse der sieben Phasen der allmählichen Eingliederung Karantanien in den fränkischen und später deutschen Staat (diese Analyse vertieft und korrigiert einen ähnlichen Versuch von E. Klebel): 1. die Bindung der Karantaner um 737 an ihre westlichen Nachbarn wegen der wachsenden Gefahr der Avaren im Osten und des bayerischen Aufstandes gegen die Franken im Westen, und ihre Unterwerfung unter die Oberhoheit der fränkischen »Könige« um 745; 2. die Einführung des Christentums etwa nach dem Jahr 751 (Gorazd, Hotimir); 3. die Ersetzung der einheimischen Fürsten durch bayerische Grafen zwischen 817 und 822, und die Umwandlung in eine Markgrafschaft; 4. die Erlangung der Selbständigkeit, die zuerst mit mißlungenen Aufständen (Ratbod, Karlmann) und in kirchlicher Hinsicht (Osvald, 860) angestrebt, jedoch erst unter Arnulf (876—887) erreicht wurde — die Erhebung zum »Regnum« und die Erweiterung der Begriffe »Karantani« und »die Karantaner« auf alle alpenländischen und pannonischen Slawen; 5. die Vereinigung Karantanien mit Bayern unter einem Fürsten bis 976, doch nicht ohne Unterbrechung und nur als Personalunion; 6. die Auflösung der Personalunion 976 und die Verwendung des Herzogtums Karantanien als eines »amtlichen Herzogtums« des deutschen Reiches im Sinn der dynastischen Verwendung für die Mitglieder der Salierdynastie (für die Verleihung der herzoglichen Würde und der herzoglichen Rechte außerhalb von Kärnten), zuerst noch mit zweifacher Wiederholung der Personalunion mit Bayern und der endgültigen Auflösung erst 1002, als auch der Umfang des Herzogtums durch Ausschließen aller Markgrafschaften im Osten und Süden, außer der Mark Verona, vermindert wurde; 7. die Gestaltung Kärntens, bei seiner Verleihung den Eppensteiner 1077, als eines territorialen Herzogtums, gestützt auf die dynastische herzogliche Gewalt und den großen Grundbesitz der Eppensteiner; die Zerstörung dieser Grundlagen damit, daß das Land an die Spanheimer kam, und der Weg in die feudale Zersplitterung.

Im Licht dieser Analyse kann Arnulfs Zeit mit Sicherheit als der Anfang des Herzogtums gesehen werden, die Ereignisse des Jahres 976 dagegen als eine wenig bedeutende und nur vorübergehende Veränderung dynastischer Natur; als die entscheidende Grenze, die das Herzogtum Karantanien von dem dem Umfang nach wesentlich kleineren »Land« Kärnten trennt, können aber das Jahr 1002 und außerdem noch die Veränderungen am Ende des 11. Jahrhunderts gelten.

Metod Mikuž

AVSTRIJSKA DRŽAVNA POGODBA IN TAKRATNA BLOKOVSKA POLITIKA (1945—1955)

Referat na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Kranjska gora—Jesenice, 29. sept. — 2. okt. 1976

Odločil sem se za kratek in le informativen pregled razdobja po končani drugi svetovni vojni v Evropi do sklenitve mirovne ali državne pogodbe med zavezniki in Avstrijo. Terminus a quo tega obdobja označuje svetovni dogodek, popoln poraz nemške vojske, njeno brezpogojno kapitulacijo ter zadnjo konferenco velikih treh usodnih mož, ki so vsaj na zunaj še soglasno odločali o usodi takratnega sveta. Terminus ad quem je letnica 1955, ki je na zunaj veliko manj pomembna. Podpis avstrijske mirovne ali državne pogodbe je le drobna kapljica v morju takrat in še danes nerešenih problemov, katerih skupni imenovalac je še vedno trajajoči veliki antagonizem med voditeljicama takrat in še danes močnih svetovnih blokov.

Kdaj se je točno ta blokovski antagonizem po končani vojni začel kazati javno in na zunaj, ni povsem jasno. Bolj jasno je, da je obstojal že ves čas vojne na skrivaj, čeprav je bila na zunaj antifašistična koalicija kar dosti močna in jo je mogla nemška diplomacija vidno le enkrat omajati (Katynska afera). Po potsdamskem sporazumu je nekaj časa še čutiti soglasje med tremi takratnimi velesilami, ZDA, SZ in Vel. Britanija in takrat še manj pomembno Francijo. Znani govor že senilnega Churchilla leta 1946 v Fultonu pa nas že opozarja na razdelitev Evrope in sveta na dva dela, ločenega po železni zavesi na črti od Szczecina (Stettina) do vhodnih predmestij Trsta. Tudi je že nekam ustaljeno mnenje, da sta bila takrat oba bloka že v hladni vojni, čeprav izraz ni povsem točen. V letih 1946 do 1954 je bila Francija zapletena v zelo vročo vojno na Indokitajskem, kjer je bilo 92.000 mrtvih, 114.000 ranjenih in nedoločeno število pogrešanih, vseh stroškov pa je imela samo Francija 2.932,6 milijard frankov.¹ Prav v tem času je bila tudi vojna na Koreji, ki so jo po vsej verjetnosti sprožile ZDA, žrtev in stroškov pa je bilo tod še več kot na Indokitajskem.² Le tretje vroče svetovne vojne ni bilo.

Kakor koli že, Evropa, Amerika in ves svet so se začeli deliti v dva bloka. Ločila jih je črta, kjer so se polni zmagoslavja maja 1945 srečale rdeča armada in zavezniške vojske. Zahodno od te črte se je začel razvijati svet svoje vrste, vzhodno od te pa svoje vrste. Imena so bila različna, vzhodni in zahodni blok, blok ljudske demokracije, socializma ali komunizma in blok prave demokracije, svobodnega sveta, ali, če se držimo takrat še dostikrat omenjene atlantske izjave iz leta 1941, blok brez strahu in nasilja. Ko je Churchill govoril janu-

¹ Archiv der Gegenwart 1954, str. 4638, citiram 54, 4638

² 53, 4030

arja 1952 pred ameriškim kongresom, je takratni položaj označil nekako takole: naši nekdanji sovražniki so postali naši zavezniki, v vojni premagani narodi so danes osvobojeni, zmagovite narode pa je podjarmil komunizem.³ Ali kot je zapisal februarja 1952 New York Times: izgleda, da prihaja čas, ko vlada v Washingtonu spreminja politiko do Nemčije. Nihče si ni nikoli mislil, da je Nemčija naš zaveznik in ne Francija.⁴

Iz tako imenovanega vzhodnega bloka je treba po letu 1948 izvzeti našo jugoslovansko domovino. Nam bajoneti rdeče armade niso prinesli svobode, priznamo pa, da so nam v boju pomagali kot so nam pomagali ostali zavezniki. Znana delitev interesnih sfer med zavezniki na Balkanu nam je delala velike težave pri zahodni in severni državni meji po vojni, po znanem informbirojevskem sporu pa se je začela Jugoslavija razvijati samostojno. Zahodni blok so vodile in vodijo ZDA, vzhodnega pa SZ. Koliko to drži še danes, si lahko odgovori vsak sam.

Oglejmo si na kratko glavno politično dejavnost voditeljic obeh blokov v našem razdobju. Morda bi lahko naredili kratko zarezo na prelomu 1952/53, ko je začutili neko odjugo v hladni vojni, pogojeno z izvolitvijo novega predsednika ZDA Eisenhowerja, s Stalinovo smrtjo in prvo konferenco voditeljev treh zahodnih velesil na Bermudih. Toda odjugo moremo zaslediti v SZ že pred Stalinovo smrtjo, napetost med blokoma po letu 1953 pa nikakor ni prenehala niti po konferenci na najvišji ravni voditeljev štirih velesil julija 1954 v Ženevi.⁵ Na tem mestu se seveda ne moremo spuščati v vprašanje, kako je ta blokovska politika vplivala tudi na razvoj v Aziji in Afriki. V glavnem nas zanima le vpliv te politike na razvoj takratnega problema številka 1 v Evropi, na razvoj nemškega in s tem delno povezanega avstrijskega vprašanja. Prav tod sta primatorja obeh blokov pokazala, kaj prav za prav hočeta, oziroma nočeta. Nista pa dosegla drugega, kot nastanek dveh nemških držav, čeprav sta se tega vsak na svoj način branila. Režim v razvijajoči se vzhodni Nemčiji ni bil vseč ZDA, režim v zahodni Nemčiji pa ne SZ. Obe velesili sta se zelo trudili, da bi prišlo do zopetne združitve Nemčije z enotno nemško vlado, ki bi bila v stanu prevzeti odgovornost za izpolnjevanje sprejete mirovne pogodbe, a sta si nasprotovali, kar sta si le mogle. ZDA so kmalu sprejele tezo, da je le ZRN pravi nosilec kontinuitete nemške enotnosti in da naj zopet združena Nemčija prevzame družbeno politični red ZRN, ki se je oblikovala na podlagi svobodnih in demokratičnih volitev (Hallsteinova doktrina), kar pa sovjetska vlada nikakor ni hotela priznati. Ta je predlagala združitev obeh Nemčij najprej v obliki konfederacije. Ta naj bi z leti dokazala nemškemu narodu, kateri režim je »boljši« in ko bo to postalo jasno, naj bi se nemški narod svobodno združil. ZDA so to odločno odklanjale kot tudi sovjetski predlog, naj bi postal zahodni Berlin svobodno, mednarodno mesto.

1. Če hočemo biti kratki, lahko rečemo, da se je politična aktivnost voditeljice zahodnega bloka, ZDA in njenega vrha, razvijala nekako takole. Opirajoč se na mogočni vojaški potencial in atomsko bombo, ki sta ga oba predsednika Truman in Eisenhower neprestano še povečevala, opirajoč se na moralno vrednost atlantske karte in soustanoviteljstva OZN, upoštevajoč vsestransko šibkost zahodne Evrope vključno z Veliko Britanijo in upoštevajoč

³ 52, 3302

⁴ 52, 3329

⁵ 55, 5263—5276

že do histerije narasli strah pred komunistično nevarnostjo v ZDA, se je Truman marca 1947 močno odklonil od Monrojeve doktrine in ponudil veliko denarno pomoč »narodom, katerih svoboda je ogrožena«. Kot vemo, sta za to takoj zgrabili Turčija in Grčija. Še pomembnejši je bil Marshallov plan, ki je začel veljati aprila 1948. Ponujal je denarno pomoč vsem državam, ki bi hotele sodelovati v skupnem gospodarskem načrtu, da bi Evropa znova postala močno tržišče za svobodno gospodarstvo. Do 16. aprila 1948 je k tej organizaciji pristopilo že 18 držav. Misli se pristopiti tudi nekatere vzhodno evropske države (zelo resno na primer ČSR), a je hazjajin v Moskvi dejal njet!

Uspeh je ZDA opogumil in so kmalu za tem poskušale začeti precej samovoljno reševati nemško vprašanje, na kar pa je Moskva takoj odgovorila z blokado zahodnega Berlina. To so sicer ZDA paralizirale z znanim zračnim mostom, kar so bili vsekakor tudi športni dosežki prve vrste, a so terjali take stroške, da se jih vlada ZDA javno niti ni upala povedati. Istočasno so ZDA utrpel še drug velik politični poraz in to na Kitajskem. Njihov ščitenec Čang Kaj Šek je le moral bežati na Formoso, v LR Kitajski pa so zablestele zvezde kot Mao Ce Tung in Ču En Laj.

Združenim državam Amerike sta se začeli kazati dve veliki nevarnosti. V Aziji je nastanek LR Kitajske naznanjal konec njihove imperialistične politike, revolucionarnega razvoja vzhodno evropskih držav in revolucionarnega vrenja v številnih zahodno evropskih državah pa ni mogla zadržati samo železna zavesa, Trumanova doktrina in Marshallov plan. To drugo nevarnost naj bi pomagal paralizirati še začetek aprila 1949 ustanovljeni NATO — varuh regionalne in kolektivne varnosti v severno atlanskem prostoru — h kateremu je kmalu pristopilo 10 evropskih držav, ZDA in Kanada. Pred nevarnostjo v Aziji naj bi ZDA zaščitila okupacija Koreje in zato so jo ZDA junija 1950 napadle. Res je, da še danes ni povsem jasno, kdo je sprožil to zelo nevarno vojno. Tako imenovani vjri, ki so nam danes na razpolago, nam morejo pokazati tri povzročitelje te vojne, Severno Korejo, ki da je napadla Južno, Južno Korejo, ki je napadla Severno in ZDA, ki so — ne oziraje se na prvi dve — same hotele zasesti ta pomembni ključni daljnovzhodni strateški položaj.

Dovoljujem si zastopati tretje stališče takole: ZDA so napadle Severno Korejo s pomočjo Južne, takoj na to — morda celo istočasno — pa so obvestile varnotsni svet OZN, da je sedaj njegova naloga, da napravi red in mir na Koreji. Zakaj je Truman takoj prevzel tutorstvo vseh mer in akcij OZN? Gotovo ne, da bi vojno končal. Njegovih 8 točk ali zapovedi ameriškemu narodu za časa vojne na Koreji, ne more biti nič drugega kot novica o nadaljevanju vojne na Koreji. Takratni vrhovni komandant NATO Eisenhower je napovedal celo križarsko vojno za svobodo in končno je Truman naravnost histerično proglasil stanje nacionalne nevarnosti in je decembra 1950 postavil še dve posebni ustanovi v ZDA, za mobilizacijo in narodno obrambo. To zadnje je bila že posledica udarca 200.000 tako imenovanih kitajskih prostovoljcev, ki so postavili na Koreji status quo, to je na 38 vzporedniku.

Tako so ZDA doživele po letu dni trajajočih pogajanjih za premirje na Koreji tri hude udarce, moralnega, političnega in vojaškega. Svet je precej dobro sklepal, da so vojno začele ZDA in da je v ozadju Severne Koreje (Kitajske) stala Sovjetska zveza. Prav zato se Truman tudi ni dal ugnati in je za svoje poraze začel dolžiti »komunizem«, ki naj bi postal glavni sovražnik

ZDA. Marca 1952 je tolažil Amerikance, kako so ZDA že zadržale »pohod komunizma« v Grčiji, Turčiji, Berlinu, Avstriji, Iranu, predvsem pa na Koreji. Poudaril je tudi, da je treba rešiti vse svobodne narode pred »strašno tiranijo komunizma, kar pa terja denar in pogum«. ⁶

Te vrste Trumanovo bojno misionarstvo je povzročilo v ZDA pravo politično protikomunistično histerijo ter netilo sovraštvo do SZ, kar je spretno uporabljal v volilni kampanji tudi novi kandidat za predsednika ZDA, general Eisenhower. Tako je na primer na kongresu vojnih veteranov avgusta 1952 dejal, da se morajo ZDA otresti strahu in histerije spričo sovjetskih groženj, čeprav so komunisti zaslužnili že 17 dežel. Poudarjal je prepričanje, da SZ ne bo naredila usodne napake in začela vojno, ker nima za to dovolj vojaške in industrijske moči. »Ledeno mrzlo pa moramo reči Kremlju, da ne bomo mirovali prej, dokler ne bo agresivni komunizem zaustavljen«. ⁷

Ko je izvoljeni Eisenhower 20. januarja 1953 prevzel predsedniške poše, je močno poudaril vodilno vlogo ZDA v svobodnem svetu; morajo pa razviti tako moč, da se jih bo sovražnik bal. Le močna in silna produktivnost (orožja) ZDA more braniti »svobodo sveta«, so pa ZDA pripravljene pogajati se tudi o miru in razorožitvi in nikogar ne bodo silile, naj sprejme njihovo politiko in gospodarski sistem. ⁸

To je s prevladnimi besedami napovedano nadaljevanje hladne vojne, ni pa Eisenhower povedal, kaj naj bi bil »svobodni svet«, v katerem naj bi imele ZDA vodilno vlogo. Njegov zunanji minister Forster Dulles je bil nekaj dni za tem že bolj jasen. Dejal je, da so sovražniki ZDA sovjetski komunisti in njihovi zavezniki. Ti obvladujejo na svetu že 800 milijonov ljudi, ZDA pa samo 150 ter imajo vse zemeljske zaklade Azije in Evrope. Omenil je tri nevarna vojna žarišča na svetu, Korejo, Indokitajsko in arabski svet. Korejo rabi SZ zaradi klešč proti Japonski, Indokitajsko (ter Siam, Burmo in Malajo), ker je to ključ do Azije, arabski svet pa hujska SZ proti Vel. Britaniji in Franciji zaradi naftnih polj in Sueškega kanala. V zahodni Evropi bodo ZDA tesno povezale v NATO Francijo, Vel. Britanijo in zahodno Nemčijo; vsem tem dežlam so po vojni dale ZDA že 30—40 milijard dolarjev pomoči. ⁹

Isti Dulles je tri dni po Stalinovi smrti (5. marca 1953) skušal prepričevalno poudariti, da se končuje Stalinovo razdobje in začenja Eisenhowerjevo, to je, doba svobode in ne zaslužnjevanja. ¹⁰ Bolj stvaren je bil mesec dni za tem Eisenhower. Dejal je, da ima po Stalinovi smrti sedaj sovjetska vlada edinstveno priložnost spremeniti tok zgodovine, če — postopoma — napravi štiri korake. Prvega, če pripomore k premirju na Koreji in miroljubno vpliva na vso Azijo; drugega, če sklene mirovno pogodbo z Avstrijo in pripomore h koncu razcepljenosti Nemčije in Evrope; tretjega, če je za razorožitev in četrtega, če se začne boriti proti revščini in pomanjkanju v svetu. SZ naj na vse to jasno odgovori — je dejal na koncu Eisenhower — besedičenja je dovolj, potrebna so samo dejanja. ¹¹ Dulles je k temu dostavil, naj ZDA načrtujejo še več oboroženih sil, da ne bodo plesale po zvokih ruskih piščalk. ¹²

⁶ 52, 3409

⁷ 52, 3654

⁸ 53, 3820

⁹ 53, 3840

¹⁰ 53, 3902

¹¹ 53, 3955

¹² 53, 3960

S tem Dulles ni skalil kratkotrajnega premirja, ki je začelo nastajati v doslej zelo intenzivni hladni vojni. Churchill je takoj svetoval konferenco na najvišji ravni,¹³ moskovska Pravda pa je 25. aprila 1953 v zelo dolgem članku in v spravljivem tonu zapisala, da je SZ pripravljena reševati pereče probleme, če niso ti v nasprotju z interesi SZ in drugih svobodoljubnih narodov.¹⁴ Bela hiša je takoj pohvalila milejši ton članka in poudarila, da nikjer ne žali in sramoti ZDA ter svobodnega sveta. Kot pomembno je pohvalila tudi to, da je sovjetski tisk v celoti objavil zgoraj omenjeni Eisenhowerjev govor.¹⁵ Vendar, ZDA niso pristale na opetovani sovjetski predlog o sestanku šefov petih velesil (tudi LR Kitajske) in ne na Churchillov predlog o konferenci šefov štirih velesil, češ, da vse nastale probleme lahko rešuje OZN.¹⁶

Toda protikomunistična histerija se v ZDA ni podela. Položaj organiziranih komunistov je bil konec maja 1953 sledeč: v 26 zveznih državah so bili komunisti izključeni iz javnih služb, v 32 državah so morali učitelji v državnih službah izjaviti, da niso komunisti, v 11 državah se niso smeli zbirati v šolskih poslopih, v treh državah pa so bili komunisti ilegalni. Načelno so meli volilno pravico povsod, smeli so nabirati člane in denar za partijske fonde ter lasten tisk, vzdrževati marksistične šole, zborovati v javnih poslopih in na prostem, najeti za propagando RTV, nositi svoje zastave, govoriti na javnih prireditvah, iskati zaščito pred sodišči in sklicevati se na ustavo.¹⁷

To nam le more nekoliko pripomoči k definiciji ameriškega pojmovanja svobodnega sveta in k definiciji ameriške svobode. Nekaj tudi Eisenhowerjeva uradna izjava proti sežiganju komunističnih knjig v javnih knjižnicah, kar je zahteval znani antikomunistični misionar, senator MacCarthy. Eisenhower je 14. junija 1953 dejal: »Ne verjemite, da se bodo izbrisale napake, če uničujemo dokaze, da te napake so. Ne bojte se brati sleherne knjige, razen tistih, če žalijo vaš čut za dostojnost. Le to naj bo vaša edina cenzura. Kako bomo premagali komunizem, če ne vemo, kaj je, kaj uči in zakaj ima tako veliko privlačnosti za človeštvo? Komunizem je neke vrste religija in to nižje sorte. Zato se moramo boriti proti njemu z višjimi idejami.

Ne smemo dopustiti, da bi naši ljudje morali skrivati svoje misli. Živijo v Ameriki. In če imajo ideje, ki našim nasprotujejo, imajo kljub temu pravico, da mislijo z lastno glavo. Imajo pravico se držati svojih idej in jih na javnih krajih tudi izpovedovati. Ta pravica je nesporna, ali pa naša dežela ni več Amerika.«¹⁸

Velike demonstracije in štrajki, ki so se sredi junija 1953 spremenili v vzhodnem Berlinu in vzhodni Nemčiji v krvave nemire, katere je zadušila rdeča armada, so vzpodbudili Eisenhowerja, da je znova predlagal začeti »pravilno reševanje nemškega vprašanja« (združitev obeh Nemčij na podlagi vsenemških svobodnih in demokratičnih volitev).¹⁹ Tako je že sredi julija 1953 razpravljala konferenca treh zunanjih ministrov (ZDA, Vel. Britanije in Francije) v Washingtonu o bodočnosti Evrope, o nemški združitvi in neodvisnosti Avstrije, pa tudi o miru na Koreji in na Indokitajskem ter o »svobodi« vzhod-

¹³ 53, 3960¹⁴ 53, 3972—3974¹⁵ 53, 3974¹⁶ 53, 3974¹⁷ 53, 4011¹⁸ 53, 4058¹⁹ 53, 4055

no evropskih dežel. Sklenili so, naj bi bila konferenca štirih že jeseni, na kateri naj bi razpravljali o združitvi Nemčije.²⁰ Na konferenco je SZ mesec dni za tem sicer pristala, a glede rešitve nemškega vprašanja je postavila nov predlog: najprej sestaviti začasno nemško vlado iz obeh že obstoječih nemških parlamentov, nato vsenemške volitve in sestava vsenemške vlade, šest mesecev za tem pa mirovna konferenca o Nemčiji.²¹

Toda 6. septembra 1953 so prinesle v ZRN parlamentarne volitve veliko zmago koalicije CDU in CSU, to je 244 sedežev (1949 le 139), socialisti so jih dobili 150 (1949 — 131), komunisti pa so bili popolnoma poraženi in so ostali brez mandata.²² Zahodni svetovni tisk je prinašal zanimive komentarje. Ugledni pariški *Le Monde* že 7. septembra, da so bile to v resnici Adenauerjeve volitve kot so bile v ZDA Eisenhowerjeve. Istega dne je *New York Herald Tribune* zapisala, da totalno uničenje komunistov in neofašistov v ZRN kaže na politično in moralno zdravje naroda, ki je pred kratkim prebolel težko bolezen. Zmago je priznal tudi komentator vzhodno nemškega radia, le da jo je zasukal tako, da je mnoge zapeljal navidezen razcvet zahodno nemškega gospodarstva, ki ga pogojuje mednarodna oboroževalna konjunktura.²³

Dejstvo je, da so ZDA odklonile sovjetsko noto o sklicanju konference in Dulles je 9. novembra 1953 sporočil, da bodo o Aziji in Nemčiji tri zahodne velesile razpravljale same.²⁴ Že naslednjega dne je Churchill predlagal konferenco treh zahodnih šefov držav na Bermudih,²⁵ 13. novembra je Molotov zahteval konferenco petih za zmanjšanje napetosti na svetu, na kar so zahodne velesile odgovorile, da je treba najprej rešiti nemško vprašanje in skleniti pogodbo z Avstrijo.²⁶ Radio Moskva je dal 26. novembra prednost tej konferenci, a vztrajal je tudi na konferenci petih.²⁷

Kratkotrajna odjuga je tako minila in stvari so se ponovno začele zapletati. Na konferenci na Bermudih (4.—7. decembra 1953) so Churchill, Eisenhower in Laniel ter njihovi zunanji ministri mnogo govorili in sklepali o raznih zadevah: da je NATO temeljni kamen njihove skupne politike; izražali so upanje, da bodo vzhodno evropski narodi prišli v svobodno Evropo; da je OZN garant proti agresiji itd. Pristali so tudi na konferenco štirih, ki naj bi se sešla 5. januarja 1954 v Berlinu. Sovjetska zveza je bila za začetek konference 25. januarja ali kak dan kasneje.²⁸

Tako je mogel Eisenhower 7. januarja 1954 v poslanici kongresu zapisati, da je prešla iniciativa na ZDA.²⁹ Berlinska konferenca, ki jo je pričakoval ves svet s pozornostjo, se je začela 25. januarja in je trajala — kot ena do tedaj najtežjih konferenc štirih — do 18. februarja 1954. Na dnevnem redu so bili trije takrat najtežji problemi, svetovni problem (mere za prenehanje napetosti na svetu in sklic konference petih) in dva evropska problema (nemško vprašanje in evropska varnost ter sklenitev avstrijske državne pogodbe). Glede prvega problema so samo ugotavljali, da je odstranitev mednarodnih nesoglasij nujna, da je nujen trajni mir, konkretni sklep pa je bil samo sklic kon-

²⁰ 53, 4067—4078

²¹ 53, 4116

²² 53, 4150

²³ 53, 4151—4152

²⁴ 53, 4244

²⁵ 53, 4245

²⁶ 53, 4253

²⁷ 53, 4269

²⁸ 53, 4282, 4309

²⁹ 54, 4519

ference v Ženevi za 26. aprila, ki naj bi razpravljala o združitvi obeh Korej in Indokitajski. Glede ostalih dveh problemov so ugotovili samo to, da je bistveni problem nemško vprašanje, za katerega rešitev so zahodni predlagali: združitev Nemčije le po svobodnih volitvah, nato sestava skupne nemške vlade, s katero se sklene mirovna pogodba. Zahodni so pridali tudi izjavo, da se SZ ne upa dovoliti svobodnih volitev v vsej Nemčiji. Molotov je vso konferenco oviral s stalnim nasprotovanjem.³⁰

Svoje zadržanje na konferenci, ki je prinesla le malo uspehov (ženevska konferenca), je Molotov razlagal 6. marca 1954. Dejal je, da je rešitev nemškega vprašanja odvisna od temeljnega vprašanja, ali se bo v Nemčiji obnovil militarizem, kar želijo ZDA, Vel. Britanija in Francija. Zato zahteva SZ predhodno pogodbo o evropski varnosti, strinja pa se z ženevsko konferenco o Koreji in Indokitajski.³¹ Glede Avstrije je še posebej poudaril, da ta ne sme postati orodje agresivnih sil, da ne sme sklepati nobenih vojaških zvez, naj v Avstriji še nekaj časa ostanejo okupacijske sile, vprašanje avstrijske pogodbe pa naj se znova načne šele 1955.³²

Dulles je 19. marca 1954 napovedal novo strategijo ZDA (New Look): imeti stalno pripravljen ogromni (vojaški) potencial za masovni udarec v ZDA ali izven njih, gospodarska pomoč ZDA v obliki darov pa bo postopoma ponehala, razen za dežele v bližini SZ.³³

Prvi del te nove strategije lahko zasledimo tudi v grožnji pravosodnega ministra ZDA od 12. aprila 1954, da hoče vlada ZDA uničiti komunizem v ZDA z legalnimi sredstvi. Doslej je imela administracija ZDA tri pravne podlage za pregon komunistov. Akt iz leta 1940 proti nasilnim poskusom ali zaroti proti vladi, akt iz leta 1950 proti sabotaži in podtalnemu rovarjenju in akt o preiskavi državnih uslužbencev in ukaz o registraciji komunistov pri pravosodnem ministrstvu kot agentov SZ.

To je bilo pravosodnemu ministrstvu premalo in je zahtevalo uzakonjenje še novih mer: odvzem državljanstva obsojenega komunista, odpust delavca-komunista iz oborožitvene industrije, onemogočanje vodilnih mest v sindikatih, legalnost tudi izsiljenega pričevanja proti komunistom, prepoved imeti telefon in smrtna kazen za špionažo tudi v mirnem času.³⁴

Končno je kongres ZDA 19. avgusta 1954 sprejel tri zakone: 1. da je komunistična partija ilegalna in komunisti izključeni iz določenih reprezentančnih funkcij, zlasti v sindikatih; vsi komunist se morajo dati registrirati, vendar ima vsak — po ustavi — pravico tega ne storiti, kot ni nihče dolžan podati izjavo, ki bi ga obtoževala; 2. zakon o izgubi državljanstva obsojenega komunista, ima pa obsojeni pravico izbirati kraj pregnanstva; 3. zakon o poostritvi določb glede sabotaže in špionaže.³⁵ V nekakšno opravičilo je Eisenhower konec avgusta dejal, da hoče komunistična diktatura zavladati v vsej »svoji strahoti, moči in nenasitnosti«³⁶ nad vsem svetom in zato uporablja vse-mogoče orožje.³⁶

³⁰ 53, 4372—4395

³¹ 54, 4410—4412

³² 54, 4411

³³ 54, 4431

³⁴ 54, 4469

³⁵ 54, 4688

³⁶ 54, 4712

Ker je na pariški konferenci (19. do 23. oktobra 1954) 14 podpisnic NATO poleg drugega sklepalo tudi o sprejemu ZRN v NATO,³⁷ je sovjetska vlada ostro protestirala in predlagala novo konferenco štirih, na kateri naj bi sklepali o upostavitvi enotne Nemčije na demokratični podlagi, o odhodu okupacijskih sil iz obeh Nemčij in o upostavitvi kolektivne evropske varnosti.³⁸ Na to noto so zahodni odgovorili šele 29. novembra in poudarili, da je za vse to najprej potreben sporazum o sklenitvi avstrijske državne pogodbe in jasna sovjetska opredelitev glede svobodnih volitev v Nemčiji.³⁹

2. Konec vojne se je SZ s svojim vplivom in velikim moralnim kapitalom junaštva rdeče armade razširila globoko v Evropo. Ob železni zavesi je na zunaj postala mejaš zahodnega sveta, njenega vpliva in ugleda pa tudi strahu pred njo pa ni mogla zaustaviti nobena pregrada. Bila je velika zmagovalka nad vojaško silo fašistične in nacistične tiranije in nosilka idej nekega novega sveta, v katerega so narodi verovali z otroško vero, vrhovi svetovne reakcije pa so se ga bali že od njegovega nastajanja. Tako je konec druge svetovne vojne ustvaril veliko nesoglasje posebne vrste: začetno voljo narodov uravnavati življenje svojih dežel po zgledu SZ in permanentno voljo reakcionarnih vrhov ohraniti stari družbeni red in nadaljevati vojno proti SZ kot so jo bili že vajeni. Toda preveč tvegano je bilo takrat naravnati svoje armade proti SZ. Če znane Churchillove trditve — da je mislil ob razpadanju Nemčije nemško vojsko ponovno oborožiti in jo pognati proti rdeči armadi — ne jemljemo preveč resno, pa je zelo res, da so vsi reakcionarni vrhovi kaj kmalu začeli zbirati skrivajoče se in raztepene fašistične in nacistične ostanke. Moralni so se seveda uklonili pod pritiskom svetovne demokratične javnosti in postaviti pred sodišča nekaj največjih vojnih zločincev, a kako je tekla kasnejša denacifikacija in defašizacija, je prav dobro znano. V duhu zahodne demokracije je kmalu oživel v zahodnem bloku parlamentarno življenje in v marsikateri novi pa tudi klasični stranki so dobili nekdanji fašisti in nacisti možnost novega delovanja. Vso moralno oporo so našli preostali fašisti in nacisti tudi v vrhovih katoliške cerkve, kajti ta ni ne takrat ne danes (1976) spremenila svojega načelnega in praktičnega sovraštva do komunizma.

Če upoštevamo samo to — marsikaj bi lahko še našeli — so vzroki za nastanek hladne vojne razumljivi. Antagonizem med velesilo, ki naj bi prinašala novi svet in med velesilo, ki je hotela obdržati starega, je ostal. Kako so se utrjevale ZDA v Evropi, smo na kratko slišali. Če upoštevamo že omenjeno Churchillovo demarkacijsko črto, so se ZDA utrjevale v glavnem v starih evropskih državah in z izjemo razdobja fašistične Italije in nacizma v zahodnem delu Nemčije, v državah klasične demokracije in parlamentarizma. Družbeni red je v vsakem primeru ostal v teh deželah nespremenjen kljub številni moči nekaterih komunističnih partij (Italija, Francija).

Rdeča armada je v svojem napredovanju proti zahodu tudi zasedla več evropskih držav, a ta zasedba in njeni vplivi niso bili povsod enaki. Tako imamo še nekaj let po 1945 tri različne zasedbe: 1. sovjetsko zasedbo v vzhodni Nemčiji z Berlinom, ki je bil razdeljen na štiri zavezniške okupacijske cone in podobno — a ne povsem — zasedbo v Avstriji; 2. zasedbo Poljske, ČSR, Madžarske, Romunije, Bolgarije in Albanije in 3. zasedbo Jugoslavije. O Ju-

³⁷ 54, 4802

³⁸ 54, 4815

³⁹ 54, 4873

goslaviji v tej zvezi na kratko le to: zaradi operacij južnega krila velikega prodiranja rdeče armade proti Budimpešti in Avstriji, je sovjetska vlada začetek septembra 1944 prosila NKOJ za dovoljenje prehoda jugoslovanske meje, po končanih operacijah pa se je ta umaknila iz Jugoslavije. Do inform-birojevskega spora je ostala Jugoslavija zaveznica (ne satelit) Sovjetske zveze, potem pa se je to prvotno tesno zavezništvo spremenilo.

Druga vrsta držav, katerim se je 1949 pridružila še NDR so bile satelitske države, prvi dve deželi pa sta kmalu začeli predstavljati evropski problem, kajti svet zavezniških zunanjih ministrov je že 1946 sklenil, da o mirovni pogodbi z Nemčijo in Avstrijo še ne bo razpravljajal.

»Utrjevanje« vpliva SZ v tej drugi vrsti držav je bilo mnogo bolj komplicirano. Nekih izrazitih finančnih osvajanj, s katerimi je nastopala Amerika, tod ni bilo. Med satelitskimi državami SZ naj bi dosti kategorično obveljala Stalinova teza, da je rdeča armada osvoboditeljica teh dežel, v Moskvi ali kjer koli že v SZ preživeli vodilni člani CK komunističnih partij teh dežel — torej ne doma in na čelu osvobodilnih gibanj — pa so se ob osvoboditvi vrnili v domovino naučeni in prepričani, da more domovino rešiti le sovjetski družbeni red. Toda voditelji drugih demokratičnih strank, ki so doživeli grozote okupacij doma ali v koncentracijskih taboriščih ali na čelu osvobodilnih gibanj, niso bili tega mnenja. Vstopili so kot rodoljubi v vlade ljudske demokracije, a te so kmalu začele preraščati — kakor koli že — v vlade v socialistični družbeni red razvijajočih se dežel. V vseh teh deželah so začela nastajati huda notranja trenja, ki so se zelo različno končala.

Vseh teh težav in težav, ki jih je začela prinašati delitev Evrope z železno zaveso in hladno vojno, se je v polni meri zavedalo jugoslovansko partijsko in državno vodstvo. Potrebna je bila neka skupna akcija takrat najpomembnejših komunističnih partij v Evropi, v kateri naj bi po demokratičnem načelu popolne enakopravnosti vseh partij na skupnih posvetovanjih razpravljali in presojali vsa najpomembnejša vprašanja (politična, gospodarska, partijska itd.). Tako je bil na Titov nasvet 30. septembra 1947 ustanovljen v Varšavi posvetovalni organ komunističnih partij SZ, Poljske, ČSR, Jugoslavije, Madžarske, Bolgarije, Francije in Italije, ki je dobil ime Kominformburo (Informburo) s sedežem v Beogradu in z lastnim časopisom. Od naše strani pravilna in dobro zamišljena akcija nam je kmalu prinesla velike težave in škodo, o čemer na tem mestu ne bomo govorili. Na tem mestu je za nas zanimivejše poudariti, da je takratni stalinistični ideolog in politik A. A. Ždanov ob ustanovitvi tega organa poudaril, da je svet razdeljen v dva tabora, v imperialističnega z ZDA in protiimperialističnega s SZ na čelu. Že sredi hudega spora in vseh mogočih pritiskov na našo državo, je prišlo konec januarja 1949 do ustanovitve vzhodne evropskega gospodarskega sveta (SZ, ČSR, Poljska, Madžarska, Romunija, Bolgarija in 1950 še NDR) za čim tesnejše gospodarsko sodelovanje teh dežel, ki je sredi maja 1955 prerasel v varšavski vojaški pakt pod vrhovno komando sovjetskega komandanta.

Tako sta se izoblikovala dva močna bloka z močno obrambno blokovsko vojaško organizacijo, NATO in varšavski pakt. Blokovska politika je bistveno vplivala na rešitev nemškega in avstrijskega vprašanja. Prvo še ni rešeno kljub obstoju dveh nemških suverenih držav, članic OZN, prvo pa je rešeno tako, kot pač je.

Če je zahodni blok, predvsem ZDA od leta 1951—1952 vedno bolj prehajal v ofenzivo proti komunizmu, je vzhodni blok (SZ) po eni strani kazal spravljlivejši obraz do zahoda, po drugi strani pa neusmiljeno napadal ameriški imperializem. Za prvi primer je zelo poučen Stalinov intervju s 50 ameriškiimi časnikarji začetek januarja 1952. Na časnikarsko vprašanje o možnosti sožitja kapitalizma s socializmom, je Stalin odgovoril, da je »miroljubno sožitje« med obema možno, če je na obeh straneh volja za sodelovanje in pripravljenost izpolniti prevzete obveznosti. Pogoja za to možnost pa sta priznanje principa enakosti vsake države (velike ali majhne) in nevmešavanje v notranje razmere držav.⁴⁰ Reči moramo, da so to v bistvu principi miroljubne koeksistence, kar so številni državniki poudarjali še kasneje in poudarjajo še danes.

Isto misel je poudaril tudi Molotov oktobra 1952 na prvem povojnem kongresu KP SZ (18. kongres je bil marca 1959). Na začetku je sicer govoril kot Ždanov o dveh taborih (na čelu agresivnega so ZDA, ki so v službi monopolističnega kapitala, demokratični tabor, ki brani mir, pa vodi SZ) nato pa je govoril o miroljubnem sožitju kapitalizma in socializma ter o »nesmislu eksporta revolucije«. Sožitje je možno — je dejal — če to obe strani hočeta, poudaril pa je tudi, da kaže socialistični gospodarski sistem v miroljubnem tekmovanju s kapitalističnim iz leta v leto svojo premoč. »Nimamo pa namena nobenemu vsiljevati naše ideologije ali naš gospodarski red s silo.«⁴¹ Natanko tako je dejal 1953 tudi novoizvoljeni predsednik ZDA Eisenhower.

To je bil vsekakor velik ideološki zasuk v sovjetskem vodstvu in zelo pomembno je poudariti, da to še za življenja *Stalina*. Vsega »stalinizma« le ni kriv samo Stalin! To veliko spremembo so takoj opazili in komentirali v ZDA, a tako, da je do te prišlo »zaradi velikih uspehov protikomunističnih akcij.«⁴²

Čeprav so novo senco na SZ vrgle januarja 1953 masovne aretacije židovskih zdravnikov (zaradi izmišljene obtožbe umorov vodilnih sovjetskih ljudi),⁴³ je Stalinov naslednik na mestu predsednika ministrskega sveta Malenkov ob Stalinovem pogrebu 9. marca 1953 govoril o krepitvi miru, o boju proti netilcem vojne in o možnosti sožitja med različnimi družbenimi sistemi.⁴⁴ Mesec dni za tem so bili židovski zdravniki popolnoma rehabilitirani in izkazalo se je, da jih je ovadila kolegica — zdravnica (kateri so takoj odvzeli red Lenina) in da so bile uporabljene »zasliševalne metode, ki niso dovoljene po sovjetskih zakonih«. Po komentarju Pravde so bili za vse to krivi vodilni organi ministrstva za javno varnost, ker niso bili dorasli svoji nalogi. Oba, minister in njegov namestnik, sta čez noč postala »sovražnika ljudstva.«⁴⁵

Že sredi maja 1953 je Pravda poudarila, da je najvišji princip v komunistični partiji — kolektivno vodstvo, kajti individualni sklepi so lahko enostranski.⁴⁶ Slab mesec po krvavih dogodkih v vzhodni Nemčiji in Berlinu, pa je bila odstranjena ena od najbolj temnih osebnosti v SZ, prvi namestnik predsednika vlade in notranji minister Berija. Obtožen je bil zločinskega delovanja proti partiji in državi in to v korist tujega kapitala. Znova so poudarili

⁴⁰ 52, 3416

⁴¹ 52, 3683—3684

⁴² 52, 3684

⁴³ 53, 3822

⁴⁴ 53, 3901

⁴⁵ 53, 3941

⁴⁶ 53, 3988

potrebnost kolektivnega vodstva v partiji, škodljivost in nedovoljenost osebnega kulta in potrebo, da vsakega funkcionarja kontrolira partija.⁴⁷

Proces demokratizacije, ki se je začel v SZ že pred Stalinovo smrtjo, se je nadaljeval, toda odnosi do zahoda se niso izboljšali kljub temu, da je postal začetek septembra 1953 prvi sekretar CK eksplozivni Nikita Hruščov. Ta je bil skraja še zelo discipliniran in je v zunanji politiki še dopuščal nepopustljivost Molotova (na primer na Berlinski konferenci štirih).

Mesec dni so rabili državniki zahodnih velesil za odgovor na več kot presenetljivo sovjetsko noto od 4. aprila 1953, da želi SZ vstopiti v NATO(!)⁴⁸ Zahodni odgovor od 8. maja je bil, da je predlog nerealen. NATO je povsem svobodna in defenzivna organizacija, v kateri se vsi sklepi sprejemajo soglasno, SZ pa bi te sklepe onemogočala s stalnim vetom.⁴⁹ Zahodni se torej ob tem nenavadnem sovjetskem predlogu niso dali zmešiti. V vzhodni in jugovzhodni azijski politiki so šli še korak dalje in so v Manili 8. septembra 1954 ustanovili NATO podoben pakt SEATO, h kateremu so pristopile ZDA, Vel. Britanija, Francija, Avstralija, Nova Zelandija, Siam, Pakistan in Filipini.⁵⁰ Na konferenci 19.—23. oktobra 1954 so sprejeli vrsto sklepov (pariške pogodbe): tri zahodne velesile in ZRN Sklep o upostavitvi nemške suverenosti z omejitvijo; na konferenci devetih (šest podpisnic bruseljskega pakta, ZDA, Vel. Britanija in Kanada) o ustanovitvi zahodno evropske unije z vključitvijo ZRN in Italije in na konferenci petnajstih — kot smo že slišali — o sprejemu ZRN v NATO.⁵¹

SZ ni bila v ugodnem položaju. V SZ sami pa tudi v satelitskih državah se je proces demokratizacije sicer nadaljeval, a se tudi bližal koncu zaradi začetnih nemirov in izrazov nezadovoljstva, ki so dosegli svoje viške nekoliko kasneje (Madžarska!), zahodni blok pa se je z denarjem in pod vodstvom ZDA še utrjeval. Zrasla je tudi ZRN in že prišla v razdobje klasičnega »nemškega čudeža«, ki je res omembe vreden. Z vojaškim porazom je zadela Nemčijo tudi velika gospodarska katastrofa. Izgubila je pomembna poljedelska področja na vzhodu, večji del takoimenovane nemške imovine je bil raztresen po inozemstvu, porušena so bila bivališča in industrijske naprave, od vzhoda so pritiskali begunci, veliko Nemcev je bilo v ujetništvu in izvedena je bila dosti rigorozna demontaža in dekartelizacija.

Toda, najprej so začeli z lokalnimi, nato s conskimi in medconskimi gospodarskimi organizacijami. Zaradi železne zavese sta se kmalu začela razvijati dva nemška gospodarska prostora, ločena po gospodarskih sistemih in njih uspehih. Vzhodna Nemčija se je gospodarsko razvijala po sovjetskem vzorcu, na zahodu pa v tesni naslonitvi na gospodarski in obrambni sistem ZDA. Že 1948 se je to začelo gospodarstvo strmo dvigati in ZRN je bila kmalu na tretjem mestu v svetovni trgovini v tako imenovanem svobodnem svetu in nemška zahodna marka je postala najtrdnjša valuta na svetu.

Že začetek januarja 1952 je nota zahodnih velesil opozorila sovjetsko vladu, da ta že dve leti zavlačuje pogajanja o Avstriji, čeprav je v osnutku pogodbe ostalo samo še pet členov, o katerih namestniki štirih zunanjih mini-

⁴⁷ 53, 4068

⁴⁸ 54, 4455

⁴⁹ 54, 4512

⁵⁰ 54, 4718

⁵¹ 54, 4802

strov niso dosegli soglasja.⁵² Nato so zahodni marca 1952 predložili nov osnutek tako imenovane kratke pogodbe, na kar je sovjetska vlada odgovorila šele avgusta, da bi bila taka pogodba proti potsdamskim sklepom.⁵³ Zato so zahodni začetek 1953 predlagali, naj bi se obnovila pogajanja v duhu resolucije OZN, ki jo je ta izglasovala na zadnjem plenumu na pritožbo avstrijske vlade. Toda sovjetska vlada je odgovorila, da so mirovna pogajanja zadeva štirih zunanjih ministrov in ne OZN in zahtevala je umik osnutka kratke pogodbe.⁵⁴

Stvar se zopet ni premaknila nikamor in sovjetska vlada je konec maja 1953 predlagala pogajanja po diplomatski poti,⁵⁵ kar je pomenilo isto kot odlašanje v nedogled. Zahodni so ponovno predlagali redna pogajanja, sovjetska vlada pa je konec julija odgovorila, da bi bila pogajanja možna, če zahodni umaknejo kratko pogodbo.⁵⁶ To so zahodni sredi avgusta storili,⁵⁷ a začetek septembra je bila sovjetska vlada zopet samo za pogajanja po diplomatski poti, če zahodni ne pristanejo na neko konferenco petih velesil (tudi LR Kitajska),⁵⁸ kar je ponovil Molotov tudi na berlinski konferenci.⁵⁹

Zanimalo bi nas seveda, odkod in zakaj tako zavlačevanje, ki bi ga lahko na prvi pogled označili z dokaj vulgarnim izrazom. Toda, težko je že danes čisto natančno reči tudi to, kdo je bil glavni, ki je zavlačeval, kajti iniciativa za nadaljevanje pogajanj je prihajala od obeh strani. Ko so v SZ strmoglavili tudi Molotova, so ga uradno obdolžili med drugim tudi zavlačevanja sklenitve pogodbe z Avstrijo. Da bi Molotov mogel sam in na svojo roko zavlačevati sklenitev take pogodbe, je težko verjetno.

Res je, da je Molotov na zasedanju vrhovnega sovjeta (3.—9. februarja 1955) presenetil ves svet predvsem z novico, da zavlačevanje pogodbe z Avstrijo ni več opravičljivo, dejal pa je, da je treba avstrijsko vprašanje reševati skupaj z nemškim (kar bi zopet pomenilo zavlačevanje) in nujno zahteval sklicanje konference štirih.⁶⁰ Ne samo Avstrija, temveč ves zahodni svet je zagrabil predvsem za prvi del sovjetske izjave. Pritisk je bil tako močan, da je moral Molotov že 22. februarja 1955 omiliti svojo izjavo pred avstrijskim ambasadorjem v Moskvi. Dejal je, da je sedaj čas ugoden za sklenitev pogodbe in da rešitev avstrijskega vprašanja ni v zvezi z rešitvijo nemškega vprašanja, čeprav obstoja »neka povezava« (nevarnost anšlusa, remilitarizacija in podobno). Dalje je dejal, naj bi iz Avstrije odpoklicali tudi okupacijske sile pred sklenitvijo nemške mirovne pogodbe.⁶¹

V Avstriji so se začeli z veseljem pripravljati na konec desetletne četverne okupacije, od katerih nobena ni bila lahka. Tudi zahod je bil zadovoljen in trije zahodni zunanji ministri so začetek aprila 1955 v posebni noti poudarili, da je sovjetska vlada »vedno postavljala nove in nesprejemljive zahteve«.⁶² Pogodbo so slovesno podpisali 15. maja 1955 na Dunaju,⁶³ preudarni kancler

⁵² 52, 3308

⁵³ 53, 3609, 3673

⁵⁴ 53, 3864

⁵⁵ 53, 4011

⁵⁶ 53, 4096

⁵⁷ 53, 4123

⁵⁸ 53, 4241

⁵⁹ 54, 4383—4389

⁶⁰ 53, 5066

⁶¹ 53, 5087

⁶² 53, 5087

⁶³ 53, 5165—5171

Raab pa je že mesec dni pred podpisom dejal: »Postali bomo svobodni, pa tudi ujetniki«. ⁶⁴ Točno: ujetniki obvez in določil, ki jih Avstriji nalaga mirovna ali državna pogodba. Od teh ne more Avstrije nihče odvezati zaradi starega in še vedno povsod veljavnega moralnega načela: *pacta sunt servanda*!

Zusammenfassung

DER ÖSTERREICHISCHE STAATSVERTRAG UND DIE DAMALIGE BLOCKPOLITIK (1945—1955)

In einer informativen Übersicht erörtert der Verfasser die wesentlichen Merkmale des Antagonismus zwischen dem sogenannten Ost- und Westblock, die in hohem Maß auf die Lösung zwei großer europäischer Probleme eingewirkt haben, auf die Lösung der österreichischen und deutschen Frage im Jahrzehnt von 1945—1955. Die Vereinigten Staaten suchten im besetzten Europa die alte kapitalistische Ordnung aufrechtzuerhalten, während die Sowjetunion auf ihrem Besatzungsgebiet die sozialistische Gesellschaftsordnung einzuführen begann und dabei auf allerlei Schwierigkeiten gestoßen ist.

Es bleibt noch ungeklärt, durch wen und weshalb der Abschluß des Staatsvertrags mit Österreich volle zehn Jahre hinausgezögert worden ist. Es bestehen heute verschiedene Meinungen darüber, doch keine von ihnen ist verlässlich dokumentiert. Auch die amtliche sowjetische Behauptung anlässlich der Amtsenthebung Molotows nicht, er hätte die Verzögerung dieses Staatsvertragsabschlusses verschuldet.

Der Verfasser schließt seinen Beitrag mit den Worten des damaligen österreichischen Kanzlers Raab, kurz vor der Unterzeichnung des Staatsvertrags in Wien, Österreich würde durch den Vertrag zwar die Freiheit erlangen, aber gleichzeitig abhängig bleiben.

Der Verfasser pflichtet dieser Festsstellung bei, denn von den Bestimmungen und Verpflichtungen, die im Staatsvertrag enthalten sind, kann Österreich von niemanden enthoben werden. Es gilt nämlich noch immer der alte moralische Grundsatz: *pacta sunt servanda*.

⁶⁴ 55, 5116

**Inštitut za narodnostna vprašanja, YU-61000 Ljubljana, Cankarjeva 5/II,
tel.: (061) 25-204 in 21-631 izdaja revijo**

RAZPRAVE IN GRADIVO

Doslej je izšlo osem števil RiG v šestih zvezkih. Prispevki v reviji obravnavajo novejšo zgodovino in sodobno problematiko položaja slovenskih manjšin v sosednjih državah, kakor tudi razvoj mednacionalnih odnosov doma in v svetu.

Poleg revije izdaja inštitut tudi samostojne publikacije, ki prinašajo obsežnejše prikaze in prevode v tuje jezike.

Naročila in informacije na inštitutskem naslovu.

Avguštin Malle

POSKUSI OBNOVITVE SLOVENSKEGA ŠOLSTVA NA KOROŠKEM
V DVAJSETIH LETIH NAŠEGA STOLETJAReferat na XVIII. zborovanju slo-
venskih zgodovinarjev, Kranjska go-
ra—Jesenice, 29. sept. — 2. okt. 1976

Neposredno po plebiscitu so se morale koroške in avstrijske oblasti ponovno ukvarjati s vprašanjem, ki je bilo za časa monarhije v ospredju slovenske politike na Koroškem. Sistem šolstva na Koroškem je pogosto zaposloval državni zbor monarhije. Koroške oblasti so v odgovorih na interpelacije slovenskih poslancev izoblikovale do najbolj popolne mere teze, ki večinoma še danes veljajo za slovenstvo na Koroškem.

Izid plebiscita ni totalno ohromil aktivnost koroških Slovencev. Vendar so koroške oblasti podvzele vse, da bi čimprej prevzgojile tiste plasti Slovencev na Koroškem, ki so se še potegovala za svoje pravice. Pri tem so perfekcionirale sistem nastopanja proti koroškim Slovincem in izrabile vse možne oblike izigravanja prebivalstva in zavlačevanja prošenj s strani koroških Slovencev.

Ob poskusih obnove slovenskega šolstva na Koroškem v dvajsetih letih našega stoletja se hočem omejiti na en sam primer.¹ Konkretno hočem orisati poskus obnove tistega dela slovenskega šolstva, ki ga pojmuje pod šentjakobsko javno dvojezično osnovno šolo in privatno osnovno šolo ciril-metodovega društva v Šentpetru pri Velikovcu ter na selsko šolo. Neka mreža slovenskega šolstva na Koroškem ni obstajala nikdar.

Pravno so se koroški Slovenci opirali pri svojih zahtevah po prvi svetovni vojni predvsem na člen 67 in člen 68 senžermenske pogodbe. Člen 67 vsebuje predvsem pravice nekvalificiranih manjšin, medtem ko člen 68 govori o kvalificiranih in v tej zvezi o sorazmerno znatnem številu pripadnikov neke manjšine. Na člen 67 se je 8. novembra 1920 — torej mesec po plebiscitu — sklicevalo Slovensko šolsko društvo v Celovcu s sedežem v Ločah ob zahtevi po obnovitvi šol v Šentrupertu pri Velikovcu in Šentjakobu v Rožu. Slovensko šolsko društvo je 14. novembra 1920 z dopisom št. 72 zaprosilo deželni šolski svet za dovoljenje ponovne otvoritve privatne slovenske osnovne šole v Šentrupertu, v dopisu št. 77 z dne 25. novembra 1920 pa za dovoljenje otvoritve privatne slovenske osnovne šole v Šentjakobu. Društvo je računalo s štiri-razrednimi šolami. Predstavniki društva se je kmalu za tem zavzel pri predsedniku deželnega šolskega sveta Bendi za odprtje šol, drugo urgenco je Slovensko šolsko društvo podvzelo 4. februarja 1921, ne da bi se na to stvari premaknile. Šele na jesen 1921 je deželni šolski svet podvzel prve korake. Z

¹ Razprava je napisana na podlagi gradiva Splošnega upravnega arhiva na Dunaju (Allgemeines Verwaltungsarchiv — AVA) fonda Zveznega ministrstva za pouk (deloma Zveznega ministrstva za pouk — urad za pouk) — 18a Kärnten in gre.

zavlačevanjem prošnje je dosegel, da je minulo že polovica šolskega leta, ki se je za podeželske občine začejalo z Veliko nočjo, za mestne občine pa s 1. oktobrom.

Na osnovi sklepa 28. oktobra 1921 je deželni šolski svet izdal beljaškemu okrajnemu šolskemu svetu odlok, v katerem sporoča ustanovitev štirirazredne javne osnovne šole s slovenskim učnim jezikom in se izreka proti privatni šoli. S tem naj bi se ugodilo prošnji dela prebivalstva šolskega okoliša Šentjakob. V skladu s členom 68 senžermenske pogodbe naj bi se na šoli poučevala nemščina kot obvezni predmet. Otvoritev prvega razreda šole je bila napovedana za Veliko noč 1922, ostali razredi naj bi letno sledili. Iz »važnih pedagoških ozirov« je poveril deželni šolski svet vodstvo šole direktorju šentjakobske utrakvistične šole. Okrajni šolski svet je dobil nalogo, da izposluje pri Slovenskem šolskem društvu potrebne prostore v šolskem poslopju v Šentpetru. Tako beljaški šolski svet kot šentjakobski krajevni šolski svet naj bi zavzela do nameravane ustanovitve svoje stališče. Dopis iste vsebine je sprejela deželna vlada, ki je bila naprošena, da sporoči svoje mnenje ter vodstvo Slovenskega šolskega društva.

Prav gotovo je zanimivo, da odločitev o ustanovitvi javne osnovne šole v Šentjakobu ni padla na seji deželnega šolskega sveta kot pristojnemu forumu, temveč je do nje prišlo po »dolgotrajnih pogajanjih na osnovi sporazuma v deželnem zboru zastopanih strank«.

Na odločitev deželnega šolskega sveta je takoj reagiralo Slovensko šolsko društvo in sporočilo, da predmeten odlok ne smatra kot odgovor na svojo prošnjo po privatni šoli in da je že uvedlo odgovarjajoče korake na mednarodni ravni.

Šentjakobski šolski svet je zasedal 3. decembra 1921 in se je izrekel proti slovenski privatni šoli, s katero bi bila »iredenti odprta vrata«. Tako stanje pa da je treba na vsak način preprečiti. V ostalem se je izrekel za skupno vodstvo obeh šol in predlagal kot najboljšo rešitev velikodušno izgradnjo utrakvistične šole, brez delitve, s priključitvijo glavne šole.

Stališče beljaškega okrajnega šolskega sveta je bilo kratko in jasno: »Okrajni šolski svet je iz razlogov nacionalnega miru in iz gospodarskih razlogov proti ustanovitvi slovenske ljudske šole in sicer vseeno ali javne ali privatne. Ne more prevzeti odgovornosti za dogodke, ki bi s tem lahko bili povzročeni. Podčrtati je treba, da okrajnemu šolskemu svetu niso bile predložene nobene pritožbe o trenutnih šolskih razmerah.«

Deželna vlada je praktično formalno privolila 14. decembra 1921 sklepu v deželnem zboru zastopanih strank. Šentjakobska slovenska javna ljudska šola s tem še ni bila ustanovljena.

Začetka januarja 1922 je Slovensko šolsko društvo dejansko internacionaliziralo problematiko šolstva na Koroškem s pritožbo na Društvo narodov. V pritožbi je orisalo svoja prizadevanja za ustanovitev privatnih ljudskih šol na osnovi člena 67 in poudarilo, da je osnovna jezikovna baza utrakvistične šole nemščina in ne materinski jezik, ki se ga otroci sploh ne naučijo, ker se v njem niti ne poučuje na prvih šolskih stopnjah. Prosilo je Društvo narodov, da zastavi svoj vpliv pri vladi republike Avstrije, da bi le-ta dovolila ustanovitev privatnih šol.

Deželni šolski svet se je 27. januarja 1922 ponovno ukvarjal s šentjakobsko šolo in njeno ustanovitev potrdil s ponovnim sklepom. Prvotni sklep o

ustanovitvi javne slovenske ljudske šole je modificiral na način, da se je rodila le nova utrakvistična šola. To potrjuje tudi sklep v deželnem zboru zastopanih strank, ki govore o tem, da je na slovenski javni šoli v Šentjakobu slovenščina učni jezik le v prvem in drugem razredu.

Se več pove o jezikovnem značaju te šole nadrobno navodilo o uporabi obeh deželnih jezikov: »1. Veronauk se poučuje v vseh razredih v slovenščini. 2. V I. šolskem letu se uči branje slovenskih tekstov, v drugem šolskem letu branje nemških tekstov; oboje se na naslednjih stopnjah nadaljuje. 3. Tako slovenski kot nemški jezikovni pouk se prične z vsemi svojimi vejami (slovnica, pravopis in sestavek) v tretjem šolskem letu in se nadaljuje na naslednjih stopnjah. 4. Nazorni pouk v I. in II. šolskem letu, osnovni pouk iz domovinoznanstva in prirodoznanstva se poslužuje enakomerno slovenščine in nemščine. 5. Prirodopis in prirodoslovje, ki pričneta v III. šolskem letu, se poučujeta v slovenščini. 6. Pouk geografije in zgodovine se poslužuje nemščine. 7. Računanje se poučuje v vseh razredih v nemščini. 8. Risanje se poučuje v slovenščini. 9. Poje se v I. in II. šolskem letu v slovenščini, od III. šolskega leta se pojejo v enakem razmerju slovenske in nemške pesmi. 10. Pri telovadbi se dajejo pojasnila v slovenščini, ukazi v nemščini. 11. Učiteljica dekljskih ročnih del se poslužuje enakomerno slovenskega in nemškega učnega jezika.«

Za ravnatelja šole je bil ponovno določen ravnatelj tamkajšnje utrakvistične šole. Krajevni šolski svet je dobil nalogo, da preskrbi primerne prostore za nov tip šole. Nalogo je rešil tako, da je še bolj potrdil njen utrakvistični ustroj. Prvi razred javne slovenske ljudske šole je od Velike noči 1922 naprej delil isto učilnico z razredom utrakvistične ljudske šole.

Za situacijo šolstva na Koroškem se je očitno zanimala tudi država SHS. Samo tako je mogoče razumeti dopis koroške deželne vlade zveznemu ministru za zunanje zadeve glede pomanjkanja slovenskih šol na Koroškem. Deželna vlada je sestavila za avstrijskega odpravnika poslov v Beogradu osnovno informacijo o razmerah šolstva na Koroškem in mu jo po službeni poti posredovala. Informacija je v toliko zanimiva, ker zajema seznam utrakvističnih šol na Koroškem, stanje »slovenskega« šolstva pred in po vojni in ker je razdeljena na dva dela. Podatke o utrakvističnem šolstvu naj bi odpravnik poslov po svojem premisleku posredoval pristojnim organom v Beogradu. Definicija utrakvistične šole je zelo preprosta: ker se uporabljata dva učna jezika, nosijo tako urejene šole naziv »utrakvistične«. Sicer pa da šolski sistem odgovarja željam koroških Slovencev, ki iz gospodarskih razlogov polagajo na znanje nemščine veliko važnost. Poskrbljeno pa da je tudi za učitelje. Drugi del dopisa je izrazito politične vsebine. V zaupno informacijo je rečeno, da del koroških Slovencev, ki še danes gravitira v Ljubljano in ki je z Ljubljano v stalnem stiku in pod njenim vplivom, z vso energijo zasleduje dovoljenje za otvoritev slovenskih privatnih šol. Deželna vlada pravi, da se hoče na eni strani s privatnimi šolami ustvariti delovna mesta za učitelje, ki so se za časa plebiscita fanatično potegovali za Slovence in ki jih ni bilo možno več sprejeti v deželno službo, na drugi strani bi se s temi šolami osnovala središča, iz katerih bi izhajala jugoslovanska, protidržavna propaganda. Govora je še o potrebi »posebno previdne politike v vseh nacionalnih zadevah« in o tem, da je treba podvzeti vse, da ne bi prišlo do ponovnega nacionalnega boja; ugoditev prošnjam protidržavno nastrojeni grupi Slovencev pa »mora

privedi do najtežjih motenj javnega miru in reda«. Obisk zveznega kanclerja Seipla v Beogradu je bil znan in deželna vlada je prosila, da kancler pri morebitnih dogovorih z vlado države SHS teh okoliščin ne bi pustil izpred oči. Izrecno je v dopisu poudarjeno, da živijo Slovenci na Koroškem v strnjeni masi v šolskih okrajih Smohor, Beljak, Celovec-dežela in Velikovec.

31. marca 1922 je zvezno ministrstvo za zunanje zadeve posredovalo ministrstvu za notranje zadeve in prosveto kopijo pritožbe Slovenskega šolskega društva in prosilo, da v soglasju s koroško deželno vlado predlaga osnutek pismenega odgovora. Kar zadeva formalno stran pritožbe, napoveduje iste ukrepe kot v primeru pritožbe češko-slovaškega narodnega sveta na Dunaju. V stvarnem oziru je pritožba »brez dvoma upravičenaa, ker koroška deželna vlada ustanavljanje slovenskih privatnih šol dejansko ne dovoljuje, ugotavlja zunanje ministrstvo. Ministrstvo za notranje zadeve in prosveto je prosilo koroškega deželnega glavarja takoj za potrebne podatke za pismeni odgovor in obenem opozorilo na službeno navodilo k izvedbi določil senžermenske državne pogodbe s področja šolstva.

Odgovor koroške deželne vlade vsebuje vse elemente uradne manjšinske politike. Prvi ugovor deželne vlade na slovensko pritožbo, ki jo je podpisal za šolsko društvo župnik Ogris, je stvaren. Pravi, da je bila edina slovenska privatna šola pred vojno šentruperska pri Velikovcu in da je bila slovenska ljudska šola v Šentjakobu javna, se pravi šola, čigar stvarne in personalne potrebe so krili po zakonu določeni javni faktorji, čigar učiteljstvo je torej nastavljal deželni šolski svet. Člen 67 senžermenske pogodbe daje nacionalnim manjšinam le »isto pravico« nikakor pa ne »posebnih pravic« je menila deželna vlada in pri tem zamolčala bistvo člena 67 in dejansko situacijo na Koroškem na področju privatnega šolstva. S vzpostavitevijo prejšnjega stanja šole v Šentjakobu, ki je bila kot vemo le navidezna in šele v povojih in z napovedjo, da s 1. oktobrom 1922 s sigurnostjo misli ustanoviti javno ljudsko šolo s slovenskim učnim jezikom šentjakebskega tipa v Velikovcu, je deželna vlada mislila izpolniti člen 67. Ob vsem tem je pripomnila, da lojaliteta nasproti slovenski manjšini dežele finančno obremenjuje in da je faktično izpolnila zahtevo člena 67 do skrajne mere, obenem pa da je ugodila slovenski manjšini do stopnje, ki je njeni zastopniki sploh niso zahtevali. Deželna vlada pravi, da ni upoštevala pri teh ukrepih volje večine slovenskega prebivalstva, ki se v ostrem nasprotju z majhnim šovinističnim delom koroških Slovencev, ki jih zastopa Slovensko šolsko društvo, popolnoma strinja z obneseno obliko utrakvistične šole. Z obnovitvijo javne slovenske ljudske šole v Šentjakobu je ugodeno tudi členu 68 senžermenske državne pogodbe, meni deželna vlada in pristavi, da so tako slovensko privatno šolo v Šentrupertu kot slovensko javno šolo v Šentjakobu obiskovali otroci iz bližnje in daljne okolice, da celo iz slovenske Spodnje Štajerske in s Kranjskega. Ob upoštevanju okolice pa da dosega slovensko prebivalstvo tisto znatno število, ki ga zahteva 68. člen. Še enkrat poudari, da večina koroških Slovencev daje prednost utrakvistični šoli, kjer se njihovi otroci naučijo nemščine.

Čeprav je obstojala le ena slovenska javna ljudska šola na Koroškem, druge so bile tudi formalno utrakvistične, poročilo deželne vlade kar naenkrat govori v množini.

Še naprej hoče deželna vlada skrbeti za to, da bo v javnih slovenskih šolah zasiguran pouk slovenščine za slovenske otroke in pristavi, da se bo to

zgodilo, čeprav je za slovenske otroke na Koroškem to »skoraj povsem nov jezik«. Z ustanovitvijo dveh javnih slovenskih šol je želela deželna vlada odstraniti jugoslovanske tendence, ki da so merile na to, vplivati na koroško šolsko vprašanje. Pojavi se tudi ugotovitev beljaškega okrajnega šolskega sveta, češ da je neovrgljivo ugotovljeno, da so slovenske privatne ljudske šole predvidene za središča enostranske vzgoje z nelojalnimi nameni. Imenovano učiteljstvo dolži, da njim izročeno mladino ne bodo vzgajali v državi zvestem duhu. Večina oseb, ki je zainteresirana na slovenskih privatnih šolah, stoji blizu takim stremljenjem in ni želeli in ni priporočljivo, da bi se odpovedali javnemu nadzorstvu nad ustanovo, kot je ravno šola v imenovanih področjih, pravi deželna vlada, ki jo tudi skrbi, da Slovenskemu šolskemu društvu ne bi enkrat zmanjkalo denarja za vzdrževanje šol. S tem pa uspeh šol ne bi bil več zagotovljen. Ker nosi deželni šolski svet odgovornost za celotno šolstvo dežele, je prehitel imenovano možnost v polni zavesti svoje odgovornosti s tem, da je ustanovil javni slovenski šoli, je rečeno. Ponovo prikaže utrakvistične šole kot tiste, ki jih želi večina slovenskega prebivalstva, povsem slovenske šole pa da zahteva le majhen odstotek slovenske manjšine. To pa je po mnenju deželne vlade tistih 13,5 odstotkov izmed 65.000 Slovencev, ki je volilo pri državno-zborskih in deželnozborskih volitvah 19. 6. 1921 slovensko gospodarsko listo. Vsi drugi Slovenci pa da se strinjajo z utrakvističnim šolstvom. Z ugoditvijo zahteve nacionalnih Slovencev po privatnih slovenskih ljudskih šolah bi deželni šolski svet zbudil odločen odpor velike večine slovenskega prebivalstva in spravil nacionalni mir v deželi v nevarnost.

Ob stališčih deželne šolskega sveta do teženj koroških Slovencev na šolskem področju moramo upoštevati seveda izsledke dr. Hannsa Haasa, ki jih je objavil v decembrski številki revije »Neues Forum« (1976). Izrečno poudarja nemško nacionalno nastrojenost tega urada ter ogromne večine koroškega učiteljstva.

Na informacijo koroške deželne vlade se opira v glavnem dopis ministrstva za notranje zadeve in prosveto na ministrstvo za zunanje zadeve z dne 24. aprila 1922. V dunajskem uradu so nekoliko točneje opredelili pojem kvalificirane in nekvalificirane manjšine glede na člena 67 in 68 in bolj poudarili potrebo znanja nemščine za Slovence zaradi gospodarske situacije. Sicer pa je ministrstvo priporočalo, da se generalni sekretariat Društva narodov informira o situaciji šolstva na Koroškem v smislu koroškega poročila. Poleg tega je koroška deželna vlada poslala ministrstvu za notranje zadeve in prosveto 3. maja prepis dopisa, ki ga je bila 4. marca 1922 poslala zunanjemu ministrstvu v informacijo avstrijskemu odpravniku poslov v Beogradu. Ministrstvo za notranje zadeve in prosveto pa je bilo že prej v posesti imenovanega dopisa in ga je upoštevalo pri sestavi svojega stališča k pritožbi Slovenskega šolskega društva. Odtod so vzeti tudi odstavki o nezanesljivosti učiteljstva, ki je bilo predvideno za privatni slovenski ljudski šoli ter odstavek o zatiranju nemškega šolstva v državi SHS. Istega dne je koroška deželna vlada obvestila zunanje ministrstvo o svojem stališču k pritožbi Slovenskega šolskega društva.

Avstrijski pismeni odgovor na pritožbo Slovenskega šolskega društva je došel v Ženevo okoli 3. maja 1922 in bil razdeljen članom Društva narodov obenem s pritožbo. Tu so pritožbo morali tudi obravnavati, kajti generalni sekretariat je preko avstrijskega zastopnika zahteval dodatna pojasnila o zakonodaji na področju privatnega šolstva v Avstriji in o administrativnih

ukrepih na Koroškem. Avstrijski zastopnik je sporočil 8. avgusta 1922 na Dunaj, da pritožbo obravnava poseben komite in da obstojajo dobri izgledi, da bo komite izrekel, da ni nobenega vzroka, da bi se še naprej ukvarjal s predloženo pritožbo. Zunanje ministrstvo je zaprosilo 18. avgusta 1922 ministrstvo za notranje zadeve in prosveto, da tako hitro kot mogoče poskrbi zahtevan material. Ministrstvo za notranje zadeve in prosveto je 11. septembra 1922 s svoje strani pozvalo koroško deželno vlado za posredovanje zaželenih administrativnih ukrepov glede prošelj Slovenskega šolskega društva za dovoljenje otvoritve privatnih slovenskih ljudskih šol kot tudi glede ustanovitve javnih šol v Šentjakobu v Rožu in v Šentpetru pri Velikovcu. Poleg tega je ministrstvo želelo protokole zasedanj deželnega šolskega sveta in informacijo o trenutnem stanju slovenskega šolstva na Koroškem.

Medtem ko je šola v Šentjakobu vsaj na papirju že obstojala, je ustanovitev podobne šole za Šentrupert deželni šolski svet šele napovedoval, čeprav je odločitev padla, kot je iz povedanega znano, po dolгих pogajanjih na osnovi sporazuma v deželnem zboru zastopanih strank. Šele na seji 9. septembra 1922 je deželni šolski svet formalno sklepal o šentrupertski šoli in svoj sklep 14. septembra 1922 sporočil okrajnemu šolskemu svetu v Velikovcu; v Velikovcu (ne v Šentrupertu) naj bi se ustanovila »javna mešana ljudska šola s slovenskim učnim jezikom«, čigar prvi razred naj bi se formiral 1. oktobra 1922. Odlok o ustanovitvi je skoraj enak kot v Šentjakobskem primeru. Z razliko od Šentjakoba v Velikovcu ni obstajala utrakvistična šola, tako da je za ravnatelja šole bil postavljen »iz važnih pedagoških ozirov« vodja javne nemške ljudske šole. Vsi trije činitelji — deželna vlada, okrajni in krajevni šolski svet so bili vprašani za mnenje. Deželna vlada je takoj privolila. Medtem ko je deželni šolski svet šele podvzemal konkretne administrativne korake, ki jih je želel imeti generalni sekretariat Društva narodov in je zunanje ministrstvo že pritiskalo na ministrstvo za notranje zadeve in prosveto, to pa rotilo deželno vlado, da čimprej izroči potrebne informacije glede administrativnih ukrepov, se na Koroškem ni tako mudilo. Šele s poročilom okrajnega šolskega sveta z dne 21. oktobra 1922 je deželni šolski svet zvedel za polom svoje na novo ustanovljene šole v Velikovcu. V prvi razred mešane ljudske šole s slovenskim učnim jezikom se ni prijavil nihče, ker je zunanje ministrstvo verjetno že sporočilo vest o ustanovitvi javne slovenske ljudske šole v Velikovcu v Ženevo, se je deželni šolski svet moral nadvse potruditi, da je do realizacije njegove zamisli po dolгих prizadevanjih le prišlo. 9. oktobra 1922 je generalni sekretariat Društva narodov urgiral zahtevani material, nakar je zunanje ministrstvo pozvalo 25. oktobra 1922 ministrstvo za notranje zadeve in prosveto, da pošlje material »z vso le nekako možno naglico«, to pa je 13. novembra 1922 zahtevalo isto s strani koroške deželne vlade. Tu pa so imeli druge skrbi: kako spraviti na noge velikovško šolo? Krajevni šolski svet naj bi na osnovi odloka z dne 8. novembra 1922 na primeren način poizvedel, koliko šoloobveznih otrok od II. do VIII. letnika velikovškega šolskega okoliša bi obiskalo javno ljudsko šolo s slovenskim učnim jezikom v Velikovcu. Ministrstvo za notranje zadeve in prosveto je 23. novembra 1922 s telegramom ponovno želelo zahtevan material.

Slovensko šolsko društvo je dobilo preko generalnega sekretariata Društva narodov avstrijski odgovor na svojo pritožbo glede slovenskih privatnih šol. V avstrijskem odgovoru je bilo povedano, da je v Šentjakobu vzpostavljeno stanje izpred vojne in da z ustanovitvijo javne ljudske šole s slovenskim učnim

jezikom v Velikovcu potreba po ponovni otvoritvi šole v Šentrupertu ne obstoja več. Z ustanovitvijo dveh ljudskih šol v Šentjakobu in Velikovcu da je ugodeno željam tistih delov prebivalstva, ki ga zastopa Slovensko šolsko društvo. S tem pa da so izpolnjena tudi določila senžermenske državne pogodbe. Na to avstrijsko stališče je Slovensko šolsko društvo odgovorilo 16. novembra 1922 deželni vladi in povedalo, da odgovor Avstrije ne smatra kot odgovor na svojo pritožbo. Z ustanovitvijo javnih ljudskih šol, za kar je avstrijska vlada zadolžena itak po členu 68, se ne more nadomestiti s členom 67 zajamčena pravica do privatnih šol, meni Slovensko šolsko društvo. Če bi bila situacija resnično taka, kot jo prikazuje Avstrija, pravi SŠD, bi bilo ugodno šele dvema občinama. Tako pa niti ni vzpostavljeno prejšnje stanje šentjakobske šole niti ni ustanovljena šola v Velikovcu. Zato SŠD prosi deželni šolski svet za sledeča pojasnila: »1. Kdaj misli vzpostaviti deželni šolski svet na šoli v Šentjakobu prejšnje stanje in kdaj misli šolo v Velikovcu dejansko odpreti? 2. Kateri vidiki so bili pri ustanovitvi javnih slovenskih ljudskih šol v Šentjakobu in Velikovcu merodajni? 3. Misli ustanoviti deželni šolski svet po istih principih tudi v drugih občinah manjšinske šole? 4. Kje in kdaj?«

K temu pripominja deželni šolski svet v odgovoru na prosvetno ministrstvo, da je šola v Šentjakobu ustanovljena, da se za velikovško do sedaj ni nihče prijavil in da bodo dopis Slovenskega šolskega društva obravnavali na seji deželnega šolskega sveta 9. decembra 1922. Glede privatnih ljudskih šol pa meni, »da se naj z ozirom na potrebno enotnost v vzgoji in v pouku šolo-obvezne mladine ustanovitev privatnih ljudskih šol ne dovoli več«. Po tem principu da ravnajo tudi v državi SHS in na Poljskem, kjer so zaprli vse privatne ljudske šole in so dovoljene le privatne srednje šole.

Bolj točna je slika v zvezi z ustanovitvijo velikovške šole, ki izhaja iz poročila deželnega šolskega sveta dunajski nadrejeni instanci. Zvemo, da je krajevni šolski svet razpravljal o odloku o ustanovitvi javne ljudske šole s slovenskim učnim jezikom in sklenil, da »v principu ne napravi nobenega ugovora proti ustanovitvi take šole«. Pri vpisovanju šoloobveznih otrok 7., 8. in 9. oktobra je krajevni šolski svet obvestil vse stranke o ustanovitvi ljudske šole s slovenskim učnim jezikom in jih vprašal, ali hočejo prijaviti otroke za to šolo, kar pa nobena stranka ni storila. Predsednik krajevnega šolskega sveta je obiskal vseh 10 razredov in v nemščini in slovenščini obvestil otroke o novem tipu šole. 15. oktobra naj bi starši prijavili otroke za javno ljudsko šolo s slovenskim učnim jezikom. Prijavil se ni nihče. Enako negativno je bilo to povpraševanje 22. novembra 1922.

Deželni šolski svet je 9. decembra 1922 sklenil, da se ustanovi šola, ki pa naj bi jo obiskovali tudi šoloobvezni otroci iz sosednjih šolskih okolišev, kot je to bil primer pri šentrupertski slovenski privatni šoli, katero naj bi nadomestila javna ljudska šola. S poukom naj bi se pričelo ob Veliki noči 1923, število razredov bi se ravnalo po številu prijavljenih. Istočasno naj bi okrajni šolski svet vzel v presojo uvedbo slovenščine kot prostega predmeta na fantovski in dekliški ljudski šoli v Velikovcu od 3. letnika dalje. O tem je deželni šolski svet obvestil zunanje ministrstvo, ministrstvo za notranje zadeve in prosveto ter Slovensko šolsko društvo. Glede prej navedenih vprašanj je še ministrstvo osporavalo dejstvo, da je bilo v poročilu Društvu narodov aprila vedel, da je šola v Šentjakobu ustanovljena ob upoštevanju prvega odstavka člena 68 in da bo od primera do primera sklepal o novih prošnjah. Obenem pa

je dal Slovenskemu šolskemu društvu vedeti, da po zakonu sploh nima pravice do pritožbe (razsodba upravnega sodišča z dne 13. februarja 1989, šte. 542).

Ministrstvo za notranje zadeve in prosveto se s pojasnili deželnega šolskega sveta glede šolskih razmer na Koroškem ni strinjalo, kar je sporočilo 7. decembra 1922 na Koroško ter zahtevalo nadaljnja objasnila. Predvsem je 1922 govora o šolah s slovenskim učnim jezikom; v Šentjakobu pa je bila po mnenju ministrstva ustanovljena de facto utrakvistična šola in ni jasno, kakšen pomen ima ta šola v jezikovnem oziru poleg že obstoječe utrakvistične šole in kako je s to drugo šolo bolje ugodeno zahtevam člena 68 mirovne pogodbe kot z že obstoječo. Kot »povsem nevzdržno« označuje ministrstvo stališče deželne vlade glede privatnih šol. »Ustanovitev in vzdrževanje privatnih šol je z državnim temeljnim zakonom zajamčena pravica in v specialnem primeru člena 67 mirovne pogodbe manjšinam izrecno priznana. Ta pravica pristojna seveda tembolj kvalificiranim manjšinam člena 68 pogodbe.« Ministrstvo je ukazalo deželnemu šolskemu svetu, da prošnje Slovenskega šolskega društva vzame v pretres in pri tem upošteva zakonita določila glede privatnih šol. Indirektno zahteva tudi revizijo jezikovne ureditve obeh javnih slovenskih ljudskih šol. »S tem dejanskim položajem generalni sekretariat Društva narodov ni mogoče seznaniti, ker bi morali računati s tem, da pravdo pred Društvom narodov izgubimo«, pravi ministrstvo za notranje zadeve in prosveto ter predlaga zunanjemu ministrstvu, da v Ženevo sporoči, da tozadevna pogajanja s koroškimi šolskimi oblasti še tečejo in da se bo o rezultatih le-teh poročalo po končanih pogajanjih. Ponovno izraža »težke pomisleke« zaradi ravnanja koroških šolskih oblasti v zadevi privatnih slovenskih šol ter opozarja na kvarne posledice, ki jih utegne imeti to ravnanje.

Temeljnemu navodilu ministrstva, da naj obravnava prošnje Slovenskega šolskega društva, se je deželni šolski svet s poceni izgovorom uprl. 17. januarja 1923 je žandarmerija zaprla člane odbora Slovenskega šolskega društva Antona Gastla iz Šentštefana in ga obdolžila veleizdaje zaradi širjenja letaka naslednje vsebine: »Bratje! Z največjim sočutjem zremo neenak boj, katerega bijete z našim zakletim sovražnikom. Čast vam, mučeniki! Vztrajajte in zapupajte! Mi, ki smo svobodni, se pripravljamo. Tudi za vas pride osvobojenje — dan vstajenja in veselja. Ta dan pa bode za one, kateri so odpadli, dan sodbe in groze, v kolikor jih že poprej ne doleti naše maščevanje. Novo leto 1923.« Deželni šolski svet je 26. januarja 1923 pod predsedstvom deželnega glavarja Grögerja sprejel soglasno brez debate predlog, da ne bo obravnaval prošnje za dovoljenje otvoritve slovenske privatne ljudske šole v Šentrupertu dokler bo član odbora društva zaradi veleizdaje v preiskovalnem zaporu. Sklep je sporočil 29. januarja 1923 zunanjemu ministrstvu ter ministrstvu za notranje zadeve in prosveto. V istem dopisu ponovno obrazloži sistem utrakvističnega šolstva, posebej še njene jezikovne ureditve. »Torej je tako imenovana utrakvistična ljudska šola Koroške ljudska šola z deloma slovenskim, deloma nemškim učnim jezikom na spodnji in srednji stopnji in z izključno nemškim učnim jezikom na višji stopnji. Slovenščina je pomožni jezik, ki se po potrebi uporablja, pravi učni jezik je nemščina. Za izključno nego slovenščine so na srednji in višji stopnji namenjene tri tedenske ure. Vendar je tu slovenščina prosti predmet.« Jezikovno ureditev javne slovenske šole v Šentjakobu zagovarja s svojim sklepom z dne 30. marca 1917 in s prošnjo slovenskega nacionalnega krajevnega šolskega odbora z dne 8. avgusta 1916, v kateri

je le-ta prosil, da se nemščina ne bi poučevala le kot predmet, temveč da bi se poučevalo v vseh predmetih v slovenščini in nemščini. Deželni šolski svet se je pozno spomnil prošnje krajevnega šolskega sveta, kjer so imeli tedaj zavedni Slovenci menda večino, nazadnje pa je odkrito priznal »popolnoma utrakvistično ureditev slovenske ljudske šole v Šentjakobu« in povedal, da utrakvistična šola, »to je ljudska šola z nemškim učnim jezikom in s slovenščino kot pomožnim jezikom odgovarja željam Nemcem prijaznih Slovencev, ki tvorijo pretežno večino slovenskega prebivalstva dežele«.

Obisk zveznega kanclerja Seipla v Beogradu je povzročil na Koroškem zaskrbljenost. Deželna vlada je prosila, da bi pristojna dunajska mesta pred ukrepi glede slovenskega šolstva na Koroškem iskala soglasje s Koroško. Po obisku v Beogradu je kancler Seipel na zaupni seji informiral člane deželne vlade in visoke uradnike o beograjskih pogovorih.

16. marca 1923 je deželni šolski svet zopet potrdil ustanovitev javne slovenske ljudske šole v Velikovcu in uvedbo slovenščine kot prostega predmeta na obstoječi nemški šoli. Šolski okoliš javne slovenske ljudske šole je razširil na sledeče okoliše: Vovbre, Šentpeter, Kazaze, Dobrla vas, Škocijan, Tinje in Šmarjeta. S poukom naj bi pričeli ob Veliki noči 1923.

Deželni šolski svet je 23. marca 1923 ponovno potrdil svoje gledanje glede Gastlovega primera. Šele po zaključku sodnijske preiskave je bil pripravljen, da razpravlja o prošnji za privatno šolo v Šentrupertu. Verjetno pa so bile preiskave pred zaključkom, kajti deželni šolski svet je prosil ministrstvo za pooblastilo, da bi smel § 105, odstavek 1 šolskega učnega reda uporabiti tudi nasproti privatnim šolam, kar ne bi pomenilo nič drugega, kot to, da bi določeval ravnatelja in nastavljal učiteljstvo ter jih nadziral.

Celovski konzul kraljevine SHS Protić je 26. marca 1923 predal deželnemu glavarju aide memoire. Konzul opozarja na dane obljube pred sekretariatom Društva narodov. Določena sprememba je odločitev Slovenskega šolskega društva, da stavi na razpolago za javni slovenski ljudski šoli svoji poslopji v Šentpetru in Šentrupertu pod pogojem, da prevzamejo pouk slovenske šolske sestre in se določi za ravnatelja po avstrijskih zakonih slovenski učitelj. V isti noti vprašuje konzul za vzroke, zakaj se ne obravnava prošnja šolskega okoliša Sele za slovensko šolo.

Za korakom konzula in odločitvijo Slovenskega šolskega društva je videl koroški deželni šolski svet neke dogovore med Dunajem in Beogradom ter prosil za tozadevna pojasnila.

Zvezni kancler Seipel je 28. aprila 1923 na že imenovani zaupni seji koroške deželne vlade obogatil stare teze koroške uradne politike do slovenske manjšine z novo potezo. Poročal je o svojem obisku v Beogradu in rekel, da je splošen vtis, da beograjska vlada (kot tudi njen dunajski poslanik Popović) ne podpira šovinističnih teženj Slovencev in išče le material, da bi v parlamentu Slovincem mogla nekaj odgovoriti, ne da bi sama stavljala velikih zahtev. Sogovornik Ninčić da je zahteval otvoritev le dveh šol. Na seji je vodja deželnega šolskega sveta referiral o stanju slovenskih ljudskih šol na Koroškem. Povedal je, da v Selah misli šolski svet uvesti šolo globaškega tipa. Šele od tretjega letnika naprej bi pri taki ureditvi uporabljali tudi nemški učni jezik; vedel je povedati, da se je s tako ureditvijo strinjal tudi zastopnik Slovenskega šolskega društva. Glede šentruperske šole je izjavil, da se je ob priložnosti tretjega vpisa prijavilo iz 7 šolskih okolišev le 5 učencev. Napo-

vedal je nov razpis. Deželni svetnik dr. Zeinitzer je na seji zastopal mnenje, da imajo Slovenci vzrok za pritožbo, ker se jim je odvzelo privatno šolo v Šentrupertu, na kar je Benda odvrnil, da sta se pri njemu zglasila v zastopstvu Slovenskega šolskega društva deželni poslanec in odbornik društva ter izjavila, da prošnja za dovoljenje slovenske privatne šole v Šentrupertu »ni aktualna«. Govornik je menil, da ni potrebnega denarja za šolo. S tem pa da so rešena vsa šolska vprašanja na način, da ni nobenega utemeljenega vzroka za pritožbe. »Zvezni kancler Seipel vzame to na znanje in izjavi, da je razumljivo, da se da prednost javnim slovenskim šolam in ne privatnim,« je povedano v zapisniku.

Medtem je za velikovško šolo minil četrti brezuspešni vpis. Javil se ni nihče, čeprav so bila prizadevanja večja kot pri prvih treh. Pa tudi tisti šolarji, ki so se javili ob petem vpisu 2. in 3. maja niso prišli k pouku, čeprav je bila pripravljena učilnica in učna moč. Deželni šolski svet je 25. maja sklenil, da preloži sedež že tolikokrat napovedane šole iz Velikovca v Šentrupert v poslopje bivše slovenske privatne šole. Glede učiteljstva si je pridržal vse pravice, čeprav je želel, da šolo sovzdržuje tudi Slovensko šolsko društvo. Krajevni šolski svet pri Velikovcu je sklenil s Slovenskim šolskim društvom najemninsko pogodbo. Na svoji seji 22. junija je deželni šolski svet sklenil, da poveri provizorično vodstov šole v Šentrupertu tamkajšnjemu župniku in katehetu Avguštinu Križaju. V zadevi jezikovne ureditve je urad vztrajal pri svojem prvem sklepu. Ponovno je torej potrdil ustanovitev popolnoma utraktivistične šole in jo kot v šentjakobskem primeru imenoval za slovensko, kljub jasnim navodilom ministrstva za notranje zadeve in prosveto. Deželni šolski svet je napovedal otvoritev šole za 1. oktober 1923, imenoval za učitelja Gabrielo Mankoč ter Maksa Petutschniga, okrajnemu šolskemu svetu pa naročil, da zaključi pogajanja s Slovenskim šolskim društvom.

Otvoritev šole v Šentrupertu je naznanil okrajni šolski svet v Velikovcu, Šentrupertu, Trušnjah, Vovbrah, Šentpetru na Vašinjah, Dobrli vasi, Škocijanu in Šmarjeti. Slovensko šolsko društvo je v svojem šolskem posloppju pripravilo dve popolnoma opremljeni učilnici. 1. oktobra 1923 so se zbrali v Šentrupertu — oba učitelja, okrajni šolski nadzornik, predsednik krajevnega šolskega sveta, prov. ravnatelj župnik Avguštin Križaj ter predsednik Slovenskega šolskega društva dr. Anton Petek (verjetno Franc Petek), le šolarjev ni bilo. Dr. Petek je v imenu staršev prijavljenih otrok prosil, da bi se s poukom pričelo šele 2. novembra.

Deželni šolski svet je o razvoju takoj poročal na Dunaj in ukazal v prej imenovanih šolskih okoliših razglasiti, da se pouk na javni slovenski šoli v Velikovcu s sedežem v Šentrupertu prične s 1. novembrom. Prijavljeni otroci velikovškega šolskega okoliša pa naj bi do 1. novembra 1923 obiskali pouk na nemški ljudski šoli. Situacija pa se je do novembra še poslabšala. 3. novembra je prišlo k pouku le 6 otrok od 59 prijavljenih (na enem mestu je govora o le 29 prijavljenih, vendar je to neverjetno, ker bi ob tem številu ne odpirali dveh razredov). Vsi so bili otroci dninaric in dekel in ni bilo pričakovati, da bi od le-teh dobili prispevek za vzdrževanje šole. Prebivalstvo, pravi okrajni šolski svet, razmetavanja financ ne bi razumelo in bi se razburilo. Osnovali so en razred s tremi oddelki, učitelja Petutschniga pa dodelili drugi šoli. Okrajni šolski svet pa je tudi predlagal, da naj se šola zaradi premajhnega števila

šolarjev zapre. Poizvedel je tudi, ali svojčas prijavljeni otroci obiskujejo pouk v domačih šolah.

Ostane še šola občine Sele. V Selah je obstojala do 1898 dvorazredna utrakvistična šola, ki je bila nato deljena v enorazredno utrakvistično in enorazredno slovensko. Ta ureditev je trajala do Velike noči 1917, ko sta bili šoli združeni na osnovi sklepa občinskega predstojništva v dvorazredno utrakvistično šolo. Na osnovi člena 68 senžermenske državne pogodbe je krajevni šolski odbor Sele prosil 24. avgusta 1922 za uvedbo slovenskega učnega jezika v ljudski šoli. Isto zahtevo je izrekel občinski svet 22. junija 1923 na kar je deželni šolski svet na seji 27. julija odločil, da se na selski šoli od tretjega letnika naprej poučuje nemščina tri ure tedensko kot obvezen predmet v ostalem pa določil slovenščino kot učni jezik. Nova ureditev je pričela veljati s pričetkom zimskega semestra 1923/24. Nekateri prebivalci Sel so s prošnjami in delegacijami kmalu zahtevali »temeljitejšo nego« nemščine oziroma ponovno uvedbo utrakvistične šole. Za 29. marec 1924 je deželni šolski svet odredil povpraševanje staršev. Od 57 strank, ki se je povpraševanja udeležilo, se jih je izreklo 33 s 60 šoloobveznimi otroci za in 24 strank s 24 šoloobveznimi otroci proti obnovitvi prejšnjega stanja — to je utrakvistične šole. Deželni šolski svet je odredil, da je v prvih dveh šolskih letih slovenščina učni jezik, na kar se nadaljuje šolanje v smislu utrakvistične šole. Odredba je stopila v veljavo v šolskem letu 1924/25.

Prosvetno ministrstvo je 30. oktobra 1924 v dopisu na urad zveznega kanclerja — oddelek za zunanje zadeve zaključilo zadevo slovenskih privatnih in javnih šol ter obenem pritožbo Slovenskega šolskega društva. Slovencem sicer priznava pravico do privatnih šol, obenem pa pravi, da utrakvistična šola odgovarja zahtevam člena 68 senžermenske državne pogodbe. Priključuje se tudi mnenju koroške deželne vlade, da, kot se zdi, šovinistične zahteve Slovenskega šolskega društva resnično ne odgovarjajo željam večine koroških Slovencev in da niti ne najdejo podpore beograjske vlade, ki bi se zadovoljila z odprtjem dveh šol.

Ker je Slovensko šolsko društvo v gotovem smislu zadovoljeno, kar izhaja po mnenju ministrstva iz njegove pripravljenosti, da je stavilo poslopje v Šentrupertu na razpolago ter iz frekvence šentrupertske šole in rezultata povpraševanja sledi, da zahteve društva ne odgovarjajo želji večine koroških Slovencev, ker je deželni šolski svet izrazil pripravljenost, da vzame prošnje za privatne šole v pretes ker po izjavi Slovenskega šolskega društva prošnja za slovensko privatno šolo v Šentrupertu ni aktualna in ker slednjič tudi s strani Društva narodov v tej zadevi že dve leti ni bilo kaj slišati, ne vidi ministrstvo nobenega vzroka za kak ukrep in predaja celoten material uradu zveznega kanclerja — oddelku za zunanje zadeve v vednost.

Dopisovanje med uradi predstavlja seveda le eno stran problema. In vendar tudi priča o sistemu ravnanja s koroškimi Slovenci. Iz šentrupertskega oziroma velikovškega primera pa se jasno kaže socialno zatiranje. Kako naj bi vzdržale ddnarke in dekletke pritisku vsemogočih potujčenih gospodarjev. Prav v prej imenovanih šolskih okoliših je najbolj kruto divjal proti slehernemu kulturnemu delovanju mogočni Heimatschutz, čigar tolpe so organizirano napadale zavedne koroške Slovence in motile vsako kulturno prireditev. In vendar je ustvarjal tudi v teh krajih slovenski živelj. V Grebinju so Slovenci pod vodstvom še živečega Hanina zaigrali Miklovo Zalo. 60 igralcev so

zbohnali skupaj, navkljub vsemu terorju Heimatschutza. Leta pozneje opazujeta z nekega hriba Grebinj in njegovo okolico kmet Gradišnik in Karel Prušnik — Gašper. In Gradišnik priča o sistemu gospodarskega zatiranja ter izrivanja. Mogočni kmečki domovi so že v rokah mladih gospodarjev, ki so šli skozi koroške strokovne kmetijske šole, postali Nemcem prijazni Slovenci in bili nagrajeni z raznimi subvencijami. O tem seveda uradni dopisi ne govorijo. Razkrinkajo pa marsikaj. Tako tudi ves pritisk ob ljudskem štetju 7. marca 1923 ko so ugotovili le še 39.292 Slovencev, medtem ko deželni glavar Gröger v dopisu z dne 18. aprila 1922 na ministrstvo za notranje zadeve in prosveto govori še o 65.000 Slovencev v jezikovno mešanih krajih Koroške. Kam naj bi v času niti enega leta izginilo 25.708 Slovencev?

Kako je orisal anonimni zaveden Slovenec kratek in jasen nemški recept za koroške »vindišarje« Slovence — in vlogo utrakvistične šole; takole piše zveznemu kanclerju Seiplu: šola, zadušljiva kot zadruga iz pasje kože, mora objviati vrat Slovenca dokler ne zaduši poslednje materine besede v njegovem srcu.

Zusammenfassung

ERNEUERUNGSVERSUCHE DES SLOWENISCHEN SCHULWESENS IN KÄRNTEN IN DEN ZWANZIGERJAHREN UNSERES JAHRHUNDERTS

Sofort nach dem Plebiszit unternahm der Slowenische Schulverein den Versuch, in St. Jakob (Šentjakob) und in St. Ruprecht bei Völkermarkt (Sentrupert pri Velikovu) zwei private Volksschulen mit slowenischer Unterrichtssprache einzurichten. Die Kärntner Schulbehörden zögerten die Erledigung der entsprechenden Ansuchen hinaus. Inzwischen wurde die Entscheidung auf politischer Ebene getroffen. Auf Grund einer Vereinbarung der Landesparteien, die nach langen Verhandlungen zustande gekommen war, wurden praktisch neue utraquistische Schulen geschaffen und als slowenische bezeichnet. In der Folge wandte sich der Slowenische Schulverein mit einer Beschwerde an den Völkerbund. Die Kärntner Behörden sprachen sich gegen private slowenische Volksschulen aus und erblickten in ihnen Zentren irredentistischer Bestrebungen. Dieser Ansicht schloß sich auch Bundeskanzler Seipel an. Anfangs versuchten Wiener Stellen, so das Unterrichtsamt, um eine Lösung der Angelegenheit. Der Slowenische Schulverein war jedoch zu schwach, um seinen Forderungen genügend Druck zu verleihen. Die langsamen Maßnahmen der Kärntner Schulbehörden kann man als Alibimaßnahmen charakterisieren, die zur Zermürbung des Schulvereines führen sollten.

Mavricij Zgonik

TEORETSKE OSNOVE IN RAZMIŠLJANJA O NEKATERIH VPRAŠANJIH V DIDAKTIKI ZGODOVINE

Referat na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Kranjska gora—Jesenice, 29. sept. — 2. okt. 1976

Zadnje čase smo priča pogostim razpravam in razgovorom o vlogi in mestu zgodovine v sedanji šoli, tako v strokovnem kot v revialnem tisku, na domačih in zveznih zborih zgodovinarjev, na simpozijih ter strokovnih, pedagoških in drugih javnih sestankih. Pri tem se odpirajo razna vprašanja in problemi v zvezi s poukom zgodovine, deloma idejnega, strokovnega ali pedagoško didaktičnega značaja, deloma kadrovskega, organizacijskega ali materialnega značaja. Razpravljanja in predlogi izhajajo iz različnih vidikov, idejno političnih, snovno strokovnih, vzgojnoizobražbenih ali didaktično metodičnih. Mnogo razprav in pobud je bilo o idejnosti ter nujnosti preobrazbe zgodovinskega pouka v skladu z našo družbeno stvarnostjo.

Ugotoviti moremo, da se je glede vsega tega pouk zgodovine v mnogočem premaknil naprej, marsikaj se je v šolski praksi izboljšalo. Boljši so naši zgodovinski učbeniki, idejnost je znatno močnejše upoštevana, bogatejša so učna sredstva, napredovala je operizacija zgodovinskega pouka, učne oblike in metode so aktivnejše, učni programi so sodobnejši in ustreznejši. Mnogi problemi so znanstveno analizirani in osvetljeni tudi na zadnjih simpozijih o didaktiki zgodovine v Novem Sadu, Budvi, Ohridu, Stubičkih Toplicah, Kranju. Kljub temu zadevamo še dalje v pouku zgodovine na nekatera odprta vprašanja; z njimi se srečavamo v vsakdanji učni praksi.

S takšnim stanjem se nekateri kmalu skoraj »pomirijo«, drugim se od časa do časa ponovno »zgane« naša didaktična zgodovinska zavest, nekatere pa tehtnejši stvarni članki ali razprave v pedagoško didaktičnem ali strokovnem tisku ponovno spomnijo, da pa vse le ni še v redu.

Trenutno smo v fazi ponovnega pedagoško-didaktičnega »vznemirjenja«. »Prizadeti« smo zaradi vprašanja mesta in vloge zgodovine v predmetnikih in programih, zlasti še v šolah usmerjenega izobraževanja, tako močno, da se ponovno soočamo z nekaterimi odprtimi vprašanji. Pri tem se zavedamo novih težav in ne ravno lahkih nalog, ki nam jih narekuje bodoča vloga in mesto zgodovine kot učnega predmeta v šolah usmerjenega izobraževanja. Ob tem se nekateri mogoče celo čudijo »nerazumevanju« v vrstah nezgodovinarjev za naše zahteve, potrebe in utemeljitve, sprašujemo se, kako je to mogoče, nekateri se resignirano celo umaknejo itd.

S pričujočimi razmišljanji bi radi to nekoliko osvetlili. Opozoriti želimo na izvore takega razpoloženja, analizirati osnovne probleme, v čem so težave in kako jih odstraniti, opozoriti na nekatere še vedno aktualne razvade ter nujne vzgojnoizobraževalne premike, skratka pogledati, kje pravzaprav smo

v pouku zgodovine, kratko in pregledno ter bolj v obliki obrobni pripomb, zaradi večje jasnosti v naših nadaljnjih akcijah, vse pa »sub specie« naših naprednih družbenih zahtev in stremljenj. Čeprav vemo, da s tem nikakor ne mislimo odkrivati Amerike, se nam zdi to v aktualnem času ponovnega »vzne-mirjenja« potrebno sebi in drugim v osveščenje.

Predno poskušamo zajeti osnovne probleme in odklone pri pouku zgodovine ter opozoriti na njih izvor, naj uvodoma opomnimo na pomembno dejstvo v naši učni praksi. Medtem ko je npr. »matematizacija« pouka naravoslovnih ved že v polnem razmahu, smo v pouku zgodovine glede tega še v precejšnjem zaostanku, v bistvu tam, kjer smo bili še pred 20 leti. Medtem ko uvajamo v matematično naravoslovno skupino učnih predmetov najmodernejše, aktivne metode in tehnike, za katere je značilno raziskovalno delo, je na naši strani mnogokaj še ohranjeno tradicionalno, več ali manj »pasivno« in v določeni meri še memorativno delo sprejemanja zgodovinskih dejstev in spoznanj. Tam računalnik in odpravljanje računskega drila ter memoriranja dejstev, tu še prevladujoče verbalne metode, tempirane na spominsko osvajanje.

V nasprotju z vsebinskimi premiki in matematizacijo mnogih znanosti, zlasti pa še z zahtevo, da mora biti učenec tudi sam subjekt vzgojnoizobraževalnega dela, tako da prihaja z lastnim opazovalnim in raziskovalnim delom do novih spoznanj, je za zgodovinski pouk še močno značilno vztrajanje na »serviranem« pridobivanju. Modernizacija v gornjem smislu se je našega zgodovinskega pouka šele komaj dotaknila; prav v tem čutimo precejšen razkorak z drugimi učnimi predmeti. Takšno stanje ilustrira v pouku zgodovine kopico težav in pomanjkljivosti ter za nadaljnje delo tudi važnih opozoril.

I.

Problematika pouka zgodovine je razen v zaostajanju za sodobnimi zahtevami po modernizaciji še v nekaterih drugih dejstvih.

Eno prvih je v tem, da premalo upoštevamo vedno večjo akumulacijo zgodovinskih dejstev. Zgodovina raste nepretrgoma. Naše življenje je kakor velikansko jezero, ki ga polni tok let. Ko se gladina dviga, se mejniki preteklosti izgublajo drug za drugim pod vodo. Mi postajamo preteklost jutrišnjega dne. V novejšem obdobju je njena rast izredno dinamična in vsestransko bogata. Ves svet je danes tesno povezan z neštetimi vzročno posledičnimi nitmi, političnimi, družbenimi, gospodarskimi, tehničnimi, kulturnimi, znanstvenimi. Pomembno regulativno vlogo ima pri tem OZN. Danes smo v resnici v dobi prave »svetovne zgodovine«. Svetovni pojavi imajo odmev planetarno in v domačem nacionalnem zgodovinskem prostoru. Vedno težje je potegniti mejo med narodno in svetovno zgodovino. Čas je zato, da preidemo od evropocentrizma na takšen svetovno zgodovinski okvir, s katerim prikažemo zgodovino v njenih strukturnih sestavinah.

V zvezi s tem se odpira vedno težji problem primerne izbora zgodovinske učne snovi. V ospredju je glede tega neskladje med starejšo in najnovejšo zgodovino. Glede kvantitete smo v stalni dilemi, kako in kdaj najti pravo mero med vzgojnoizobraževalnimi zgodovinskimi spoznanji, tako da ne zaide-mo niti v neznanstveno poenostavljanje, niti v nepotrebno spominsko kopičenje faktografskega materiala, pa kljub temu obdržimo priostren posluš tako

za bogate vzgojne in idejno politične zgodovinske momente kot za potrpežljiv in snovno koncizen »zgodovinski« pristop.

Če je danes v ospredju najnovejša zgodovina, ni zato, ker bi bila starejša obdobja vzgojnoizobrazbeno revna, temveč ker je izredno dinamična, se kvantitetno in kvalitativno hitro spreminja. Preskoki v nova kvalitativna stanja so neprimerno hitrejši kot kdajkoli prej ter so s tem tudi revolucionarno bogatejši. V tem je tudi težava. Pomislimo samo na učni program zgodovine v 6. razr. osnovne šole, kjer se seznanjajo učenci s časovno izredno dolgim zgodovinskim razvojem človeške družbe, od prvih skromnih zgodovinskih začetkov do konca srednjega veka. Zaradi časovno progresivne kontinuitete začenjamo z najstarejšimi obdobji v 5. (npr. v učnih programih v Hrvatski) ali 6. razr., kjer učenci še nimajo pravih časovnih predstav, niti pravega zgodovinskega mišljenja. Ali kaj razmišljamo o tem, ko obravnavamo to snov? V naslednjih razredih pa se učenci v obratnem redu seznanjajo s časovno vse krajšimi razdobji!

V skladu z vsem tem se postavlja eno osrednjih didaktičnih vprašanj: vsebinska preobrazba celotnega zgodovinskega učnega gradiva. Če smo bili pri izboru včasih močno odvisni od izobrazbenih smotrov, je razumljivo, da je danes v ospredju vzgojna stran, to pa pomeni preobrazbo izbora in razporeditve predvsem v smeri vzgojnih zahtev, ki jih pri nas konkretno postavlja sodobna socialistična samoupravna družba. Naloga zgodovine v šoli ni v tem, da se učenci nauče čim več dejstev, temveč da se na osnovi poznavanja in razumevanja bistvenih zgodovinskih dejstev ali spoznanj naučijo tudi marksistično misliti in presojudati.

Nadalje sta tu tehnizacija življenja in pridobitniška miselnost, ki odvračata ljudem pogled nazaj. Mislim, da je treba tudi v tem iskati izvor za ponekod razmeroma nizko zanimanje za zgodovino pri precejšnjem delu populacije. V skladu s tem je vprašanje pravičnega odnosa do zgodovine v učnih programih, npr. v strokovnih in poklicnih šolah, mogoče tudi v bodočih šolah usmerjenega izobraževanja. In če o tem pogosto soodločajo ljudje, ki so interesno zasidrani v tehnološki ali potrošniški miselnosti, potem je razumljiv njihov pogost mačehovski odnos do zgodovine.

Temu se često priključuje miselnost enega dela mlade generacije, ki se upravičeno trga od tradicije, ki je antikonformistično usmerjena in katere pogledi so izrazito koreninjeni v sedanjosti. Pri tem je pogosto oškodovana zgodovina, okrnjeno je zgodovinsko mišljenje. Zato prav učitelj zgodovine nosi veliko odgovornost, kakšen odnos bo imel do nje bodoči, mladi občan.

Zaradi včasih preveč enostranskega poudarjanja družbenih elementov in odnosov ter zanemarjanja gospodarskih, kulturnih in drugih elementov v konkretnem zgodovinskem dogajanju stopa zgodovina, ne samo politična, temveč tudi kompleksna konkretna zgodovina v defenziven položaj. Krivi smo za takšno stanje tudi takrat, ko v sami zgodovini prehajamo k sodbam in sklepom hitro in brez prave zgodovinske dokumentacije. Premalo se opiramo na analizo konkretnega zgodovinskega dogajanja, preradi se zadovoljujemo s poenostavljenimi sintezami in posplošitvami, mogoče celo v dobri veri, da se bomo s tem izognili fakticizmu ali pozitivizmu.

Prav in potrebno je, da pridemo od dogodkovnega, posamičnega prikazovanja preteklosti na prikazovanje in proučevanje strukturnih elementov. Res, v naši šoli smo marksistično prepričani in angažirani družbenopolitični

delavci, toda to ne opravičuje nepoznavanja ali omalovaževanja stvarne zgodovine; obratno, dialektično razumevanje razvoja je možno le na dejanskem poznavanju in analizi zgodovinskih dejstev.

Mnogo odklonov in problemov izhaja tudi iz neustreznosti posredovanja v učnem procesu, ko ne upoštevamo ali premalo upoštevamo didaktično metodične vidike. Mnenja smo, da je premalo, če npr. upoštevamo pri pouku le obča didaktična načela in sugestije, ne vključujemo pa dovolj tudi posebnih strokovno didaktičnih načel in vidikov.

Ob vsem tem se vprašujemo, kakšen odnos ima do zgodovine kot učnega predmeta najnovejša generacija. Izkušnje kažejo, da je zgodovina v zanimanju mnogih učencev nemara padla in ni več eden najpriljubljenejših predmetov. Zanimanje mladih za zgodovino je verjetno manjše. Marsičesa, kar je bilo včasih nujno, »*conditio sine qua non*«, mladi ne razumejo in to odklanjajo. Ne bi govorili o tem, da nekateri ne vidijo v zgodovini kot učnem predmetu niti prave potrebe, češ za razumevanje današnjega časa ni važno, kaj je bilo včasih, kaj je bilo včeraj. Vemo, da je takšno gledanje na preteklost ozko in nevarno. Vendar se moramo povprašati, kaj je tisto, kar nekatere učence odvrča od zgodovine, ali milo rečeno, kaj je tisto, ki jo dela težko pristopno. Vsakdanja praksa kaže, da je zgodovina v nekaterih razredih oziroma nekaterih šolah še vedno priljubljen predmet, da zanimanje za preteklost, zlasti še za bližnjo preteklost ne pada. Mnenja smo in to potrjujejo tudi odgovori in izjave učencev, da je pogosto to zasluga učitelja zgodovine, kako jo zna približati.

Po mnenju nekaterih je zgodovina kot »pripovedna, verbalna« veda lahka in že zaradi tega v podrejenem položaju napram »težki in zahtevni« matematiki ali eksaktnim naravoslovnim vedam. Ali je to tako? Poglejmo natančneje!

Za boljše razumevanje tega je treba povedati, da so težave zgodovine kot učnega predmeta tudi subjektivnega, psihološkega in pedagoško-didaktičnega značaja. Tako pogosto pozabljamo, da je zgodovina kot veda o preteklosti in razvoju družbe pravzaprav zgodovina odraslih ljudi in da takšno zgodovino morajo spoznavati učenci, nedorasli otroci. Nadalje je zgodovinska preteklost predstavi svet, ki v trenutku, ko o njej govorimo, v resnici ne obstoja več, kvečjemu le v posledicah. Vsakikrat jo moramo sproti »obnavljati, rekonstruirati, pričarati«. Svet predstav in domišljije je le v naši zavesti in srcih, to pa je »fikcija«, ki smo jo obnovili z »notranjimi očmi«, rekonstruirali na osnovi dokumentov in drugih preteklih sledov, kritičnega pretresa zgodovinskih virov in zgodovinskega gradiva.

Ob tem je prav, da vemo, kdo na ta način posreduje »obnovljeno« preteklost: najprej zgodovinar znanstvenik, nato učitelj. Oba pogosto pozabljata, ko jo posredujeta učencem in jo pri tem vsakikrat pravzaprav »obnavljata«, da ti pogosto še niso sposobni sprejemati jo v isti obliki, z istimi tekstualnimi formulacijami, zaključki, abstrakcijami in definicijami, kot jih nudi strokovna literatura.

Rekonstruirani svet preteklosti je velik panoptikum neštetih in pogosto hudo prepletenih zgodovinskih dogajanj. Sestavlja ga nešteto manjših predstav kot mušje oko, ki ga sestavlja več manjših oči z lastnimi zornimi koti. Kaj to pomeni, ve vsak učitelj zgodovine, ki želi po temeljiti analizi priti do razumljive sinteze. Zgodovinsko preteklost »odkriva, osvaja in posreduje« odrasli, zreli znanstveni ali pedagoški delavec. Njegove ugotovitve posredujemo

mladim ljudem pogosto psihološko še nesprejemljivo, pedagoško nepremišljeno, didaktično neustrezno.

Že iz tega je razvidno, da je zgodovina po značaju in specifikah čisto kaj drugega in pravo nasprotje matematičnim eksperimentalnim vedam, pa zato nič manj težka. Zgodovinsko mišljenje je eno treh osnovnih kategorij mišljenja. Karakterizirajo pa jo še druge, za učence dokaj težke in nujne sestavine. Poglejmo jih!

Tu je najprej velika časovna odmaknjenost zgodovinskih spoznanj. Od učencev zahteva dokaj zgodaj in uspešno osvajanje časovnih predstav, pojmovanje časa sploh, kronološko orientacijo in periodizacijo, kar je vse nujni sestavni del zgodovinskega znanja in mišljenja. Ker je to psihološko pogojeno, v učencih le počasi dozoreva.

Velike težave predstavlja učencem tudi obsežna heterogenost zgodovinske snovi, ne samo izredno raztegljiva kvantiteta, temveč tudi pestra raznolikost zgodovinskih dogajanj in spoznanj. Vemo, da je zgodovina snovno izredno bogata in obsežna. Raste neprestano in hitro kot nobena druga veda, dejansko vsak dan, čeprav vemo, kakor pravi Oscar Wilde, »da zgodovino lahko ustvari kdorkoli, piše jo pa lahko le velik človek«. Med lokalno in regionalno zgodovino, med narodno in svetovno zgodovino, med politično, gospodarsko in kulturno zgodovino je nešteto vezi in nians.

Ob vsem tem je velik del preteklosti v zgodovinskih spoznanjih izrazito abstraktnega značaja. Iz učne prakse vemo, da tudi to more odvrčati otroke od interesa za zgodovino, če jim takšno snov nudimo prezgodaj ali težko osvojivo mimo psiholoških zahtev. Prav to jim dela zgodovino težko in včasih nepristopno. »Naš« koncept zgodovine jim je prav zato razmeroma težek. Pogosto prehajamo namreč na abstraktne družbene pojme, na prikaz razrednih sistemov in nasprotij, na revolucionarne preskoke, ne da bi prej dovolj jasno prikazali kvantitetne spremembe, opozorili na družbena protislovja, na družbene ureditve in strukture, na različne politične, pravne sisteme. Pogosto govorimo o ideologijah in teorijah, verskih sistemih, kulturni nadgradnji brez poprejšnjega zadovoljivega prikaza dejanskega materialnega življenja in konkretnega ravnanja.

Določene težave in deformacije povzročajo učencem v osnovni šoli v pouku zgodovine tudi specifičnosti v naši družbeni stvarnosti. Zaradi velikih vzgojnih vrednosti zgodovine pri oblikovanju svetovnega nazora dialektičnega in zgodovinskega materializma ter zaradi zahteve, da naj zgodovina pomaga razumevati sodobne procese pri nas in v svetu ter usposablja učence kot bodoče občane za uspešno in aktivno delo v samoupravni socialistični družbi, postavlja zgodovinski pouk tako učencem kakor učiteljem posebne, ne ravno lahke didaktično-metodične zahteve. Pozitivistično posredovanje zgodovinskih dogajanj je didaktično-metodično manj zahtevno.

Temelj za uspešno obravnavanje in posredovanje celovitega razvoja določene pokrajine, kraja ali naroda je obravnavanje razvoja in stanja proizvodnih sil. Zadovoljiv prikaz ekonomskega razvoja je osnova za vso ostalo nadgradnjo. Najprej prikaz konkretnih gospodarskih razmer, potem šele družbenih, političnih in kulturnih razmer. Spomnimo se, kakšne težave obstojajo za učence v razmeroma težkih metodičnih enotah, npr. v 7. razr. osnovne šole razvoj Srbije za kneza Miloša in naslednikov, kjer običajno obravnavajo uči-

telji največ notranja politična dogajanja z mnogimi novimi pojavi (ustava, ustavobranitelji, liberalci, Milošev avtokratizem, nastajanje prvobitnega kapitalizma). Podobno je npr. pri zgodovini Slovencev v 2. pol. 19. st., kjer zahteva učna snov obravnavanje uvajanja prvih ustavnih pravic, politično diferenciacijo, nastajajoča razredna nasprotja, mladoslovence, staroslovence, čitalništvo, taborsko gibanje itd. Ali ni najlažje za učence, če jim prej pojasnimo oziroma skupno analiziramo, kakšne so bile takratne gospodarske razmere, kako so naši predniki živeli in gospodarili!

Nadaljnja zahteva, ki jo postavlja kompleksno zgodovinsko znanje, je realna prostorska povezanost različnih zgodovinskih pojavov, dejstev in spoznanj. Teh ni brez istočasne geografske povezanosti v konkretnem življenjskem okolju. Ni zgodovinskega pojava izven časa in prostora. Tudi s tem je treba učence primerno seznaniti, ne da bi za to tvegali zapadanje geografskemu determinizmu ali celo geopolitiki. Naselitev Slovencev v alpskem svetu v 6. st. se je dogajala s prodiranjem v nove kraje ob naravnih poteh, po glavnih dolinah in čez nizka razvodja. Najstarejša zgodovina Slovencev v Karantaniji nujno zahteva poznavanje tudi značilnosti te pokrajine. Bitka na Kosovem je konkretizirana na prometno prehodnem ozemlju. Kmečki upori leta 1515, 1573, 1635 so se odvijali v določenem geografskem prostoru Hrvatskega Zagorja in Slovenije; tu so bile fevdalne posesti in gradovi, tu so bili pohodi upornikov, spopadi, žarišča uporov itd. Igmanski marš, pohod XIV. divizije, bitka za ranjence na Neretvi, V. sovražnikova ofenziva, vse to zahteva poznavanje tudi realnega zgodovinskega prostora. Kako bi mogli razumeti različne selitve in migracije ljudstev, preseljevanja in razseljevanja, odkrivanja in osvajanja čezmorskih ozemelj brez istočasne analize geografskih posebnosti. Lokacije arheoloških najdišč in kulturnih preostankov, gradnja cest in razvoj trgovine, lokacija in nastajanje srednjeveških mest, nastajanje žarišč in širjenje osvobojenega ozemlja v NOB itd., vse to terja tudi jasno geografsko opredelitev. Brez solidnega in analitičnega posredovanja realnih prostorskih predstav mnoge zgodovinske pojave učenci težko razumejo. Zato ima v pouku zgodovine izreden pomen tudi didaktična raba karte oziroma atlasa ter drugih kartografskih ponazoril. Če dodamo še to, da sodoben človek vedno bolj »misi«² tudi na vizualni način, potem ne moremo mimo vizualnih didaktičnih sredstev.

Med največje težave, s katerimi se morajo učenci prej ali slej spoprijeti, je nujnost genetičnega in dialektičnega razumevanja preteklosti, iskanja in odkrivanja notranje povezanosti, razvoja, zakonitosti ter iskanja motivov, v katerih se je kaj zgodilo. Vse to povzroča učencem razmeroma močno miselno koncentracijo in duševni napor, saj je to miselno abstraktno usmerjeno delo. To pa ob običajnih informacijah ni vedno takoj dovolj vidno. Šele po temeljiti analizi ter ugotovitvi vzročno-posledične povezanosti ter odkritju dominantnih elementov in faktorjev moremo počasi »prodirati«² v jedro zgodovinskega dogajanja. Kako je prišlo do prehoda rimske republike v cesarstvo, kako do velike francoske meščanske revolucije ali oktobrske revolucije, kako je nastala predaprilska Jugoslavija, kako II. svetovna vojna, za to je treba poseči analitično globoko nazaj. Korenine začetkov NOB so že v razmerah pred letom 1941 v stari Jugoslaviji in ne samo v njenem razpadu oziroma njeni okupaciji!

II.

V prejšnjih ugotovitvah o nekaterih zahtevah in težavah, s katerimi se srečavajo učenci pri pouku zgodovine, je ena od osnovnih teoretičnih osnov pri tem vsakokratno obnavljanje oziroma rekonstruiranje konkretne objektivne zgodovinske preteklosti. Da to dosežemo, je potrebno, da si učenci pridobijo takó emocionalno kot miselno odgovarjajoče zgodovinske predstave, ustvariti oz. priklicati si morajo preteklo, to je zgodovinsko podobo in s tem sposobnost »zgodovinskega« pojmovanja preteklih dogajanj. To pa ni nikakor lahka naloga.

Menimo, da je za to še pomembno in potrebno, da si pridobimo sposobnost sprostivitve samega sebe s tem, da se psihološko »odmaknemo« od sedanjosti in se čimbolj vživimo v preteklost, to je v prejšnje materialno in duhovno stanje dogajanj. Kot vemo, je na tem zgrajeno tudi dialektično gledanje sveta. To je bistvo zgodovinske abstrakcije. Le na ta način smo sposobni sprejemati, gledati in razumevati preteklost. Presojati vlogo in pomen fevdalizma v 12. st. ali kapitalizma v njegovem zrelem stadiju z »današnjimi očmi« je bistveno napačno.

Sposobnost pravilne interpretacije posameznih zgodovinskih dejstev, dogajanj, stanj in razvoja se veže na istočasno odkrivanje gibalnih sil v ustrezajočih zgodovinskih dogajanjih in ne samo motivov ter evidentnih površinskih vzrokov. Sposobnost in uspeh takšnega dela zavisi od pojmovanja oziroma tolmačenja zgodovine nasploh. Kot vemo, so glede tega lahko velike razlike. V naši družbeni stvarnosti je to jasno. Celotna politična vzgoja nam pomaga, da naravno, brez težav in notranjih pretresov sprejemamo dialektično materialistično pojmovanje v učnem procesu tako, da omogoča oblikovanje ustvarjalne in samoiniciativne mlade osebnosti, sposobna pozneje za neposredno in aktivno delo v samoupravnih družbenih odnosih. V tem pogledu so današnji učenci mnogo na boljšem, kot je bila npr. mlada generacija pred vojno. Toda pri tem tudi vemo, da zahteva takšno vzgojnoizobraževalno delo tako od učitelja kot učenca močno miselno angažiranje v učnem procesu zgodovine obenem z dovolj zgodnjim uvajanjem učencev v zgodovinsko mišljenje.

Da bi mogli vse to uresničiti in premagati težave, ki pri tem nastajajo, je nujno, da upoštevamo tudi nekatere osnovne pogoje psihološkega značaja. Prvo je, da pomagamo uspešno preobraziti otroško domišljijo in fantazijo iz časovno, prostorsko kakor tematsko omejenega zanimanja za abstraktno delo v miselnost in predstavní svet odraslih ljudi, zgodovinarjev znanstvenikov. Učenec naj zavestno doživi prej ali slej zgodovinska dogajanja v njihovem razvoju in povezanosti. Drugo je, da pomagamo uvajati učenčevo mišljenje oziroma njegovo miselnost v krog družbenega življenja in mišljenja. To učenec olajšuje doživljanje zgodovinske preteklosti, kar je, kot vemo, eden od osnovnih pogojev za uspešno sprejemanje in razumevanje zgodovine.

Takšno delo zadeva seveda na vrsto težav, potrebno je zato poleg psiholoških pogojev upoštevati tudi racionalizacijo pouka ter modernizacijo učnega procesa v njegovi socializaciji ter v smeri nujnega zmanjšanja količine dejstev, smotrnejšega izbora in razporeditve učne snovi, skratka racionalizacijo oblikovanja zgodovinskih predstav in pojmov. Tudi danes velja staro opozorilo »non multa...«.

Te težnje narekujejo razvijanje intelektualnih operacij. Poleg uspešnejše tehnike učenja, npr. uvajanja programiranega učenja, je prav pri zgodovinskem pouku potrebno tudi čim več samostojnega opazovanja in tolmačenja, npr. ustreznih didaktičnih skic v učbeniku, zgodovinskih kartic v ostali literaturi, zgodovinskih kart, dalje iskanje in odkrivanje bistva v priloženih dokumentih ter ostalem arhivskem materialu, to se pravi samostojno presojanje in sklepanje, tolmačenje in vrednotenje posameznih zgodovinskih dejstev. Naš cilj naj stremi za tem, da naj postane učenec v učnem procesu aktivni subjekt. Tega ne zahteva samo sodobna pedagogika, temveč tudi sodobni trend mišljenja in hotenja živeče generacije.

Enciklopedično znanje zgodovine, ki je bilo značilno za starejše obdobje, je danes nemogoče tudi iz stvarnih razlogov in velikih sprememb v svetu. Zgodovinska dejstva se naglo kopičijo, nastajajo nove znanosti, vse pa se hitro razvijajo, tako tematsko kot strukturno in metodološko. Sodobno zgodovinsko pisanje prehaja v novo fazo.

Proti faktografskemu in enciklopedičnemu znanju govorita tudi modernizacija tehnike sprejemanja, izredna dinamika življenja ter hitrejša spoznavanje in povezovanje sveta. Evropscentrično zgodovinsko znanje je že anahronizem ter že dolgo ne odgovarja sodobnim potrebam ter mednarodnim političnim, družbenim, gospodarskim in kulturnim spremembam sveta. Nehru ga upravičeno odklanja, ne samo ker ne odgovarja bogati preteklosti nekaterih neevropskih ljudstev in narodov, npr. Indije, Kitajske, Perzije, Arabcev, temveč tudi ker ni v skladu z zatonom kolonializma in imperializma. Tretji svet ne le da se prebuja, temveč je že družbenopolitična stvarnost.

III.

Prejšnja razmišljanja in ugotovitve o pouku zgodovine zahtevajo nekatere nujne premike in naloge. Poglejmo nekatere na kratko!

1. Iz vsega prej povedanega je razvidno, da naj bo težišče zgodovine v šoli na novejši in najnovejši zgodovini, a v tej zlasti še NOB. To narekujejo poleg ostalega tudi nekateri sodobni pojavi. Kvalitetni, revolucionarni preskoki so vezani na mnogo krajše časovne razmake. Zahvaljujoč silnemu razmahu znanosti in tehnike tako po obsegu kot po globini, hitrim spremembam proizvodnih sil in sredstev, prisotnosti masovnih medijev dobiva ideološka nadstavba nove temelje.

2. Temu se priključuje težnja po razširitvi zgodovine v svetovno zgodovino. Nastajanje meddržavnih skupnosti, mednarodna tehnologija, skupni interesi širokih ljudskih množic po resnični demokratizaciji in humanizaciji, prebujanje »nezgodovinskih« narodov, potrebe po medsebojnem spoznavanju in sodelovanju na vseh mogočih nivojih, mednarodna solidarnost itd., vse to terja, da preskočimo ozke nacionalne meje in razširimo zanimanje za preteklost na široki mednarodni prostor.

3. V skladu z zahtevami po razvijanju miselne aktivnosti učencev in operativnosti pouka menimo, da je nujno, da ne ostanemo več le pri doslej običajnih širokih sintezah, kakor jih je nudilo horizontalno obravnavanje zgodovine, temveč da preidemo stopnji ustrezno tudi na vertikalno obravnavanje, to je na bogatejše iskanje, odkrivanje in reševanje problemov ter zapletenih zgo-

vinskih situacij. Temu naj prispeva močnejši delež tudi raba didaktične operativno kognitivne literature.

4. Eden najvažnejših premikov naj bo posvečen izboru in razporeditvi zgodovinske učne snovi. Gotovo ni za sedANJI čas več realno, da bi obravnavali celotno snov, kakršna je bila včasih v navadi v starejših učnih načrtih, fakto-grafsko sintetično. Izbor učne snovi in njena pravilna razporeditev naj sta usklajeni s sodobnimi naprednimi vzgojnoizobrazbenimi vidiki pri nas in v ostalem svetu. To bo pri ugotavljanju mesta in vloge zgodovine v razredih usmerjenega izobraževanja verjetno eden od osrednjih problemov.

Zavedamo se, da je to ena najdelikatnejših in najodgovornejših zahtev, tako pri sestavljanju učnih načrtov kakor za same učitelje, zlasti ker še nimamo empirično in znanstveno dognanih kriterijev in meril. Kaj je minimum, kaj je maksimum za posamezne razrede in šole, kaj je nujno in brezpo-gojno, kaj pa lahko brez škode izpustimo? Kakšen bodi obseg obravnavanja, kaj in katera zgodovinska dejstva, kateri pojmi in izrazi, katera zgodovinska fakta, katere letnice itd. so nujno potrebne za razumevanje določenih zgo-dovinskih pojavov, stanj in procesov? Ko se odločamo za takšno ali drugačno mero, obstoja stalna nevarnost subjektivnosti. Ponujajo se nam različni vidiki in rešitve, od »zgodovinskih izsekov« do »ključne zgodovinske snovi«, od »pri-merkov« do precej liberalnega ali zelo ozkega izbora snovi s silno skromnim fondom potrebnih informacij pa vse do zahteve po upoštevanju le najnovejše zgodovine. Kakor vidimo, ostaja to kardinalno vprašanje odprto in čaka te-meljite znanstvene, empirične obdelave »sine ira et studio«.

Pravimo pogosto: le najnujnejša zgodovinska snov, le osnovna zgodovinska dejstva, le najnujnejše informacije, najnujnejše sinteze! Prav, toda to je po-gosto dokaj pavšalno rešeno. Kdo bo dal in kdaj bomo dobili za ustrezen izbor učne snovi jasna merila?

5. V izboru nujne zgodovinske učne snovi v naši, jugoslovanski zgodovini obstoja še poseben problem pravilnih odnosov in primerne obsega med zgodovinami posameznih jugoslovanskih narodov in narodnosti. Niti v repub-liških učnih programih niti v učbenikih to še ni pravilno urejeno. Zgodovini nekaterih jugoslovanskih narodov je nujna učna snov razmeroma skopo od-merjena. Tu so še narodnosti, npr. Albanci, Madžari, katerih zgodovino smo še pred kratkim v učnih načrtih in učbenikih malo obravnavali.

6. Pojavlja se tudi vprašanje, kaj in koliko učne snovi obravnavati iz sve-tovne zgodovine. Pri tem menimo, da moremo mnogokaj iz svetovne zgodovine obravnavati tudi na domačih primerih, ob domači lokalni in regionalni zgo-dovini. Zakaj npr. ne bi mogli obrazložiti nastanek in bistvo fevdalnih družbe-nih odnosov z analizo življenja naših prednikov podložnikov ob znanih pre-ostankih, konkretnih graščinskih posestvih ter nastanek srednjeveških trgov in mest s prikazom in analizo domačih trgov in mest? Na slovenskem in hrvat-skem zgodovinskem ozemlju moremo najti mnogo primerov zgodovinskih pa-ralel in analogij, ki jih nahajamo tudi v Italiji ali zahodni Evropi. Kmečke upore, začetke manufaktur, industrijske revolucije, modernega prometa more-mo bolj doživeto prikazati na domačih primerih, da ne omenimo npr. pojava fašizma, grozot II. svetovne vojne ali odporiškega gibanja v najnovejši dobi! To potem izpopolnimo, posplošimo, apliciramo s primernimi analogijami, zgo-dovinskimi paralelami v svetovni zgodovini. Močnejše upoštevanje krajevne in regionalne zgodovine je nujno, tako pedagoško kot didaktično.

7. Vzgojno izobrazbenim učnim smotrom primerno izbrana učna snov naj bo naslonjena na razvijanju tudi določenih intelektualnih, miselnih operacij učencev, z jasno orientacijo na samostojnem pridobivanju zgodovinskih spoznanj tudi ob instrumentih in drugih virih ter ne samo iz razpoložljivega učbenika in učiteljevega verbalnega posredovanja. Za doseg tega je potreben poleg bogatejše oziroma ustrežnejše operativne didaktične literature tudi razvoj posebne didaktike.

V referatu smo bežno analizirali nekatere posebnosti, težave in zahteve v pouku zgodovine, zlasti iz vidika specifičnosti in notranje logike stroke, iz vidika zanimanja in sprejemljivosti učencev. Tretji osnovni teoretični vidik izhaja iz naglih sprememb družbene stvarnosti. Pri tem smo zajeli le nekatere osnovne probleme, zlasti izbor zgodovinske učne snovi, kot osrednjega didaktičnega problema.

V našem delu nas je vodila zlasti misel, kakšne so teoretične osnove in zahteve, ki izhajajo iz posebnosti in nalog zgodovine kot osnovne družbene vede na eni ter vzgojnih vrednosti, ki jih postavlja naša družba, na drugi strani. Odprtih je ostalo še precej vprašanj, zlasti še na metodično didaktičnem področju. Osnovne ugotovitve predstavljajo izhodišča za razumevanje mesta in vloge zgodovine v sodobni šoli, zlasti še ob pripravljajoči se reformi šol II. stopnje. Kritične pripombe, opazanja in opozorila, ki smo jih podali, želijo biti tudi sugestija k razmišljanju za uspešnejše ravnanje in krmarjenje v vsakdanji pa dinamični učni praksi ter doprinesti s tem vsaj delček tudi v razvoju pri nas še malo pomembne didaktike zgodovine.

UPORABLJENA LITERATURA

1. H. Ebeling, *Didaktik und Methodik des Geschichtsunterrichts*; Hannover 1966
2. P. Maréchal, *Comment enseigner l'histoire locale et régionale*; Bibliothèque pédagogique; Paris 1956
3. A. Z. Redko, *Psihologija učenja istorije*; prevod iz ruskog jezika; Sarajevo 1965
4. Mavricij Zgonik, *Zgodovina v sodobni šoli*; Ljubljana 1968
5. Tomaž Weber, *O problematiki vsebinske preobrazbe pouka zgodovine NOB na naših šolah*; *Sodobna pedagogika* 1970/5-6, Ljubljana 1970
6. Zgonik Mavricij, *Zgodovinsko gradivo kot miselno gradivo. Razmišljanja ob anketnem preizkusu zgodovinskega predznanja*; *Nastava istorije* 1971/72, št. 5, Zagreb 1972
7. Tomaž Weber, *Zgodovinski pouk in idejnost v osnovni šoli*; *Sodobna pedagogika* 1974/5-6, Ljubljana 1974
8. dr. Vojo Kuševski, *Neka pitanja nacionalnog i jugoslovenskog sadržaja u nastavnim programima istorije*; *Nastava povjesti* 1973/1, Zagreb 1973
9. V. Wedam, *Četrti jugoslovanski simpozij o pouku zgodovine*; *Vzgoja in izobraževanje* 5, Ljubljana 1976

Zusammenfassung

THEORETISCHE GRUNDLAGEN UND ÜBERLEGUNGEN ZU EINIGEN FRAGEN
IN DER DIDAKTIK DES GESCHICHTSUNTERRICHTS

Die Didaktik des Geschichtsunterrichts, verglichen mit einigen anderen, in erster Linie mathematisch-naturwissenschaftlichen Fachbereichen, erweist sich als besonders problematisch nicht nur, weil sie den heutigen Anforderungen nach einer erfolgreichen Operationalisierung und allseitigen Modernisierung des Unterrichts relativ nachhinkt, sondern auch wegen einiger anderer Tatsachen. Der Verfasser analysiert diese Tatsachen, ausgehend teils von ihren theoretischen Grundlagen, teils von der Notwendigkeit einer neuen Aufwertung der Geschichte, ihrer Rolle und Bedeutung in der neuen Schulreform. Die dabei zu berücksichtigenden Momente sind sehr verschieden: spezifische Merkmale des Faches und ihre innere Logik, psychologische, pädagogisch-didaktische und gesellschaftlich-politische sowie ideologische Forderungen der heutigen dynamisch-revolutionären gesellschaftlichen Wirklichkeit.

Der Beitrag weist auf einige Ausgangspunkte hin, die sowohl den Verfassern operativ-didaktischer Literatur als auch den Lehrern als Vermittlern historischer Erkenntnisse nicht immer gegenwärtig genug sein dürften. So z. B. die Tatsache, daß sowohl der Fachmann als der Geschichtslehrer bei der Erschließung der Vergangenheit die geschichtlichen Vorgänge und Erkenntnisse sozusagen in Gedanken und Erkenntnissen, in Wort und in graphischer Sprache »reproduziert, nacherzählt oder hervorzaubert«, was unter anderem nicht nur das dialektische Verständnis, sondern auch ein echtes und ungezwungenes Vermögen erfordert, sich in die belegte Vergangenheit zu versetzen.

Eine andere Tatsache ist die immer größere Akkumulierung des geschichtlichen Stoffes und sein dynamisch-revolutionäres Inhaltswachstum. Daraus ergibt sich das zentrale didaktische Problem der zutreffenden Auswahl und Verteilung des Lehrstoffes, wobei den erzieherischen Strukturelementen eine entscheidende Rolle zu-fallen sollte. Der Verfasser macht in dem Beitrag noch auf einige andere Tatsachen und Notwendigkeiten im Geschichtsunterricht aufmerksam, wie z. B. auf die richtige Bestimmung des Anteils, der der Geschichte der jugoslawischen Völker und Völkerschaften zufallen sollte, das richtige Verhältnis zwischen der allgemeinen und der Nationalgeschichte, auf größeres Miteinbeziehen der Lokal- und Regionalgeschichte, die Berücksichtigung des realen Raumelements, vor allem auf noch intensivere Beachtung des vertikalen Behandelns der Vergangenheit, auf ergebnisreicheres Forschen nach geschichtlichen Strukturbestandteilen und die Lösung von verwickelten historischen Situationen usw. Offen bleibt die Frage der empirisch-wissenschaftlichen Bestimmung von Kriterien und Maßstäben bei der Auswahl und dem Umfang der geschichtlichen Tatsachen.

Kritische Betrachtungen, Bemerkungen und Grundfeststellungen bilden nur einen Ausgangspunkt für das bessere Verständnis der Rolle, die die Geschichte in der heutigen Schule einnimmt; sie sollen aber auch die Entwicklung der Didaktik des Geschichtsunterrichts fördern, welcher bei uns noch zu wenig Wert beige-messen wird.

JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI ČASOPIS

glasilo Zveze društev zgodovinarjev Jugoslavije

Osrednja jugoslovanska historična revija izhaja v štirih številkah letno in objavlja prispevke v vseh jugoslovanskih jezikih.

Naročila: Karnedžijeva 2, Poštanski fah 545, YU-11001 Beograd.

Na istem naslovu sprejemajo tudi naročila za vse tri tujejezične jugoslovanske povojne zgodovinske bibliografije (1945-55, 1955-65, 1965-73).

Vida Wedam

VLOGA ZGODOVINE V USMERJENEM IZOBRAŽEVANJU

Osnova za razpravo

Referat na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Kranjska gora—Jesenice, 29. sept. — 2. okt. 1976

Glede na smernice Resolucije X. kongresa ZKJ¹ in VII. kongresa ZKS o socialistični samoupravní preobrazbi vzgoje in izobraževanja se je Zavod SR Slovenije lotil reforme šolstva v usmerjeno izobraževanje in ta se zdaj poskusno izvaja že v drugem letu prve faze usmerjenega izobraževanja v pedagoški smeri.

Ker je bilo o reformi že mnogo napisanega, ne bi ponavljala problematike usmerjenega izobraževanja v celoti, ampak bi opozorila na razpravo Zdenka Medveša: Preobrazba vzgoje in izobraževanja v SFRJ,² ki navaja tudi potrebno literaturo za reformno gibanje v vseh republikah in pokrajinah SFRJ.

Za slovenski model reforme je najpomembnejša razprava: Preobrazba srednjega šolstva v usmerjeno izobraževanje³ in članki Draga Glogovška, Karla Kolsa, dr. Avgušтина Laha, Borisa Lipužiča, Alojza Novaka, Emila Rojca, Ele Ulrih-Atene in drugih.

Omenjeni članki kažejo, do katere stopnje so prišle republike v svojih reformnih poskusih in kakšen je celotni koncept reforme v SR Sloveniji. Nas pa zanima predvsem zgodovina.

Začasni učni načrt za zgodovino v usmerjenem izobraževanju — pedagoška smer smo izdelali pedagoški svetovalci Zavoda SR Slovenije za šolstvo Miro Nakrst, Ivan Sernec in Vida Wedam na podlagi predmetnika, ki daje zgodovini v prvi fazi 144 ur, to je 72 ur v enem letu ali 2 uri tedensko. Tako število učnih ur ima zgodovina tudi v drugih socialističnih republikah in pokrajinah, razen v SR Makedoniji in SAP Vojvodini, kjer ima v desetem šolskem letu celo 95 ur ali po 3 ure tedensko.

Preden smo slovenski osnutek, izdelan na podlagi skrčenega učnega načrta za gimnazije, predložili Strokovnemu svetu za vzgojo in izobraževanje v po-trditev, smo ga dali pregledati in smo se o njem posvetovali s strokovnjaki in metodiki (dr. Grafenauer, dr. Ferenc, dr. Stiplovšek, Tomaž Weber) in s praktiki. Posvetovali smo se tudi s pedagoškimi svetovalci drugih socialistič-

¹ Resolucija desetega kongresa ZKJ, Komunist, Ljubljana 1974, Naloge ZKJ v socialističnem samoupravnem preobrazanju vzgoje in izobraževanja, str. 44.

² Zdenko Medveš: Preobrazba sistema vzgoje in izobraževanja v SFRJ, Primerjava predlogov republik in pokrajin, Sodobna pedagogika 1976, št. 7/8, str. 249—272.

³ Preobrazba srednjega šolstva v usmerjeno izobraževanje, Zavod SR Slovenije za šolstvo, Ljubljana 1976, Vzgoja in izobraževanje št. 2, str. 3—23.

nih republik in pokrajin,⁴ si ogledali njihove učne načrte⁵ in ugotovili, da so vsaj v glavnem podobni našemu učnemu načrtu.⁶ Učni načrt, ki se zdaj obvezno uveljavlja v prvi fazi usmerjenega izobraževanja pedagoške smeri, je nato sprejel Sirokovni svet za vzgojo in izobraževanje na svoji 8. seji 8. julija 1976 kot začasni učni načrt.⁷

Za naš učni načrt je, tako kot za učne načrte drugih socialističnih republik in pokrajin v prvi fazi usmerjenega izobraževanja značilno, da v prvem šolskem letu ali kurzu obravnavajo učno snov od imperialističnih protislovij pred prvo svetovno vojno ali do oktobrske socialistične revolucije, v drugem razredu ali kurzu pa učno snov od tod do sodobnosti. Učni načrti republik in pokrajin za drugo šolsko leto (ali kurz) se med seboj le malo razlikujejo, pač samo toliko, kolikor to zahtevajo posebnosti socialistične republike ali pokrajine. Peti jugoslovanski simpozij o pouku zgodovine v Kranju, ki je obravnaval zgodovino NOB in socialistične revolucije, je tudi pokazal, da se v vseh republikah in pokrajinah kažejo podobna prizadevanja:

- pri sestavi učnih načrtov in učbenikov upoštevati najnovejša znanstvena spoznanja;
- razbremeniti učne načrte in učbenike nepotrebne faktografije;
- krčiti ponekod še vedno preveč poudarjeno obravnavanje vojaške zgodovine in poglobiti obravnavanje vloge zaledja ter gospodarske in kulturne zgodovine NOB;
- ustvariti korelacijo z drugimi predmeti;
- izkoristiti vzgojno vlogo pouka zgodovine za vzgojo patriotizma in zavesti bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti.

Učni načrti republik in pokrajin za 1. razred ali kurz pa se med seboj bolj razlikujejo. Od učnih načrtov, ki so bili sprejeti pred letom 1976 npr. hrvaški učni načrt začenja sistematično obravnavati učno snov šele z nastopom fevdalizma, pred tem pa poda le sociološko zasnovani uvod. Učni načrt SAP Vojvodine začenja sistematično obravnavanje učne snovi šele z začetki kapitalizma; učni načrt SR BiH pa je najbolj podoben našemu in zajema narodno in občo zgodovino od starega veka naprej.

Pri učnih načrtih SR Hrvatske, SAP Vojvodine, SR Makedonije in SR Bosne in Hercegovine je poudarek na narodni zgodovini ali pa sta narodna in obča zgodovina enako močno zastopani, pri učnem načrtu SR Slovenije pa je v usmerjenem izobraževanju poudarek na obči zgodovini, pač glede na to, da je v osnovni šoli v ospredju narodna zgodovina.

Razlike med republikami pa so tudi v tem, da smo v SR Sloveniji novi (začasni) učni načrt uvedli dosedaj le v šole pedagoške smeri, v nekaterih

⁴ Sestanki pedagoških svetovalcev za pouk zgodovine republiških in pokrajinskih zavodov za šolstvo SFRJ so bili: 7. X. 1975 v Sarajevu, 3. X. 1975 v Beogradu, 14. I. 1976 v Zagrebu, 26. III. 1976 v Ljubljani, 2. IX. 1976 v Kranju.

⁵ Osnove nastavnog programa, Povijest, Prosvjetni vjesnik, Zagreb 10. XII. 1973, str. 174–179; Programske osnove sistema i planova obrazovanja i vaspitanja, Istorija-Povijest, Republički prosvjetno-pedagoški zavod SR BiH, Sarajevo 1975, str. 50–64; Osnove sistema i planova obrazovanja i vaspitanog rada usmerenog obrazovanja, Istorija, ciklostil Pedagoškog inštituta Vojvodine, Novi Sad 1976; Zajedničke osnove jedinstvenih planova i programa vaspitno obrazovne delatnosti u osnovnom obrazovanju i u prvi fazi usmerenog srednjeg obrazovanja (načrt), ciklostil republiškega zavoda za razvoj izobraževanja in vzgoje, Skopje 1976.

⁶ Matković-Perazić-Perović: Istorija, Nastavni planovi i programi za istoriju (povijest) u zajedničkim osnovama opšteg obrazovanja (u okvirima usmerenog obrazovanja), ciklostil Republičkega prosvjetno-pedagoškog zavoda SR BiH, Sarajevo 1975.

⁷ Začasni učni načrt za zgodovino v prvi fazi usmerjenega izobraževanja (predlog), ciklostil Zavoda SR Slovenije za šolstvo, Ljubljana, 8. julija 1976.

republikah so ga uvedli v strokovne šole, v SR Hrvatski in SAP Vojvodini pa so ga uvedli že v vse srednje šole.

V SR Sloveniji se začasni učni načrt v prvi fazi usmerjenega izobraževanja pedagoške smeri zdaj poskusno uvaža že v drugi razred. V odgovorih na anketo, ki jo je izvedel Zavod SR Slovenije za šolstvo ob koncu I. polletja 1975—1976, so učitelji ta učni načrt za prvi razred ocenili kot preobširen. Brez dvoma so ga tako ocenili tisti, ki ga niso pravilno razumeli. Tisti pa, ki so ga pravilno razumeli, so o njem sodili, da je pretežek.⁸

Učni načrt namreč zahteva, da učitelji učno snov obravnavajo po problemskem metodičnem sistemu tako, da se »učna snov iz osnovne šole ne ponavlja. Se pravi, gradivo ni razporejeno v koncentričnih krogih, ampak pomeni dopolnjevanje, to je spoznavanje splošnih, globljih zgodovinskih silnic celovitega družbenega razvoja na podlagi poprejšnjega znanja in novih spoznanj«.⁹

Anketa o učnem načrtu ob koncu šolskega leta 1975/76 je dala ugodnejšo oceno, vendar obenem tudi skoraj enotno ugotovitev učiteljev, da je učni načrt brez učbenikov težko uresničljiv.

Zaradi pritožb, da je učni načrt preobširen, da je pretežak, ali da pomeni ponavljanje učne snovi v koncentričnih krogih, (kar pa ne drži), zlasti pa zaradi tega, da dosledno izpeljemo princip linearne programiranja učne snovi od osnovne šole do konca prve faze usmerjenega izobraževanja, smo na Zavodu SR Slovenije za šolstvo izdelali v letu 1976 novi koncept učnega načrta, po katerem bi v 6. razredu osnovne šole obdelali snov od praskupnosti do konca sužnjelastniške dobe, v sedmem razredu od začetkov fevdalizma do konca razvitega fevdalizma, v osmem kapitalizem in imperializem do prve svetovne vojne, v prvem letu usmerjenega izobraževanja rast socialističnih sil in Svet in Jugoslavija med obema vojnama, v drugem razredu pa drugo svetovno vojno, NOB in socialistično revolucijo narodov in narodnosti Jugoslavije, svet po drugi svetovni vojni in graditev socialistične Jugoslavije.

Po tej zamisli smo pripravili tudi učni načrt (osnutek)¹⁰ za prvo in drugo leto usmerjenega izobraževanja s podrobno razdelitvijo učne snovi ter z metodičnimi navodili, ki vključujejo tudi navodila za seminarsko delo in za ekskurzije. Ta osnutek je pregledala komisija za sestavo učnega načrta, ki jo je imenoval Zavod SR Slovenije za šolstvo (dr. Grafenauer, dr. Stiplovšek, Ivan Grobelnik, Tomaž Weber in Vida Wedam). Komisija glede vsebine ni imela bistvenih pripomb; imela pa je pomislek glede enotnega kurza zgodovine od šestega do desetega šolskega leta zlasti zato, ker učenci, ki ne bodo prestopili v srednjo šolo, ne bodo nikoli sistematično spoznali zgodovine NOB in socialistične revolucije. To pripombo sta izrazila zlasti tudi dr. Metod Mikuž in dr. Tone Ferenc.

Učitelji srednjih šol pa so imeli pomisleke zlasti zato, »ker učenci iz osnovne šole prinesejo premalo trdno znanje in je prav, da se z učno snovjo seznanijo v drugačni, zahtevnejši obliki še enkrat«.

Tega osnutka učnega načrta za prvo fazo usmerjenega izobraževanja, ki zajema učno snov od imperialističnih nasprotij pred prvo svetovno vojno

⁸ Letna poročila o izvajanju začasnega učnega načrta v oddelkih I. razreda pedagoške usmeritve v šolskem letu 1975/76, Zavod SR Slovenije za šolstvo, Ljubljana 1976.

⁹ Začasni učni načrt za zgodovino v prvi fazi usmerjenega izobraževanja, (predlog), str. 10.

¹⁰ Učni načrt za skupno programsko osnovo v prvi fazi usmerjenega izobraževanja, predmet zgodovina, osnutek rokopa Zavoda SR Slovenije za šolstvo, Ljubljana 1976.

dalje, se pravi, ki je linearno nadaljevanje učnega načrta osnovne šole, Strokovni svet za vzgojo in izobraževanje doslej še ni obravnaval. To pa pomeni, da v prvi fazi usmerjenega izobraževanja — pedagoška smer — (v drugih srednjih šolah se usmerjeno izobraževanje še ni uveljavilo) — še vedno velja začasni učni načrt, ki je bil sprejet 8. julija 1975 in ki obravnava učno snov od praskupnosti do sodobnosti po kronološkem zaporedju, vendar problemsko. Po tem učnem načrtu pedagoške šole tudi poskusno delajo.

Med tem pa so v letošnjem šolskem letu v nekaterih republikah že dobili nove učbenike na podlagi novih učnih načrtov (SR Hrvatska, SAP Vojvodina) za usmerjeno izobraževanje, ne da bi v učnih načrtih za osnovno šolo karkoli spremenili. Nekateri teh učbenikov so strokovno, zlasti pa metodično odlični; v bistvu pa so to popravljeni učbeniki za srednje strokovne šole. Nekatera zgodovinska obdobja, npr. antiko, kar v celoti izpuščajo.

Do leta 1976 SR Srbija ni imela učnega načrta za usmerjeno izobraževanje. V šolskem letu 1976/77 pa je tudi Republički zavod za unapređenje vaspitanja i obrazovanja SR Srbije pripravil učni načrt za zgodovino v prvi fazi usmerjenega izobraževanja,¹¹ ki je podoben učnemu načrtu, kot velja v pedagoških šolah SR Slovenije, le da je sicer kronološko (kot naš), vendar še bolj problemsko zasnovan. Poleg tega pa je bolj kot naš naravnan svetovno-zgodovinsko, se pravi, ni evropocentričen.

Srbski učni načrt se torej približuje tisti, četrti varianti slovenskega učnega načrta, ki je nismo izdelali, ker smo menili, da je za petnajst- ali šestnajstletne učence pretežak. Vendar bi zdaj veljavni učni načrt lahko preuredili ali razčlenili tako, da bi se popolnoma približali srbskemu učnemu načrtu.

Toda, ali tak učni načrt le ni pretežak za učence? Ali prinesejo iz osnovne šole dovolj znanja, da bi — tudi če bi imeli učbenike — tak v bistvu sociološki način podajanja lahko sprejemali? Na to vprašanje bo morala odgovoriti praksa.

Ali ne bi morda kazalo tak način podajanja prenesti v drugo fazo usmerjenega izobraževanja, ko bodo učenci zrelejši in ko si bodo zaradi posebnega zanimanja izbrali družboslovno usmeritev? In če bi tak način podajanja ostal že v prvi fazi, ali naj bi potem v drugi fazi imel za izbrane učence le neke vrste praktična znanja v obliki seminarja? Verjetno bi morali za drugo fazo usmerjenega izobraževanja izdelati več učnih načrtov glede na usmeritev, za katero se bodo odločili učenci.

Nekateri pa celo sodijo, da bi lahko izdelali popolnoma nekronološko, popolnoma tematsko-problemsko sestavljen učni načrt. Glede na to, da je bil naš visokošolski študij vsaj pretežno kronološko koncipiran, pa verjetno takega načina obravnavanja učne snovi ne bi mogli ustvariti brez pomoči znanosti.

Predvsem pa druge faze usmerjenega izobraževanja zgodovinarji sami ne bomo mogli reševati, dokler ne bo potrjen predmetnik za drugo fazo usmerjenega izobraževanja in dokler ne bomo natančno vedeli, v katerih usmeritvah bo zgodovina in koliko ur bo imela na voljo.

Ne glede na to, kako bo razporejena učna snov, pa bomo morali pri sestavi učnih načrtov in učbenikov upoštevati smotre in naloge, ki smo jih zapisali v uvodu učnega načrta, da: »...mora pouk zgodovine izhajati iz

¹¹ Načrt programa za I. fazo usmerenog obrazovanja, Istorija, ciklostil Republičkega zavoda za unapredjivanje vaspitanja i obrazovanja SR Srbije, Beograd 1976.

spoznanj marksistične zgodovinske znanosti, ki ... raziskuje in proučuje zgodovinske dogodke, pojave in procese, pri čemer odkriva splošne zakonitosti razvoja človeške družbe in omogoča njihovo uporabo v sodobni družbeni praksi.¹²

Zato pa mora biti učni načrt razbremenjen faktografije. To pa začasni učni načrt za zgodovino v usmerjenem izobraževanju je.

Zavedati se namreč moramo, da preganjanje faktografije ne pomeni mehaničnega krčenja učne snovi, ki je potrebna, da sploh lahko beremo dnevno časopisje in da razumemo sodobna dogajanja. Ne pomeni krčenje učne snovi, ki je potrebna, da lahko beremo leposlovje. Vsake besede pač ne moremo hoditi gledat v enciklopedijo, nekatere pojme moramo poznati in nekatera dejstva moramo znati, če hočemo ustvarjati komparacije in posplošitve.

Prepričana sem, da čeprav je novejša zgodovina pomembnejša, tudi starejše ne moremo popolnoma izpustiti. Marx in Engels sta svojo historično-materialistično metodo gradila tudi na starejši zgodovini. Ne smemo pozabiti, da je Marx doktoriral iz grške filozofije, Engels je pisal o nemški kmečki vojni, Edvard Kardelj pa o razvoju slovenskega narodnega vprašanja. Zavedati pa se tudi moramo, da če npr. učencem ne bomo ničesar povedali o srednjeveški Karantaniji, ne bodo mogli odgovarjati nemškim nacionalistom v Avstriji, ki so proslavljali 1000-letnico Koroške. In kako bodo mladi ljudje brez znanja zgodovine brali Prešerna, Cankarja in druge naše pisatelje?

Zgodovina vpliva na intelekt mladega človeka, pa tudi na njegova čustva. Zato je prav, da je zgodovini v usmerjenem izobraževanju namenjenih več ur, kot jih ima doslej v strokovnih in poklicnih šolah. Prav pa je tudi, da dobi primerno število učnih ur tudi v drugi fazi usmerjenega izobraževanja v tistih usmeritvah, ki zgodovino nujno potrebujejo za nadaljnji študij, npr. bodoči učitelji, pravniki, filozofi in ekonomisti.

Gotovo pa je, da samo število učnih ur še ne pomeni uveljavljanja nekega predmeta v šoli. Gotovo je, da morajo biti oblike in metode dela privlačne, da bodo učenci sprejemali snov samostojno in z zanimanjem. O tem je bilo govora že v predhodnem predavanju.

Gotovo pa je tudi, da bo pouk zgodovine kvaliteten šele tedaj, ko bomo poleg ustreznih učnih načrtov pripravili tudi kvalitetne učbenike, zbirke zgodovinskih virov, atlase in druga učna sredstva ter priročnike za učitelje.

Zusammenfassung

DIE ROLLE DER GESCHICHTE IN DER REFORMIERTEN SCHULE

Der Verfasser des Artikels, der als Referat auf dem Treffen des slowenischen Historiker in Kranjska gora 1976 vorgelesen wurde, berichtet über die Lehrpläne für den Geschichtsunterricht in der ersten Phase der reformierten gesteuerten Oberstufe (9. und 10. Schuljahr) in den Republiken und Ländern der SFRJ, vor allem in der SR Slowenien. Er weist auf die Bedeutung hin, die der Geschichte wegen ihrer pädagogisch-didaktischen Funktion in dem gesamten Erziehungssystem zufällt und deutet verschiedene Möglichkeiten bei der Gestaltung des Lehrplans in der zweiten Phase der gesteuerten Oberstufe an. Damit ist die Diskussion über diese Problematik eröffnet.

¹² Učni načrt za skupno programsko osnovo v prvi fazi usmerjenega izobraževanja, predmet zgodovina, osnutek, str. 1.

**Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, YU-41000 Zagreb,
Opatička 10, izdaja že deveto leto**

ČASOPIS ZA SUVREMENU POVIJEST

Časopis v tematsko zaokroženih številkah obravnava izbrana poglavja iz novejših hrvaške in jugoslovanske zgodovine.

Za slovenske bralce sta med zadnjimi številkami še posebej zanimivi I/1975 in I/1977, ki objavljata razprave, dokumente in bibliografiji o zahodni oziroma severni jugoslovanski meji, o odnosih Jugoslavije z Italijo oziroma Avstrijo ter o položaju naših manjšin v teh dveh državah.

Gojko Stanič

VPRAŠANJA ZGODOVINSKE PERIODIZACIJE Z VIDIKA DRUŽBENE VLOGE ZVEZE KOMUNISTOV JUGOSLAVIJE V RAZDOBJU 1945—1976

Komunistična partija oz. Zveza komunistov je v vsem tem razdobju opravljala nesporno vlogo vodilne idejnopolične sile, ki se je zavzemala za uveljavitev zgodovinskega interesa delavskega razreda, ki je bila pobudnik in organizator revolucionarnih sistemskih rešitev in ki je uspešno razpletala politična navzkrižja, v katera je zahajala tudi sama v določenih razdobjih.¹ Celotno razdobje lahko označimo kot razdobje posplošenega uveljavljanja socialističnih družbenoekonomskih odnosov in socializma kot izrazito prehodne družbene in zgodovinske formacije. Družba je v tem času ohranjala mnoge elemente prehodne kapitalistične družbe, uveljavljala nove, za socializem tipične družbene odnose in odpirala prostor za prodor elementov brezrazredne družbe. Za vse to razdobje je tipično dejstvo, da se še vedno ohranjajo elementi razredne družbe. Takoj na začetku tega zgodovinskega razdobja, v času po osvoboditvi, je na pobudo komunistične partije in v okviru osvobodilne fronte prišlo do političnih sklepov, s katerimi je bila likvidirana velika privatna lastnina, toda elementi razredne družbe se ohranjajo neposredno predvsem na osnovi družbene delitve dela, delitve na umsko in fizično delo oz. na tiste sloje, ki se v družbi še vedno ukvarjajo predvsem z upravljanjem družbenih zadev in se zato lahko pojavljajo kot birokracija ali tehnokracija, in pa tiste, ki se še vedno pojavljajo kot mezdni delavci in so predvsem izvrševalci delovnih nalog. Čas je pokazal, da je socializem zelo protislovna družba, da nosi s seboj dober del protislovij stare, kapitalistične družbe, da pa se v njem razraščajo nova, njegova lastna protislovja, ki so tipična za socializem in za našo samoupravno pot v socializmu. Nesporno najbolj zapletena je dialektika odnosov med revolucionarno državo, revolucionarno avantgardo in delavskim razredom ter drugimi plastmi delovnega ljudstva.

Poznavanje in zavestno obvladovanje osnovnih družbenih protislovij, ki jih v socializmu tudi zavestno sprejemamo, je osnovna funkcija revolucionarne avantgarde. Zveza komunistov je v vsem tem razdobju črpala svoje konceptualne rešitve iz izvirnega marksističnega izročila. Pri tem pa je zelo ustvarjalno uporabljala marksistično teorijo v svojih konkretnih zgodovinskih pogojih. Večkrat v tem razdobju se je Zveza komunistov znašla v zelo zapletenih situacijah in pred dilemami, ko je morala izbirati med več političnimi

¹ Avtor se je pri svojem članku naslanjal predvsem na naslednja dela: publikacije o kongresih ZK Jugoslavije (V.—X.), kongresih ZK Slovenije (II.—VII.), Dušan Bilandić: *Ideja i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945—1973*, Beograd 1973, Fuad Muhić: *ZKJ in opozicija 1948—1975* (izšlo v ljubljanskem Delu februarja in marca 1976), govor Edvarda Kardelja na sestanku medobčinske konference ZK za Hercegovino v Mostarju oktobra 1972, Pregled zgodovine ZKJ, Ljubljana 1963, Pero Morača — Dušan Bilandić: *Avantgarda 1919—1969, Pet decenija revolucionarnog puta SKJ*, Beograd, Branko Petranović: *O periodizaciji društvenog razvitka Jugoslavije; Istorija radničkog pokreta*, Zbornik radova 2, Beograd 1965, str. 435—458, Gojko Stanič: *Misel in akcija Zveze komunistov*, III. poglavje, Ljubljana 1975, str. 74—202.

možnostmi in med različnimi idejnopoličnimi, pa tudi frakcijskimi usmeritvami. Za celotno razdobje je značilno, da je Zveza komunistov izhode iz zapletenih situacij iskala predvsem v ustvarjalnem teoretičnem in praktično organizacijskem delu na revolucionarnih sistemskih ukrepih. Takoj na začetku so bile sprejete politične odločitve za agrarno reformo, za nacionalizacijo in za izgraditev revolucionarne ljudske države, ki je tudi prevzela funkcijo gospodarja v imenu delavskega razreda. Spopad s stalinizmom in kriza lastnega etatizma in centralizma je vzpodbudila iskanje; iz te krize je Zveza komunistov iskala izhode na osnovi marksistične klasične teorije in svojega lastnega iskanja po poti postopnega uveljavljanja samoupravnega družbenoekonomskega odnosa. Najprej so bili sprejeti takšni paketi sistemskih ukrepov, s kakršnimi so se ti odnosi uveljavljali na nivoju enostavne reprodukcije, z zadnjo ustavno reformo pa se skuša te odnose uveljaviti v procesu celokupne družbene reprodukcije. Te sistemske ukrepe spremlja na področju družbenoekonomskih odnosov proces uveljavljanja elementov tržnega gospodarjenja in proces uveljavljanja zavestnega, temu prilagojenega planskega usmerjanja družbe. Skupna značilnost delovanja Zveze komunistov za celotno povojno razdobje pa je v tem, da so vsi ti revolucionarni sistemski ukrepi, ki jih je uvajala Zveza komunistov, v svojem bistvu odpirali nove možnosti za dejansko uveljavitev delavsko-razrednega interesa in za uveljavitev brezrazredne družbe.

Zveza komunistov je bila v vsem tem razdobju, posebno pa v prelomnih situacijah, v odprtem političnem in ideološkem ter teoretičnem spopadu s svojimi ideološko-političnimi nasprotniki, s politično opozicijo in reakcijo. Za način razpletanja političnih, ideoloških navzkrižij je pomembno, da se je permanentno razkrinkavalo stvarno reakcionarno bistvo ideologije in prakse teh antisocialističnih sil, da je ideološki obračun prednjačil pred političnim obračunom ter da je bila državna prisila pravzaprav zelo redko prisotna.

Kot pravilo velja, da se odločnemu odporu v Zvezi komunistov zoper prodor dogmatsko birokratske politične usmeritve praviloma prilepajo ultralevičarski anarhistični in pa desničarsko-revizionistični elementi. Na aktivnost Zveze komunistov v njenem odporu proti prodoru desničarskega revizionizma in liberalizma ter anarhizma pa se praviloma lepijo birokratsko dogmatske sile in tendence.

Zveza komunistov je torej nenehno vodila politično akcijo proti desnim in tudi proti ultralevim in dogmatskim odklonom. Ti idejnopolični procesi in spopadi zajemajo tudi Zvezo komunistov samo. Povzročajo pojave boja za oblast in frakcionaštva v njenih okvirih, predvsem pa v okvirih vodstev.

Zveza komunistov je bila v vsem tem razdobju sposobna dajati na odprta vprašanja zgodovinskega trenutka prave, resnično revolucionarne odgovore, ki jih je predlagala vsej družbi, predvsem pa delavskemu razredu. Iskala in našla je tiste odgovore, ki so ustrezali procesu osvobajanja delavca in družbe, ki so predstavljali realno možnost in ne iluzijo. Na osnovi znanosti in s tesnim političnim kontaktom z delavskim razredom, ki ga ustvarja s partijskim članstvom kot tudi prek celotnega sistema socialistične demokracije, se je Zveza komunistov stalno sproti usposabljala za to, da je mogla obvladovati protislovja družbenega razvoja. Ob pogojih samoupravnosti poti v socializmu se kot najbolj zapleteno pojavlja vprašanje obvladovanja protislovja med blagovno proizvodnjo in planskim usmerjanjem, ter med načelom nagrajevanja po

rezultatih dela in pa vprašanje uveljavljanja načela solidarnosti in boja za socialno pravičnost in enakost.

V vseh razdobjih povojnega zgodovinskega delovanja so se pred ZK kot realno vodilno družbenozgodovinsko silo postavljale dileme glede oženja ali širjenja prostora pri uveljavljanju in reševanju navedenih protislovij, in postavljajo se vedno znova na novih nivojih (npr. vprašanja primernih razponov v dohodkih). Ves čas se odvijajo teoretične razprave in politični boji o tem, kakšno vlogo naj opravlja oz. lahko opravi blagovna proizvodnja, kakšno vlogo pa planiranje in na kakšen način se s planiranjem zavestno posega v ekonomsko življenje. Osnovni politični spopadi so v zvezi z vprašanjem, kako in v kakšnem obsegu naj država ali pa neposredno samoupravne institucije razpolagajo s presežnim delom.

Tudi povojni zgodovinski razvoj nas opozarja na izreden pomen sposobnosti revolucionarne avantgarde, da ustvarjalno razvija teoretično marksistično misel. Pokazal je tudi na nesporno izredno velik pomen pravilnega izbora vodilnih osebnosti za vodstva revolucionarne avantgarde. Samo majhen del najodgovornejših vodilnih osebnosti je zašel na pota politične opozicije in frakcionaštva, ko se je zoperstavljal z leve ali z desne strani, z dogmatske ali z revizionistične strani samoupravnimi poti v socializem. Naš štab revolucije na čelu s tovarišem Titom se je v vsem tem razdobju ukvarjal predvsem z idejo, kako vso družbo v celoti in njeno avantgardo usposobiti, da prevzema nase funkcijo revolucionarnega vodstva. Pri tem se je nenehno razvijal sistematični in tesni kontakt z neposrednim proizvajalcem, z delavskim razredom in ljudstvom. V krogu najvišjih voditeljev je uspešno in konkretno nastajala sinteza ustvarjalne marksistične teorije in prakse, ki je izhajala iz revolucionarne izkušnje najširših plasti delavskega razreda in ljudskih množic.

Zveza komunistov se v vsem tem razdobju pojavlja kot najbolj osveščeni del delavskega razreda samega in tudi kot relativno avtonomen politični dejavnik, ki opravlja funkcijo revolucionarne avantgarde v imenu delavskega razreda in namesto njega. Organizacija nosi s seboj tudi elemente množične politične organizacije.

Zveza komunistov je bila v vsem tem razdobju nesporni pobudnik revolucionarne aktivnosti množic in to takrat, kadar je bila sama v sebi politično in programsko enotna, kadar je uspela najti resnično realne in revolucionarne rešitve. V tistih razdobjih se celotna družba obnaša revolucionarno. Obstajajo pa tudi razdobja v povojnem času, ko Zveza komunistov sama po sebi ni dovolj enotna, ko je omahovala med različnimi možnimi izhodi ali pa ni našla najbolj realnih odgovorov na odprte dileme. Za taka razdobja je značilno, da v celotni družbi pojenja revolucionarni polet in da zaradi premajhne politične enotnosti družba ni sposobna razreševati niti tekočih gospodarskih dilem in vprašanj.

ZK se nam torej kaže kot tista ideološka in politična organizirana sila, ki odločilno vpliva na potek povojne zgodovine. Kaže se kot realen subjekt, ki v zelo tesni soodvisnosti z vsemi drugimi faktorji socializma dejansko ustvarja našo zgodovino. Zatorej se lahko pri obravnavi problema periodizacije družbene zgodovine močno opremo na tiste elemente, ki določajo periodizacijo zgodovine ZK same. Pri tem pa se postavlja več možnih pristopov in kriterijev. Osredotočil se bom torej na tiste elemente, v katerih se kaže predvsem ZK kot osrednje gibalno družbenega razvoja. V razpravo dajem več mož-

nosti, več osnov za periodizacijo. Le-ta se lahko izdela na osnovi naslednjih kriterijev oz. elementov.

I. glede na stopnjo enotnosti oz. neenotnosti Zveze komunistov;

II. glede na glavne politične dogodke, glede na strateške politične ukrepe in obračune s politično opozicijo in zunanjepolitičnimi pritiski na našo družbo;

III. glede na bistvene spremembe v družbenoekonomskega odnosih, ki jih je inicirala ZK in ki predstavljajo skoke uveljavljanja samoupravne pozicije delavca v združenem delu;

IV. formalna periodizacija po kongresih in drugih važnih sestankih vodstev ZK Jugoslavije;

V. glede na spremembe v načinu produkcije in glede na bistvene spremembe v socialni strukturi jugoslovanske družbe.

Ad I.

V razdobju od 1945. do 1976. leta se očitno ločijo obdobja, v katerih se ZK nesporno javlja kot politično enotna in kot organizacija, ki je sposobna vzpodbuditi množično revolucionarno aktivnost delovnih ljudi, in pa tista razdobja, v katerih se ZK lovi sama v sebi, išče nove odgovore in v katerih ustvarja za to potrebno politično enotnost, v katerih pa tudi slabi revolucionarni polet množic.

Spreminjajo se tudi osnovni motivi, določeni politični elementi, ki so odločilno vplivali na enotnost oz. na določeno stopnjo neenotnosti. V teh elementih bi verjetno lahko ločili naslednja zgodovinska razdobja:

1. Zveza komunistov je ob zaključku NOB izšla kot nesporno vodilna idejnopolitična sila, tesno povezana z ljudstvom in sila, ki ima množično ljudsko podporo. V sebi je bila izredno monolitna, ko je inicirala serijo ukrepov za likvidacijo zasebne lastnine in za uveljavitev revolucionarne ljudske države ter v procesu graditve celotnega sistema ljudske oblasti in upravljanja z gospodarstvom. Za razdobje do leta 1948 lahko nesporno trdimo, da je to razdobje velikega zagona delovnih množic in mladine v procesu obnove dežele in zastavitve elementov socialističnih družbenoekonomskega odnosov. V tem času vodi ZK tudi boj proti sektaštvu v lastnih vrstah, ko se določene organizacije zapirajo v ustaljeni krog članstva, skratka — organizacija se obnaša vse bolj kot odprta politična organizacija delavskega razreda. Država se šele gradi in šele porajajo se prvi problemi, povezani z državnim etatizmom in birokracijo.

2. Drugo razdobje od 1948. leta pa do leta 1953 je značilno predvsem po tem, da je ZK enotna v odločnem odporu proti stalinističnemu hegemonizmu, da je ostro likvidirala informbirojevsko frakcionaštvo in nacionalno izdajo, da je v tem boju vzdržala in ohranila politično monolitnost in da je v tem razdobju začela graditi prve koncepte samoupravne poti v socializmu. V tistem času so bili sprejeti prvi sistemski ustavotvorni ukrepi, s katerimi se uvaja delavsko samoupravljanje, in to že leta 1950, do leta 1953 pa se ti koncepti že tako izoblikujejo, da se za določen čas stabilizirajo z ustavnim zakonom. Ob koncu tega razdobja je vodstvo ZK tudi gladko odbilo teoretične ideološke poskuse desnega revizionizma in poskuse uveljavljanja teorije elit ob obračunavanju s pogledi Milovana Djilasa.

3. Za razdobje od leta 1953 pa do leta 1960 oz. do zgodnjih šestdesetih let lahko trdimo, da je obstajala visoka politična monolitnost v procesu po-

stopnega, vendar pa pospešenega uveljavljanja samoupravljanja. V tem razdobju je ZK utrdila svoj koncept poti v socializmu s svojim programskim dokumentom, s sprejetjem programa ZK leta 1958. Intenzivno začena obnavljati svoje vrste. Sredi tega razdobja proti koncu leta 1957 so bili sprejeti pomembni ukrepi, ki uveljavljajo bolj samostojno razpolaganje delovnih kolektivov z ostankom dohodka, pospešijo se procesi nagrajevanja po delu. Industrializacija dežele je zelo dinamična. Obdobje 1952—1963 je desetletje pospešenega in relativno stabilnega, vendar pa ekstenzivnega razvoja gospodarstva.

4. V zgodnjih 60. letih, pa tja do leta 1966, pride do ostrejših konceptualnih nasprotij v samem vodstvu Zveze komunistov Jugoslavije, kar samo odraža napetosti politične narave, ki se v družbi porajajo med etatističnim obvladovanjem razširjene reprodukcije, med interesi narodov in pa med vse bolj prisotnim socialističnim samoupravljanjem. Samoupravljanje, ki je dobilo prvi polet, se sooča z etatističnimi sponami obvladovanja skoraj celotne razširjene reprodukcije. V tem razdobju so odprta predvsem vprašanja vloge blagovne proizvodnje, vloge plana in države, zastrujejo se elementi odgovornosti. Sredi tega razdobja je bila sprejeta nova ustava, ki ima v sebi marsikakšen kompromisni element, vendar pa v bistvu utrjuje pozicijo združenega dela in elemente samoupravljanja v skupščinskem sistemu. Osmi kongres ZKJ je dal izhodišča za gospodarsko reformo in njeni ukrepi so bistveno zožili prostor birokratskemu etatizmu in centralizmu. Vse to je privedlo do zaostrenega političnega obračuna, ki se je razpletel na 4. plenumu CZ ZK jugoslavije v obračun z Rankovićevo frakcijo.

5. Za obdobje od 1966. leta pa do konca leta 1972 je značilno, da zveza komunistov ni dosegla dovolj čvrste politične in revolucionarne enotnosti. Obračun z birokratskim etatizmom je bil politično uspešen, vendar pa spremembe v družbeno-ekonomskih odnosih niso bile tolikšne, da bi se dejansko povečal direktni vpliv neposrednih proizvajalcev na družbeni kapital. Država je razlaščena, delavec pa še ni pooblaščen. Zastrujejo se nasprotja med tehnokratskim prilaščanjem in interesi narodov ter samoupravljanjem. Narašča frakcionaštvo nacionalistov in desnih revizionistov v okvirih zveze komunistov in pa v tehnokratskih in birokratskih družbenih strukturah.

Razmerje sil v samih vodstvih ZK, posebno v nekaterih republiških organizacijah, ni tako, da bi ustrezalo in omogočalo stvarno politično enotnost zveze komunistov in uspešno razpletanje družbenih problemov in protislovij. Vse to se nedvomno odraža tudi v vodenju tekoče gospodarske politike.

6. Kot poslednje razdobje pa lahko obravnavamo čas od leta 1972 — od 21. seje ZKJ — pa do danes. V tem razdobju je ZK uspela najti za odprta vprašanja zgodovinskega trenutka resnično revolucionarne odgovore v razdelavi koncepta celovitega družbenega samoupravljanja, uveljavljanju odločilne pozicije delavcev v združenem delu v boju za gospodarsko stabilizacijo, uveljavljanju načela o nagrajevanju po delu in pa zavestnem samoupravnem usmerjanju družbenega planskega razvoja. Z delavskimi amandmaji in z radikalnim političnim obračunom z nacionalistično-liberalističnimi frakcijami v vodstvih ZK se je začelo obdobje ponovnega velikega revolucionarnega poleta — ne samo v ZK, ampak tudi družbe kot celote.

Ad II.

Če vzamemo za izhodišče in kot kriterij periodizacije najpomembnejše politične dogodke in sprejeme sistemskih ukrepov, bi periodizacijo lahko izvedli po naslednjih zgodovinskih terminih:

1. Osvoboditev dežele s sprejemom serije revolucionarnih sistemskih ukrepov in pa čas do spopada s stalinizmom.

2. Uvedba delavskega samoupravljanja v letu 1950, dograjena koncepcija delavskega samoupravljanja v ustavnem zakonu leta 1953 in pa uvedba komunalnega sistema v letu 1955.

3. Pomemben mejnik je uvedba samostojnega razpolaganja delovnih kolektivov z ostankom dohodka, pospešeno nagrajevanje po delu in pa v istem letu (1958) tudi sprejem programa ZK J.

4. Nesporno politično pomembna so vprašanja zaostrovanja odgovornosti in določen proces demitologizacije ZK in komunistov, ki je bil opravljen z govorom Tita v Splitu leta 1961.

5. V letu 1963 je bila sprejeta nova ustava, ki utrjuje dosežke socialističnega samoupravljanja v vsem političnem sistemu. Gospodarska reforma predstavlja pomembno konkretizacijo kongresa ZK sredi leta 1964. IV. plenum CK ZK J na Brionih v letu 1966 je izraziti politični mejnik v odporu ZK J našim variantam dogmatizma in etatističnega socializma.

6. Pomembni dogodki so tudi sklepi o reorganizaciji ZK, ki so bistveno demokratizirali odnose v sami organizaciji, kar je močno vplivalo na procese demokratizacije v družbi kot celoti, istočasno pa so se odprla tudi vrata prodoru liberalistične koncepcije o vlogi ZK v družbeni prostor.

7. Med pomembne dogodke in udarce revolucionarnih sil ZK v obdobju spopadanja z nacionalizmom in desnim revizionizmom najnovejšega časa lahko sodi npr. 8. seja CK ZKS, ki je izpostavila vprašanje odnosov v federaciji. Ustavne spremembe so temu sledile. Za ukinitve dokaj sektaškega odnosa do kmeta in za izpostavitev njegovih socialnih vprašanj so izredno pomembne konference ZK J o kmetijstvu. Čas je pokazal, da je bila razprava in sklepanje o socialni pravičnosti ter o socialnih razlikah na 3. konferenci ZKS in pa na drugi konferenci ZK J izredno pomembna za ustvaritev politične monolitnosti, ki je omogočila široko strnitev najširših plasti delavskega razreda okrog vodilnih sil v ZK in ki je pokazala ter bistveno olajšala razredno bistvo spopada z nacionalizmom, z nacionalističnim separatizmom in hegemonizmom.

8. 17. seja predsedstva ZK J in še bolj 21. seja predsedstva ZK J v letih 1971 pa predstavljata tiste politične mejnike, ki so odločilno vplivali na potek politične zgodovine, saj se je na teh sejah dejansko začel odvijati klopčič likvidacije nacionalističnih in liberalističnih frakcij v vseh organizacijah in vodstvih ZK J in v vsej naši družbi.

Pismo Tita in izvršnega biroja iz leta 1972 je to linijo utrdilo in močno vplivalo na dejansko masovno aktivnost vsega članstva ZK, pa tudi vseh delovnih ljudi.

V Sloveniji je 29. seja CK razpletla nekatere prisotne odnose s predstavniki, s tistimi, ki so se preveč klanjali republiškem etatizmu in teokratizmu ter liberalistični ideologiji oziroma so spodbujali takšne odnose.

9. X. kongres ZK J predstavlja po sprejetu nove ustave v letu 1974 zaključni obračun s temi silami. To je kongres enotnosti in pospešene revolu-

cionarne masovne aktivnosti v boju delovnih ljudi in delavskega razreda na čelu z ZK za uveljavitev diktature proletariata v obliki celovitega samoupravljanja, v obliki uveljavljanja socialistične morale ter v pospešenem boju za gospodarsko reformo in v spopadu z ekonomskimi pritiski svetovnega imperializma.

Ad III.

Če vzamemo kot ključno merilo bistvene spremembe v družbeno-ekonomskih odnosih, ki spreminjajo karakter določenih etap socializma kot celote, bi se lahko oprli predvsem na tiste elemente, ki pomenijo 1. postopno likvidacijo privatne lastnine in 2. postopno likvidacijo državne lastnine in uveljavljanje samoupravnega družbeno-ekonomskega položaja delavca kot proizvajalca in upravljalca.

1. Vse od leta 1945 do 1950 se v tem smislu uveljavlja likvidacija velike privatne lastnine s tem, da se je skušalo na področju kmetijstva z nerealnimi ocenami stanja proizvodnih sil vsiliti tudi materialnim pogojem neustrezne rešitve kolektivizacije, od katerih so se kaj kmalu pričela tudi odstopanja. To je razdobje postopne rasti države kot upravljalca družbenih zadev, ki pa postopno krepi po eni strani pozicijo državne birokracije kot tistega elementa, ki se postavlja nad družbo in po drugi strani ustvarja oziroma krepi mezdno pozicijo vseh tistih pripadnikov delavskega razreda in vseh drugih, ki se pojavljajo kot mezdni delavci v odnosu do države.

2. Čas od leta 1950 pa vse do I. faze ustavnih sprememb, ko so uvedeni delavski amandmaji in novi federalizem v letu 1971, bi lahko obravnavali kot enotno obdobje postopnega uveljavljanja samoupravljanja, vendar pa na nivoju enostavne reprodukcije. To dolgo razdobje se seveda v sebi deli na tiste etape, v katerih je tudi samoupravljanje na nivoju enostavne reprodukcije širilo svoj prostor. Pomembni mejniki so v tem nedvomno sprejem ustavnega zakona v letu 1953, zmanjšanje zemljiškega maksimuma na 10 ha, prenos dela akumulacije na republike in lokalne organe sredi 50. let, uveljavljanje samostojnejšega razpolaganja delovnih kolektivov z ostankom dohodka, pospeševanje nagrajevanja po delu, ki se uvaža z letom 1958, in gospodarska reforma v letu 1965.

3. Tretje veliko razdobje, v katerem smo sedaj in ki ima očitno dolgotrajne perspektive, ker je samo po sebi izredno zapleteno in zahtevno, pa je obdobje, v katerem se poskuša uveljaviti samoupravni družbeno-ekonomski odnos kot odnos, v katerem delavec — neposredni proizvajalec, vsi ljudje v združenem delu neposredno s svojega delovnega mesta vplivajo odločilno na proces enostavne in razširjene reprodukcije, na živo in minulo delo. Prva faza ustavnih sprememb — delavski amandmaji — in pa uveljavitev novih odnosov v federaciji, v katerih se o prelivanju presežka dela sklepa samo na osnovi soglasja republik in pokrajin, predstavljajo začetek tega procesa. Proti tem ukrepom so se z vso politično vehemenco usmerile tehnokratske in nacionalistične sile, kar je tudi omogočilo takšno politično polarizacijo, da je bil mogoč dokončen politični obračun s temi frakcijami v ZK in v družbi. Ustava SFRJ, sprejeta v letu 1974, pa je prinesla še velike spremembe v političnem sistemu z uvedbo delegatskega sistema in odnosov in z novim skupščinskim sistemom.

Osnutek zakona o združenem delu, ki je ravno v tem obdobju v razpravi, predstavlja nadaljnjo konkretizacijo in izpopolnjevanje izhodišč in načel, za-

stavljenih v ustavi in pa na X. kongresu ZK J. Proces uveljavljanja konceptov samoupravnega planiranja, usklajevanja družbenih interesov, ki je v tem razdobju izredno intenziven, predstavlja velik politični mejnik v obračunu z relativno močnim prodorom stihije na področju strukturalnega razvoja družbe in njenih proizvodnih sil ter poskus obračuna s prodorom potrošniške civilizacije v naših pogojih.

Ad IV.

Možna je tudi periodizacija glede na najpomembnejše politične sestanke vodstev ZK J. Pri tem se seveda lahko opiramo predvsem na kongresne sestanke.

Peti kongres ZK J je bil sorazmerno pozno po osvoboditvi, sredi leta 1948, in je predstavljal predvsem hud politični odpor stalinističnemu pritisku. Značilno je, da vse do tega leta nismo imeli kongresa ZK J in da so se izredno pomembni ukrepi ter celotni proces podžavljanja zasebne lastnine sprejemali na najvišjih partijskih sejah CK, predstavljali pa so se kot platforma narodnoosvobodilne fronte.

Razdobje od V. kongresa KP J (od leta 1948) pa do VI. kongresa ZK J, ki je bil leta 1952, je značilno po tem, da se je izvršil prehod na samoupravno pot v socializmu. Na VI. kongresu se tudi komunistična partija preoblikuje v ZK kot notranji agens samoupravljanja, ne pa kot politična stranka, ki deluje s pozicij oblasti. V razdobju od VI. do VII. kongresa ZK J se je ZK v praksi preoblikovala iz vladajoče stranke v politično zvezo somišljenikov, pri čemer pa je prihajalo od enostranskih odklonov. VI. kongres je potekal v obdobju hudih pritiskov stalinizma na Jugoslavijo, v težkih gospodarskih pogojih ter ob pritisku tržaškega vprašanja.

VII. kongres ZK J je bil v obdobju stabilnega gospodarskega in političnega razvoja. Sprejel je program ZK.

VIII. kongres ZK J sodi na konec razdobja, v katerem so potekali hudi boji med tistimi, ki so se zavzemali za uveljavitev etatistično-centralistične poti v socializmu in pa med tistimi, ki so bili za samoupravno pot v socializmu. Kongres je začrtal osnove za globljo spremembo družbenoekonomskih odnosov.

IX. kongres ZK J je potekal sredi razdobja, v katerem so se vse bolj jasno kazale posledice tehnokratskega razpolaganja s presežkom dela, vendar pa dileme še vedno niso bile izostrene do tiste mere, da bi ta kongres že lahko bistveneje prispeval k razpletu nastalih razmer.

X. kongres ZK J pa je kongres politične enotnosti, ki je ustvarjena na novi revolucionarni platformi in je ponovno utrdil tesne vezi ZK, delavskega razreda in vseh delovnih ljudi.

Ad V.

Za možno periodizacijo bi lahko vzeli tudi učinke politike ZK in njene vodilne vloge na spremembe v razvoju proizvodnih sil in pa socialne, družbene strukture prebivalstva. Gre za tiste učinke, v katerih se razvija naprej družbena delitev dela, za tiste procese, ki ustvarjajo materialne osnove brezrazredne družbe. Periodizacija na tej osnovi je najtežje zaznavna, še posebej, če ne vzamemo kot osnovni kriterij kratkoročnih in dolgoročnih gospodarskih ciklusov, ampak je jemljemo kot osnovni kriterij proces in razvoj družbene

delitve dela, podružbljanja združenega dela, rasti soodvisnosti med vsemi segmenti združenega dela, dvig realne produktivnosti in pa materialno blagostanje ter kulturni in izobrazbeni nivo prebivalstva.

Trendi, ki kažejo razvoj naše družbe in učinke politike ZK na ta razvoj, so zelo različni. Praktično nemogoče jih je speljati na en sam imenovalec. Celotno razdobje pa lahko razdelimo na obdobja, v katerih so se vsi ti elementi uveljavljali hitreje ali počasneje, na obdobja, v katerih se je enkrat dajalo večji poudarek ekstenzivnosti razvoja proizvodnih sil in kulturnega nivoja, drugič pa se je poudarjala intenzivnost tega razvoja.

V tem smislu bi se dalo ta čas razdeliti na dve veliki razdobji, in sicer na čas do gospodarske reforme, za katerega je značilen izrazito ekstenzivni razvoj proizvodnih sil, industrializacije, urbanizacije in ekstenzivno razvijanje vseh tistih služb, ki skrbijo za človeka, za njegovo izobrazbo, za zdravje in podobno. Od gospodarske reforme naprej pa se daje večje poudarke elementom intenzivnosti, kvaliteti potrošnje in ponudbe, izpolnitvi strukturalnih neskladij v družbeno-gospodarskem razvoju, saj je npr. očitno, da je prišlo ob tem ekstenzivnem razvoju do zaostanka mnogih infrastrukturnih dejavnosti.

Za odnos ZK do teh vprašanj pa je značilno tudi to, da se je v najzgodnejšem obdobju boj za spremembo socialne strukture, za razraščanje delavskega razreda izpostavljajal kot prioriteto politično vprašanje, medtem ko so ta prioriteto ideološko politična vprašanja v novjšem razdobju bolj v ozadju. ZK ima manj razvit aktiven odnos do sprememb v načinu produkcije, do procesa družbene delitve dela, kar vse se v najnovejšem času skuša spremeniti predvsem s sistematičnim, zavestnim oblikovanjem socialističnega samoupravnega planiranja.

Vsaka od omenjenih petih periodizacij ima svoje enostranosti in pomanjkljivosti. Vsebuje pa tudi dobre elemente. Če na bistvo naše socialistične revolucije gledamo z vidika smotra, se pravi uveljavljanja brezrazredne družbe, in pa družbe svobodnih ljudi in družbe materialnega blagostanja, potem so ključni elementi za periodizacijo zgodovine nedvomno tisti faktorji, ki determinirajo razvoj proizvodnih sil in pa uveljavljanje socialističnih samoupravnih proizvodnih odnosov ob zavestnem in organiziranem obvladovanju političnih protislovij v pogojih samouprave poti v socializmu.

S tega vidika je treba iskati osnove za zgodovinsko periodizacijo predvsem med temi tremi elementi: med tipičnimi mejniki in razdobji, ki determinirajo bistvene spremembe v družbeno-ekonomskih odnosih, med tistimi momenti, ki bistveno vplivajo na pospešeni razvoj proizvodnih sil v celotni družbeni produktivnosti ter na likvidacijo sveta pomanjkanja in med tistimi zavestnimi organiziranimi političnimi akcijami ZK in drugih socialističnih sil, ki so predstavljale subjektivni motor, pogonsko silo, inspiratorja in organizatorja množic v tem zgodovinskem procesu.

V tej smeri bi veljalo podrobno proučevati to že več kot 30-letno razdobje in postopno bomo prišli tudi do bolj trdnih elementov za zgodovinsko periodizacijo celotnega družbenega razvoja, pa tudi za zgodovinsko periodizacijo družbene vloge ZK J v tem razdobju.

Zusammenfassung

PROBLEME DER GESCHICHTLICHEN PERIODISIERUNG AUS DER SICHT DER
GESELLSCHAFTLICHEN ROLLE DES BUNDES DER KOMMUNISTEN
JUGOSLAWIENS IN DER NACHKRIEGSZEIT

Der Bund der Kommunisten Jugoslawiens hat in dem geschichtlichen Zeitraum der Nachkriegszeit die Rolle der konkreten ideologisch-politischen Führungsmacht in Jugoslawien übernommen. Der revolutionäre Aufschwung der gesamten Gesellschaft hängt entscheidend von der revolutionären Fähigkeit des Bundes der Kommunisten ab. Immer wenn es ihm nicht gelingt, auf offene Dilemmas des geschichtlichen Augenblicks die entsprechende revolutionäre Antwort zu finden, nimmt auch die revolutionäre Aktivität der Massen ab. Der Sozialismus als ein komplexer gesellschaftlich-geschichtlicher Prozeß setzt sich auf drei Hauptgebieten durch: durch die Entwicklung der Produktivkräfte und der Kultur, das Durchsetzen sozialistischer gesellschaftlich-ökonomischer Verhältnisse und die organisierte Tätigkeit politischer Faktoren des sozialistischen revolutionären Bewußtseins. Jedes einzelne von diesen Gebieten wird aus der Sicht der geschichtlichen Periodisierung behandelt. Wenn wir den Verlauf der Revolution von diesen drei Gesichtspunkten aus betrachten, sehen wir, daß die entscheidenden Zeitabschnitte und Wendepunkte auf den drei Gebieten im hohen Maß übereinstimmen oder daß sie wenigstens sehr nahe stehen in den folgenden Zeitreihen: 1945—1948, 1948—1953, 1953—1960/62, 1960/62—1965/66, 1965/66—1971, seit dem Jahr 1971.

France Ostanek

BELEŽKE O PRVI ŠOLI NA NEKDAJ SLOVENSKEM OZEMLJU

V založbi Athesia v Boznu (Bolzano) je izšla leta 1972 knjiga Karla Rampolda »PUSTERTAL«,¹ ki obsega zemljepisni in zgodovinski oris te doline ob rekah: Dravi, Rienzi in Ahri in sicer od avstrijsko-italijanske državne meje pri kraju Winnebach pa do izliva reke Rienze v Eisacko. Opisano ozemlje je bilo priključeno Italiji po prvi svetovni vojni s St. Germainsko mirovno pogodbo (10. 9. 1919). Pri zgodovinskem opisu omenja avtor vpad Slovanov sredi šestega stoletja v Vzhodne Alpe po odhodu Langobardov in da so prodrli do Innichena (str. 16). Takoj zatem so pričeli Bavarci napadati Slovane in da so jih ti celo dvakrat premagali. Slovanska naselitev pa je bila redka in zato so kmalu prevladali v dolini priseljeni Bavarci. Pri navajanju podatkov o šolstvu pravi, da je treba kraj Innichen najprej omeniti, ker ima glede pričetka pouka v Pustriški dolini prvenstvo. Pri tem se sklicuje na podatke v knjigi »DIE HOFMARK INNICHEN«, ki jo je napisal Egon Kùhebacher in je izšla za 1200-letnico ustanovitve kraja in samostana leta 1969.² Kùhebacher pravi v svojem delu, da je najbrže z ustanovitvijo benediktinskega samostana pričela delovati tudi šola. Ta podatek me je vzpodbudil, da sem pričel iskati gradivo o pričetku pouka v Innichenu, kajti to bi bila po poprej omenjenem podatku prva šola, ustanovljena po naselitvi Slovencev v Vzhodnih Alpah. Med naloge Slovenskega šolskega muzeja, ki je od leta 1960 tudi dokumentacijski center za zgodovino šolstva in pedagogike za slovensko etnično ozemlje, sodi zbiranje in ugotavljanje podatkov o pričetku pouka od najstarejših obdobij tudi za ozemlje, ki so ga nekoč naseljevali naši predniki in se je zaradi priseljevanja, tujega političnega in kulturnega vpliva spremenil tekom stoletij narodnosti sestav prebivalstva.

Že pred tem sem našel podatke o naselitvi Slovanov v Vzhodnih Alpah v letnem poročilu gimnazije v Brixnu iz leta 1879.³ V tem poročilu je objavil ravnatelj gimnazije Mitterrutzner⁴ povzetek predavanja, ki ga je imel Bern-

¹ Karl Rampold: PUSTERTAL, Landschaft. Geschichte und Gegenwart an Drau, Rienz und Ahr. Das östliche Südtirol zwischen Sextener Dolomiten und Mühlbacher Klause. Bozen, Verlagsanstalt Athesia, 1972. 448 str., 12 barvnih in 48 črno-belih prilog. Vsebina knjige obsega opise krajev Pustriške doline od Winnebacha t. j. od državne meje med Italijo in Avstrijo. Karl Rampold ima doktorat iz germanistike in je avtor številnih del o Južni Tirolski.

² Dr. Egon Kùhebacher: Die Hofmark Innichen. Ein Heimatbuch für Einheimische und Gäste. Innichen, Herausgegeben von Festkomitee 1200 Jahre Innicheus, 1969, 232 str., 23 prilog. Knjigo je prejel na proslavi v Innichnu dr. Milko Kos in se nahaja sedaj v knjižnici Inštituta za občo in narodno zgodovino SAZU. Nanjo me je opozoril višji strokovni sodelavec tov. Božo Otorepec in se mu zato zahvaljujem.

³ Neunundzwanzigstes Programm des kais. königl. Gymnasium zu Brixen. Ausgegeben am Ende des Schuljahres 1879, Brixen. Vsebina: Joh. Chrys. Mitterrutzner, Director: Slavisches aus dem östlichen Pustertale in Tirol. XIV. str. To poročilo ima Slovenski šolski muzej. O tem izvestju so poročale Novice in Učiteljski tovariš, l. 1880. Slovenski prevod je pripravil Malovrh in je izšel pri Krajcu v Novem mestu. En izvod prevoda ima NUK, drugega Študijska knjižnica v Novem mestu.

⁴ Mitterrutzner je bil doktor teologije in filozofije ter je poleg ravnateljstva poučeval na gimnaziji zgodovino, zemljepis in italijanščino. Rojen je bil 1818 v Tilsu na Tirolskem ter je imel več častnih nazivov in je smatral, da je prav, če mladina sliši kaj o nekdanjih prebivalcih Slovanih. V izvestju je poleg izvlečka Jülgovega predavanja še tolmač za krajevna imena. Jülgov govor je deloma objavljen v reviji »Zeitschrift für die österreichische Gymnasien« l. 1874 na str. 608–609 v sestavku »Bericht über die Verhandlungen der neunundzwanzigsten Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner zu Innsbruck vom 28. September bis 1. October 1874«.

hard Jülg⁵ na zborovanju nemških filologov v Innsbrucku leta 1874. Ta je predaval o ljudstvih, ki so naseljevala Tirolsko v starem in srednjem veku in omenil med njimi kot zadnje tudi Slovane, ki so prišli v te kraje po odhodu Langobardov. Mitterrutzner je menil, da je to zanimiva in primerna tema za šolsko izvestje in je zato povzetek predavanja objavil. V njegovem povzetku so objavljeni podatki o nekdanji slovanski naselitvi na mnogo večjem ozemlju Tirolske kakor je to običajno omenjeno. Nadalje sem črpal gradivo v reviji »DER SCHLERN«,⁶ ki izhaja pri založbi Athesia v Boznu; tam so objavljene razprave, ki omenjajo kraj Innichen.

Prva izpričana vest o šolanju naših prednikov je zabeležena v spisu »O spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev« (Conversio Bagoariorum et Carantanorum),⁷ ki seže v čas, ko je slovenski knez Borut (leta 744 ali 745)⁸ s pomočjo Bavarcev premagal Obre in so Karantanci prišli pod bavarsko nadoblast. Tam je zabeleženo, da sta se šolala na prošnjo kneza Boruta v samostanu na Chiemskem jezeru sin Gorazd ter nečak Hotimir, ki ju je moral odstopiti Bavarcem kot talca. Po tem podatku moremo sklepati, da je takrat v tem samostanu delovala šola. V benediktinskih samostanih so imeli po svojem pravilniku povsod tudi šolo in na veliki sinodi v Soissonsu leta 744 je bilo znova potrjeno, da ni samostana brez šole. O organizaciji samostanskih šol v tem obdobju je bilo objavljenega dokaj gradiva. V publikaciji »Karl der Grosse und seine Zeit«⁹ so našeti samostani, ki so skrbeli za širjenje krščanstva (str. 47). V poglavju »Samostani — središče kulture in izobraževanja« so med drugim navedeni Innichen, Schledorf in Kremsmünster. Ti so bili ustanovljeni na bavarski meji. V razpravi o srednjeveški naselitvi pravi Ernest Klebel,¹⁰ da kaže vrsta teh samostanov mejo slovenske naselitve v osmem stoletju.

Bavarski vojvoda Tasilo III. je podaril z darilno listino, napisano v Boznu leta 769, zemljišče v Pustriški dolini opatu Attonu. Ta listina je objavljena v »Gradivu za zgodovino Slovencev v srednjem veku«,¹¹ ki ga je zbral dr. Fran Kos. Ohranjena je v prepisu o freizinski tradicijski knjigi, ki se nahaja sedaj v Münchnu. Prepis je nastal po dosedanjih ugotovitvah okoli leta 820. Iz besedila izvemo, da je podaril Tasilo III. kraj »India« in zemljišče od potoka Tessido do slovenske meje, to je do potoka, ki teče z Anraške gore, Attonu opatu benediktinskega samostana sv. Petra v kraju Scharnitz (Scaran-

⁵ Dr. Bernhard Jülg je bil univ. prof. jagelonske univerze v Krakovu in po stroki klasični filolog. V svojem predavanju je zelo simpatično omenil Alpske Slovane, ki so po odhodu Langobardov naseljevali od šestega stoletja večji del Tirolske, dasi se sedaj ne čuje nikjer več njihova govorica, so ostale druge sledi.

⁶ Revija »DER SCHLERN« izhaja v Boznu v založbi Athesia. Nanjo me je opozoril, da jo ima naročeno Institut za slovensko narodopisje SAZU, znanstveni svetnik dr. Milko Matičetov, za kar se mu zahvaljujem. Kühebacher je objavil v tej reviji leta 1969 razpravo: Zur Geschichte des Marktes Innichen. Der Schlern, 1. 43, zv. 9—10, 1969. 405—423 str. V njej razpravlja o nastanku trga in omenja Alpske Slovane ter delovanje samostana. V letniku 1970, zv. 9—10, 433—460 str. je objavljena razprava: Zur Geschichte der Stiftschule von Innichen. V prvem poglavju omenja listino, na kateri je podpisan »magister Herimar« kot priča. Pri obeh razpravah ima obširne bibliografske podatke za snov, ki jo obravnava.

⁷ Dr. Milko Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Ljubljana, 1936, Dr. Vlado Schmidt citira to vest v svojem delu: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*. I. Ljubljana, 1963, na strani 16.

⁸ Dr. Bogo Grafenauer: *Država Karantanskih Slovencev*. V Koroški zbornik, Ljubljana, 1946, na strani 96.

⁹ KARL DER GROSSE UND SEINE ZEIT, Besedilo sta priredila Giancarlo Buzzi in Eva Krieg, nemški prevod je oskrbela Julia Schlechta. It. izdaja Arnoldo Mondadori, Verona. Nemški prevod: Emil Vollmer Verlag, Wiesbaden, 1968, 76 str. in obilo barvnih ilustracij iz rokopisov in knjig.

¹⁰ Ernst Klebel: Die mittelalterliche deutsche Siedlung im deutsch-magyarischen und deutsch-slowenischen Grenzraum. Objavljeno v *Die Südostdeutsche Volksgrenze*. Berlin, Volk in Reich Verlag, 1934. Na strani 40 našteva samostane na jugu Bavarske, ki so bili istočasno meja naselitve v osmem stoletju.

tia-Tschernitz-Črniče), da bi tam sezidal samostan in da bi se neverni Slovenci pripeljali na pot resnice. Po navedbah v listini so bili naseljeni Slovenci v Pustriški dolini v njenem vzhodnem delu ob reki Dravi od Lienza do Innichena (India). Tačas pa je bil po besedilu v listini spodnji del Pustriške doline ob reki Rienz, ki izvira na Toblaškem polju, nenaseljen, najbrže zaradi bojev, ki so bili pred tem med Karantanci in Bavarci ob prehodu iz 6. v 7. stoletje. V listini ni omenjena samostanska šola, ki naj bi bila ustanovljena istočasno s samostanom. Kühbacher pa meni, da je po takratnih pravilih benediktincev bila odprta tudi šola, dasi ni izpričana v doslej znanem gradivu. Ta njegova domneva se opira na podatek v darilni listini iz leta 828, s katero je v kraju Wipitina (Sterzing) naseljeni Quartinus podaril samostanu v Inticha (Innichen) vinograde. Na tej listini je med pričami podpisan menih samostana Inticha »magister Herimar«. Listina je bila napisana 17. januarja 828.¹² Odprto pa je vprašanje, ali je magister Herimar poučeval v samostanski šoli v Innichenu ali v kraju Säben, kjer je bil takrat sedež škofije. Znani avstrijski zgodovinar in arhivar Leon Santifaller¹³ je mnenja, da je dvomljivo, da bi že leta 828 bila v Innichenu šola. Pri tem ima v mislih tako organizacijo šole, kakor so nastale po sinodi v Aachenu (789). Po pravilih te sinode je za vodstvo šol bil predviden »sholastik«, ki je tudi sam poučeval. Za duhovniški naraščaj so imeli notranjo šolo in gojenci so se imenovali »pueri oblati«. Zunanja šola je pripravljala učence za posvetne poklice, sprejemali so sinove plemičev in svobodnjakov. Ti so se imenovali nutriti. Da so te šole sprejemale učence Karantancev — Slovencev, je znan doslej en dokaz, objavljen v drugi knjigi Frana Kosa.¹⁴ Po tej listini je plemeniti Ragici (str. 400) okoli leta 1000 podaril briksenski cerkvi dve slovenski kmetiji blizu gradu Kamen v Podjuni. To darilo je poklonil zato, da bi njegov sin, ki se vzgaja za duhovnika in njegov služabnik prejemala hrano skozi šest let. Takrat je bil škof v Briksnu Albuin, ki je prenesel sedež škofije iz Säbna v Briksen. Po tej listini lahko sklepamo, da so v samostanske šole v samostanih, ki so bili naštetih že poprej in so jih ustanovili na meji ozemlja, naseljenega s Slovenci, sprejemali tudi sinove Karantancev ter jih vzgajali za mašnike ali za posvetne poklice. V vsem objavljenem gradivu o prvih šolah na Tirolskem pa avtorji razprav nikjer ne omenjajo, da so te šole obiskovali tudi sinovi naših prednikov, naseljenih na tem ozemlju in da so zapustili mnogo sledov o svojem bivanju od šestega do dvanajstega stoletja. To pač zato, ker je bila v času, ko so izšle te razprave, tendenca zabrisati vse, kar bi kazalo, da je bil del prebivalcev slovenskega porekla in da so se Slovenci priselili na to ozemlje pred Bavarci.¹⁴

¹² Dr. Fran Kos: Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Ljubljana, 1902. Prva knjiga. Na strani 274 in 275 pod št. 23 a ima izvleček listine bavarskega vojvode Tasila, s katero je ta podaril zemljišče opatu Altonu leta 769. Kos ne omenja šole, pač pa pove, kako je kraj India spreminjal ime tekom časa. To listino podrobno citira Kühbacher v svojem delu na str. 46—53.

¹³ Dr. Fran Kos: Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Druga knjiga (l. 801—1000), Ljubljana, 1906. 514 + LXXXIV strani. Na strani 409 pod št. 536 ima prevod listine, s katero je Ragici za večne čase podaril bixenski cerkvi in njenemu škofu Albuinu in odvnetiku Izaku dve slovenski kmetiji. Datum manjka, najbrž je bila napisana okoli 1000.

¹⁴ Leo Santifaller: Das Brixner Domkapitel in seiner persönlichen Zusammensetzung im Mittelalter. I. Allgemeiner Teil. Innsbruck, 1924. Schlern Schriften 7. Na strani 102 poroča o Aachenski sinodi (789) in njenih sklepih o šolah. Prva sled za stolno šolo je v listini iz let 985 do 1005, ko omenja plemiča Ragicija, kakor ga že omenja Fran Kos. Magistra Herimaria pa omenja na strani 111, ko je v letu 828 podpisan kot priča. S tem v zvezi opozarja na delo Th. Bitterauf: Die Traditionen des Hochstiftes Freising. München, 1905—1909, I. del.

¹⁵ Andreas Stoll: Geschichte der Lehrerbildung in Tirol. Konrad Fischner: Die ersten Schulen in Tirol. Tiroler Schulfreund. 1. Jg. 1880. Str. 3. Karl Wolfsgruber: Das Collegiatstift Innichen und dessen Beziehungen zu Freising, to predavanje je imel na proslavi 1200-letnice kraja leta 1969, 18. 9.

Vse do leta 1141 ni za obstoj šole v Innichenu točnih dokazov v listinskem gradivu. Za obstoj samostanske šole benediktincev v dvanajstem stoletju tudi ni več dokazil in najkasneje leta 1140 je freisinški škof Oton, kamor je spadal samostan in kraj Innichen, obnovil ali pa ustanovil kolegiatni kapitelj, ki je vzdrževal svojo šolo. Po tem letu (1141) je tamkajšnja šola večkrat omenjena in znani so tudi nekateri učitelji. To pa je že v dobi, ko je napredovala germanizacija v Pustriški dolini. Po vseh teh navedbah lahko ugotovimo, da je prvi izpričani učitelj na Tirolskem Herimar in šola v Innichenu med najstarejšimi. Vsi raziskovalci tirolske zgodovine sodijo, da prvi začetki šolstva sežejo v karolinško obdobje.

V tem času so v kneževini slovenskih Karantancev še ohranili svojo narodno pravo, to že zato, ker so se pokristjanili v manj dramatičnih okoliščinah kakor polabski Slovani. Karantanija je kot Sclaunna prikazana tudi na alegorični poklonitvi narodov cesarju Otonu III. poleg Rima, Galije in Germanije v podobi ženske.¹⁵ Ta Sclaunia predstavlja Karantanijo in ne Polabske dežele kakor meni Kurt Pfister.¹⁶

Iz gimnazijskega poročila iz leta 1879 izvemo, da je na gori Pfeffersberg blizu Säbna pri razvalini gradu Voitsburg še ohranjena starodavna cerkvena sv. Cirila, ki ga Bavarci niso nikdar častili. Ta cerkvena, o kateri poroča tudi Bidermann,¹⁷ še vedno stoji in sem jo videl v juniju 1976. Za podatke o cerkvi sem pismeno prosil dr. Karla Wolfgruberja v Brixnu, ki je vodja zavoda za zaščito spomenikov za Južno Tirolsko, toda odgovora doslej še nisem prejel.²⁴

O sledovih nekdanjih slovanskih naseljencev na Tirolskem je že prof. Jül omenil, da so sledi o njihovi naselitvi v Wipptalski, Zillertalski dolini ter ob reki Inn do kraja Telfs in Imst. Nadalje sodi Bidermann,¹⁷ da je Tasilo III. podaril ozemlje v Pustriški dolini menihom samostana v kraju Scharnitz, ki se nahaja blizu Mittenwalda ob tirolsko-bavarski meji zahodno od Zirla, zato ker so ti menihi najbrže razumeli slovensko govorico, ker so v njihovi bližini takrat prebivali Slovenci. Menil je, da bodo zaradi tega uspešneje opravili svojo misijonsko nalogo. Atton, prvi opat v Innichenu, je postal kasneje freisinški škof (783—810) in freisinška škofija je prišla prva s svojim krščansko misijonskim delom v dotiko s slovenskim prebivalstvom.¹⁸ V Innichenu je živel v letih 1053 do 1078 menih Batho, ki je deloval kot misijonar med Karantanci in je omenjen v Arenbeckovi kroniki (*Chronik der Bajowarien*) kot apostol Karantancev.¹⁹ Po tem bi sodili, da so do takrat bili tam še mnogi Karantanci slovenskega rodu.

Iz že doslej zbrane dokumentacije o pričetku pouka na nekdanjem slovenskem ozemlju imamo izpričano šolo v Kopru 1186. leta, na Koroškem pa so

¹⁵ Dr. Josip Mal: Slovenska Karantanija in srednjeveška nemška država. Objavljeno v: SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave 2, Ljubljana 1953, str. 103—137. O miniaturi poroča na strani 108. Kopija je objavljena: J. Mal: Kontinuiteta slovenske karantanske kneževine, Celje, 1949.

¹⁶ Kurt Pfister: Die Welt des Mittelalters, Wien, 1952. Na strani 420—421 v poglavju »Die Buchmalerei der Reichenau und das Weltreich der Ottonen« je opisana alegorija poklonitve brez kopije. Pfister meni, da podoba Sclavinie predstavlja Polabske dežele, ki so prav v poletju 997 bile podjarmljene. Kopija miniature je bila objavljena v Dr. Otto Henne am Rhyn: Kulturgeschichte des deutschen Volkes, zv. I. na strani 164. Original miniature hrani Dvorna in državna knjižnica v Münchnu.

¹⁷ Dr. H. J. Bidermann: Slaven-Reste in Tirol. Slavische Blätter, I. Str. 12—16; 78—83. Ponatis v Dorfhlnde, Bruneck, 1886. Delo citira Mitterrutzner v gimnazijskem izveštju na strani IX.

¹⁸ Dr. Rajko Nahtigal: Važnost latinskega dela brižinskega kodeksa in njegovih pripiskov za vprašanje o postanku in domovini slovenskih odlomkov. (Objavljeno v Casopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino. I. letnik, Ljubljana, 1918, str. 1—63.) Tam pravi na strani 50: »S slovensko zemljo je brižinska cerkev prvič prišla v dotiko z ustanovitvijo innichenskega samostana v Pusterski dolini. ... zatem pravi malo kasneje »Tako je brižinska cerkev bila iz prvih, ki je prišla s svojim krščansko-misijonskim delom v dotiko s slovenskim ljudstvom.«

¹⁹ Kühebacher: Die Hofmark Innichen, stran 163; Nahtigal, v op. 18 cit. razpravi, stran 49.

ugotovljene šole²⁰ v Šentvidu (1220), Velikovcu (1231) in Krki (1189), tem slede šole v Mariboru, Škofji Loki in Ljubljani. V Pustriški dolini je ugotovljena šola v Brunecku šele 1396, v Toblachu 1431, v Windisch Matrei (sedaj Matrei in Ost Tirol) 1290.²¹ V okolici tega kraja so v dolinah Kalser, Deffereger, Virgen in Isel še sedaj močni sledovi o nekdanjih slovenskih naselnicah. Kühebacher piše tudi o njih in pravi,²² da so v Dravski dolini proti Lienzu ohranjena krajevna in ledinska imena ter kozolci, ki so značilni za slovenske kraje, nadalje oblike hiš in nekatere šege, ki spominjajo na nekdanje tu bivajoče Wende. Kljub vsemu temu pa trdi, da s tem ne misli, da so današnji prebivalci te doline potomci Wendov, temveč Bavarcev, ki so se kmalu po prihodu Slovanov pričeli priseljevati. Menihi samostana v Innichenu niso po njegovem smatrali za glavno svojo vlogo pokristjanjenja Slovanov, poudarjenega v darilni listini, temveč organizacijo bavarske naselitve v Zgornji Pustriški dolini. Samostan naj bi bil trdnjava proti alpskim Slovanom.²³ To mnenje je v razpravi, objavljeni leta 1970, spremenil in pravi, da so menihi imeli nalogo vzgajati duhovnike in da je bil pouk v tej šoli prirejen le za praktično opravljanje mašniških opravil ter da so bili uspehi šole skromni.

Na temelju vseh teh podatkov lahko zaključimo, da je šola v Innichenu med najstarejšimi na nekdanji Slovinci naseljenem ozemlju, čeprav bi pričela s poukom šele v letu 1140. O delovanju samostanskih šol na tem ozemlju je z vidika slovenskega zgodovinopisja zelo malo znanega in bilo bi treba ugotoviti vlogo teh šol pri germanizaciji ozemlja.

²⁰ Arhiv Slovenskega šolskega muzeja (kartoteka šolskih kronik) in Dr. Vlado Schmidt: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem zv. I, str. 17 in 22.

²¹ K delom, ki obravnavajo slovensko naselitev na Tirolskem, je šteti tudi knjigo, ki jo je napisal Meinrad Pizzinini: Osttirol, eine Bezirkskunde. Tyrolia Verlag, Innsbruck, Wien, München 1970. Obsega 160 strani in ima 8 barvnih ter 16 črno-belih reprodukcij. V njej omenja poraz Bavarcev, ki jih je vodil proti Slovenom vojvoda Garibald okoli leta 610, pri sedanjem kraju Lienz, kjer je nekdanji Aguntum. Tudi ta pisatelj govori o sledovih nekdanje slovanske naselitve v lienški okolici (krajevna in ledinska imena). Omenja tudi darilno listino Tasila III. (str. 18) ter misionsko delovanje oglejskega patriarhata ter salzburških škofov. Na straneh 190—110, kjer opisuje gospodarski razvoj Vzhodne Tirolske, pravi, da so zaradi naseljevanja Bavarcev bili Slovani vedno bolj odtrgani in slovanski jezik kot občevalni jezik na tem področju zamrl v splošnem v 14. stoletju. V dolinah Defereger, Virgen, Isel in Kals pa so na obrtniških izveskih mnoga slovanska imena kot Blaznik, Tratnik, itd.

²² V op. 2 cit. delo str. 136—138.

²³ Kühebacher: Zur Geschichte des Marktes Innichen. Schlern, 1969, stran 406. V odstavku »Zgodovina trga Innichen do 13. stoletja«.

²⁴ V februarju 1977 mi je poslal dokumentacijo o cerkvi in dve fotografiji dr. Karel Gruber iz Brixna.

Zusammenfassung

NOTIZ ÜBER DIE ERSTE SCHULE IN DEM EINST SLOWENISCHEN GEBIET

Die im Jahr 1972 erschienene Publikation von Karel Rampold »Pustertal« hat den Verfasser dazu bewogen, das Material über die Schule in Innichen zu sammeln, die in dem 769 mit einer Schenkungsurkunde des bayerischen Herzogs Tassilo III gegründeten Benediktinerkloster eröffnet wurde. Mit der Klostergründung hat der Herzog die Christianisierung der im Pustertal ansässigen Slawen fördern wollen. Beim Sammeln schriftlicher Unterlagen hat der Verfasser festgestellt, daß außer Kühbacher, der zur Zwölfhundertjahresfeier der Stadt Innichen die Monographie »Die Hofmark Innichen« herausgegeben hat, noch andere Autoren über diese Schule berichtet haben, doch hat keiner außer Kühbacher die damals dort lebenden Alpen-slaven erwähnt. Es wäre jedoch wichtig für uns, festzustellen, wann der Unterricht für unsere Vorfahren begonnen hat und wie solche Schulen ihre Entwicklung beeinflusst haben. Das Erzbistum Salzburg hat sich bekanntlich neben seiner Missionsarbeit auch um die Germanisierung bemüht; die Folgen dieser Tätigkeit sind noch heute an den nationalen Grenzen abzulesen.

Mit diesen Aufzeichnungen hat der Verfasser nur das Interesse für das Studium der Geschichte der damals wirkenden Klöster erwecken wollen, die in unserer Geschichtsschreibung immer nur erwähnt werden.

INSTITUCIJE

DELOVANJE SREDIŠČA ZA ZGODOVINSKA RAZISKOVANJA V ROVINJU (CENTRO DI RICERCHE STORICHE — ROVIGNO)

Že v letih 1968 in 1969 so v okviru Italijanske Unije za Istro in Reko razmišljali o ustanovitvi centra za zgodovinska raziskovanja. Ta misel se je uresničila januarja leta 1970, ko je začelo središče delovati. Aktivnost središča je vsestranska in zelo plodna, saj so v zadnjih letih izdali mnoga dela, ki so zelo pomembna za razčiščevanje različnih stališč do posameznih zgodovinskih problemov. Središče v Rovinju se je pri svojem delu zavzelo za odkrito in objektivno proučevanje raznih znanstvenih področij, pri tem pa ni zanemarilo nobene smeri kulturnega in vsakdanjega življenja istrskega prebivalstva. Središče se zaveda svoje vloge in delikatnosti obravnave posameznih vprašanj. Zavzema se za družbeno angažirano smer proučevanja ter za čim uspešnejši znanstveni in strokovni prispevek na področju zgodovinarstva Istre, ki pa ne more biti odtrgano od splošnih tokov zgodovinskega proučevanja v SR Hrvatski. Lahko podčrtamo dejstvo, da institucija izpolnjuje praznino, ki je prišla do izraza v okviru kulturno-zgodovinskih interesov italijanske nacionalne manjšine v Jugoslaviji.

Leta 1970 je bila v okviru središča za zgodovinska raziskovanja ustanovljena sekcija za istrsko folkloro romansko-lingvističnega področja. Ta sekcija je zelo aktivna; delo sekcije je razvidno iz tehničnih prispevkov, ki so bili objavljeni doslej v šestih zvezkih revijalne publikacije ATTI. Sekcija je zbrala bogat fotografski in ksenografski material, pomemben za raziskavo etnografije na področju Rovinja, Bala, Vodnjana in Galižane. V prvem zvezku ATTI (1970), ki je bil uradno predstavljen na sestanku v Vodnjanu, je med drugim objavljen tudi statut Vodnjana iz leta 1492. Ob tej priložnosti je bila tudi pripravljena etnografska razstava Vodnjanskega.

Leta 1971 je središče vključilo v svoj program tudi akcijo za odkrivanje spominskih plošč pomembnim osebnostim istrskega antifašizma. V Rovinju je bila odkrita spominska plošča Pietru Ivi, v Bujah pa Francescu Papu ob 50-letnici njune smrti. Isto leto je središče sodelovalo kot soorganizator na simpoziju ob 50-letnici Labinske republike skupaj s Severnojadranskim inštitutom JAZU na Reki in s Centrom za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog Kotara z Reke. V zvezi s tem je središče izdalo dve novi publikaciji: MONOGRAFIE I (Mancano all'appello) in QUADERNI I, ki sta bili posvečeni 50-letnici Labinske republike in ustanovitvi KP Reke. V publikacijah so objavljeni zanimivi dokumenti in spomini udeležencev.

Središče je že v začetku svojega delovanja navezalo stike z mnogimi drugimi zgodovinskimi in kulturnimi institucijami: Historijskim arhivom v Pazinu, Etnografskim muzejem v Pazinu, Muzejima narodne revolucije Reke in Pule, inštitutom »A. Gramsci« v Rimu, Institutom za zgodovino Univerze v Benetkah in v Trstu, sorodnimi institucijami na Reki, v Ljubljani in Beogradu.

Leta 1972 so izšli ATTI II ob 200-letnici znanega glasbenika Giuseppe Tartinija. MONOGRAFIE II (Quelli della montagna) so posvečene razvoju tržaškega udarnega bataljona, medtem ko QUADERNI II s prilogo prinašajo obilico gradiva in prispevkov o zgodovini delavskega in osvobodilnega gibanja v Istri in o zgodovini Italijanske Unije za Istro in Reko. DOCUMENTI I prinašajo material XIV. redne skupščine Italijanske Unije.

Leta 1972 je središče za zgodovinska raziskovanja dobilo svoj stalen sedež v Rovinju.

V okviru središča deluje tudi knjižnica, katere naloga je zbirati knjižni fond, vezan na problematiko italijanske manjšine in zgodovino Istre. Knjige pridobiva z nakupi, deloma z darili italijanskih rojakov, deloma z zamenjavo publikacij z institucijami na področju Jugoslavije in zamejstva. Središče skrbi tudi za vzgojo

lastnega znanstvenega kadra, ter je poslalo svoje štipendiste na študij zgodovine na filozofskih fakultetah v Zadru in Ljubljani.

Leta 1973 je središče izdalo ATTI III, ki vsebujejo med ostalim tudi razpravo Miroslava Bertoše o Balah pod beneško oblastjo. MONOGRAFIE III so posvečene 82-letnici znanega revolucionarja Andrea Benussija. V DOCUMENTI III pa je objavljen faksimile partizanskega lista »Il nostro giornale«, ki je izhajal v italijanski. Publikacija je izšla ob 30-letnici izdajanja časopisa.

Središče večkrat organizira razna predavanja. Leta 1973 je imel prof. Giulio Cervani v Puli predavanje, ki ga je organiziralo središče v sodelovanju s podružnico Povijesnog društva Hrvatske za Istro, ob 100-letnici smrti velikega znanstvenika in zgodovinarja Pietra Kandlerja.

Središče zelo vestno in sistematično zbira gradivo za udeležbo pripadnikov italijanske narodnosti v NOB. Ker se je bližala 30-letnica formiranja italijanskega bataljona »Pino Budicin«, so sodelavci pripravili material za objavo. Zaradi tehničnih težav je zgodovina bataljona izšla šele 1975. leta v publikaciji MONOGRAFIE IV (Rossa una stella).

Spomladi leta 1974 je središče sodelovalo na simpoziju o tradicijah NOB, ki ga je na Reki organizirala občinska skupščina Reke. Tudi v letu 1974 je bila izdajateljska dejavnost središča zelo aktivna: izšli so QUADERNI III in DOCUMENTI III s faksimilirano objavo partizanskega lista »La nostra lotta«. Ta publikacija je bila posvečena 30-letnici osvoboditve.

Središče je leta 1976 posvetilo MONOGRAFIE V (Parlano i protagonisti) udeležbi Reke v NOB do leta 1943. Objavljeni so predvsem spomini in dokumenti.

V ATTI VI najdemo prispevke s področja zgodovine in etnografije naslednjih avtorjev: Branko Marušič (Kompleks bazilike Sv. Sofije v Dvigradu); Miroslav Bertoša (Podatki o gradnji trdnjave v Zavlah), Giulio Cervani (Razprava o spisu »Trieste e Ragusi« Pietra Kandlerja), Giovanni Radossi (Sedem pisem Antonia Ive Giuseppu Pitre), Arduino Agnelli (Novejše študije o obisku Agostina Valiera v Istri), Miroslav Bertoša (Istrska historiografija od 1965 do 1975 v Jusu), Elio Apih (Podatki o pogozdovanju Istre pred prvo svetovno vojno), Giovanni Radossi-Antonio Pauletich (Kronike o Rovinju Antonia Angelinija), Ivan Matejčič (Kiparska grupa v Puli), Egidio Budicin (Kovano železo v Rovinju).

V okviru izdaj središča je izšla tudi knjiga »Prim. dr. Martin Horvat« (dr. Horvat 1910–1972, znan specialist ortoped slovenskega rodu, ki je dolgo vrsto let uspešno deloval v bolnici za kostno tuberkulozo v Rovinju). Spremno besedo je napisal prof. dr. Bogdan Breclj iz Ljubljane.

Središče bo nadaljevalo tudi v bodoče nakazano delo v okviru načrtov in programa italijanske etnične skupnosti v Jugoslaviji in v povezavi s podobnimi institucijami in organizacijami v SR Hrvatski in SR Sloveniji. Središče je navezalo stike tudi z Zgodovinskim društvom za Slovenijo in uvedlo medsebojno izmenjavo publikacij.

Daniela Milotti

KONGRESI IN SIMPOZIJI

XVIII. ZBOROVANJE SLOVENSКИH ZGODOVINARJEV

(Kranjska gora—Jesenice, 29. september — 2. oktober 1976)

Zadnje zborovanje slovenskih zgodovinarjev je bilo med drugim v znamenju jubileja, tridesetletnice Zgodovinskega društva za Slovenijo. Prireditelja zborovanja sta bila Zgodovinsko društvo za Slovenijo in Tehnični muzej Jesenice, medtem ko se je zborovanja udeleževalo nad dvesto udeležencev. V imenu družbenopolitičnih skupnosti in organizacij z območja, na katerem je bilo zborovanje, je udeležence pozdravil predsednik Skupščine občine Jesenice tov. Slavko Osredkar, prispelo pa je tudi več pozdravnih pisem, med drugim pismo predsednika Zveze komunistov Slovenije Franceta Popita, predsednika Skupščine SR Slovenije dr. Marjana Breclja ter Društva zgodovinarjev Makedonije.

Program zborovanja je bil tradicionalno zastavljen ter pogojen predvsem s tremi širšimi temami: nadaljevanje proučevanja zgodovine Slovencev v 19. stoletju (zajeta so bila leta 1895—1904), problematika železarstva ter delavskega gibanja na Jesenicah (vključno z NOB), položaj slovenske skupnosti na avstrijskem Koroškem ter aktualno vprašanje pouka zgodovine na naših šolah. Tem temam se je pridruževala tridesetletnica delovanja Zgodovinskega društva za Slovenijo, skupaj s počastitvijo življenjskega jubileja dveh naših akademskih učiteljev, prof. Boga Grafenauerja in prof. Ferda Gestrina.

Referati, prebrani na zborovanju, so skoraj vsi objavljeni v tej številki Zgodovinskega časopisa, tako da se na tem mestu lahko omejimo le na nekaj najvažnejših opozoril. Med nje bi mogli vsekakor prišteti dejstvo, da referati o slovenski zgodovini konec 19. stoletja niso zajemali problematike Prekmurja in Slovenske Istre, pa tudi to, da je ostala ob strani problematika delovanja nemških in italijanskih nacionalnih organizacij na našem narodnostnem prostoru. Tudi delavskemu gibanju ni bil posvečen poseben referat, pač pa so bila vprašanja delavskega gibanja smiselno vključena v prebrane referate. K temu naj še dodamo, da so zaradi zgoščenosti programa posamezna vprašanja (podobno kot na dosedanjih zborovanjih) ostala ob strani. Prav tako se odpira vprašanje časovne omejitve za posamezne referate in poročila. To se je še zlasti pokazalo na zadnjem zborovanju, saj je bila zaradi dolžine referatov večkrat onemogočena pričakovana diskusija, ki bi lahko nadrobneje osvetlila posamezna vprašanja.

Osnovni referat v sklopu pregleda slovenske problematike v letih 1895—1904 je imel **Janko Pleterski**. Razpravljal je o vseh treh takratnih smereh slovenskega političnega gibanja (delavskem, klerikalnem in liberalnem). Poleg tega se je ustavljalo ob vprašanju ustanovitve Jugoslovanske socialno demokratske stranke, pa tudi nacionalizmu nemških krščanskih socialcev.

Na ta referat so se prvi dan navezali pregledi za posamezne slovenske dežele. **Vasilij Melik** je razpravljalo o delovanju Slovencev v državnem zboru, **Avguštin Malle** o slovenski politiki na Koroškem v obravnavanem obdobju; tu bi še posebej podčrtali vrsto vzporednic takratnega dogajanja z zdajšnjim dogajanjem na avstrijskem Koroškem, **Branko Marušič** je govoril o zadevni problematiki na Goriškem, pri čemer se je dotikal tudi sočasnega razvoja pri tamkajšnjih Italijanih in Furlanih, **Viktor Vrbnjak** o štajerskih Slovencih ter **Boris Gombač** o takratni slovenski politiki v Trstu. V diskusiji k temu sklopu predavanj je general Jaka Avšič skušal opozoriti na razliko med zgodovinskimi in nezagodovinskimi narodi. Poudaril je prednost prvih, saj so bile v njihovih rokah vodilne opozicije v nasprotju s podrejenimi.

Drugi dan zborovanja je bil namenjen gospodarski problematiki, vprašanjem železarstva ter delavskega gibanja in NOB na Jesenicah in njihovem širšem območju. To je bil vzrok, da se je ta dan zborovanje odvijalo sredi železarskih Je-

senic ter da so si udeleženci zborovanja ogledali nove obrate jeseniške železarne na Javorniku ter jeseniški železarski muzej.

Uvodno predavanje k temu sklopu predavanj je imel **Jože Šorn**. Govoril je o zgodovini in pomenu železarstva v naši preteklosti, ali drugače rečeno: o enem tistih področij družbene dejavnosti, ki so pogoj ustvarjanja materialne baze naše družbe. Široko zastavljen referat je zajel železarstvo pri nas od pričetka preteklega stoletja dalje. Sledil je pregleden oris problematike železarstva v širšem območju Jesenic in na Jesenicah samih od njegovih začetkov do danes. Referent **Miloš Magolič** se je med drugim dotaknil tudi delavskega gibanja na Jesenicah v tridesetih letih.

O prvem ljudsko-frontovskem povezovanju na Jesenicah (v letih 1933—1937) je nato govoril **Janko Prunk**, pri čemer je poudaril, da kažejo Jesenice v majhnem in velikem vse probleme takratnega slovenskega delavskega gibanja. Napovedani referat **Ivana Križnarja** o oboroženi vstaji leta 1941 in o deležu Jesenic v tej vstaji se je razrastle v obsežno analizo posledic decembrske vstaje leta 1941 na jeseniškem območju vse do zmage nad nacizmom. O tej problematiki je govoril tudi **Tone Ferenc** (»Značilnosti NOB na Gorenjskem«), pri čemer se je še zlasti zadržal pri značilnostih NOB ter pri okupatorjevi raznarodovalni politiki v tem delu Slovenije. K podani problematiki je **Ivan Jan** skušal kot priča in soudeleženec predstaviti udeležencem zborovanja območje severno od Jesenic v letih druge svetovne vojne.

Zadnji dan zborovanja sta bili na programu dve temi. Dopoldne je bila na vrsti problematika o pouku zgodovine v našem šolstvu. **Mavricij Zgonik** je tu govoril o teoretičnih osnovah pouka zgodovine. Sprožil je vrsto pomembnih in aktualnih vprašanj, ki zadevajo perspektive zgodovinskega pouka. Ugotovil je, naj bo težišče pouka zgodovine na novejših obdobjih, bogatih kvalitativnih in revolucionarnih družbenih premikov. Preseči bi bilo tudi treba nacionalno mejo ter preiti v svetovnozgodovinska obzorja. Prav tako pa tudi še ni rešen problem odnosa in obsega med zgodovinami jugoslovanskih narodov in narodnosti. Sledil je referat **Vide Wedam** o učnih načrtih za zgodovino v usmerjenem šolstvu ter o dilemah, ki se pri tem pojavljajo. Diskusija ob obeh referatih je bila živahna. Diskutanti so poudarjali pomembnost zgodovine kot šolskega predmeta in njeno vzgojno-izobraževalno nalogo. Opozarjali so na oženje zgodovine v učnih načrtih in na to, kako bo tako oženje vplivalo na prihodnjega slovenskega intelektualnega delavca. Dalje so govorili o konceptu zgodovine ter se kritično dotikali predlogov o ureditvi pouka zgodovine v usmerjenem šolstvu.

Druga tema zadnjega dne zborovanja je bila posvečena koroškemu vprašanju. Žal je zaradi bolezni odpadel referat **Metoda Mikuža** »Koroška v mednarodnih odnosih po drugi svetovni vojni«, saj bi mogel dati vrsto odgovorov na danes še vedno odprto manjšinsko vprašanje na avstrijskem Koroškem v luči geneze pogodbe o obnovi neodvisne in demokratične Avstrije z dne 15. maja 1955. Ob leta 1976 na Koroškem proslavljeni tisočletnici Koroške je govoril **Bogo Grafenauer** o karantanskih temeljih koroške vojvodine. Pri tem je opozoril na prikazovanje koroške preteklosti v zadrevni nemški literaturi, tudi v tisti, ki je namenjena šolstvu, ter na tista dejstva o slovenski preteklosti dežele, ki jih skuša koroško zgodovinopisje zamolčati. V čas po koroškem plebiscitu je posegel referat **Avguština Malleja** o poskusih obnove slovenskega šolstva v dvajsetih letih. Še posebej je v diskusiji aktualiziral koroško vprašanje **Jaka Avšič** z opozorilom na etnocid, ki se sedaj izvaja na avstrijskem Koroškem. Udeleženci zborovanja so sprejeli posebno izjavo, poslano (med drugim) avstrijskim predstavništvom v naši državi, o diskriminacijskem ravnanju uradne Avstrije z našo manjšino (izjavo je objavilo ljubljansko Delo dne 8. oktobra 1976).

Ob poteku zborovanja bi še zlasti podčrtali novost, vpeljana na zadnjem zborovanju. To je zasedanje več sekcij, posvečenih posameznim področjem slovenske zgodovine. To pot so zasedale tri sekcije: šolska, gospodarska ter sekcija za lokalno zgodovino. Medtem ko se je šolska sekcija dotikala aktualnih vprašanj pouka zgodovine na naših šolah, sta se ostali dve sekciji usmerili predvsem na področje neposrednega proučevanja ustrezne problematike. Razprava v gospodarski sekciji se je med drugim dotikala vprašanja izdelave ustrezne bibliografije, dan pa je bil poleg tega še predlog, da bi sekcija zaobjela tudi socialno zgodovino. Sprejet je bil sklep, da bi bil na prihodnjih zborovanjih po en dan posvečen gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev. Med sklepi sekcije za lokalno zgodovino bi še zlasti podčrtali skrb za nadaljnje izhajanje Kronike, časopisa za slovensko krajevno

zgodovino ter dogovor o pripravi simpozija o slovenski lokalni zgodovini leta 1977 v Domžalah.

V okviru zborovanja je bil še slavnostni občni zbor društva, ki je bil istočasno proslava tridesetletnice njegovega delovanja. Poročilo o prehojeni tridesetletnici društva je dal njegov predsednik Tone Ferenc. Še posebej bi omenil, da je predsednik SFRJ Josip Broz-Tito ob tej priložnosti odlikoval društvo z Redom zaslug za narod z zlato zvezdo. Odlikovanje je izročila tov. Ela Ulrih-Atena. Ob isti priložnosti sta bila odlikovana za svoje dosedanje delo ob svojem življenjskem jubileju Bogo Grafenauer z Redom dela z rdečo zastavo ter Ferdo Gestrin z Redom republike s srebrnim vencem.

Zborovanje je v celoti pokazalo, da prehaja obdelava slovenske zgodovine za čas pred prvo svetovno vojno v novo fazo. Medtem ko je za čas do srede devetdesetih let preteklega stoletja na voljo znano delo Ivana Prijatelja o slovenski kulturnopolitični in slovstveni zgodovini 1848—1895, za čas po tem letu kaj podobnega še nimamo. Tako pomenijo na zborovanju prebrana predavanja prvo sistematično obdelano podobo slovenske zgodovine še zlasti po prelomu stoletja dalje. Posrečeno sta se dopolnjevala referata o razvoju železarstva na jeseniškem območju. Tako sta bila po eni strani orisana organizacija kapitala in njegovo poseganje v podjetja, po drugi pa na plastičen in zanimiv način življenje v železarni in razhajanja različnih sindikalnih organizacij na Jesenicah v tridesetih letih. Referata, ki sta se dotikala NOB, sta po eni strani dala nadrobne podatke o razvoju vstaje leta 1941 ter razvoju NOB vse do leta 1945, po drugi strani pa moč partizanske vojske, razvoj narodnoosvobodilnega gibanja ter nemoč okupatorja, da bi zatrl to gibanje. Dejstvo, da je bila med udeleženci zborovanja večina šolnikov, je po to gojilo močno odmevnost obeh referatov o šolski problematiki. Pokazalo se je tudi, da mesto zgodovine v srednji šoli še vedno ni dokončno, saj še premalo vemo o dokončnem formuliranju usmerjene šole. Vsekakor pa je potrebno, da jugoslovanski zgodovinarji kot celota uskladijo svoja stališča. Kar zadeva koroško problematiko, ta ni zajela le zgodovine, ampak tudi problematiko današnjega dne. Tako sta prebrana referata kazala v preteklost, hkrati pa tudi v sedanost.

Po končnem zborovanju se je večji del udeležencev udeležil strokovnega izleta na slovensko Koroško, kjer se večji del udeležencev udeležil strokovnega izleta na slovensko Koroško, kjer se obiskali dvojezni del Ziljske doline. Rož, Gure ter Krnski grad.

Tone Zorn

V. JUGOSLOVANSKI SIMPOZIJ O POUKU ZGODOVINE

V počastitev 35-letnice oborožene vstaje jugoslovanskih narodov, je bil v času od 2.—4. septembra 1976 v Kranju V. jugoslovanski simpozij o pouku zgodovine. Osrednja tema obravnave je bila NOB in ljudska revolucija v osnovnih in srednjih šolah.

Organizator tega edinstvenega tovrstnega znanstvenega simpozija sta bila Zgodovinsko društvo Slovenije in Zavod SR Slovenije za šolstvo. Simpozij, kateremu je prisostvovalo 356 strokovnjakov in metodikov iz vseh republik in pokrajin in na katerem je bilo prebranih 17 znanstvenih referatov, pomeni osrednje jugoslovansko srečanje zgodovinarjev — metodikov ter predstavlja pravo prelomnico v proučevanju tako pomembnih in aktualnih tem s področja naše najnovejše zgodovine.

Glavni namen simpozija je bil, da se učitelji seznanijo z novimi znanstvenimi spoznanji o NOB in ljudski revoluciji, s pedagoškimi in didaktičnimi metodami in da se še bolj marksistično in idejno usposobijo za proučevanje in prenašanje tako pomembne tematike v šole.

Uvodni referat je imel naš univerzitetni profesor dr. Metod Mikuž. Govoril je o razvoju NOB in ljudske revolucije v SR Sloveniji. Ugledni in priznani strokovnjak za proučevanje NOB je v sintetični obliki prikazal razvoj NOB na slovenskih tleh. Referentu je uspelo kljub obširni tematiki v kratkem času v strnjeni obliki prikazati naše najslavnejše razdobje v zgodovini slovenskega naroda ter kompleksno zajeti številne novejšje izsledke, ki jih je ugotovil pri znanstveno-raziskovalnem delu in ki so plod večletnih strokovnih raziskav in prizadevanj.

Dr. Ivan Jelič je v prispevku Sintetična zgodovinska dela v NOB in revoluciji in problemi vnašanja novih znanstvenih rezultatov v pouk zgodovine. Avtor se je v razpravi dotaknil problema o učbenikih za pouk zgodovine ljudske revolucije in dokazoval, da ti obravnavajo v glavnem le vojaško zgodovino, da pa je dan premalo poudarek političnim in ekonomskim faktorjem, ki so nedvomno odigrali pomembno vlogo v zgodovini NOB. Zavzemal se je, da je treba čimprej dobiti monografije NOB za posamezne republike, nato pa izdelati sintetiziran prikaz NOB narodov Jugoslavije.

Dr. Peter Kačavenda je razpravljal o Novih monografijah, kot ključnih problemih iz zgodovine NOB in revolucije in o možnosti koriščenja njihovih rezultatov pri pouku zgodovine. Referent je v razpravi nanizal vrsto monografij, ki obravnavajo probleme NOB in ljudske revolucije. Še posebej je poudaril, da je historiografija močno napredovala v zadnjih 15 letih, ker so se pojavili mladi kadri in bolj so postali dostopni arhivi.

Polkovnik Franjo Krajnc je v referatu Izkušnje partizanskega bojevanja v NOB in revoluciji ter splošna ljudska obramba danes, razpravljal o tej zanimivi temi. Avtor je v izvajanjih prikazal številne primere iz naše ljudske revolucije, ki so našle svoj odraz v drugih osvobodilnih gibanjih po svetu. Še posebej je izpostavil vlogo Komunistične partije Jugoslavije, ki je kot idejni nosilec predstavljala gonilno silo. V drugem delu referata je govoril o splošni ljudski obrambi in družbeni samozaščiti.

Peter Strčić je imel prispevek o Objavljenih zgodovinskih virih in njihovi vlogi v pouku zgodovine. Referent je v sintetizirani obliki prikazal številne objavljene zgodovinske vire ter njih metodično uporabo pri delu z učenci.

Dr. Zdravko Antonić je govoril o Problemih interpretacije vsebin iz NOB in revolucije v učbenikih. Avtor se je dotaknil vprašanja učbenikov ter dokazoval, da so le ti tehnično boljše opremljeni in da ustrezajo idejnim konceptom, vendar pa so nekatera poglavja iz NOB premalo kompleksno in vzročno obdelana. Nagibal se je k temu, da bi avtorji učbenikov morali imeti večjo medsebojno povezavo in da bi bilo koristno izdelati idejni koncept za pisanje zgodovinskih učbenikov.

Dr. Nikola Živković je prebral referat o Uporniškem gibanju Jugoslovancev v koncentracijskih taboriščih v času druge svetovne vojne. Referent je na številnih primerih prikazal, kako so Jugoslanci v koncentracijskih taboriščih v največji tajnosti organizirale upore, imeli ponekod ustanovljene celo partijske organizacije, organizirali pobege iz taborišč in podobno.

Dr. Mile Todorovski je govoril o Etničnih vrednotah NOB in revolucije. Avtor je na številnih primerih prikazal etnične vrednote, ki so nastajale v NOB in kako je le-te treba prenašati na mlade rodove, da dosežemo čim večjo učinkovitost pri vzgoji patriotizma in negovanju bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov.

Še več o Pomenu bratstva in enotnosti narodov in narodnosti v SFRJ v času zgodovine NOB in revolucije je govoril **Novica Lekić**.

Mag. Miomir Dašić je imel referat Interpretacija o pouku zgodovine kulturno-prosvetne dejavnosti v NOB in revoluciji. Avtor je v referatu iznesel misel, da bi bilo koristno v naših učbenikih govoriti tudi več o kulturno-prosvetni dejavnosti v NOB, razen omenjenega je govoril o ustanovitvi partizanskih šol, tiskanju publikacij, jugoslovanskem partizanskem gledališču, o likovnih ustvaritvah ipd.

Mag. Milo Strugar pa se je dotaknil vprašanja, kako prikazati in interpretirati v pouku zgodovine delež jugoslovanskih narodov in narodnosti v borbi proti fašizmu in delež Komunistične partije Jugoslavije, teoriji in praksi socialistične revolucije. Avtor je v sintetizirani obliki prikazal nastanek in razvoj Komunistične partije Jugoslavije ter njeno vodilno vlogo v ljudski revoluciji in povojni obnovi.

Blago Drašković in **Franjo Milošević** sta prispevala z referatom Odnos vojne in politične zgodovine pri pouku zgodovine NOB in revolucije. Avtorja sta se zavzemala, da je treba v učbenikih prikazati pravilno razmerje vojaške in politične zgodovine NOB. Vsekakor bi bilo koristno bolj obdelati nacionalno vprašanje, organizacijo oblasti, prikazati vlogo kmečkega prebivalstva ter druge ekonomske in družbene probleme. Odločno pa sta poudarila, da je treba čimprej izdelati gradivo, ki bo kompleksno prikazalo NOB v Jugoslaviji.

Naum Dimoski je imel referat Možnosti koriščenja tekstov iz književnosti pri pouku zgodovine NOB in revolucije. Avtor je na številnih konkretnih primerih prikazal, kako je treba za boljše razumevanje zgodovine NOB koristiti tudi

tekste iz knjižnih del, saj to lahko v veliki meri pripomore k poglobljenem pojmovanju zgodovine kot celote.

Dragica Brjović in **Milutin Perović** sta prispevala s prispevkom *Ilustrativni material o NOB in revoluciji* in možnosti njegovega koriščenja pri pouku zgodovine. Avtorja sta na praktičnih primerih prikazala, kako je mogoče koristiti pri pouku zgodovine razno ilustrativno gradivo, ki ima lahko velik pomen za boljšo predstavo in lažje razumevanje zgodovinskih dejstev.

Tomaz Weber je tokrat prispeval referat *Značaj lokalne zgodovine NOB za umevanje pouka zgodovine NOB in revolucije*. Avtor je na praktičnih primerih dokazal, da ima proučevanje krajevne zgodovine velik vpliv na učence in da lahko na podlagi krajevnega proučevanja zgodovine razvijemo pri učencu dispozicijo za poznejše zgodovinske raziskovalne lastnosti ter da proučevanje krajevne zgodovine nedvomno odigra pomembno vlogo pri vrednotenju preteklih dejstev in umevanju sedanjega razvoja samoupravnih socialističnih družbe.

Petar Pekarić je imel referat *Kako pri pouku zgodovine posebej poudariti vodilne ideje o NOB in revoluciji narodov in narodnosti Jugoslavije*.

Zadnji referent posveta je bil **dr. Djerda Gal**, ki je govoril o *Vlogi muzejev NOB in revolucije pri pouku zgodovine*. Avtor je prikazal pomembno vlogo, ki jo odigrajo muzeji pri dopolnilnem pouku in pri oblikovanju mlade osebnosti. Predvsem je poudaril vlogo učitelja, pri tej odgovorni nalogi.

Simpozij je v celoti uspel. Referati so bili tehtni in skrbno pripravljeni. Škoda je le, da je zmanjkalo časa za širšo razpravo. Pedagogi so izmenjali bogate znanstvene izsledke, ki jih bodo lahko s pridom prenašali na mlajše rodove.

Udeleženci so si lahko po izbiri izbrali strokovne ekskurzije, in to v Cerkno, Dražgoše in Begunje. Tako so si na kraju samem lahko ogledali nekatere slovenske zgodovinske pomnike iz NOB.

V času simpozija je bila tudi odprta dragocena razstava *Stavka tekstilnih delavcev leta 1936 v Sloveniji*, ki jo je pripravil Gorenjski muzej iz Kranja.

S simpozija so udeleženci poslali tudi protestno resolucijo avstrijskemu konzulu v Jugoslaviji, v kateri so ostro protestirali, da avstrijska vlada ne izpolnjuje obveznosti, ki jih ima republika Avstrija do slovenske in hrvaške manjšine na svojem ozemlju. Višek kršitve državne pogodbe predstavlja letos sprejeta zakona o narodnostnih skupinah in ljudskih štetjih. Poudarili so, da zakona predstavljata najtežji udarec našima narodnostnima skupinama na Koroškem in Gradiščanskem v povojnem obdobju ter da to predstavlja nov korak k likvidaciji naših manjšin na Koroškem.

Ob koncu so sklenili, da bo prihodnji simpozij v sklopu zborovanja jugoslovanskih zgodovinarjev, predvidoma prihodnje leto v Novem Sadu.

Drago Novak

ZNANSTVENO ZBOROVANJE »MATIJ IVANIĆ I NJEGOVO DOBA«

(Hvar od 10. do 13. februarja 1976)

Znanstveno zborovanje o uporabi Matij Ivanića so organizirali na Hvaru v zvezi s slavo 460-letnice upora Institut za hrvatsku povijest, Historijski zavod JAZU Zagreb, Skupština općine Hvar, Sveučilište u Splitu, Društvo za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije in Savez povijesnih društava Hrvatske. Na zborovanju je aktivno sodelovalo okrog 40 referentov iz raznih znanstvenih in univerzitetnih centrov Jugoslavije in inozemstva. Prevladovali so hrvaški zgodovinarji. Čeprav je bila osrednja tematika posvečena uporabi Matij Ivanića (1510–1514), so prireditelji uvrstili v program tudi teme, ki so obravnavale gospodarska, družbena in politična vprašanja na širšem prostoru jadranske obale v obdobju upora. Problematiko, ki so jo referenti obdelali v svojih referatih, lahko razvrstimo v več skupin. Brez dvoma so največ pozornosti pritegnili tisti referenti, ki so obravnavali pučki upor Matij Ivanića, ker so prišla tako v referatih, kot v diskusiji do izraza različna stališča do posameznih vprašanj in do različne interpretacije virov.

Po pozdravnih govorih je prvi povzel besedo starosta hrvaških zgodovinarjev akademik **Grga Novak** (Zagreb), ki je prvi pri nas začel proučevati upor Matij

Ivaniča in objavljati vire. V referatu je opozoril na Matijo Lukanovića in Tomo Bevilaqua poudarjajoč, da sta bila prva voditelja in začetnika pučkega upora na Hvaru s pripombo, da ju znanost še ni postavila na pravo mesto. Toma je bil obrtnik, sodeloval je pri gradnji ladij. Postal je vodja naroda, njegov nerazdružljivi prijatelj pa je bil Matij Ivanić.

Bibliografski pregled izdaj gradiva za upor, kot tudi avtorjev, ki so se ukvarjali s proučevanjem upora je podal **Stjepan Antoljak** (Zadar). Opozoril je tudi na nekatere probleme, ki jih zgodovinska znanost ni uspela pojasniti. **Jakov Stipišić** (Zagreb) je navedel neke nove dokumente o upor, ki so sicer manj pomembni, izpopolnjujejo pa znano sliko. Omenil je, da se Marino Sanudo sliče v službeno korespondenco providurjev, da pa je nastala velika škoda, ko je požar leta 1871 uničil dokumente hvarskega arhiva.

Osrednji referat je imel **Andro Gabelić** (Hvar), ki je skušal najti pojasnilo za pučki upor v družbenoekonomski in družbenopolitični sferi življenja hvarske komunne. Dogodke v hvarski komuni od 1510 do 1514 definira Gabelić kot pučki upor, ki je prerasel v meščansko vojno s poudarjenimi elementi socialno antifeudalne revolucije. Programska izhodišča upornih pučanov so po Gabeliću zajeta v dveh osnovnih načelih: 1. v zahtevi, da pučani skupaj s plemiči sodelujejo v delu Velikega sveta in 2. da naj bodo plemiči podvrženi istim obvezam kot pučani.

Precej zanimivih in koristnih podatkov, ki so predstavljali dopolnilo h Gabelićevem referatu je posredoval **Veseljko Huljić** (Jelsa). Vzroke za upor Matij Ivanića išče v nakopičenih nasprotjih med pravno, osebno in ekonomsko svobodnim prebivalstvom Hvara in komunalno aristokracijo, številčno majhne, nedelavne grupacije privilegiranega sloja. Mnenja je, da se je v začetku XVI. stoletja med hvarski patricijat prištevvalo 38 družin. Skupaj s škofom in kanoniki je med privilegiran sloj spadalo okrog 250 oseb. Pučani so se delili na tri sloje po ekonomskem in socialnem položaju. Višji sloj pučanov je predstavljal osmino pučkega prebivalstva. V to skupino je spadal tudi Matij Ivanić, kmet iz Vrbnja. Bil je lastnik ladje, organizator ribištva, ukvarjal se je tudi s trgovino. Najpomembnejši in najštevilnejši je bil srednji sloj pučanov (okrog 6000 prebivalcev), ki je bil nosilec upora. Najnižji sloj, ki je štel okrog 1000 prebivalcev, je z nestrpnostjo pričakoval masovni revolt in ga tudi podprl.

O problematiki obrti sta razpravljala dva referenta. **Niko Duboković Nadalini** (Split) je govoril o pomenu bratovščin za razvoj družbene zavesti na Hvaru v XV. in XVI. stoletju. Poudaril je razliko med bratovščinami v mestu in na vasi. Bratovščine so bile glavna opora hvarskih pučanov in edini družbeni dejavnik, ki je ostal narodu izven mesta Hvara po izginotju stare oblasti konec XIV. stoletja. Zanimive podatke o obrtnih panogah in obrtnikih (predvsem na podlagi krstnih in rojstnih knjig) na otokih Hvaru in Visu v XVI. stoletju je posredovala **Nevenka Bezić Božanić** (Split).

Nove poglede na vzroke upora Matij Ivanića z vidika družbenih gibanj v srednjeveški Dalmaciji je razložila **Nada Klaić** (Zagreb). Kot izhodišče je postavila tezo, da posebna pravna struktura svobodne občine pogojuje družbena gibanja, katera imajo v glavnem politični, ne pa socialni karakter. Prav tako je poudarila, kar je izzvalo precej polemike, da na vzhodni jadranski obali ni fevdalnih odnosov. Njeno stališče do vloge Matij Ivanića v upor, se razlikuje od doslej znane slike. Matij Ivanić ni mislil na borbo za meščanske pravice, temveč na borbo proti Turkom. V ta namen je hotel stopiti v beneško službo. Šele ko spozna, da v Benetkah ni dobrodošel in ko Benečani pošljejo v Dalmacijo providurja Justinjana s kazensko ekspedicijo, se odloči da zbere vojsko in se upre. Med drugim N. Klaić tudi opozori, da Ivanić ni delil usode s svojimi tovariši po zadužitvi upora ampak je pobegnil. S svojo interpretacijo virov je skušala vnesti v proučevanje več realnosti ter se pri tem sklicevala na znanstveno etiko in metodo. Z Matij Ivanića je skušala sneti mit ter legendarno preobleko, ki v mnogih delih o upor, Matij Ivanića prevladuje.

Zelo živahna in na momente tudi ostra diskusija, ki je sledila referatom o upor, Matij Ivanića, je opozorila na različno interpretacijo maloštevilnih ohranjenih virov ter na različne poglede na probleme. Do izraza sta prišli dve konceptiji. Na eni strani so stali lokalni zgodovinarji, včasih premalo kritični do virov, še večkrat pa popustljivi do ljudske tradicije. Ti so našli zagovornike tudi v nekatereh znanstvenih krogih. Na drugi strani pa je precej osamljeno stala Nada Klaić, ki je večkrat v diskusiji poudarila, da jo vodi znanstvena metoda ter trdi samo to,

kar ji govorijo viri. Pomembnejša vprašanja, ki so jih obravnavali diskutanti, lahko strnemo na naslednje probleme: ali je to upor (buna) ali vstaja (ustanak); ali je govora o masovnem gibanju in štiriletni vladni pučanov; o vprašanju fevdalnih odnosov na Hvaru in v Dalmaciji; o nazivu »vojvoda« in tituli »sier« pri Ivaniću itd.

Sledili so referati, ki so se dotikali raznih vprašanj direktno ali indirektno vezanih na upor, oziroma Hvarsko komunio. Zelo zanimiva sta bila referata **Antuna Cvitanića** (Split) in **Iva Kasandrića** (Hvar) o pravni problematiki v času upora. Referenta sta se v marsičem dopolnjevala. Antun Cvitanić je na osnovi posameznih členov hvarskega statuta in določb v njih ugotavljal situacije, v katerih so plemiči in pučani neenako tretirani v identičnih prilikah. Uprl se je trditvi nekatereh raziskovalcev, da je bil v srednjeveški avtonomni hvarski komuni pred zakonom vsak enak. Neenakost pučanov in plemičev na Hvaru je imela svoje specifičnosti. Na podlagi hvarskega statuta (knj. V »adimenta«) je Ivo Kasandrić skušal ugotoviti družbenopolitične vzroke spopada med pučani in plemiči na Hvaru. Poudaril je razdvojenost v vrstah pučanov. Pučani so imeli svoje sestanke (congresso) proti katerim so se borili plemiči, čeprav so Benečani takšne sestanke tolerirali. Navedel je tudi dokument, ki dokazuje, kako so nameravali pučani po uspelem uporu organizirati oblast na Hvaru. Namesto plemiškega Velikega sveta naj bi se organiziral Generalni svet s 70 do 80 člani, v katerega bi bil lahko izvoljen vsak prebivalec Hvara, ne oziraje se na razredno pripadnost. Trdil je celo, da so pučani v nekaj dneh uspeli prevzeti oblast v velikem delu Hvara in jo obdržati več kot štiri leta.

S pomorsko dejavnostjo sta se ukvarjala dva referenta. **Josip Luetić** (Dubrovnik) je seznanil navzoče z »gripom«, zelo sposobnim operativnim tipom broda, ki so se ga posluževali hvarski uporniki v svojih akcijah. Posebej je poudaril junaško sposobnost Matij Ivanića, ki je bil sam patron ladje-brigatina. Pomorsko politične prilike na Jadranu je prikazal **Luka Dančević** (Zagreb). Ugotovil je, da je bila Beneška republika v času upora v zelo neugodnem političnem položaju, ker so takrat Turki prodrli vse do obal Jadranskega morja. Benetke niso imele na razpolago brodograjskega interventnega na Hvaru, kar so pučani spretno izkoristili. Prvo resno operacijo proti upornikom je izvedel šele Justinijan v znani kazenski ekspediciji.

Posebno mesto v okviru tem o uporu Matij Ivanića zavzemata referata **Nikole Anića** (Beograd) in **Viska Dulčića** (Split). Anić je v referatu navajal odmeve upora v sodobnosti. Zanimalo ga je, kako je pučki upor na Hvaru in kult Matij Ivanića odmeval v revolucionarnem delavskem gibanju ter kako se je v času NOB širila med borci tradicija o uporu in Ivaniću. Dulčić je govoril o vasi Brusje na otoku Hvaru, ki se je razvila iz več pastirskih stanov v pravo naselje mediteranskega tipa. Prve omembe najdemo v župnijskem arhivu iz XVI. stoletja.

Več referentov je obravnavalo teme s področja umetnostne zgodovine. **Cvito Fisković** (Split) je v zelo preglednem referatu obdelal arhitekturne spomenike mesta Hvara, ki so nastali v obdobju upora. Na nekatere probleme urbanizma je opozoril **Nikša Petrić** (Zagreb). Ugotovil je, da je prišlo do nasprotij in sporov med plemiči in pučani v času gradnje mesta Hvara. Odras tega je obstoj posebnega predela v mestu Hvaru, določenega izključno za plemstvo, kar je redkost na področju Dalmacije. **Marin Zaninović** (Hvar) je podal opis cerkvice sv. Nikole na najvišjem vrhu Hvara, ki jo je dal zgraditi Matij Ivanić s svojimi tovariši. Cerkvica je edina zgradba na otoku, ki je neposredno vezana na ime Matij Ivanića.

Posebno skupino predstavljajo referati, ki segajo na področje literarne zgodovine in historiografije. **Rafo Bogišić** (Zagreb) je analiziral tekst »Hvarkinje«, renesančne komedije Martina Benetovića in pri tem v delu iskal odmev sodobnih družbenih odnosov na Hvaru. Zanimali so ga elementi v odnosih iz življenja pučanov. **Nikica Kolumbić** (Zadar) je podobno problematiko zajel širše in vezal izključno na upor Matij Ivanića. Skušal je najti mesto pučkega vodje Matij Ivanića v duhovnem kompleksu hvarskega renesančnega kroga. Pri obdelavi teme je izhajal iz stališča, da Ivanićev upor na Hvaru ni bil le izraz siromašnega in eksploativnega dela prebivalstva, temveč nastop tistega dela meščanov in kmetov, ki so bili angažirani v gospodarskem in družbenem življenju in ki so se zavedali svoje veljave. Akademik **Marin Franičević** (Zagreb) je podal analizo hrvaških renesančnih piscev ter njihov odnos do pučanov. Na področje historiografije je segel **Miroslav Kurelac** (Zagreb). Raziskal je, kaj je oče hrvaške historiografije Ivan Lucić zabeležil v svojem delu o uporih in nemirih ter pri tem ugotovil, da o pučkem

uporu na Hvaru ne govori. O odnevu pučkega upora Matij Ivaniča v šolskih (predvsem hrvaških) učbenikih je razpravljaj **Dragutin Pavličević** (Zagreb). Navedel je, da je hvarski upor našel primerno mesto v učnih načrtih in učbenikih šele po letu 1945, čeprav ne vedno na zadovoljiv način.

O odnevu hvarskega upora v drugih predelih ob jadranski obali oziroma o podobnih gibanjih pučanov je govorilo več referentov. **Vjeko Omašić** (Split) je razgrnil sliko o političnih in družbenih razmerah na kaštelanskem področju v začetku XVI. stoletja in podčrtal ugotovitev, da se na tem področju ni čutil vpliv upora na Hvaru. Poleg splošnega pomena raziskovanja Grbaljskih uporov v XV. stoletju v širših okvirih nemirov in uporov na celotnem področju beneške Dalmacije je referent **Miloš Milošević** (Kotor) opozoril na neke momente, ki govorijo, čeprav zelo nejasno, o neposrednih stikih med Grbljani in Hvarani. Grbaljski upori so po razlagi referenta, sprožili zelo ostro razredno polarizacijo. Borbe med plemiči in pučani na Korčuli v XV. in XVI. stoletju je bila tema **Vinka Foretića** (Dubrovnik). Podčrtal je določene specifičnosti družbenega razvoja na Korčuli, ki niso privedli do odkritega upora kot na Hvaru. **Josip Lučić** (Zagreb) si je zastavil vprašanje, ali ima Hvarski upor vpliv na gospodarsko in politično življenje Dubrovnika? V vladnih spisih ni posrednih niti neposrednih vesti o uporih, kljub temu je referent opozoril ob nekih dogodkih, da je dubrovniška vlada preganjala vse tiste, ki bi širili vesti o uporih.

S tematiko, ki ni bila neposredno vezana na upor, je pa zajela nekaj splošnih vprašanj o gospodarskih in družbenih razmerah v Dalmaciji v XV. in XVI. stoletju, so se ukvarjali trije referenti. **Tomislav Raukar** (Zagreb) je podal nekatere nove poglede na politiko in vpliv Benečanov na ekonomski razvoj Dalmacije v XV. in XVI. stoletju. Vsa dalmatinska mesta imajo sicer podobno gospodarsko osnovo, vendar različen obseg agrarne proizvodnje. Benetke so zavestno težile za tem, da omejijo dalmatinsko pomorstvo. Le pri proizvodnji in prodaji soli so Benečani v celoti uspeli izvajati svojo fiskalno politiko. Stagnacijo v trgovskem prometu so provzročile tudi turške vojne, ki so vedno bolj ogrožale agrarno in živinorejsko proizvodnjo. Opozoril je na razliko med mestnimi komunami na kopnem in otoki. Hvarska komuna je bila med najbolj razvitimi in ni občutila pritiska kot dalmatinska mesta na kopnem. Vse to se odraža v odnosih med družbenimi razredi, kjer pride do porasta antagonizma. O ekonomskih odnosih med Dubrovnikom in Dalmacijo v XV. stoletju je razpravljaj **Ignacij Voje** (Ljubljana) in ugotovil, da dubrovniško tržišče ni bilo zaprto za trgovce iz dalmatinskih mest in otokov in da je bil tudi interes Dubrovčanov za dalmatinska tržišča večji, kot je bilo doslej znano. Posebno pozornost in živahen odmev v diskusiji (Fisković, Kurelac, Zaninović) je vzbudil referat **Ferda Gestrina** (Ljubljana). Podal je zelo strnjeno in nazorno sliko o migracijah iz Dalmacije v sosednjo Italijo v XV. in XVI. stoletju. Vzroke za migracije išče avtor sprva v gospodarski sferi, pozneje tudi v političnih motivih (turški vpadi in osvajanja). Referent je prikazal proces naseljevanja in vključevanja v novo življenje na področju Mark, kamor se je v veliki meri usmerjal tok doseljencev iz Dalmacije.

Tuji gostje so predstavili rezultate svojih raziskav na podobnih primerih iz domače zgodovine razen **Nelli P. Manančikove** (Voronež, SSSR), ki je brez upoštevanja nekaterih novejših dognanj, govorila o uvajanju manufakturne proizvodnje sukna v Dubrovniku, kar naj bi privedlo do socialnih konfliktov. **Gisela Burde-Schneidewind** (Berlin, DDR) je v obliki diskusijskega prispevka podala problematiko antifevdlnih narodnih legend, vezanih na nemško kmečko vojno 1524/25. O vlogi plebejcev v nemški kmečki vojni 1524/25 je razpravljaj **Gerhard Brendler** (Berlin, DDR). Opozoril je, da so bili v Nemčiji močni elementi kapitalističnih proizvodnih odnosov v suknarstvu. Upor kmetov in reformacijo je prikazal kot predhodnika buržoaznih revolucij.

Organizatorji so se potrudili, da so se udeleženci zborovanja počutili čimbolje. Priredili so v starem hvarskem gledališču recital tekstov hrvaških renesančnih piscev in nastop folklorne skupine iz Vrboške, ki je izvajala stare »forske tonce«. Kljub slabemu vremenu je zelo uspela ekskurzija, na kateri so se udeleženci pod strokovnim vodstvom seznanili s kraji, vezanimi na upor Matij Ivaniča (Stari grad, Vrbanj, Jelsa, Vrboška).

Ignacij Voje

DVANAJSTA MEDNARODNA KONFERENCA ZGODOVINARJEV DELAVSKEGA GIBANJA V LINZU OD 14. DO 18. SEPTEMBRA 1976

Lani septembra so se na »linški konferenci« žele dvanaajstič zbrali zgodovinarji, ki se ukvarjajo z zgodovino delavskega gibanja. Linz, to pomembno železarsko mesto v Zgornji Avstriji, je septembra 1976 gostilo 127 zgodovinarjev iz 22 držav, poleg evropskih še iz ZDA, Japonske in Izraela. Na dnevnem redu je bilo obravnavanje razmerja med delavskimi strankami in sindikati do leta 1917, kot metodološka tema pa so bili predmet razprave metodološki problemi zgodovinopisja o sindikatih, prav tako do leta 1917.

Skupaj z že vnaprej določenimi referati smo udeleženci do začetka konference dobili več kot dvajset referatov, koreferatov ali informacij k obema temama. Ob njih se je potem razvila diskusija kot ustaljena praksa linških konferenc, ki vedno zajema veliko večino razpoložljivega časa. Reči je treba, da je bila diskusija lani bolj umirjena kot leta nazaj, pa tudi diskutantov je bilo manj, kot bi stalni udeleženec pričakoval in je tudi navajen. Jedro udeležencev je namreč konstantno in tako je pač razumljivo, da zagnanost ne more biti vedno na enaki višini. V poročilih o linški konferencah sem že večkrat zapisal, da je nemogoče povzemati vse ali vsaj večino referatov in enako težko je o posameznih razpravljati, zato naj le povzamem splošni vtis o obravnavani problematiki.

Splošna ugotovitev, ki je bila lastna vsem referatom, je bila, da so bile v vseh evropskih državah bolj ali manj tesne vezi med sindikati in strankami (povedati je treba, da je bilo govora o strankah in sindikatih marksistične smeri), da so bili sindikati delavske organizacije za zaščito materialnih koristi delavcev, medtem ko so politični boj vodile predvsem socialnodemokratske stranke. Razen v Angliji so se v evropskih državah najprej osnovala politične organizacije, ki so jim sledile še sindikalne. Posamezni referati so nato podali bolj ali manj popolno sliko razvoja sindikalnih organizacij v raznih evropskih državah, opredelili stališča, ki so jih imeli vodilni marksistični teoretiki do odnosa med sindikati in stranko, tako Marx, Engels, prva in druga internacionala do Rose Luxemburg in Lenina. Skupna vsem razpravljalcem je bila tudi teza, da so z razvojem imperializma sindikati vedno bolj zapadali oportunistu in postali reformistično krilo v delavskem gibanju. Druga skrajnost pa so bile anarhosindikalistične organizacije, predvsem v Franciji in Španiji, ki so zavračale sleherno politično aktivnost v buržoazni državi. V referatih lanskoletne konference je bilo manj izvirnih idej in novih interpretacij kot v nekaterih prejšnjih konferencah, pa tudi manj novih iskanj in novih raziskovanj na podlagi primarnega zgodovinskega gradiva, pač pa mnogo več bolj ali manj sintetično sestavljenih komplikacij, včasih pa kar parad splošnih spoznanj in citatov. To pot pa so zahodni Nemci vzeli v precep svoje skrajno levo usmerjene kolege predvsem iz Marburga a/L. Povsem upravičeno je **Haupt** (Francija) pogrešal statistično obdelavo sindikalnega članstva, podatke o konkretni moči, o prostoru, ki so ga sindikati obvladali, o socialni strukturi članstva ipd.

Jugoslovani smo bili na tej konferenci številčno slabše zastopani kot navadno. Pismen referat sta predložila **I. Karabegović** in **N. Sarac** (Sarajevo), ki sta podala strnjen pregled sindikalnega gibanja pri vseh jugoslovanskih narodih, ki pa je bil v marksističnem pogledu šibak. Udeleženci smo se že leta 1975 domenili, da bomo pripravili referat, ki bi bil skupno delo beograjskega, zagrebškega, sarajevskega in ljubljanskega inštituta za zgodovino delavskega gibanja, vendar žal ni prišlo do realizacije. Ob sarajevskem referatu je **Klopčič** (Ljubljana) upravičeno opozoril, da ne drži, da na Slovenskem nekaj časa ne bi bilo nobene meje med socialnodemokratsko strankino organizacijo in sindikalno zvezo. Tudi poudarjanje obeh referentov o sodelovanju in povezanosti med socialnodemokratskimi strankami jugoslovanskih narodov pred prvo svetovno vojno je bilo pretirano. Klopčič se je v diskusiji oglasil še enkrat in opozoril na stališče JSDS do razkola sindikatov v Avstriji, torej do znanega spora čeških avtonomističnih sindikatov z dunajsko centralo. To vprašanje, ki ga je moral obravnavati celo kongres druge internacionale v Kobenhavnu 1910, je bilo tudi sicer precej debatirano. **Stanek** (ČSSR) je branil češke avtonomiste, oziroma separatiste, kot so jim pravili njihovi nasprotniki, češ da so izražali legitimne zahteve po narodni samoodločbi in avtonomiji, medtem ko jih je **Hornik** (Avstrija) preprosto označil za separatiste, pri čemer naj bi jih Viktor Adler s svojo neodločnostjo še spodbujal. **Mommson** (ZRN) je opozoril zlasti na pretogo stališče sekretarja dunajske centralne komisije Hueberja,

ki ni imel posluha za splet nacionalnih nasprotij v monarhiji. Dileme JSDS, ki jih je nakazal Klopčič, so vsekakor zanimive, menim pa, da bo treba temu vprašanju posvetiti še posebno raziskavo.

Trinajsta linška konferenca bo 20. do 24. septembra 1977 z dnevnim redom: delavsko gibanje, kolonialno vprašanje in osvobodilno gibanje do 1918 ter delavska vzgoja in izobraževanje v pogojih kapitalizma. Omenim naj le še, da je društvo, ki organizira linške konference izdalo dve novi publikaciji: prva so materiali konference ob stoletnici neudörflskega kongresa (100 Jahre sozialdemokratischer Parteitag Neudörfl 1974, ITH, Tagungsberichte 8.), pred kratkim pa je izšla tudi nova številka, ki prinaša gradivo desete linške konference 1974 (Arbeiterbewegung und Faschismus, Der Februar 1934 in Österreich, ITH, Tagungsberichte 9.).

Franc Rozman

II. MEDNARODNI KONGRES O POVEZAVAH MED OBEMA JADRANSKIMA OBALAMA

LE RELAZIONI RELIGIOSE E CHIESASTICO-GIURISDIZIONALI

(Bari 29.—31. oktobra 1976)

Kot sestavni del dejavnosti pri pripravi izdajanja posebne zbirke z naslovom Codice diplomatice delle relazioni tra le due sponde, ki je v programu italijanskega Nacionalnega sveta za znanstvene raziskave (Consiglio Nazionale delle Ricerche) med najvažnejšimi nalogami in katerega prva knjiga je v pripravi za tisk, se je na pobudo upravnega odbora zbirke (Comitato direttivo del »Codice«) oziroma njegovega vodje dr. P. F. Palumbo, rednega profesorja za srednjeveško zgodovino, organiziral zgoraj navedeni mednarodni kongres. To je bil drugi izmed kongresov, ki naj spremljajo nastajanje te zbirke virov. Prvi je bil leta 1971 v Brindisi, Lecce in Taranto z zelo široko problematiko: zgodovinsko, umetnostnozgodovinsko, gospodarsko, kulturno in arhivistično (glej poročilo v ZČ XXVI [1972], str. 143—146). Referati tega kongresa so izšli kot akti kongresa leta 1973 v Lecce pod naslovom Momenti e problemi della storia delle due sponde adriatiche. V nasprotju s prvim je bil program drugega kongresa, ki se je odvijal v Bari in Trani zadnje dni oktobra 1976, posvečen eni sami tematiki: verskim in cerkveno-pravnim povezavam dežel na obeh straneh Jadrana. Izbira problematike nikakor ni bila slučajna, saj so jo predstavniki organizatorja in tudi javnosti označevali kot snov, ki je oddaljena od kakršnekoli možne polemične interpretacije in prav tako od prevelikega deleža politike, ki bi mogla popačiti znanstvene raziskave, postulate njene »nevtiralnosti« in potrebne distanciranosti.

Kongresu so dali organizatorji s pokrovitelji in raznimi odbori enak pomen kakor prvemu. Pokroviteljstvo nad kongresom, ki je potekal pod varstvom Consiglio Nazionale delle Ricerche, je zopet imel predsednik italijanske republike, častnemu odboru, katerega člani so bili tudi predsednik vlade G. Andreotti in več ministrov, predsednik poslanske skupščine P. Ingrao in vrsta najvišjih lokalnih dostojanstvenikov, pa je predsedoval predsednik senata A. Fanfani. Izvršilni odbor, ki ga je vodil senator prof. P. Mezzapesa, in znanstveni odbor pod vodstvom prof. P. F. Palumbo sta pripravila in vodila kongres, ki je s pestro vsebino in dobro organizacijo dal poudarek pomembnosti mednarodnega znanstvenega sodelovanja.

Ce je bil prvi kongres po udeležencih skoraj izključno italijansko-jugoslovanski — izjema je bil le belgijski zgodovinar Ch. Verlinden — pa je obravnavani kongres postal mnogo bolj mednaroden, saj so na njem sodelovali ali se ga udeležili poleg italijanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev tudi znanstveniki iz ZR Nemčije, Anglije (prof. Marjorie Chibnall, Cambridge, toda, žal, le s poslanim referatom) in Francije (prof. A. Martin, Paris [Sorbonne]). Najštevilnejše so bile prijave za kongres in nato tudi udeležba jugoslovanskih zgodovinarjev; med trinajstimi prebranimi referati jih je bilo sedem jugoslovanskih. Bolje organiziran, bolje povezan in celovit nastop jugoslovanskih zgodovinarjev (po dva iz Beograda, Kotora in Ljubljane ter eden iz Dubrovnika) — vodil jih je prof. I. Božić iz Beograda — na tem knogresu gre vsekakor povezovati z večjo aktivnostjo jugoslovan-

skega dela italijansko-jugoslovanske komisije pod vodstvom predsednika Nacionalnega komiteja za zgodovinske vede prof. dr. R. Petrovića.

Po uvodnem predavanju prof. P. F. Palumbe o zgodovinsko-verskih aspektih v odnosih med obema obalama Jadrana, v katerem je poudaril zlasti probleme, ki so bili skupni ljudstvom v deželah na obeh straneh tega morja, so sledili referati po kronološkem redu, ker se jih drugače ni dalo razvrstiti. Izmed Jugoslovancev je takoj za Palumbo kot prvi prebral svoj referat prof. I. Božić o kultu sv. Mihaela v Dalmaciji in Italiji, kjer je bil ta kult izredno živ v Apuliji in se je vezal zlasti na božjepotno cerkev sv. Mihaela v Garganu. Med drugimi referati iz zgodnjerednjeveškega obdobja je vzbudil veliko pozornost referat znanega italijanskega orientalista in arabista prof. F. Gabrieliya (Rim), ki je na osnovi arabskih virov obnovil itinerarij nekega arabskega popotnika iz sedanjih jugoslovanskih dežel v Italijo v 9. stoletju. Pri tem je opisal podobo dežel na obeh straneh Jadrana in deloma tudi tamkajšnje življenje s pritegnitvijo doslej še neznanega gradiva. Prof. C. Capizzi (Rim) je obravnaval poskus združitve katoliške in pravoslavne cerkve za papeža Ormisda in cesarja Anastazija I. v letih 514–517; drug strokovnjak te problematike, prav tako bizantolog, prof. P. Streiner (Berlin) pa je osvetlil vprašanje boja za svete podobe in njegovo razširjenje in potek na ozemlju Južne Italije in Sicilije.

Naslednji dan, ko je bil na programu tudi ogled nekaterih zgodovinskih znamenitosti (prazgodovinska najdišča pri Molfetti, dolmen in grad Friderika II. Castel del Monte pri Andria, katedrala v Trani) na poti iz Barija v Trani, so v tem mestu sledili trije referati iz poznejšega obdobja srednjega veka. Prof. G. Fedalto (Padova) je osvetlil kanonsko pravno situacijo srednjeveške Dalmacije in Albanije v odnosih z Rimom in Carigradom. Prof. V. Feretić je v svojem referatu prikazal širjenje in vloga benediktinskih samostanov v Dalmaciji s posebnim ozirom na Dubrovnik in njihove zveze s samostani v Montecassino, Pulsano in Tremi, pri tem je vztrajal pri nekaterih svojih že znanih tezah. Prof. M. Spremić je obravnaval predvsem z verskega in cerkvenega vidika problem kot sužnjev prodanega prebivalstva iz sedanjih jugoslovanskih dežel, predvsem prek Dubrovnika, v Italijo v 13. in 14. stoletju.

Zadnji dan kongresa, ki bi ga mogli po številu nastopajočih označiti za jugoslovanskega, so bili na sporedu referati od 15. stoletja dalje. Zajemali so verske zveze in cerkveno-pravne odnose med Dalmacijo, Črno goro, Albanijo in Slovenijo na eni ter kurijo in cerkvenimi redovi v Italiji na drugi strani. Prof. I. Voje je orisal dejavnost Florentinca Mihaela Georgija kot prokuratorja Camerae Apostolicae v Dubrovniku. Precejšen interes avditorija je vzbudilo predavanje o verskem življenju in ustanovah doseljenih Slovanov v Markah od 15. do 17. stoletja in o vplivih Italije na reformacijo v slovenskih deželah. Akademik prof. S. Mijušković in prof. M. Milošević, oba iz Kotora, sta obravnavala zveze med Boko Kotorsko in metropolitom v Bariju, od katerega je bil kotorski škof nekaj stoletij v pravnem pogledu odvisen, oziroma konfesionalno stanje v Boki Kotorski v 17. in 18. stoletju, in vmešavanje rimske kurije oziroma Congregatio de Propaganda Fide. Kot zadnji referent na kongresu je nastopil specialist za albanistiko prof. P. Bartl (München), ki je v zelo plastični podobi prikazal cerkvene zveze med Albanijo in Italijo v 17. in 18. stoletju.

Izven programa je bila na ta dan pripravljena tudi komemoracija za pokojnim, nekaj dni pred začetkom kongresa umrlim jugoslovanskim bizantologom svetovnega slovesa akademikom prof. G. Ostrogorskim. O njegovem življenju in pomenu njegovega dela je spregovoril vsem udeležencem kongresa vodja jugoslovanske delegacije prof. I. Božić. Vsi prisotni so počastili pokojnikov spomin z enominutnim molkom.

Kot novost v primerjavi s prvim kongresom je bila na tem po vseh sejah na programu o referatih tudi razprava; ta je bila živa, raznovrstna in tudi dolgotrajna, saj jo je bilo treba zaradi pomanjkanja časa tudi prekinjati. Zlasti je razgrela duhove diskusija ob referatu prof. Spremića, ki jo je vodil znani italijanski filozof prof. F. Lombardi (Rim). Dotikala se je problemov bosenske cerkve in bogomilov, položaja slovanskih sužnjev v Italiji, o pomenu in vsebini verskih oznak sužnjev v virih itd. Nič manj ni bila živahna tudi diskusija ob referatih zadnjega dne, ko je seji predsedoval in vodil razpravo najpomembnejši italijanski zgodovinar moderne dobe in predsednik italijanskega dela jugoslovansko-italijanske komisije prof. F. Valsecchi (Rim).

Kongres je po organizacijski in vsebinski strani v celoti uspel. Zato je razumljivo — ob drugih vzrokih, vezanih zlasti na italijansko stran — da je bil ob zaključku dela sprejet sklep s soglasjem vseh predstavnikov italijanske sredine in tudi vodje jugoslovanske delegacije, da bi naslednji kongres organizirali italijanski kolegi že prihodnje leto ali najkasneje leta 1978 v Capitanata in Molise. Za vsebino kongresa so določili obojestranske migracije iz dežel na obeh straneh Jadrana, kar je za svoj program sprejela tudi italijansko-jugoslovanska komisija na svojem zasedanju v aprilu 1976. leta v Sarajevu.

Ob zaključku poročila bi rad poudaril, da so italijanski kolegi prišli pri pripravi za izdajo *Codice diplomatico delle due sponde* že zelo daleč. Omenil sem že, da je prvi zvezek zbirke v končni redakciji za tisk. Delo na zbirki se razvija pod okriljem Nacionalnega sveta za znanstvene raziskave, vodi pa ga poseben odbor, ki ga spretno vodi P. F. Palumbo in ima vso oporo v prof. V. Lombardu, najvišjem predstavniku italijanske arhivistike. Na drugi strani pa so se utrdili organizacijski okviri. Obe grupi italijanskih zgodovinarjev, ki so se zbrali okoli prof. P. F. Palumba (Apulija, Rim) in prof. S. Anselmija (Marke) in ki sta delali na isti problematiki (glej poročilo o kongresu v Senigaliji v ZČ 30 [1976], str. 166—167), sta se strnili okoli italijanskega dela italijansko-jugoslovanske komisije, ki ga vodi že omenjeni prof. F. Valsecchi. Posledice tega se vidijo v pospešitvi del, zlasti pa v bolj načrtnem zbiranju gradiva za zbirko v naših arhivih, posebej v Dubrovniku.

V vseh pogledih smo na jugoslovanski strani v zaostajanju, čeprav se v zadnjem času stvari obračajo na bolje. Čimprej moramo ustvariti organizacijske in programske platforme za tako delo pri nas in za eventualno sodelovanje pri izdajanju *Codice diplomatico*, tej vsekakor obojestransko koristni znanstveni akciji. Kolikor ne bo prišlo do sodelovanja, bodo delo opravili — bojim se, da v našo škodo — italijanski zgodovinarji sami. Menim, da bo v takem primeru mnogo težje popravljati zamujeno, kakor sedaj pripraviti vse za organizirano delo na tej problematiki. Ena oblika, s katero bi bilo nujno začeti, je tudi organizacija kongresov pri nas; doslej so imeli v tem pogledu iniciativo na italijanski strani (že kar tri zaporedne kongrese in četrtega v pripravi). O vsem tem naj bi razpravljal in odločal Nacionalni komite za zgodovinske vede, sprejete sklepe pa izvrševal jugoslovanski del italijansko-jugoslovanske komisije.

Ferdo Gestrin

OCENE IN POROČILA

Ignacij Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga XLIX, odjeljenje društvenih nauka, knjiga 29, Sarajevo 1976, str. 390 + 24 tabel v prilogah + 1 grafikon.

Med deli, ki so v zadnjih letih obravnavali dubrovniško zgodovino (npr. B. Krekić, *Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries. A City Between East and West*, Oklahoma 1972; S. Anselmi, *Venezia, Ragusa, Ancona tra Cinque e Seicento, un momento della storia mercantile del Medio Adriatico*, Ancona 1969; F. W. Carter, *Dubrovnik (Ragusa) a Classic City-state*, London—New York 1972), gre knjigi I. Vojeta posebno mesto. V njej je namreč obdelal področje srednjeveške dubrovniške gospodarske zgodovine, ki se ga v izredno številnih razpravah iz gospodarske zgodovine mnogih domačih in tujih avtorjev še ni nihče lotil v celoti. Dosedanja starejša zgodovina Dubrovnika je tej važni gospodarski dejavnosti posvetila premalo pozornosti in je zato ostalo to področje skoraj povsem neobdelano. Avtor je torej v svojem delu oral ledino, česar se je dobro zavedal in je o tem v uvodu zapisal: »Sistematično neobdelano je ostalo eno področje dubrovniškega gospodarstva, to je kreditna trgovina, čeprav je ostala večinoma ohranjena edinstvena notarska serija dubrovniškega arhiva, serija *Debita notariae*.« Prav tu je, po mojem mnenju tudi jedro odgovora, zakaj se tega problema v dubrovniškem gospodarskem razvoju ni nihče lotil. Treba je bilo pregledati okoli 5000 folijev te serije in vključiti v gradivo za proučevanje kreditne trgovine vse zadolžnice, ki so jih notarji vpisovali v to serijo notarskih knjig, ki so poglavitni vir za kreditno trgovino v Dubrovniku. Toda avtor je pritegnil k obravnavi še druge serije virov, tako da je dobljena podoba kreditne trgovine v poznem srednjem veku v dubrovniški republiki res zelo popolna. Za posamezna časovna obdobja — deloma tudi v odvisnosti od ohranjenih virov — je prikazal namreč kreditno trgovino v celoti, a posamezna so ostala neobdelana, ker podatkov ni (npr. 1284—1300, 1313—1350, 1359—1352, 1382—1390 in 1404—1417), za druga zopet pa se je odločil za zelo po letih zgščeno vzorčno metodo. Rezultati analize in kvantifikacije podatkov, prikazanih v številnih tabelah, so dali zlasti glede na obseg in gibanja vrednosti kreditne trgovine v Dubrovniku občudovanja vredno podobo.

Zaradi specifičnosti serije *Debita notariae* in pomena še drugih uporabljenih serij za kreditno trgovino, je dal avtor v prvem poglavju knjige izredno izčrpno oceno in diplomatsko analizo teh virov. Prikazal je način registracije zadolžnic, dal zgodovinski razvoj te kreditne listine, poskušal rekonstruirati njihovo besedilo, ki so v *Debita notariae* pisana zgolj v abreviaturni obliki, in ugotovil pri tem specifičnosti dubrovniške zadolžnice. Poglavje s svojo močno na področje diplomatike segajočo vsebino nekoliko izstopa iz celotne koncepcije knjige, vendar se je avtorju zdelo potrebno, da ga zavoljo značaja virov, predvsem *Debita notariae*, vključi v besedilo tako, kakršno je. Z njim je avtor vsekakor pokazal tudi dobro poznavanje tega področja zgodovinskih pomožnih ved.

V poglavju o organizaciji kreditne trgovine je pisec prikazal različne oblike in dal sliko celotne tehnične strani kreditnega poslovanja. Vanj je zajel akt nastajanja zadolžnic in kraj sklepanja kreditnih poslov, prikazal je predmete, ki so bili objekt obligacije, obravnaval je vzroke za sklepanje kreditnih pogodb, analiziral vlogo jamstva pri garanciji kreditov in razčlenil njegove oblike (poroki, zalogi-pignus), podrobno opisal vlogo prokuratorjev v kreditni trgovini, obdelal je roke (termine) vračanja kredita oz. dolžne vsote in njihov pomen v dubrovniškem kreditnem poslovanju, dalje izterjevanje dolgov, vprašanje muratorija (*salvus conductus*), plačevanje obresti in končno različne oblike penalov. Ob vseh teh obravnavanih problemih ni kritičnih pripomb, nikjer v dosednji naši literaturi ni bila zadolžnica do takih podrobnosti proučena in prikazana, kakor je to v tej knjigi. Moglo pa bi biti poglavje, zlasti

pa pripombe, v katere je avtor nanizal veliko posameznih primerov v dokaz ene stvari, vsekakor krajše in še bolj pregledno.

V naslednjem poglavju, ki bi ga lahko ocenili kot jedro besedila, kot prikaz rezultatov kreditne trgovine, je pisec kvantificiral celotno dubrovniško kreditno trgovino, prikazal njen obseg in vrednost v razvojni liniji vrste krajših časovnih obdobj (in sicer 1282—1313, 1330—1339, 1352—1364, 1368—1393, 1401—1405, 1418—1449 in 1450—1500) kakor jih je pač nakazovalo številno zbrano gradivo. Pri tem je upošteval vse vplive (politične, gospodarske in družbene), ki so delovali na kreditno poslovanje in analiziral tudi družbeno strukturo upnikov in dolžnikov. Ocenil je vlogo in pomen kreditne trgovine v dubrovniškem gospodarstvu in jo na široko povezuje s celotnim gospodarskim, družbenim in političnim razvojem v dubrovniškem zaledju, posebej v Srbiji in Bosni, a seže tudi v povezavo Dubrovnika z Italijo (Benetke, Firenze, Ancona, Trani itd.). Brez poznavanja te trgovine ni bilo mogoče pravilno prikazati gospodarskega razvoja Dubrovnika v vsej celovitosti; to bo mogoče storiti šele na osnovi v tej knjigi doseženih rezultatov.

V zadnjem poglavju o tekstilnih proizvodih v dubrovniški kreditni trgovini je dal pisec konkreten vzorec analize in kvantifikacije obsega trgovine z določenim blagom domačega in tujega izvora, hkrati pa je odprl tudi pot za proučevanje proizvodnje sukna v Dubrovniku s tem, da je posegel v proučevanje proizvodov dubrovniške manufakture sukna, v kakovost tega sukna in njegovo označevanje in na področje cen sukna. Posebej je prikazal vlogo Mihaela Georgija iz Firenc pri obnovitvi dubrovniške manufakture v osemdesetih letih 15. stoletja.

V historiografiji Dubrovnika pomeni knjiga novost tako glede obravnavane snovi in doseženih rezultatov kakor tudi glede metodoloških prijemov. Razprava, napisana na osnovi ogromne množine arhivskega gradiva, ki ga je bilo treba zbrati, pregledati in sistematično obdelati predvsem s kvantifikacijskih vidikov, je izredno pomemben prispevek slovenskega avtorja k poznavanju srednjeveške gospodarske zgodovine Dubrovnika in njegovih povezav z balkanskim in italijanskim prostorom. Delo je bilo vsekakor upravičeno nagrajeno z nagrado Sklada Borisa Kidriča.

Ferdo Gestrin

Ilija Mitić, Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika. Historijski institut jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1973 — 244 strani.

I. Mitić je v zgoraj navedenem delu podal izčrpen pregled razvoja konzulatov in konzularne službe v starem Dubrovniku, z glavnim poudarkom na delovanju konzulatov in konzularne službe na področju Sredozemskega morja v 16. stoletju in dalje do ukinitve Republike (1808. leta), v kratkem orisu pa je prikazal tudi razvoj konzulatov v obdobju do konca 15. stoletja.

Posameznim problemom v razvoju dubrovniške konzularne službe so posvečali svojo pozornost tudi drugi avtorji. G. Cremonšnik je obdelal delovanje dubrovniških konzulatov v Srbiji (Dubrovački konzulati u Srbiji do Dušanovog vremena, Glasnik zem. muzeja 41, Sarajevo 1929 g.). M. Spremić pa je v svojem delu: Dubrovnik i Aragonci 1442—1495, Beograd 1971, v enem od poglavij obdelal tudi konzulate in konzularno službo v tem obdobju. Tudi Z. Šundrica je objavil več razprav v reviji — Naše more —, ki obravnavajo delovanje dubrovniških konzulatov (— Dubrovački konzulat u Peshici, — Naše more —, br. 2, Dubrovnik 1960; Dubrovački konzulat u Ateni — Naše more —, br. 2, Dubrovnik 1959).

Mitićevo delo, se od večine do sedaj objavljenih del razlikuje po tem, da se ni omejil na posamezne probleme, ampak je prikazal celoten razvoj konzularne službe v dubrovniški republiki. V svojem delu je upošteval neobjavljene in do sedaj objavljene vire in literaturo.

Avtor je knjigo razdelil na tri dele. V prvem je podal kratek oris političnih in ekonomskih razmer v Dubrovniku v vsej njegovi zgodovini, kjer vidimo, da je Dubrovnik zahvaljujoč svojemu geografskemu položaju zelo zgodaj postal posrednik v trgovini med balkanskimi deželami in italijanskimi pristanišči. Za zaščito in širjenje svoje trgovine je Dubrovnik vzdrževal v tujini tudi svoje konzule. Prve dubrovniške kolonije so se pojavile konec 13. in v začetku 14. stoletja v Srbiji, Bosni, skupaj z njimi pa so se pojavili tudi prvi konzuli, ki so opravljali sodne in

administrativne posle v teh kolonijah. Tako se kot prvi konzul v kraljestvu Raške omenja P. de Martinusso, ki je bil na ta položaj izbran leta 1332.

Za nadaljnji politični in ekonomski razvoj Dubrovnika je bila najvažnejša osvoboditev izpod beneške nadoblasti leta 1358. Sedaj se je začela vse bolj razvijati pomorska trgovina, medtem ko je trgovina na Balkanskem polotoku v tem času upadala zaradi negotovosti, ki jo je povzročil prihod Turkov. Dubrovnik je v tem obdobju doživel dva velika vzpona v ekonomskem razvoju, prvega v 16. stoletju, drugega pa v 18. stoletju. Mejniki med obema je veliki potres iz leta 1667, ki je uničil velik del mesta in poslabšal ekonomski položaj Dubrovnika.

Prvemu delu je dodan tudi kratek oris razvoja konzularnih služb evropskih držav do 19. stoletja, kar naj bi prispevalo k lažjemu razumevanju razvoja dubrovniške konzularne službe.

V drugem delu je I. Mitić prikazal razvoj konzularne službe in konzulatov Dubrovnika do sredine 17. stoletja, s posebnim poudarkom na 16. stoletju, ker se je tedaj izkristalizirala dubrovniška konzularna služba s tem, da je dobila svoje mesto v državnem aparatu republike. Dubrovniška republika je imela v 16. stoletju 50 konzulatov na področju Sredozemlja, vendar so po številčnosti prednjačili tisti v zahodnem Sredozemlju pred tistimi na vzhodu. V turški državi je bilo to število manjše zato, ker je bilo trgovanje negotovo zaradi stalnih spopadov med krščanskimi in muslimanskimi državami.

Dubrovniški konzuli so ščitili dubrovniške mornarje in trgovce pred mestnimi oblastmi in pazili, da so Dubrovčani tudi v tujini spoštovali dubrovniške zakone. Vsi državljani dubrovniške republike so se morali pokoravati dubrovniškim konzulom in vice-konzulom in samo če dubrovniškega konzula ni bilo, so lahko zaprosili za pomoč konzula neke druge države. V začetku so konzuli opravljali poleg konzularnih tudi sodne posle v vseh pristaniščih Sredozemskega morja. Vendar so pozneje na zahodnem Sredozemlju svojo sodno oblast izgubili, ohranili pa so jo konzuli v turških deželah vse do ukinitve republike.

V 16. stoletju se je dubrovniška konzularna služba še izpopolnila zgledujoč se na organiziranost konzularnih služb drugih držav. Konzule je najprej imenoval in jih imel pravico odpoklicati Veliki svet, potem Knez in Mali svet, a od 14. stoletja dalje Senat, kateremu so bili tudi odgovorni za svoje delo. Imenovanje se je izvršilo s posebnim dekretom imenovanim v začetku — *privilegium consultatus* —, kasneje je bil to — *patent* —, ki so ga morali imeti vsi dubrovniški konzuli. Svoje dovoljenje pa so morale dati tudi dežele, v katerih je konzul potem deloval. Na zahodu so to imenovali — *exequatur* —, na področju Turčije pa je bil to — *ferman* — ali *berat* —, ki ga je izdala Porta v Carigradu in za katerega so morali plačati posebno takso.

Dubrovniška konzularna služba se je delila na generalne konzule, konzule in vice-konzule. Vice-konzule so imenovali konzuli in so bili njihovi pomočniki. Za svoje delo so bili odgovorni konzulu. Na temelju privilegija, ki ga je dal španski kralj Karel V. (1547. leta), je lahko dubrovniški konzul v Messini zaradi večjega obsega dubrovniške pomorske trgovine imenoval svoje namestnike (vice-konzule) v katerikoli mesto na Siciliji, in ti so imeli iste pravice kot on sam.

Cas trajanja konzularne službe v zahodnem delu Sredozemskega morja ni bil omejen, zato so konzuli svoje delo opravljali do odpoklica, lastne odpovedi, največkrat pa do smrti. V turški državi pa je bil rok službovanja omejen na od tri do pet let.

V začetku 17. stoletja se je Dubrovnik znašel v situaciji politične negotovosti in ekonomskega nazadovanja, kar se je odražalo tudi v zmanjšanju števila dubrovniških konzulatov v sredozemskih pristaniščih. Da bi se rešila iz nastale situacije, je vlada v Dubrovniku povzela niz ukrepov. Eden takšnih je bila ukinitve konzulatov ali spojitve prejšnjih konzulatov v enega s širšim konzularnim področjem. Tako je že leta 1632 dubrovniški senat odredil, da se jurisdikcijsko področje konzulata v Firencah razširi na Livorno in Piso, kar je pomenilo, da je posle prejšnjih treh konzulov vršil samo eden, in to konzul v Firencah.

Stanje pa se je kljub vsem ukrepom še poslabševalo do velikega potresa 1667. leta. Po tem letu se začelja novo poglavje dubrovniške zgodovine, ko se je Dubrovnik še enkrat politično in ekonomsko dvignil.

V tretjem delu nas avtor seznani z delovanjem in organizacijo konzularne službe in konzulatov v Dubrovniku v času od srede 17. stoletja pa do začetka 19. stoletja.

V tem času je imel Dubrovnik največje število konzularnih predstavništev, konzularna služba pa se je dokončno organizirala, zato je avtor to poglavje najobširnejše obdelal.

V drugi polovici 17. stoletja je prišlo do oživljanja pomorske trgovine tako v vzhodnem kot tudi v zahodnem delu Sredozemlja. Pomorske in trgovske zveze z različnimi sredozemskimi pristanišči, ki so jih obnovili do konca 17. stoletja, so Dubrovčani izkoristili za nadaljnjo razširitev trgovanja.

Od sredine 18. stoletja pa do ukinitve dubrovniške republike je Dubrovnik imel 50 konzulatov, na zahodnem Sredozemlju 34, na vzhodnem Sredozemlju 16. Poleg konzulov so delovali še vice-konzuli. Če prištejemo še te k rednim konzulom, je imel Dubrovnik na zahodnem Sredozemlju 55, na vzhodnem Sredozemlju pa 26 raznovrstnih konzularnih predstavnikov.

Z ustanovitvijo Pomorskega urada in Urada za konzulate v Levanti v sredini 18. stoletja je dubrovniška konzularna služba dobila čvrsto osnovo za nadaljnjo organizacijo. S sprejetjem Pomorskega pravilnika pa so konzuli in mornarji dubrovniške republike dobili zakonski priročnik, ki je vseboval najvažnejše odredbe dubrovniške pomorske zakonodaje.

To je tudi obdobje, ko se je dubrovniška konzularna služba v zahodnem delu Sredozemlja dvignila na raven ostalih evropskih držav s tem, da je dobila nove oblike, ki jih je zadržala vse do ukinitve republike. Z uvedbo stalnih diplomatskih predstavništev v tem delu so konzuli izgubili del poslov, ki so jih do takrat opravljali. Senat je v važnejših dubrovniških konzulatih v zahodnem delu Sredozemlja imenoval stalnega namestnika konzula, imenovanega — console sostituto —, da se je razlikoval od občasnega namestnika, imenovanega — console interino —, ki je lahko zamenjeval konzula samo v določenih primerih.

V zahodnem Sredozemlju Dubrovnik ni imel nekega osrednjega konzulata, ampak je bilo nekaj generalnih konzulatov (v Neaplju, Livornu, Cadixu...). Preko teh konzulatov je dubrovniška vlada običajno vzdrževala zvezo z ostalimi konzulati.

V Genovi je dubrovniški konzulat opravljal poleg konzularnih tudi diplomatske posle, zato je dubrovniška vlada imenovala (leta 1775) svojega dotedanjega konzula G. Bagnasca tudi za agenta republike. Dubrovniška vlada je imela v Genovi vse do 1787. leta dva svoja predstavnika: agenta kot diplomatskega predstavnika in še posebej konzula.

Livorno je bil zelo pomemben zaradi zveze Dubrovnika z konzularnimi predstavniki v severni Afriki. Od 1766. leta je obstajal v Livornu tudi še vice-konzul. Ta je opravljal vse administrativne posle v konzulatu. Moral je tudi zbirati poročila o gibanju ladij, ki so vsakodnevno prihajale in odhajale iz Livorna in jih posredovati v Dubrovnik.

Konzularna služba Dubrovnika v turški državi je bila organizirana na centralističen način. Najvažnejši položaj med dubrovniškimi konzulati na tem področju je imel konzulat v Carigradu. Vlada je ta konzulat odprla 1688. leta, prvi konzul pa je bil Luka Barka. Do leta 1688 pa so konzularne in diplomatske posle opravljali pobiralci harača, ki so vsako leto prinašali harač v Carigrad in ostajali pri Porti običajno do prihoda novih pobiralcev iz Dubrovnika.

Z ukinitvijo dubrovniške republike (1808. leta) in z uničenjem njene trgovske mornarice, so izginili iz sredozemskih pristanišč še poslednji dubrovniški konzulati.

Na koncu knjige najdemo navedene vire in literaturo in kot prilogo dve zemljepisni karti. Na prvi nam je avtor označil dubrovniške konzulate v 16. stoletju, na drugi pa v 18. in v začetku 19. stoletja v Sredozemlju in na Atlantiku. To je dopolnil še s tabelami mest, kjer je navedel letnico, kdaj se je kakšen dubrovniški konzulat prvič pojavil.

Antonija Glas

France Kresal, *Tekstilna industrija v Sloveniji, Ljubljana 1976*. Založila in izdala založba Borec. 407 strani, ilustrirano.

Ko je leta 1961 Kresal objavil knjigo *Razvoj predilnice Litija*, smo upali, da se bo lotil historiatu vse tekstilne industrije na Slovenskem oziroma — za čas med obema vojnama — na ozemlju bivše dravske banovine. Po desetih letih intenzivnega študija tekstilne industrije in problemov njenega delavstva, pravzaprav sploh vsega delavstva, je res spisal monografijo o tej industrijski panogi. Razprava do-

kazuje, da je to ena izmed tistih solidnih monografij, ki bo nedvomno še dolgo časa ostala na vrhu temeljnih del o naši gospodarski in delavski zgodovini.

Razprava je v bistvu disertacija, na osnovi katere je avtor leta 1972 doktorski. Naslov disertacije se je glasil *Razvoj tekstilne industrije v Sloveniji 1918—1941* in je zapisan tudi še v kolofonu objavljene knjige. Pisec si je izbral markantno temo, kajti tekstilna industrija se je v bivši dravski banovini razvijala tako svojevrstno, kot se stare klasične industrijske veje niso razvijale, na primer železarnstvo, premogovništvo, usnjarnstvo, lesna industrija in podobno. Pri tekstilu je šlo namreč za pravo množičnost tako glede porasta števila tovarn kot porasta, glede števila delavstva. Če kar šablonsko rečemo, da je prvo stopnjo industrializacije doživel slovenski prostor še pred prvo svetovno vojno, potem moramo zapisati, da je drugo stopnjo absolviral v času med obema vojnama in da je k temu v ogromni meri prispevala svoj delež prav tekstilna industrija. Če je prevarat preživel pet tovarn kot obratovalnih enot, je tik pred okupacijo delovalo kar 67 tovarn, število delavstva pa je naraslo od morda 1800 na prek 18.000 zaposlencev.

Kresalovo knjigo sestavljata dva dela: I. del obravnava tekstilno industrijo v ožjem pomenu besede, II. del pa tekstilno delavstvo in njegov socialnopolitični položaj v dobi stare Jugoslavije. Začetnih 13 strani I. dela je pisec namenil opisu in karakterizaciji virov in literature. Ker je težišče obravnavanja na času med obema vojnama je največ virov doma, se pravi v Sloveniji in Jugoslaviji. Črpal je iz fondov, ki so danes v Ljubljani in drugih krajih Slovenije, dalje v Zagrebu in Beogradu. Kolikor poznamo te fonde, moremo trditi, da je avtor pregledal veliko večino fondov, ki so pomembni za študij zgodovine tekstilne industrije. Zato je tu ocenjevani tekst znanstveno dobro fundiran. K delu ni Kresal pritegnil virov, ki se mu po njegovi oceni niso zdeli odločilni. Ti viri so pomembni predvsem za razumevanje težav v tekstilstvu v poprevratnih mesecih, ko avstrijskega vojnega gospodarstva ni bilo več in ga je zamenjal jugoslovanski začasni sistem kompenzacij bodisi znotraj nove države bodisi v mednarodni trgovini. Zaradi boljše informiranosti naj dodam nekaj pojasnil. Pod točko 2 a) na strani 10 je avtor citiral iz Arhiva Jugoslavije, Beograd, fond ministrstva za trgovino in industrijo. Vendar je že Narodna vlada SHS v Ljubljani imela svoje lastno poverjenišтво za trgovino in industrijo; v času Deželne vlade se je le-to preimenovalo v oddelek za trgovino in obrt. Zaradi napredujoče centralizacije države se je tega oddelka »polastilo« beograjsko ministrstvo za trgovino in industrijo ter ga znižalo na stopnjo urada, ki se je imenoval oddelek ministrstva za trgovino in industrijo oziroma »Ministrstvo za trgovino in industrijo, oddelek v Ljubljani«. Zato iščemo vire za gospodarsko zgodovino v poprevratnih letih najprej v znanem fondu Arhiva Slovenije, Ljubljana, ki ga citiramo »AS, ministrstvo za trgovino in industrijo«. V njegovem fasciklu številka 2 je promemoria tekstilnih tovarn poprevratne Slovenije z datumom že 6. februarja 1919, kjer so nanizane njihove težave in nakazane rešitve iz njih. V fasciklu št. 12 so spisi znamenitega Prehodnogospodarskega urada (na kratko so ga imenovali Pegu), ki tečejo od januarja 1919 dalje. Vodil ga je dr. Gregor Žerjav, ki se je tudi sicer živahno udeleževal dela okrog »nacionalizacij« in sekvestracij tujih podjetij. Prehodnogospodarskemu uradu je bila nadrejena Centralna uprava za trgovski promet z inozemstvom (v sklopu ministrstva za trgovino in industrijo), ki jo je vodil dr. Ivan Slokar. V Pegujevih spisih je sorazmerno veliko gradiva o uvozu tekstila iz Italije in Avstrije leta 1919, o kompenzacijah za uvoz le-tega — in tako dalje. Gre za tiste poprevratne mesece, ko je bilo rentabilneje, zlasti pa varneje in hitreje, izdelano tekstilno blago uvažati (Italija je bila zavezniška in je zato imela velike zaloge bombaža še po nizkih cenah!), kot pa naročiti že znatno dražji bombaž na primer v ZDA in ga voziti v Jadran, ki je bil še poln minskih polj; tudi poprevratni prevoz in pomorsko zavarovanje sta bila precej dražja kot prej. Pravni zastopnik tekstilnih tovarn v Sloveniji je bil takrat ljubljanski advokat Zupanec; v fasciklu št. 2 so njegove vloge, tudi tista iz leta 1922 o poteku ustanavljanja Jugoslovanskih tekstilnih tvornic Mautner d. d., kjer bi Kresal našel dodatne inštruktivne podatke o položaju tekstilne industrije po prevratu. Kako je z arhivom Zupančeve uradne pisarne, mi ni znano. — Fond pod 1 b) pri Kresalu se je pričel tvoriti istočasno z ustanovitvijo banske uprave dravske banovine v Ljubljani, to je, šele leta 1929. V konvolutih banovinskega oddelka VIII so podatki od utemeljevanja delniških družb dalje ne glede na letnico njihove ustanovitve. Smiselno bi bilo, če bi Kresal navedel vse konvolute, ki se nanašajo na tekstilno industrijo. — V ostalem daje pregled arhivov v samih tekstilnih tovar-

nah takšno podobo, kakršne smo že po izkušnjah vajeni opazovati v drugih fabrikah: veliko uničenega, včasih kar ves arhivski material.

S stranjo 19 pričenjajo odstavki o literaturi. Ne zdi se mi huda pomanjkljivost, če se avtor omejuje na citiranje le glavnih del. Vendar navaja tudi razprave, ki po naši sodbi nimajo posebne teže, opusti pa dela, ki jih je smiselno citirati, kadar nizamo literaturo o tekstilni industriji oziroma o industrializaciji sploh. Dovoljnim si dodati nekaj dopolnil. Lakatoš je objavljala dela o jugoslovanski industriji — seveda tudi o tekstilni — že zelo zgodaj, na primer: Industrija Slovenije, Zagreb 1922, Industrija Dalmacije, Zagreb 1923, Industrija Hrvatske in Slavonije, Zagreb 1924, skupaj z Aco Despićem Industrio Bosne in Hercegovine, Zagreb 1924. Lakatoš je izpustil Srbijo, ker se je tega dela lotil (delno tudi za vso Jugoslavijo) v Beogradu Milivoj M. Savić. Prvim trem knjigam je ta dal skupni naslov Naša industrija i zanati — njine osnove, stanje..., Sarajevo 1922 in 1923 (cir.). Preostali dve knjigi imata nekoliko širši naslov Naša industrija, zanati i trgovina —..., Sarajevo 1924 in 1925. Vseh pet knjig ima nadpis Izdanja ministarstva trgovine i industrije; s tem je dodatno poudarjena tehtnost publikacij. Savić je bil namreč načelnik v ministrstvu za trgovino in industrijo in je razmere dobro poznal, sicer je pa mogel uporabljati tudi že razna redna poročila, statistike in drugo gradivo. Lakatoševa in Savićeva dela so takrat veliko pomenila, zlasti Savić je še danes v marsikaterem pogledu koristen. Kraljevina SHS je bila konglomerat in treba se je bilo hitro seznaniti z industrijsko vsebino in njenim potencialom. Takrat ni bilo zgodovinarjev-raziskovalcev, ki bi tekste zasnovali po svojih konceptih; pisali so publicisti, načelniki v ministrstvih in drugi poklici. Nekateri podatki že zdavnaj več ne drže, nekateri pa še vedno veljajo. Prav tako bi kazalo citirati Slokarjevo Bombažno industrijo v Ljubljani do leta 1860, Kronika XX, 1972, str. 15—16, oziroma v katalogu Starejša ljubljanska industrija, Ljubljana 1973, poglavje o tovarni sukna in kocev (str. 33 sl.), poglavje o prvi slovenski tvornici pletenin in tkanin (str. 43 sl.) ter poglavje o bombažni predilnici in tkalnici (str. 26 sl.), kar vse je dobro in zanesljivo popisal Vlado Valenčič. O ljubljanski suknarni 18. stoletja ni pisal samo Šorn, ampak tudi Ivan Slokar v Zgodovinskem časopisu XVI, 1962, str. 53—79.

Kresal seveda dobro pozna Terpinčevo tovarno sukna in kocev v Mostah pri Ljubljani ter Krennerjevo tovarno volnenega blaga v Škofji Loki (str. 26 in 27), zato moramo popraviti, kar je spregledal na strani 133, da je namreč Dragotin Hribar premestil svoj obrat v bivšo Terpinčevo in ne Krennerjevo tovarno. — Če avtor na strani 76 že omenja Stojadinovićevo finančno politiko in kot literaturo navaja Tomičičevo razpravo Naša narodna valuta, bi svojemu delu še bolj koristil, če bi citiral kar uporabno publikacijo Narodna banka 1884—1934, Topčider [Beograd] 1934. Podatki se namreč razlikujejo. Narodna banka, ki je bila seveda dnevno na tekočem, je trdila, da je bil dinar najšibkejši kmalu po novem letu 1922 in je bil v jeseni 1924 že stabiliziran. Kmalu potem so tudi že mogli določiti relacijo do švicarskega franka.

Tekoče besedilo I. dela obsega pri Kresalu 135 strani, vendar menimo, da je jedro razprave podano na straneh 94 do 160. Prav teh 66 strani je tisto težišče, okoli katerega so razvrščena poglavja, ki so potrebna za lažje razumevanje dogajanja v slovenskem tekstilstvu med obem vojnama. Avtor še posebej naglasi Maribor in Kranj kot dve tekstilni središči, o drugih obratih govori kot o »tekstilni industriji v Sloveniji zunaj Maribora in Kranja«. V omenjenem obroču poglavij je avtor smiselno nanizal vrsto poglavij, ki se tičejo »nacionalizacije« po prevratu, carinske in zunanjetrgovinske politike Jugoslavije z ozirom na tekstilno industrijo, uvoza blaga in surovin v Jugoslavijo — in tako dalje. Avtor se je v nekaterih poglavjih zavestno omejil na minimum informacij o določenem problemu. Na primer o »nacionalizaciji«, saj mu je dobro znano, da je treba to poglavje študirati v enotnem sklopu, poleg vsega pa še ni nihče temeljiteje načenjal tega zapletenega problema; nitke vodijo namreč tudi v zunanje ministrstvo, v seje ministrskega sveta, v diplomatska predstavništva in še kam.

V tem I. delu bi moral biti tiskarski škrt deležen precejšnje kritike. Da je Pirkmajer kar ostal Kirkmajer in da se je Fran Windischer prelevil v Windišarja, bi še nekako šlo, huje je, da je prezidialni arhiv postal prezidalni arhiv (str. 164, op. 74, str. 165, op. 91 in 92). Dalje manjkajo na straneh 68, 69, 70 in 72 v koloni »Kapital v milijonih din« decimalne vejice; pravilno moramo torej brati na primer Slovenija 507,609 — itd., ne pa napačno 507 609 — itd. Na strani 145 manjka v

zgornji tabeli besedica »vrednost«; ostalo je samo milijonov din. Na strani 153 manjkajo v tabeli letnice 1918, 1923, 1929, 1935, 1939.

Obsežni II. del Kresalove knjige je ves posvečen tekstilnemu delavstvu in njegovemu socialnopolitičnemu položaju v dobi stare Jugoslavije. Čistega teksta je 202 strani, torej precej več kot v I. delu. Tematski uvod v ta prepotrebni tekst moramo iskati že v I. delu na straneh 33—47. Delitev iste teme na dva dela je stvar avtorjeve zamisli, zelo praktično pa to ni. V vrsti poglavij je zajel vse delavstvo, ne samo tekstilnega, na primer poglavja o delavskih zaupnikih, o delavski zbornici, o zavarovanju, o sindikatih, o eksistenčnem minimumu in podobno. S tem je odpravljen površno znanje o delavski problematiki, ki se je doslej le prevečkrat pokazalo v raznih tekstih. Kdor bo v bodoče še razglabljal o delavskem vprašanju, bo moral najprej vzeti v roke to Kresalovo delo.

Ker se je pisec osredotočil na delavsko tematiko med obema vojnama, je razumljivo, da je za starejša obdobja tu in tam res ostal pri pregledu. Tako je na strani 186 zapisal, da v kraljevini Srbiji zakonodaje o delavskem zavarovanju industrijskega delavstva pred nastankom stare Jugoslavije ni bilo. To je seveda res, ne moremo pa reči, da se kraljevina Srbija ni trudila v to smer. Toda vse potrebuje svoj čas, da dozori do uresničitve. Zaradi šibkega pritiska industrijskega delavstva na srbsko vlado in na podjetnike same so odgovorni ljudje nekako zavlačevali s tem zavarovanjem. Namreč leta 1903 so v Srbiji določili komisijo, ki naj bi izdelala projekt zakona o zavarovanju delavcev. Ker ni prišla nikamor naprej, so leta 1907 to akcijo ponovili, toda projekta spet še niso uzakonili. Zakon o obratih iz leta 1910 je pa že v določeni meri predvideval zavarovanje delavcev (prim. Nikola Dj. Simić, Industrijska, zanatska i radnička politika i zakonodavstvo u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1926, str. 176, op. 1). Prišle so balkanske vojne in vsi so spet imeli vzrok, da so pustili delavce čakati. Tako je pač kraljevina SHS pod vplivom naprednejših pokrajin in že splošnega razmaha delavskega vprašanja po svetu (vpliv boljševiške revolucije) odločneje kot prej Srbija morala uvajati delavsko zavarovanje.

Naj zaključimo: Kresal se je potrudil in napisal zelo uporabno monografijo o tekstilni industriji, zlasti še o njenem delavstvu. Znanstveni aparat bi sicer mogel izdelati precizneje, tako pa na nekaj mestih opazimo nekakšno naglico in zato nedoslednost. Ilustracij je veliko in nekatere so zelo instruktivne, diagrami pa prav koristna dopolnila oziroma pojasnila k besedilu. Pogrešamo vsaj en zemljevid o razmestitvi industrije na primer leta 1940. Če si namreč priključimo v spomin gostoto tekstilnih tovarn leta 1912 v takratni Notranji Avstriji in jo primerjamo s stanjem pičlih 25 let pozneje, opazimo dejstvo, da se je prav na tistem ozemlju, ki ga je obsegala dravska banovina, razmahnila tekstilna industrija najbolj.

Jože Šorn

Lojze Ude, *Koroško vprašanje*, Ljubljana 1976, 366 str.

V samem izidu knjige lahko vidimo določeno simboliko. Tako kot je izšla leta 1937, se pravi tik pred priključitvijo Avstrije nacistični Nemčiji, razprava Frana Zwitterja z istim naslovom, je Udetova knjiga izšla tik pred 14. novembrom 1976, se pravi tik pred diskriminacijskim »ugotavljanjem manjšine« oziroma »štetjem posebne vrste«. Seveda pa so med obema publikacijama bistvene razlike. Medtem ko Zwitter predvsem analizira družbeno in gospodarsko strukturo Koroške, govori Udetova knjiga o vrsti aktualnih in žgočih vprašanj porojenih predvsem v drugi avstrijski republiki, katerih koreni pa vendarle segajo daleč nazaj. Gre za vrsto smiselno izbranih ponatisov Udetovih razprav — skupaj jih je petnajst — ki so nastajale v razdobju skoro tridesetih let (od leta 1946 dalje); v tem se knjiga po zasnovi približuje podobni Udetovi knjigi Slovenci in jugoslovanska skupnost (Maribor 1972), le da je v tej knjigi zajeta zadevna problematika predvsem za čas med obema svetovnima vojnama in pred njima. Vendar je v obeh knjigah opazna skupna zavzetost proučevanja narodnostnega vprašanja: po eni strani v matični državi in po drugi v avstrijskem zamejstvu. Ob slednjem je treba še posebej poudariti Udetovo osebno prizadetost. Bil je aktiven borec na Slovenskem Koroškem takoj po prvi svetovni vojni ter neposredna priča znanega plebiscita 10. oktobra 1920. Medtem ko je do druge svetovne vojne pritegovala njegovo pozornost domača, slovensko-jugoslovanska problematika, se mu z NOB odpre problematika koroškega zamejstva, s katero se zdržema ukvarja vse do danes.

Problematika prispevkov, povzetih v knjigo Koroško vprašanje je danes prav tako aktualna kot v času njihovega nastanka. Dotika se vseh tistih vprašanj, ki so še danes prisotna v koroški stvarnosti, in še več: prav Udetova opozorila pomenijo bistven pripomoček k razumevanju ne le današnjega položaja slovenske koroške skupnosti, ampak tudi bistva zdajšnje avstrijske manjšinske problematike ter pogledov na slovensko in hrvaško vprašanje v tej državi.

V knjigo smiselno vpeljuje ponatis razprave o velikonemški misli na avstrijskem in še zlasti koroškem prostoru, ki ima po svoji aktualnosti veljavo še danes. Dovolj je, če se ob tem spomnimo nastopanje koroškega nemškega nacionalizma vse od leta 1945 dalje, ter od leta 1957 še zlasti nastopanje Kärntner Heimatdiensta z vsemi posledicami tega nastopanja ne le na Koroškem, ampak tudi na širšem avstrijskem prostoru. Ob tej razpravi naj opozorimo na razpravo o plebiscitnem Kärntner Heimatdienstu ter o njegovem nasledniku Kärntner Heimatbundu (razprava o pangermanizmu je izšla leta 1946, medtem ko je razprava o Heimatdienstu-Heimatbundu izšla leta 1959), do danes eno temeljnih del o problematiki koroškega slovenstva v času med obema svetovnima vojnama, ki po svoji problematiki sega tudi v današnji čas. Sem bi prišteli tudi analizo duhovne podobe vodilnega koroškega medvojnega zgodovinarja Martina Wutteja. K tej analizi bi dodali morda le to, da je bil Wutte v dvajsetih letih predsednik Kärntner Heimatbunda, dejstvo, ki zgovorno opredeljuje njegove poglede na slovensko vprašanje. Kot predsednik protimanjšinske organizacije si je med drugim Wutte zastavil za enega svojih ciljev s publicistično dejavnostjo prispevati k velikonemškimi pogledom in germanizacijskim prizadevanjem organizacije, ki jo je vodil. Od tod tudi njegov pogled, po katerem naj bi se jezikovno enoten slovenski koroški živelj delil na »nacionalne« Slovence ter na »domovini« (nemški Koroški) zveste »Windische«. Med akcijami njegove dejavnosti je bilo tudi utemeljevanje razbitosti slovenske koroške naseljenosti (prim. list Freie Stimmen), dejstvo, ki je našlo svoj odmev tudi v zdajšnji avstrijski manjšinski zakonodaji, ki govori o »raztresenosti« Slovencev med večinskimi nemškimi ter »vindišarskim« življenjem. Zato je tudi prav, da je Ude uvrstil v svojo knjigo ponatis razprave Teorija o vindišarjih — Windische (Celovec-Borovlje 1956). V razpravi, ki je izšla kot posebna knjižica, je podana »geneza« na avstrijskem Koroškem veljavne »vindišarske teorije«, ki pa je že leto dni po izidu Udetove knjižice doživela viden »napredek«. V tem času so namreč v okviru Kärntner Heimatdiensta ustanovili poseben Bund ter Kärntner Windischen, ki po avstrijskih virih zajema le nekaj posameznikov, kar pa oblasti v preteklih letih ni motilo, da ne bi izkoriščale »Bund« proti pravicam slovenske koroške skupnosti.

Se posebej bi opozorili na vrsto vprašanj, ki jim je Ude pri nas oral ledino. Po aktualnosti bi na prvo mesto postavili problematiko ugotavljanja narodnostne pripadnosti na Koroškem (izšlo l. 1949). Še zlasti se je to vprašanje postavilo ob 14. novembru 1976, ko so v Avstriji izvedli »štetje posebne vrste« ter spraševali po materinščini posameznika, vendar s kaj svojevrstno razlago tega, kaj naj pomeni materinščina. Medtem ko je po klasifikaciji OZN to jezik, ki ga posameznik uporablja v rani mladosti, naj bi v Avstriji in na Koroškem pod materinščino razumeli subjektivno pripadnost posameznika k določeni narodnosti, oziroma tako imenovano »priznavalno načelo«. Dalje bi omenili pretres bistvenih vprašanj predloga za uveljavitev posebne kulturne (bolje rečeno šolske) avtonomije za slovensko skupnost v dvajsetih letih (prvi se je s tem vprašanjem pri nas ukvarjal Rudi Kyovský) ter za čas po drugi svetovni vojni tako imenovano »pravico staršev«, po kateri naj starši odločajo o tem, kakšno šolo naj obiskuje njihov otrok: nemško, dvojezično, oziroma slovensko (v teoriji). Kot je znano, so avstrijske oblasti v šolskem letu 1958/59 v imenu te »pravice« celo odpravile obstoječo obvezno dvojezično šolsko ureditev. Razumljivo je, da se je Ude ob tem ukvarjal tudi s problematiko dvojezičnega pouka ter z zgodovino slovenskega pouka na koroških šolah do danes (ponatisnjena je razprava iz zbornika Osnovna šola na Slovenskem 1869—1969, Ljubljana 1970). Ozko povezana je s tem vprašanjem dalje problematika za sklenitev avstrijske državne pogodbe ter očrt poveljne avstrijske manjšinske problematike.

Ob teh vsekakor osrednjih vprašanjih manjšinskega varstva na Koroškem, naj omenimo še dodatek h knjigi, ki ga je pripravil Drago Druškovič in v katerem daje nekaj opozoril na raziskovanja, ki jih je v marsičem pobudilo prav Udetovo delo, ter na rezultate teh raziskav.

Tone Zorn

F. X. Kohla — G. A. Metnitz — G. Moro, *Kärntner Burgenkunde*. Podnaslov: Ergebnisse und Hinweise in Übersicht, Klagenfurt 1973, I—II, 436 + 218 str.

Čeprav je obsežno delo o materialnih ostalinah fevedalne dobe na današnjem avstrijskem Koroškem, o katerem poročamo, deloma ponatis knjige F. X. Kohle iz leta 1953, vendar po svojem značaju še vedno zasluži našo pozornost, saj s svojo vsebinskostjo pomeni primeren prispevek tudi k naši zgodovini. Kaj podobnega za ostale slovenske dežele žal še nimamo; v določeni meri bi mogli tu za Kranjsko omeniti krajši lapiraden popis gradov za Kranjsko, ki ga je ob ponatisu Valvasorjeve *Topographie ducatus Carnioliae modernaee*, 1679 (Ljubljana — München, 1970, 18) pripravil Branko Reisp. Sam omenja, da je njegov shematični popis prvo delo, ki na tak način prezentira podatke o gradovih na ozemlju bivše Kranjske ter njihovo današnjo ohranjenost. Poudarja, da bi bila potrebna izčrpna studija, v kateri bi bilo to gradivo obdelano z vseh vidikov.

Podobna ugotovitev lahko velja tudi za Kohlovo knjigo, vendar je ta po svojem značaju širše zastavljena, saj so poleg gradov v njej zajete tudi utrdbe različnega značaja, kot na primer protiturski tabori. Njihov pregled je sestavljen abecedno, skupaj z najvažnejšimi leksikalnimi podatki o nastanku posamezne gradnje ter o njeni nadaljnji usodi, dalje so še dodana opozorila na najvažnejšo literaturo. Objavljeno gradivo spremlja vrsta topografskih skic, fotografij ter slik (tudi Valvasorjevih), še posebej pa bi opozorili na več deset prvokrat objavljenih risb koroškega slikarja slovenskega rodu Marka Pernharta, ki je v preteklem stoletju napravil v risbi vrsto posnetkov koroških gradov. Tako sedaj prav Pernhartova zapuščina omogoča primerjavo stanja koroških gradov s podobo, kakršna se nam danes nudi.

Imena (tako krajevna kot ostala) so v koroški publikaciji zapisana izključno v nemški obliki oziroma inačici, in le pri nekaterih na primer pri gradu Ostrvica (Hochosterwitz) najdemo opozorilo na slovensko pogojenost imena. Ne glede na to pa vrsta imen vendarle opozarja tudi na slovensko preteklost dežele; tu bi ob nekaterih imenih z območja južnega dela Koroške še zlasti opozorili na vrsto izpeljank oznake Grad, Gradišnik, ki že same po sebi opozarjajo na predсловensko in slovensko naselitev določenega območja. Take oznake oziroma njihove izpeljanke so na primer Grad (Graditsche), Gratschnitza, Gradeneegg, Grades, Gradišče (v slovenskem zapisu), Gradische, Gradischnig, Graditschach, Gradnitz, Gradschnitzen in podobno.

H Kohlovem pregledu (z dopolnili O. Moroja) je Gustav v. Metnitz, potomec stare koroške plemiške rodbine, dodal lastniško stanje za vrsto koroških gradov od njihove zgraditve dalje (vse do zadnjega časa). Ob ostalem objavljenem gradivu bi ob tem še omenili ponatis Metnitzove razprave iz leta 1970 o višjih (>vodilnih<) slojih koroške srednjeveške družbe, pri čemer tudi razpravlja o problematiki znanih koroških kosezov.

Tone Zorn

Stefan Karner, *Kärntens Wirtschaft 1938—1945*. Podnaslov: Unter besonderer Berücksichtigung der Rüstungsindustrie. Zirka: Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Landeshauptstadt Klagenfurt. Klagenfurt 1976, XXIII + 384 str. 4°.

S Karnerjevo knjigo smo dobili delo, kakršnih je v taki zasnovi le malo. V nasprotju z dosedanjimi obravnavami, ki se večinoma dotikajo predvsem politične in vojaške problematike v času druge svetovne vojne, je Karnerjeva knjiga usmerjena v odmevnost te problematike na področju gospodarstva. Kot izbor mu je služila avstrijska Koroška, ki pa je ne pojmuje v zdajšnjih deželnih mejah, ampak (ob takrat priključeni Vzhodni Tirolski) zajema še leta 1941 okupirano Mežiško dolino skupaj z Gorenjsko. Ne da bi se spuščali v upravičenost takega postopka, daje primerjava koroške industrije z industrijskimi obrati v delu okupirane Slovenije vendarle zanimivo ugotovitev, namreč močno zaostajanje industrijskega razvoja avstrijske Koroške v primerjavi z Gorenjsko in Mežiško dolino.

V tem smislu pomeni okupacija dela slovenskega ozemlja močan gospodarski vzgon za do tedaj pretežno agrarno Koroško, dejstvo, ki nedvomno pojasnjuje prizadevanja koroških nacistov po priključitvi dela Gorenjske tretjemu rajhu že v času pred okupacijo Jugoslavije.

Iz Karnerjevih opozoril o gospodarstvu Koroške v času pred anšlusom (marec 1938) je videti takratno gospodarsko zaostalost dežele (s Celovcem vred), dejanskega gospodarskega »juga« Avstrije. Videti je, da je Dunaj gospodarsko zapostavljal Koroško, vzrok za to pa je bila v tridesetih letih nedvomno močna nacistična vsi-dranost v deželi. Naj tu navedemo posplošeno, vendar v bistvu točno izjavo takratnega kanclerja Kurta von Schuschnigga, »da bi bilo najbolje, če bi okrog te dežele (Koroške) postavili bodečo žico, in s tem bi že bilo dano koncentracijsko taborišče za domovini sovražne naciste«. Z anšlusom pa nastopi čas dokajšnjih finančnih injekcij in sedaj je odpravljena tudi huda brezposelnost in še več: nastopi celo pomanjkanje delovne sile.

Po Karnerju se je z okupacijo Jugoslavije Koroška povečala za več kot 40 %. Ob tem povzema nemške poglede na odnos Slovencev do okupatorja. Po njih naj bi »široke mase« Slovencev videle v kljukastem križu rešitev izpod srbskega jarma. Značilno je, da so Nemci leta 1941 označevali za srbofile le mlajšo slovensko inteligenco, medtem ko naj bi bila starejša inteligenca vse do »zadnjega« časa »pod močnim vplivom nekdanje Avstrije«. Trdili so tudi, da je bilo ob okupaciji 99 % vseh Gorenjcev za okupatorja. Že julija 1941 pa so morali nacisti spremeniti svoje mnenje, vzrok tej spremembi pa so pripisovali ukazanemu izseljevanju slovenskega prebivalstva. Pri svojem opisu Karner upošteva tudi nekatera slovenska dela, vendar bi se dal spisek del, ki jih pozna, še razširiti. Tako bi na primer ob poznavanju knjige Toneta Ferenca »Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945«, 1968 odpadla pripomba, da ni mogoče navesti števila iz Gorenjske izseljenih Slovencev.

Iz materije, ki se neposredno dotika Jugoslavije, naj še posebej podčrtamo poglavje o naših povojnih teritorialnih zahtevah do avstrijske Koroške. Gre namreč za prikaz gospodarske plati tega vprašanja, ali drugače rečeno: kaj vse bi Koroška izgubila na industrijskem področju, kolikor bi bile izpolnjene takratne jugoslovanske zahteve (gre za pregled zadevnih industrijskih obratov ter za njihov pomen za avstrijsko gospodarstvo). Posebno poglavje je v knjigi namenjeno problematiki izseljevanja koroških Slovencev med drugo svetovno vojno. Gre za prikaz, ki v bistvu (upoštevajoč tudi nekatere manjše nedomišljenosti) potrjuje ugotovitve slovenskega zgodovinarja; žal pa se Karner ne spušča v predzgodovino tega nacističnega zločina. Med gradivom, ki ga ob tem vprašanju uporablja, je tudi, kot piše, »tipkopis« o izseljevanju koroških Slovencev, ki ga je pripravila neka ljubljanska raziskovalna skupina. Dejansko pa gre pri tem tipkopisu za elaborat (skupaj s prilogami), ki ga je še leta 1965 pripravil podpisani (naslov elaborata: Problematika izselitve koroških Slovencev in aspekti tega vprašanja po drugi svetovni vojni). Tudi zemljevidni prikaz izselitvenega območja Koroške je v bistvu povzet po prikazu, priloženem elaboratu. Med objavljenimi dejstvi naj omenimo, da je Alois Maier Kaibitsch (glavni akter pri izselitvi leta 1942) že kmalu po izselitvi opozarjal H. Himmlerja, da ima izselitev negativno odmevnost pri »delu Slovencev«, ki so ostali na Koroškem. Posledica opozorila je bila Himmlerjeva prepoved, da bi izseljene Slovence obiskovali njihovi sorodniki in znanci. Prav tako je Himmler prepovedal pošiljati izseljenim Slovincem pakete s hrano. Kot prilogo h knjigi objavlja Karner nacistični spisek leta 1942 izseljenih Slovencev ter spisek posameznih transportov z izseljenci v notranjost rajha. — Odlomek o izseljevanju koroških Slovencev je brez kritičnega aparata ponatisnila celovška *Kleine Zeitung* dne 10. decembra 1976, št. 289.

Osnova vsake industrije so energetske viri. Temu primerno je usmerjena tudi Karnerjeva pozornost vprašanju položaja koroškega elektrogospodarstva v času pred anšlusom ter po njem, ko se pričanja njegov hiter vzpon. Posebej se avtor ustavlja ob gradnjah hidrocentral (HC Žvabek) ter notranjem in zunanjem povezovanju koroškega elektrogospodarstva. Omenja tudi, da si je po anšlusu ustanovljena družba »Koroške deželne elektrarne« še aprila 1941 pridobila elektrarne na okupiranem slovenskem ozemlju v Kranju, na Jesenicah, v Mežiški dolini ter termocentralo Velenje. Opisano je dalje oskrbovanje Gorenjske z električno energijo, še poseben poudarek pa je v knjigi namenjen porabi in še zlasti redukcijam električne energije v času vojne, dejstvo, ki je bistveno vplivalo na proizvodnjo koroških podjetij in na njihovo omejevanje proizvodnje po posameznih letih vojne (zaradi nizkega vodostaja je morala na primer vrsta podjetij že v zimi 1941/42 začasno ustaviti proizvodnjo).

Posebno mesto Karnerjeve knjige je posvečeno prikazu oborožitvene industrije ter vojnega gospodarstva Koroške v letih druge svetovne vojne, pri čemer se avtor predvsem omejuje na orise obratov industrije, namenjene vojnim potrebam, na rudarstvo ter na podobna podjetja. Vprašanja, ki jim Karner posveča še posebno pozornost, so: produkcija posameznega podjetja, gibanja delovne sile, težave pri proizvodnji, po možnosti pa tudi socialna politika podjetij. V ta oris so ob koroških podjetjih vključena tudi podjetja na okupiranem slovenskem prostoru Gorenjske in Mežiške doline.

Prikazi v glavnem slonijo na okupatorjevi dokumentaciji ter tako omogočajo ne le oceno proizvodnje posameznih podjetij (po možnosti po posameznih vojnih letih) ter njihov pomen za nemško oborožitveno in tudi siceršno industrijo. Posebno mesto ima pri orisu dotedanjih jugoslovanskih podjetij ter tistih na območju južne Koroške odmevnost slovenskega narodnoosvobodilnega boja med prizadetim delavstvom ter škoda, ki so jo podjetja »utrpela« zaradi NOB. Naj navedemo nekaj značilnih primerov. Zanimivo je opozorilo, da so v mežiškem rudniku maja 1943 dokončali prvo podzemeljsko elektrarno, vzrok njene postavitve pa naj bi bila »stalna« aktivnost slovenskih partizanov ter rušenje daljnovoda med Velenjem in Mežico. Po okupatorjevih podatkih so partizani samo aprila 1944 izvedli proti mežiškemu rudniku »19 terorističnih in sabotažnih akcij«. Posledica je bilo dejstvo, da je na primer od avgusta 1944 dalje izpadla v tem rudniku za nacistično oboroževalno industrijo važna proizvodnja molibdena za 40 %. Izvemo tudi, da so partizani med aprilom in septembrom 1944 »mobilizirali« 394 zaposlencev mežiškega rudnika. Prav tako je morala Bleiberska rudarska unija (BBU), še pred letom 1941 dejanska lastnica mežiškega rudnika, iz istega vzroka konec leta 1943 ustaviti dela pri odpiranju rudnika v Slovenjem Plajberku. Zanimivo je tudi dejstvo, da si je BBU po okupaciji Jugoslavije pridobila celjsko Cinkarno ter v ta namen ustanovila družbo Zinkhütte und Metall GmbH s sedežem v Celovcu, vendar pa po Karnerjevih podatkih družba Cinkarne do konca vojne ni mogla več prevzeti.

Med koroškimi železarskimi podjetji naj iz Karnerjeve knjige omenimo borovelsko železarno, podjetje, ki so ga jeseni 1938 vključili v nemški koncern Hermann Göring. Karner omenja, da je bila železarna v zadnjih mesecih vojne cilj različnih partizanskih napadov. O jeseniški železarni — po Karnerju »enem najbolj pomembnih oborožitvenih podjetjih na Koroškem« — pa beremo, da so njene kapacitete znašale petino proizvodnje surovega železa na področju Ostmarke (nekdanje Avstrije) oziroma 0,6 % vse nemške produkcije. Sledi nadrobnejši oris pomena Jesenic za nacistično vojno industrijo. Zanimiv je podatek, da so od aprila do septembra 1944 partizani »rekrutirali« četrtno vseh zaposlenih v železarni (1.035 mož!). Drugo največje železarsko podjetje na Koroškem naj bi bila »po ponovni pridružitvi« (!) ravenska železarna. O razširjenosti NOB na tem področju prča podatke, da je med aprilom in septembrom 1944 odšlo v partizane 221 zaposlenih v tem podjetju, poleg tega pa so bili obrati železarne ter tamkajšnji električni vodi stalni objekt partizanskih napadov. Poučni so nadalje podatki o kamniški tovarni Titan ter o tovarni verig Lesce (slednja je po partizanskem napadu 26. marca 1944 ustavila proizvodnjo ter so del njene proizvodnje prenesli na Jesenice ter v karnalsko Belo peč).

Dejavnost slovenskih partizanov je (med drugim) 1944. leta prispevala tudi k padanju proizvodnje v tovarni sulfite celuloze Reberca pri Železni Kapli. Mislili so ob tem celo ukiniti tovarno, vendar je gaulajter dr. Rainer na »podlagi politične presoje« nastopil proti temu. Med koroškimi lesnoindustrijskimi podjetji naj omenimo še tovarno lesovinskih plošč Leitgeb v Sinči vasi, eno največjih podjetij te vrste na področju velikonemške države. Karner omenja, da so bile tudi za to tovarno značilne »težave«, ki so jih povzročali slovenski partizani. Vzrok temu je bilo namreč oskrbovanje tovarne z lesom, ki je v večini prihajal iz »partizanskega območja«. Iz dnevnika poveljstva oborožitvene industrije v Celovcu z dne 13. julija 1943, je tako na primer videti, da so »partizani od gozdarjev, ki delajo južno od Železne Kaple, zahtevali pod grožnjo ustrelitve, da zapustijo delovna mesta. Lesni delavci se od tedaj branijo delati na tem območju. Že posekanih 8000 metrov lesa se ni moglo spustiti (v dolino, op. TZ), poseko nadaljnjih 12.000 pa je bilo treba prekiniti«. Še posebne težave so nastopile za tovarno leta 1944. Značilen je podatek, da je nemška vrhovna komanda (očitno zaradi delovanja slovenskih partizanov) 19. septembra 1944 ukazala odstraniti iz območja južno od Drave in Žilje vse tamkaj zaposlene vojne ujetnike.

Nadaljnja poglavja Karnerjeve knjige so posvečena kemični, usnjarski in tekstilni industriji na območju avstrijske Koroške ter na delu okupiranega dela Slovenije. — Kratko spremno besedo je h Karnerjevi knjigi prispeval Hitlerjev minister za oborožitev Albert Speer.

Ob Karnerjevi knjigi naj se dotaknemo tudi nekaterih vprašanj koroškega kmetijstva v letih druge svetovne vojne. Kot vir za to morejo služiti podatki publikacije avstrijskega statističnega urada iz leta 1948 *Ergebnisse der landwirtschaftlichen Statistik in den Jahren 1937—1944*. Predvsem nas tu zanima položaj agrarnih dejavnosti na slovenskem in jezikovno mešanem delu Koroške, žal pa so v publikaciji nadrobnejši podatki na voljo le za velikovski politični okraj.

Statistika opozarja, da je bila na Koroškem »normalna« kmetijska proizvodnja vse do leta 1942, ko je bilo uvedeno vojno gospodarstvo. Podatki o obdelovalnih površinah v obravnavanem obdobju kažejo tendenco stalnega padanja. Tik pred anšlusom je znašala njihova površina še 121.459 ha, že naslednje leto pa se je zmanjšala na 119.927 ha, da bi v letu 1943 padla na 110.856 ha. Značilno je, da je bilo nazadovanje opazno tudi drugod v deželi. Vzrokov za to bo več, med drugim pač na prvem mestu pomanjkanje moške delovne sile (mobilizacija), na območju južnega dela dežele pa po letu 1942 tudi porast slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja.

Iz statistike je videti, da je določen del opuščanih njiv prehajal v travnike, pašnike, košenine in planine, kar naj bi veljalo tudi za vrtove in sadovnjake. Poleg tega je očitno del obdelovalnih površin postopoma prekril gozd. V statistiki so zanimivi tudi podatki o izkoriščanju gozdnega bogastva. Po močnem skoku poseka leta 1941 so očitno leta 1941 beležili največje izkoriščanje gozda, medtem ko je v prihodnjih letih opazen padec (največji v letih 1943 in 1944). Slednje velja tudi za velikovski politični okraj, kjer je opazen največji padec izkoriščanja gozdnih površin (od 45.898 ha leta 1942 na 41.231 ha leta 1944). Slednje očitno pojasnjuje prisotnost slovenske partizanske vojske na območju Karavank, se pravi z gozdom najbolj bogatega območja tega okraja.

Tone Zorn

Leo Mates, *Mednarodni odnosi socialističke Jugoslavije*, založba Nolit, Beograd 1976, 310 str.

Knjiga Lea Matesa je do sedaj prvi celovitejši pregled mednarodnih odnosov nove Jugoslavije od pričetka teh odnosov dalje. Gre za nalogo, ki jo je pač lahko opravil avtor, ki je vrsto let vseskozi dejaven na diplomatskem področju (v zveznem sekretariatu za zunanje zadeve ter kot diplomat v OZN in ZDA), poleg tega pa je bil v šestdesetih letih tudi ravnatelj inštituta za mednarodno politiko in gospodarstvo v Beogradu. Njegova knjiga tako ni le rezultat avtorjevega študija, ampak izhaja tudi iz njegovih lastnih izkušenj ter sočasnega soustvarjanja naše zunanje politike.

V uvodu Mates posebej opozarja, da je opravil selekcijo določenega števila zajetih tem ter uporabljene dokumentacije. Podčrtuje, da predstavlja ta izbor njegovo osebno gledanje in razumevanje dogajanja, ob dokumentih pa pravi, da je treba upoštevati tudi njihovo dostopnost. Ob tem opozorilu gre za vprašanje, na katerega naleti vsakdo, ki se ukvarja z najnovejšo zgodovino in še zlasti s problematiko mednarodnih odnosov, saj tu ne gre le za dostopnost ustreznih virov, ampak tudi za možnost njihovega izkoriščanja oziroma interpretacije. Prav tu pa je mogel Mates zajemati iz svoje bogate diplomatske dejavnosti.

Njegova knjiga kot celota ni strogo znanstveno delo, ki bi vsestransko slonelo na citiranju ustreznih virov, oziroma ki bi bila opremljena z ustreznim znanstvenim aparatom. Pač pa daje z esejističnim zamahom analizo vrste vprašanj iz območja mednarodnih odnosov socialistične Jugoslavije, ali drugače rečeno: tistih vprašanj, ki po avtorjevem mnenju predstavljajo srž mednarodnih odnosov nove Jugoslavije. Ta vprašanja so: začetki mednarodnih odnosov nove Jugoslavije (od začetkov do osvoboditve), mednarodni položaj v prvih povojnih letih, status Jugoslavije v takratnih mednarodnih odnosih in vprašanje njenih meja, odnosi s Sovjetsko zvezo v prvih povojnih letih, sledeča izolacija Jugoslavije ter njen prodor v svet, politika nevezanosti, odpiranje Jugoslavije zunanjemu svetu, problemi zdajšnje Evrope, naši odnosi z deželami varšavskega pakta ter s komunističnimi strankami

ter držav po letu 1955, jugoslovansko-ameriški odnosi, jugoslovansko-kitajski odnosi, Sredozemlje v jugoslovanski zunanji politiki, mednarodni odnosi na Balkanu, Jugoslavija in Združeni narodi ter končno, vprašanje internacionalizma kot osnovnega načela jugoslovanske zunanje politike.

Ko govori o naši zunanji politiki Mates podčrtuje, da je ta neločljivo povezana z razvojem mednarodnih odnosov in vzpostavljanjem stikov jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja z zavezniki v času vojne. Kot taka je nadaljevanje odnosov in stanja, ki so že pred drugo svetovno vojno pripeljali Jugoslavijo v središče političnih in vojaških akcij in iz katerih je zrastle gibanje, ki je ustvarilo novo Jugoslavijo. Tako je zunanja politika Jugoslavije po drugi svetovni vojni rezultat njenega osvobodilnega boja in revolucije. Mates ugotavlja, da sta bili v tem času v središču dve osnovni vprašanji, namreč vprašanje priznanja nove revolucionarne oblasti s strani zaveznikov ter vprašanje popravka naših meja z Italijo, Avstrijo ter po možnosti z Grčijo in Bolgarijo (pri tem je šlo za združitev makedonskega naroda). Med temi vprašanji pa je bilo na prvem mestu vprašanje razmejitev z Italijo. Mates že v uvodu knjige poudarja, da se je na osrednjih vprašanjih naše borbe in revolucije formiralo vodilno načelo naše zunanje politike, namreč neomajna odločnost očuvati neodvisnost in integriteto Jugoslavije. Usmerjenost k nevezanosti je po njegovem tudi nauk lastnih izkušenj in prizadevanj, da se na tej podlagi izdela celovita koncepcija mednarodnih odnosov.

V uvodoma naštetih problemskih poglavjih Mates ta opozorila tudi nadrobneje očrtuje in utemeljuje. Predvsem pa se ustavimo ob vprašanju priznanja nove Jugoslavije v letih 1942–1945 ter že v tem času pričetem boju za meje. Gre za tisti kompleks vprašanj, ki je bil v naši literaturi še najbolj obdelan. Pa vendarle tudi tu najdemo v Matesovi knjigi marsikaj novega, še posebej pa bi opozorili na jasne prikaze posameznih problemov ter njihovo vključitev v širši evropski in svetovni okvir. Nedvomno je Mates prvi, ki je tako celovito zajel zastavljena vprašanja. Iz našete problematike naj odberemo odnos Britancev do naše NOB in s tem do vprašanja pravičnejših meja nove Jugoslavije. Mates opozarja, da je morala naša država tako v času NOB kot po osvoboditvi vzdržati težak boj za priznanje svojega statusa kot neodvisne države ter istočasno vzdržati pritisk Zahoda glede priznanja svoje nove meje z Italijo. Obe vprašanji sta bili — ugotavlja Mates — med seboj tesno povezani, saj je bilo vprašanje meje predvsem vprašanje priznanja statusa nove Jugoslavije (seveda pa se je pojavljalo tudi mimo tega). Ko Mates govori o povojnih mirovnih konferencah ter vlogi Jugoslavije na njih, vključuje v razpravljanje (enako seveda tudi pri ostalih v knjigo zajetih vprašanjih) širši mednarodni okvir in konstelacijo, v tem primeru medsebojno razmerje velikih sil in njihovih interesov. Tako zastavljen okvir vodi nato bralca vse do zadnjega časa, se pravi do podpisa znanih osimskih sporazumov med Italijo in Jugoslavijo o dokončni ureditvi tržaškega ter drugih medsebojnih vprašanj. Ob tem naj opozorimo, da je bilo tržaško vprašanje vse tja do srede petdesetih let, do sporazuma o soglasju med Jugoslavijo in Italijo leta 1954, eno osrednjih odprtih vprašanj takratne Evrope.

Ena značilnosti Matesove knjige je, da se avtor ne drži strogo kronološkega prikaza dogodkov, pač pa se je raje odločil za zaokrožene pregledne posameznih vprašanj in silnic, ki so in še vplivajo na mednarodni prostor in mesto naše države. Tako se iz knjige lušči plastična geneza posameznih vprašanj, med katerimi naj še posebej omenimo vsaj še tri: neuvrščenost nove Jugoslavije ter njene odnose s socialističnim in tretjim svetom. V celoti pomeni Matesova knjiga bistven prispevek k razumevanju mednarodnega položaja in mesta naše države vse od narodnoosvobodilnega boja do danes. Seveda pa knjiga ne razrešuje vseh vprašanj ter bo prihodnje delo na podanih problemih moralo dati še nove in globlje osvetlitve. Matesova zasluga pa je nedvomno dejstvo, da se je kot eden prvih sintetično lotil vprašanj, ki še kako zanimajo našega človeka.

Tone Zorn

Hans Mayrzedt u. Waldemar Hummer, *20 Jahre österreichische Neutralität und Europapolitik (1955–1975)*. Dokumentation, Wien 1976, I–II, 691 + 338 str.

Pred seboj imamo obsežno dokumentacijo o nekaterih aspektih avstrijske državne politike v zadnjih dvajsetih letih. V ospredju sta predvsem problematika avstrijske nevtralnosti in geneze tega vprašanja ter mesto Avstrije v Evropi, tako

kot se to kaže v njenih odnosih s sosedi ter ostalim evropskim prostorom. Čeprav naslov knjige omejuje objavljeno dokumentacijo na leta 1955–1975, posamezni dokumenti segajo tudi v medvojni čas in nazaj (objavljena je tako na primer peta haška konvencija o pravicah in dolžnostih nevtralnih držav iz leta 1907). Razumljivo je razmejena tudi dokumentacija o vprašanjih obnove avstrijske države med drugo svetovno vojno in po njej. Na zaključku pa so deloma objavljeni dokumenti o nedavni helsinški konferenci o evropski varnosti in sodelovanju (leta 1975).

Bralca vpeljuje v knjigo uvod, ki pojasnjuje pomen publikacije pa tudi zdajšnjo avstrijsko zunanjepolitično usmeritev. Ob tem je poudarjeno, da je ta ideološko usmerjena na Zahod in značilno je opozorilo obeh avtorjev, da je taka orientacija prebivalstva med vsemi evropskimi državami najmočnejša prav v Avstriji. V celoti so objavljeni viri različnega značaja (izjave posameznih politikov, uradna poročila, mednarodni dogovori in podobno), žal pa objavljena dokumentacija ni opremljena s potrebnim kritičnim aparatom. Njen namen je namreč ta, da govorijo dokumenti sami zase. Tudi se ne spušča (razen deloma v odnosih z Jugoslavijo) v sporna vprašanja, ampak so predvsem v osredju pozitivni odnosi z vrsto evropskih držav. V celoti pa naj bi zbirka služila kot ilustracija teh odnosov in kot študijski priročnik.

Še posebej nas seveda zanimajo dokumenti, ki govorijo o odnosih naše države s severno sosedo. Teh je skupaj objavljeno petnajst, njihov časovni razpon pa sega od teksta sporazuma o medsebojni trgovski izmenjavi z dne 17. avgusta 1948 pa do negativnega odgovora na jugoslovansko noto, izrečeno republikli Avstriji ob dvajsetletnici podpisa pogodbe o obnovi neodvisne in demokratične Avstrije leta 1975. Ostali dokumenti pa se nanašajo na dogovore o naših delavcih, zaposlenih v Avstriji ter na vrsto komunikejev ob medsebojnih uradnih obiskih, od srečanj zunanjih ministrov naprej. Vsi komunikeji sicer govorijo o medsebojnem prijateljskem sodelovanju, vendar pa (na jugoslovansko intervencijo op.) zajemajo tudi odprta vprašanja manjšinskega varstva. Za avstrijske poglede do tega vprašanja je na primer značilno, da avstrijski kancler Bruno Kreisky ob obisku predsednika zveznega izvršnega sveta Djemala Bijedića 12. aprila 1972 manjšinskega vprašanja sploh ni omenjal. Avtorja publikacije posebej poudarjata da ne objavljata dokumentacije o tako imenovani »vojni proti dvojezičnim krajevnim napisom«, se pravi o krizi, ki je nastala v avstrijsko-jugoslovanskih odnosih potem, ko so nemški koroški nacionalisti leta 1972 nasilno odstranili vse do tega časa postavljene dvojezične krajevne napise na območju južne Koroške.

Kljub prizadevanjem, pokazati dvajsetletne odnose republike Avstrije z evropskimi državami v čim lepši sliki, je objavljena zbirka dokumentov vendarle delo, ki bi ne smelo ostati brez odmeva tudi izven avstrijskih meja. Želeti bi bilo, da bi podobni zbornik (ali zborniki) o zunanjepolitični dejavnosti Jugoslavije izšli tudi pri nas. Za metodo izbora objavljenih dokumentov pa je značilno, da je bilateralna dokumentacija objavljena le glede odnosov z vzhodnimi državami (vključno z Jugoslavijo), medtem ko so za odnose z zahodno Evropo objavljeni izključno viri, ki se nanašajo na zahodnoevropski gospodarski grupaciji (EGS, EFTA) in podobno. Drugačen pristop bi nedvomno pokazal vprašljivost nekaterih postavk »evropske politike«, saj bi moral zajeti tudi znane bombne napade in atentate na južnem Tirolskem, dejanja, ki so imela zaslombo celo pri najvišjih predstavnikih republike Avstrije.

Tone Zorn

Angelo Ara, *Ricerche sugli Austro-Italiani e l'ultima Austria*, Editrice Elia, Roma, 1974, str. 347.

V svoji knjigi je mladi italijanski zgodovinar zbral šest različnih študij, ki se vse na ta ali oni način tičejo Italijanov v Primorju in na Tridentinskem v zadnjih letih obstoja habsburške monarhije. Za Slovence je posebno zanimiv drugi članek v Arovi knjigi, ki nosi naslov: *L'avvenire di Trieste in un dibattito al Consiglio comunale di Trieste nel gennaio 1913*.

Gre za razpravo o mestnem proračunu, ki sa je razrastla v širšo debato o bodočnosti Trsta in o njegovih narodnostnih problemih. Poleg iredentistov, ki so imeli v svojih rokah mestno upravo, so v razpravi sodelovali tudi vidni predstavniki italijanskih socialistov, Valentino Pittoni in Edmondo Puecher, ter predstavnik

slovenskega nacionalnega gibanja, Josip Vilfan. Čeprav so se posegi raznih govornikov nanašali na povsem otipljive probleme, kot na primer na vprašanje slovenskih šol, ki jih mestna uprava s trdoglavo vztrajnostjo ni hotela financirati, je mogoče v filigrani opaziti, da vse mori skrb, kakšna bo usoda Trsta, če bo prišlo v Avstriji do ustavnih sprememb. Leta 1913 je bilo dosti govora o trializmu, ki je visel kot Damoklejev meč nad tistimi silami, ki so se bale, da bo ustanovitev južnoslovanske države v okviru habsburške monarhije nevarna »italijanskemu značaju« Trsta. Gre za misel, ki raste iz strahu pred življenjskim soočenjem s slovenskim zaledjem in ki se včasih skriva za krinko »višje kulture«, včasih pa proglašajo potrebo o ohranitvi obstoječega etničnega ravnotežja med obema narodnostnima skupinama.

Tržaški liberalci so pred »slovansko nevarnostjo« računali z begom v okrilje Italije in so bili pripravljeni v ta namen tudi žrtvovati ekonomske interese celega mesta. Nekateri socialisti — njihov predstavnik je bil Puecher — so se sicer bolj realistično zavedali, da Trst brez svojega zaledja ne more živeti, obenem pa so upali, da bo mogoče mesto ohraniti skozi in vitro in ga tako zaščititi pred »tuje-rodci«.

Avtor s precejšnjo spretnostjo izlušči teze raznih politikov, ki so si sledili na govorniškem odru, in skuša tudi s hvalevredno objektivnostjo podati sliko mesta v letih pred prvo svetovno vojno. Pri tem pa se ne zna popolnoma odtegniti nekaterim klišejem, ki jih je izoblikovala iredentistična historiografija. Tako na primer si ne more kaj, da ne bi ponovil starega očitka dunajskim oblastem, da so v Primorju favorizirale južne Slovence na račun Italijanov — te trditve pa ne podpre z nobenim tehtnim dokazom. Obenem se tudi ne more otresti nekaterih mitov o »čudežu« Trsta, ki naj bi mu uspelo »spojiti in združiti pod skupnim imenovalcem italijanstva etnično in kulturno tako različne sile, ki so živele v njegovem okrilju«. Trditev je netočna celo za prva desetletja tržaškega prostega pristanišča (pomislimo samo na Grke in Srbe), popolnoma zgrešena pa je za 19. stoletje, ko so se tudi Slovenci postopoma, a vedno odločneje postavili po robu asimilacijskemu procesu. Morda bi bilo primerneje govoriti o »čudežu«, če bi razne etnične in kulturne skupine, ki žive v Trstu, našle pot do skupnega razumevanja in spoštovanja, in se odpovedale tistemu govorenju v prazno, v katerega se je konec koncev izrodila debata v občinskem svetu leta 1913.

Jože Pirjevec

Livio Zeno, *Ritratto di Carlo Sforza*, Le Monnier, Firenze, 1975; str. 546.

Avtor knjige je bil med leti 1949—1951 Sforzov tajnik in član njegovega osebnega kabineta. Ta intimnost z De Gasperijevim zunanjim ministrom ga ni zape-ljala, da bi napisal delo memorialističnega kova, temveč mu je le pomagala osvetliti z vseh strani psihološki profil enega od redkih državnikov evropskega formata, ki jih je premogla Italija 20. stoletja. Sforzo je doletela redka usoda, da je bil imenovan za zunanjega ministra rimske vlade tako po prvi kot po drugi svetovni vojni: obakrat je na njegovi mizi med najbolj kočljivimi dosjeji bil tisti, ki se je nanašal na vprašanje odnosov z Jugoslavijo in na definicijo meje med obema državama.

Kot medvojni poslanik pri srbski vladi na Krfu je dobro poznal probleme jugoslovanskih narodov, kar je razvidno tudi iz knjige, ki jo je pozneje posvetil Pašiću in nastanku kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Zavedal se je, kako pomembno je za Italijo, da naveže prijateljske stike s sosednjimi narodi, in pod vplivom treznega premisleka pa tudi svojih idealov, ki so sloneli na Mazzinijevi misli, storil vse, da doseže ta cilj. Ne glede na fašistične psovke je tako pripravil in izpeljal do kraja Rapalsko pogodbo, ki naj bi po njegovem zagotovila mirno in plodno sožitje med narodi ob Jadranu, obenem pa naj bi tudi preprečila nemškemu nacionalizmu (ponovno afirmacijo katerega je jasnovidno predvideval), da si utre pot v južno Evropo.

Skoraj trideset let pozneje, ko se je Sforza kot zunanji minister republikanske Italije spet znašel pred problemom »vzhodne meje«, je bil ponovno tarča histeričnih obsodb nekaterih italijanskih in tržaških krogov, ki jih medvojne in povojne izkušnje niso ničesar naučile. Sforza pa je razumel, da je treba vprašanje o odnosih z novo Jugoslavijo postaviti na drugačne temelje, kot so bili tisti, na katerih je slonel dogovor s kraljevino Karadorđevićev. Zato je opazoval rovarjenje naciona-

listov z odmaknjenostjo in z aristokratsko ironijo, prepričan, da je mogoče doseči z beograjsko vlado pameten dogovor na podlagi etničnih meja. Skušal je z njo navezati stike, ki pa niso rodili sadu tudi zaradi tega, ker je l. 1951 padla de Gasperijska vlada. V naslednji kabinet tridentinskega državnika Sforza ni bil več vključen.

Vera v razum in svobodo, ki je navdihovala njegovo javno delovanje, mu v času, ko je prišel fašizem na oblast, ni dovoljevala, da bi ostal v službi Mussolinijevega režima. Odpovedal se je mestu poslanika v Parizu in po nekaj letih zasebnega življenja, pod pritiskom vedno otipljivejših groženj s strani oblasti in fašističnih tolpe, odšel v izgnanstvo, kjer je do konca vojne bil eden najvidnejših predstavnikov emigrantske opozicije. Njegovi dejavnosti med drugo svetovno vojno in po njej, ko je Sforza odločno nastopil proti ohranitvi monarhije v Italiji ter se zaradi tega ostro spopadel s Churchillom, je avtor posvetil posebno pozornost. Svoja izvajanja je podprl z mnogimi še neobjavljenimi dokumenti, ki jih je zbral v prilogi. V tem okviru izstopajo pisma, ki sta si jih izmenjala B. Croce in Sforza med leti 1943–1952. Njuna korespondenca zgovorno priča, kako živo sta se oba intelektualca zavedala globine moralnega in političnega brezna, v katerega je fašizem pahnil Italijo.

Jože Pirjevec

Geschichte der Sorben, zv. III (čas od leta 1917 do 1945). Bautzen 1976, 218 str. Izšlo tudi v lužiškosrbskem jeziku (red. Martin Kasper).

Za Slovence je problematika Lužiških Srbov po letu 1917 zanimiva tudi kot vzporednica dogajanju v slovenskem zamejstvu. To velja še posebej za čas po letu 1938, ko so se tudi koroški Slovenci znašli v isti državi kot Lužiški Srbi, namreč v tretjem rajhu, ter je bila obojim namenjena ista usoda: narodna smrt. Za historični pogled Nemca na Slovence in Slovane sploh bi uvodoma omenili njegovo poznamenovanje slovenskega elementa z Wenden oziroma z izpeljankami tega imena (za Slovence na Koroškem Windische). Zgodovina Lužiških Srbov nudi za tako znamenovanje vrsto opozoril. Medtem ko je dobilo historično poznamenovanje Slovencev z Windisch, windische Sprache vsaj že v preteklem stoletju pejorativen prizvok, se je na Lužicah še naprej uporabljal v prvotnem smislu in to tako pri večinskem narodu kot pri manjšini. Tako je bil na primer novembra leta 1918 ustanovljen Lužiški (vendski) narodni odbor in v njegovem okviru Lužiškosrbska zveza (Wendisches Bund). Dalje izvemo, da naj bi bil »vendski« separativizem (šlo je za prizadevanja po ustanovitvi avtonomnega lužiškosrbskega območja v okviru Nemčije) vzrok za ustanovitev nemških prostovoljskih oddelkov na tem območju; gre za oddelke, ki so bili vsekakor nekaj podobnega kot sočasne Alarmkompanije na Koroškem. Značilno je še, da so skušale oblasti po prvi svetovni vojni ustanoviti posebno gibanje »Šaški zvestih (!) Wendov«, nekaj podobnega torej, kot so poskušale po drugi svetovni vojni koroške oblasti z Zvezo avstrijskih Slovencev, ki naj bi postala protiutež Osvobodilni fronti za Slovensko Koroško.

O manjšinski politiki v weimarski Nemčiji beremo v knjigi, o kateri poročamo, da je bilo 1920. leta ustanovljeno posebno koordinacijsko telo, namenjeno lužiškosrbskemu vprašanju. Sestavljali so ga zastopniki Saške in Prusije, pristojnih upravnih okrajev, Nemškega Schutzbunda ter drugih teles. Temu je sledila ustanovitev osrednjega organa za »nadzorstvo nad Vendi«, tako imenovani »vendski oddelek«, ki so ga iz taktičnih vzrokov priključili okrajnemu glavarstvu Budyšin (oddelek je obstojal do leta 1945). Njegove naloge so bile podobne kot sočasnega koroškega Heimatdiensta (Heimathunda). Med njimi najdemo: »krepitev delovanja za nemštvo v vendskih območjih«, »široko pojasnjevanje veleizdajalskega značaja vsakršnih vendskih narodnostnih prizadevanj«, »odkrivanje vsake vendske narodne zavesti kot deželi sovražno« (dejavnost), ter »pospeševanje prehoda Vendov v nemštvo«. Poleg tega je vrsta nacionalističnih organizacij (osrednja med njimi je bil Nemški Schutzbund) nastopala proti »slovanski nevarnosti« ter »vendski iredenti«.

Vzporedno s tem gre v Lužicah nemška kolonizacija obmejnega prostora. Ob tem se nehoti vzbuja vzporednica s Koroško, kjer je Kärnter Heimathund pričel z naseljevanjem trdnega rajhovskega nemštva na območju južne Koroške. Značilno je, da so v rajhovski centrali tako imenovane »domovinske službe«

(Reichszentrale für Heimatdienst) že leta 1922 postavili zahtevo po prisilni izselitvi Lužiških Srbov na območje južne Nemčije, ter to zahtevo utemeljevali z državno-političnimi vzroki. Predvsem pa se v poročilu skušajmo dotakniti ocene tako imenovane kulturne avtonomije za manjšine, kot se je ta postavljala v Nemčiji in na Koroškem v dvajsetih letih. Ko se knjiga dotika tega vprašanja, opozarja, da je bilo vprašanje kulturne avtonomije še zlasti v ospredju na tako imenovanem tretjem kongresu evropskih manjšin (narodnosti) s sedežem v Ženevi leta 1927. Avtorji publikacije menijo, da so skušale »revanšistične sile med nemškimi manjšinami« na kongresu doseči, da bi bile opozicijske manjšine izločene iz kongresov ter da bi bila propagandno uveljavljena kulturna avtonomija edino uporabno sredstvo za urejanje manjšinskih vprašanj. Po mnenju, izraženem v knjigi, bi bila tako uveljavljena kulturna avtonomija le etapa na poti k obsežnim zahtevam (nemških manjšin) ter poskus mednarodnopravno sankcioniranega iredentizma. V nasprotju s tem pa se Zveza narodnih manjšin Nemčije (sestavljali so jo dansko južnošlezvisko volivno društvo, frizijsko-šlezvisko društvo, Združenje Litvancev v Nemčiji, Zveza Poljakov v Nemčiji ter zastopniki Lužiških Srbov) s takim reševanjem manjšinskega vprašanja ni strinjala, ampak je iskala kompromisno rešitev, ki pa je vedno znova naletela na odpor predstavnikov nemških manjšin, ki jih je »dirigiralo« nemško zunanje ministrstvo. Posledica je bil izstop Zveze narodnih manjšin Nemčije iz ženevskih kongresov.

Položaj Lužiških Srbov se nato v tridesetih letih bistveno poslabša z nastopom nacizma; pričenja se vsestranska germanizacija lužiškosrbskega življa. Med sredstva te germanizacije je — podobno kot leta 1938 na Koroškem — spadalo nasilno izseljevanje dela lužiške inteligence, prepoved osrednje kulturne organizacije, »pokončanje« srbskega jezika in kulture ter končno načrtovanje fizičnega uničenja lužiškosrbskega naroda. Vendar pa so zaenkrat morali nacisti pri protisrbskih nastopih še upoštevati zunanje politične momente, med njimi predvsem odmevnost nasilja v obeh sosednih državah, na Poljskem in Češkoslovaškem pa tudi v Jugoslaviji in v Franciji. Pri tem so se morali ozirati na položaj manjšin v drugih državah in značilno je, da so nemška poslaništva v tujini, med njimi v Pragi in v Beogradu, izrekla pomisleke proti drastičnim ukrepom namenjenim Lužiškim Srbom. Podobno opozorilo je dala tudi Zveza nemških manjšin v Evropi. Predstavniki te organizacije je med drugim opozarjal pristojne nemške oblasti, naj ne zaostrejuje lužiškosrbskega šolskega vprašanja ter pri tem kazal na zahteve nemške manjšine v Jugoslaviji, ki se je sklicevala na položaj narodnih manjšin v Nemčiji.

Ceprav so nacisti (podobno kot v letih 1938—1941 na Koroškem) morali upoštevati zunanje politične zadržke, od svojega cilja niso odstopili in upoštevajoč nakazane zadržke celo pripravili večplasten ter skrbno izdelan sistem uničevanja lužiškosrbske kulture. Sem je spadalo zamolčevanje obstoja lužiškega naroda ter germanizacija krajevnih in celo ledinskih imen in to ne le na območju Lužic, ampak tudi drugod po Nemčiji, kjer so nekdaj prebivali Slovani. Podobno kot nekateri koroški zagovorniki »vindišarske« teorije so začeli zanikovati slovanski izvor lužiškosrbskih običajev ter postavljati trditve o lužiškosrbski narodni povezanosti z nemštvom. Od osrednje lužiškosrbske organizacije pa so celo zahtevali, da se preimenuje v »Zvezo vendsko govorečih Nemcev (!)«. Poleg tega je saška vlada leta 1937 celo prepovedala omenjati v javnosti obstoj Lužiških Srbov ter to naročilo utemeljilo s tem, da Srbi niso narodna manjšina, ampak »Nemci, ki so se brez razlike zlili z ostalimi nemškimi plemeni v nemško narodno skupnost«.

Izginiti so morala ne le lužiška imena, ampak — podobno kot na Koroškem — tudi napisi na stavbah in na spomenikih. Še posebna germanizacijska naloga je bila namenjena otroškim vrtcem. Dalje je bilo prepovedano delovanje lužiškosrbskih organizacij ter jim odvzeto premoženje. Temu se je, enako kot na Koroškem, pridružila težnja po izselitvi lužiškosrbskega prebivalstva, ki jo je v začetku leta 1942 Hitler postavil na čas po koncu vojne, samo prestavitev pa utemeljil z nemštvom, ki bi ga izselitvena akcija povzročila.

Tone Zorn

Max Demeter Peyfuss, *Die Aromunische Frage*. Podnaslov: Ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest (1913) und die Haltung Österreich-Ungarn, Wien-Köln-Graz 1974, 166 str.

Knjiga avstrijskega historika se dotika zanimivega vprašanja, namreč narodnega preporoda aromunske narodne zavesti ter problematike aromunskega življa

v preteklem stoletju. Delo po eni strani izhaja iz obstoječe literature (romunske, grške, upoštevano pa je tudi več del slovanskih piscev, tako Bolgarov, Mekedoncev in Srbov), objavljenih virov ter arhivske dokumentacije iz romunskih in avstrijskih arhivov. Delo samo pomeni poučen vpogled v del narodnostne problematike na območju Makedonije (ne glede na zdajšnje meje), na delu osrednje Grčije ter današnje Albanije. Poučnost knjige je tudi v tem, da daje poglede protagonistov (Romunov, Avstrijcev, Rusov, Grkov in Bolgarov) na problematiko romanizirane življa Makedonije.

Za jugoslovanskega bralca ob branju knjige nedvomno izstopa dejstvo, da se avtor ne dotika problematike makedonskega naroda, čeprav bi posamezna opozorila utegnila dati bolj zaokroženo narodnostno podobo tega dela Balkana. Ko Peyfuss razpravlja o današnjem številu Aromunov, jih ceni na kakih 400.000, vendar pa je moralo biti to število v preteklosti mnogo večje. V Grčiji so naseljeni v dolinah Pinda, po Tesaliji, pobočjih Olimpa ter še drugod, dalje v Albaniji, pri nas pa »v več vaseh« med Ohridom in Bitolo, v Kruševu, v bližini Struge ter v manjših naseljih na Pljačkarevici v vzhodni Makedoniji. Avtor opozarja, da se je večina bolgarskih Aromunov leta 1940 izselila v Romunijo, ostali pa še nadalje žive na območju Pirinske Makedonije ter v Rodopih. V Romuniji so se mnogi teh priseljencev naselili v Dobrudži, v okolici Bukarešte ter v Banatu. V zadnjem času je najti aromunske naselbine tudi v azijskem delu Turčije in v Libanonu. Poleg tega živi na grško-jugoslovanski meji vzhodno od Vardarja še kakih 15.000 tako imenovanih Meglerskih Romunov, od tega kakih 2000 na naši strani.

Peyfuss ugotavlja, da je za aromunski narodni preporod značilno, da ta ni stremel po zedinjenju z Romunijo, ampak le po kulturni in verski avtonomiji v okviru turške države, dejstvo, ki je naletelo na odpor grštva in grškega carigrajskega patriarha. Značilno je še dejstvo, da se je del Aromunov vtopil v grštvo, ali pa se stavljaj na grško stran. V celoti pa aromunsko vprašanje ni bilo le predmet spora med Romunijo (ki je med drugim tudi materialno podpirala aromunsko narodnostno gibanje) ter Grčijo, ampak je postalo del makedonskega vprašanja in kot tako objekt politike takratnih velikih sil (Avstrije, Rusije, kasneje pa tudi Italije).

Peyfuss dalje opozarja na momente, ki so vodili k narodnostni prebuji aromunskega prebivalstva. Opozarja na dejstvo, da je med njimi igralo grštvo v socialnem pogledu vodilno vlogo ter da je materialni dvig istočasno za Aromuna pomenil tudi prehod v grštvo. Posebej je v knjigi očitana rast odnosa romunske države do romaniziranega življa onkraj Donave; ta odnos se je kazal tako v literaturi, kasneje pa tudi na verskem in šolskem področju. Leta 1859 so v Bukarešti celo ustanovili poseben makedonsko-romunski odbor, v šestdesetih letih pa temu sledijo denarne podpore, namenjen ustanavljanju posebnih šol za aromunski živelj živeč v Turčiji.

Vzporedno s šolskim, je pričelo nastopati tudi versko vprašanje, saj so se pričele pojavljati zahteve po upoštevanju aromunskega jezika tudi v cerkvi, kar pa je skušala grška stran onemogočiti ali pa preprečiti. Tako se ves čas kaže (z manjšimi oscilacijami) cerkvena problematika, pogojena z nasprotovanjem grškega klera ter carigrajskega patriarha, v ozadju tega dejstva pa je bila težnja po grecizaciji romunskega življa. To je bil tudi vzrok, da je grška stran zavračala ustanovitev samostojne aromunske pravoslavne cerkve. Ni čudno, da prične aromunsko vprašanje polagoma postajati sporno vprašanje med takratnimi turškimi sosedami, med Grčijo in Romunijo, pa tudi med Romunijo in Bolgarijo (v sporu s slednjo je prva skušala aromunsko vprašanje uporabiti za dosego koncesij na območju Dobrudže). Značilno je, da je carska Rusija nasprotovala aromunskemu gibanju, medtem ko je to imelo zaslombo turške države.

Še zlasti pa se je aromunsko vprašanje zaostriло po prelomu stoletja, ko je Turčija dala Aromunom vrsto narodnostnih pravic. Značilna je bila ob tem zlasti reakcija Grčije, ki je v odgovor pričela izvajati tudi fizično nasilje nad romaniziranim prebivalstvom Turčije.

Za Aromune pa pomenita največje prelomno obdobje obe balkanski vojni v letih 1912/13, saj sta vojni razdelili aromunski živelj med štiri države: Srbijo, Bolgarijo, Grčijo in Albanijo, pri čemer je odpadlo največje aromunsko naseljitveno območje v Grčiji (jugozahodna Makedonija in Epir, leta 1921 pa še območje pindskega pogorja, ki bi prvotno moralo pripasti Albaniji). Iz časa balkanskih vojn je v Peyfussovi knjigi zanimiva nadrobnot, da so bile po srbski zasedbi dela Makedonije aromunske šole sicer zaprte, vendar je bil odnos s srbsko vojsko dokaj

dober (zlasti v Kruševu), kjer so bili v srbski vojski Romuni iz vzhodne Srbije. Nasprotno pa so bili na tistem delu Albanije, ki so jo zasedli Srbi narodno osveščeni Aromuni skupaj z Albanci proti zasedbeni sili, medtem ko so v Draču grško usmerjeni Aromuni pozdravljali srbsko zasedbo mesta. Zanimiv je še podatek, da je tedaj Romunija prelagala ustanovitev posebne aromunske države v mejah srednjeveške Velike Vlaske.

Značilno za takratno gledanje na aromunsko vprašanje je dejstvo, da v nasprotju z dotedanjimi obljubami ni v mirovni pogodbi, podpisani po drugi balkanski vojni, nobene besede o Aromunih. Pač pa so bile aromunskemu vprašanju posvečene note, ki so jih ob tej priložnosti izmenjale Romunija na eni ter Bolgarija, Grčija in Srbija na drugi strani. Z njimi so se štiri države zavezale dati Aromunom na svojem ozemlju šolsko in cerkveno avtonomijo, ustanovitev ustreznih škofij ter romunsko financiranje teh ustanov. Po besedah takratnega romunskega konzula v Bitoli, naj bi bukareštanski mir bil enak smrtnemu sunku, njegovo ugotovitev pa je kmalu potrdilo dejstvo, da se podpisnice bukareštanskega miru v prihodnje niso držale dogovorjenih obveznosti na področju manjšinske zaščite aromunskega življa.

Tone Zorn

Wilhelm Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*. Versuch einer Synopsis. Hamburg und Berlin, 1974. — 427 strani (s slikami in tabelami).

Obsežnejše poročilo o Abelovem novem delu sem pripravil že pred časom, vendar je njegova knjiga tako zanimiva, da se mi je zdelo vredno, opozoriti bralce Zgodovinskega časopisa nanjo z novim poročilom, potem ko se je staro poročilo »kar samo od sebe«¹ nekam založilo. V staro poročilo sem vnesel nekaj fotografjskih podatkov o lakotah, o živinski kugi, o obsežnih poplavih, o visokem snegu spomladi in o izredno hudih mrzilih, ki sem jih njega dni nabiral v obravnavah kranjskih deželnih stanov za leta od 1690 do 1720. Namen ni bil samo ta, da opozorim, kaj vse je zaviralo trgovanje po naših krajih, ampak tudi ta, da pokažem, kako je slabo razvita agrotehnika lahko takoj in zelo občutno pokazala zle posledice. Ker je šlo za teritorialno omejena področja, so mogli z uvozom kriti pomanjkanje žita. Teže je bilo takrat, ko so katastrofalno slabe letine zajele četrtino ali tudi več Evrope. Kranjski deželni stanovi so vse ujme namerno napihnili, da so s tem opravičevali neredno pobiranje kontribucije in drugih denarjev. Toda ne moremo tolmačiti kot izmišljotino to, da so 1713 stanovi zapisali, kako ljudje zaradi slabe letine meljejo lubje, da bi dobili »moko«² in kako so naši v ustih ljudi, ki so umrli zaradi lakote, celó travo.

Abel je seveda problem slabo razvite agrotehnike v predindustrijski dobi in posledice raznih stisk zastavil zelo široko. Pričenja z revolucijo cen in z draginjami v 16. stoletju, nadaljuje s ciklusom cen za žito in meso skozi več desetletij in celo stoletij in se potem še posebej obsežno zadrži pri krizah 18. stoletja 1708—1712, 1739—1741, pri letih lakote 1771—1774 ter pri druginji v osemdesetih letih 18. stoletja. V tekst uvaja statistike in diagrame bodisi za posamezna evropska vlemesta bodisi za kompletne dežele ali še večje teritorije.

Ko preide v 19. stoletje, govori veliko o pauperizmu in pojasni, da se terminus ne nanaša na bedo, na stisko, ki nastane zaradi kriz v letinah, ampak na siromaštvo, ki nastopi zaradi prenizkih mezd. Vendar išče korene za pauperizem tudi v strukturi agrara in njegovi še vedno šibki donosnosti. Preden spregovori o velikem vplivu tehnike na poljedelstvo in o vlogi kemije pri povečanju donosnosti zemlje, se loti še let lakote 1816—1817, analizira cene, mezde in zaposlenost v teh letih ter opozori na sredstva, s katerimi so blažili to krizno obdobje. Loti se še kriz v tridesetih in štiridesetih letih preteklega stoletja in konča svoj tekst v letih okoli 1860.

Kot vsi evropski arhivi tudi naši domači arhivi hranijo obilo gradiva za študij podobne problematike. Ko bomo to zbrali — in koristno bi bilo, da bi se takega dela lotil agrarni zgodovinar — in uredili ter raztolmačili, bomo dobili efektno podobo o naši agrarni in socialni zgodovini. Vzorec za takšno razpravo nam poleg drugih avtorjev, ki so o tem že veliko pisali, nudi sedaj še Abel.

Jože Šorn

Dr Ljubisav Marković, *Društveno-ekonomske formacije*, NIP »Delta pres«, Beograd, 1975. 19 strani.

V okviru »Male marksistične biblioteke« je omenjena založba izdala številne brošure. V II. kolu je izšla brošura, v kateri dr. Marković obravnava razvoj »družbeno-ekonomskih formacij«. Založba jo je izdala v sorazmerno visoki nakladi 7000 izvodov. Ker se ne moremo pohvaliti z bogato tovrstno literaturo, bo brošura o tem za mnoge bralce edina informacija. Avtor pa je v brošuri zapisal nekatere trditve, o katerih kaže razpravljati.

Novejše ugotovitve pričajo, da je Marx ločil pojem »ekonomske formacije družbe« in pojem »formacije družbe«. Beseda formacija pride od latinske besede forma (oblika) — formatio (oblikovanje). Marx je pisal oblika družbe (Gesellschaftsform ali Form der Gesellschaft) in formacija družbe (Gesellschaftsformation ali Formation der Gesellschaft) ter ekonomska formacija družbe (ökonomische Gesellschaftsformation). Oblika družbe ni isto kot družbena oblika (gesellschaftliche Form). Zato je pravilno formacija družbe (in ekonomska formacija družbe) in ne družbena formacija. Očitno je, da je med pojmom oblika družbe in pojmom formacija družbe neposredna etimološka in vsebinska zveza.

Marx je v Predgovoru »H kritiki politične ekonomije« zapisal: »V velikih obrisih lahko označimo azijske, antične, fevdalne in sodobne buržoazne načine proizvodnje kot progresivna razdobja ekonomske formacije družbe. Buržoazni produkcijski odnosi so zadnja antagonistična oblika družbenega produkcijskega procesa, antagonistična ne v smislu individualnega, marveč takega antagonizma, ki raste iz družbenih življenjskih pogojev individuov; produktivne sile, ki se razvijajo v okviru stare družbe, pa hkrati ustvarjajo materialne pogoje za rešitev tega antagonizma. S to formacijo družbe se torej končuje predzgodovina človeške družbe.« (K. Marx—F. Engels, Izbrana dela v petih zvezkih, CZ Ljubljana, IV. zv., str. 106) Stavek, kjer Marx omenja pojem ekonomske formacije družbe moramo razumeti tako, da omenjene načine proizvodnje lahko označimo kot progresivna razdobja v ekonomskem oblikovanju družbe. Stavek, kjer Marx omenja pojem formacije družbe pa moramo razumeti tako, da se z buržoaznim oblikovanjem družbe končuje prazgodovina človeške družbe oziroma končuje zgodovina razredne družbe.

V marksistični literaturi Marxov pojem formacije družbe najpogosteje imenujejo družbeno-ekonomska formacija, ki so ga ponesrečeno povzeli po Leninu. Tudi Lenin je ločil pojem ekonomske formacije družbe in pojem formacije družbe. Marxov pojem formacije družbe je Lenin prevajal družbena formacija, pojem ekonomske formacije družbe pa ekonomska formacija družbe, ekonomska družbena formacija, najpogosteje pa družbeno-ekonomska formacija. (V. I. Lenin, Polnoe sobranie sočinenij, V. izdaja, zv. 1, str. 133 sl.). Leninovo poimenovanje družbeno-ekonomska formacija ni mogoče razumeti kot družbeno in ekonomsko oblikovanje, ampak kot ekonomsko oblikovanje, ki je družbeno. Lenin je družbeno-ekonomska formacija vedno pisal le z vezajem.

Dr. Marković omenja le pojem formacije družbe, ki ga različno imenuje (družbeno-ekonomska formacija, ekonomska formacija družbe, ekonomska formacija, formacija družbe). Toda avtor meni, da ima »formacija družbe v svoji ekonomiji različne produkcijske odnose. Medtem vedno prevladuje en tip produkcijskega odnosa, ki daje pečat celotni ekonomski formaciji. Ta osnovni produkcijski odnos teži, da si podredi vse druge in jih preoblikuje po lastni podobi« (str. 8—9). Temu ni mogoče pritrditi. Ekonomska formacija družbe je stopnja v ekonomskem razvoju družbe in ekonomska struktura družbe na določeni stopnji razvoja. Formacija družbe pa je stopnja v razvoju človeške družbe in struktura družbe na določeni stopnji razvoja ali celota odnosov in procesov v družbi na določeni stopnji razvoja. To pomeni, da je za formacijo družbe značilen le določeni produkcijski odnos in njemu ustrezna razmerja, pojavi in oblike v nadstavlbi družbe in ne obsega vseh produkcijskih odnosov, ki so na tej ali oni stopnji družbenega razvoja v tej ali oni deželi prisotni. Tako so za kapitalistično formacijo družbe značilni kapitalistični produkcijski odnosi in njim ustrezna razmerja, pojavi in oblike v nadstavlbi družbe. V razdobju kapitalizma lahko imamo poleg kapitalističnih (prevladujočih, osnovnih) tudi druge (stranske) produkcijske odnose — fevdalne, sužnjelastniške, arhaične, drobnolastniške. V razdobju kapitalizma sta obseg in pestrost stranskih produkcijskih odnosov različna v posameznih deželah in fazah razvoja

kapitalizma. Podobno je v drugih razdobjih zgodovinskega razvoja človeške družbe. Zgodovinski razvoj človeške družbe ne poteka v obliki razvoja formacij družbe. Formacija družbe je teoretični model družbene strukture, ki kot tak v stvarnosti ne obstoji. V njem pa so posplošene skupne značilnosti dežel na isti stopnji razvoja.

Marx je v že omenjenem Predgovoru ločil arhaični, antični, fevdalni in kapitalistični način proizvodnje, ki jih ni smatral za obvezno pot razvoja vseh ljudstev in narodov sveta. Lenin je v polemiki z Mihajlovskim zapisal, da »noben marksist ni nikjer in nikdar argumentiral na tak način, da v Rusiji »mora biti« kapitalizem, »zato ker« je bil na Zahodu itd. Noben marksist ni v Marxovi teoriji nikdar videl kakšne splošne obvezne filozofsko-zgodovinske sheme...« (Lenin, n. d., str. 195). Ob tej Leninovi misli moram pripomniti, da so tudi nekateri poznejši avtorji in le Mihajlovski smatrali, da so po materialističnem pojmovanju zgodovine vsa ljudstva in narodi sveta prešli prek istih formacij družbe. Avtorja obravnavane brošure najbrž ne kaže uvrstiti med nje, ker je zapisal, da je zgodovina zabeležila »več držav« (ne vseh!) na obalah Sredozemlja, ki so se razvile na osnovah sužnjelastniškega načina proizvodnje« (str. 10). Prav pa bi bilo, če bi avtor o tem kaj več zapisal, ker so v polpretekli dobi o tem večkrat razpravljali.

Razen omenjenih dveh pripomb kaže zapisati, da avtor na kratko označuje tudi posamezne formacije družbe. Tu ni kaj dodati, ker je najbrž založba določila obseg brošure. Brošure, ki jih je založba izdala imajo približno enak obseg, ki je za opredelitev pojma formacije družbe in prikaz razvoja posameznih formacij družbe preskromen. Nekatero stvari v tekstu pa vendarle motijo. Z gotovostjo lahko trdimo, da ljudje v arhaični družbi vsa dela niso opravljali skupno. Prav tako v klasičnem razdobju te družbe ni bilo skupne in popolnoma enake potrošnje (str. 8). Veljalo je načelo, da nihče ni mogel kopičiti dobrin, če so drugim primanjkovali. Fevdalnih odnosov ne kaže enačiti s tlačanskimi (str. 12). Epoho kapitalizma ne kaže povezovati s XVI. stoletjem, ampak z buržoazno revolucijo in podobno.

Očitno je, da bo naše družboslovje moralo večjo pozornost nameniti pojmu formacije družbe in proučevanju razvoja posameznih formacij družbe.

Ludvik Čarni

Vodič Arhiva Srbije. Vodič kroz arhivsku građu Srbije. Knjiga prva, Beograd 1973, 259 str.; knjiga druga, Beograd 1975, 512 str.

V prvem zvezku edicije Vodič kroz arhivsku građu Srbije sta izšli prvi dve knjigi, v katerih so pod naslovom Vodič Arhiva Srbije prikazani arhivski fond i in zbirke osrednje srbske arhivske ustanove. Edicija bo v prihodnjih letih zajela vse arhivsko gradivo arhivskih ustanov v SR Srbiji, prikazala pa jo bo po posameznih arhivskih ustanovah. Vsak zvezek bo imel tri osnovne dele: uvod, v katerem bo podana zgodovina arhivske ustanove, glavne značilnosti gradiva, ki ga hrani, potem bo sledil pregled fondov in zbirke, na koncu pa bodo še razni registri.

Vodič Arhiva Srbije vsebuje vse zgoraj naštet dele. V uvodu so poleg historijata Arhiva Srbije, splošnih karakteristik gradiva tudi dokaj obsežen seznam publikacij, ki jih je izdal Arhiv. Popis fondov pa je razdeljen na popis fondov institucij stare dobe, osebnih in družinskih fondov ter zbirke, ki vsi segajo razen ene same izjeme časovno do leta 1941. V drugi knjigi pa se vrste fondi organov in oblasti, uprave in drugih organizacij nove dobe, to se pravi fondov, ki so nastali med leti 1941 do nekako 1953 in v manjši meri do 1963. V obeh knjigah je na nekako 570 straneh prikazanih 327 fondov (od tega jih je nastalo 241 po letu 1941) in 9 zbirke. Na koncu vsake knjige so imenski in predmetni registri, seznam i zelo številnih in kar razkošnih ilustracij in kazalo v srbskem, ruskem, francoskem in angleškem jeziku.

Najstarejši fond, tako imenovana Knjažeska kancelarija, začenja z letom 1815; vsi starejši dokumenti (najstarejši je iz leta 1282) so redki in so uvrščeni v posameznih zbirkah.

Vsaka od zgoraj navedenih skupin fondov (zbirke) je označena s črko azbuke, njene bistvene značilnosti glede nastanka in z njim povezanim razvojem uprave, ohranjenosti, urejenosti in drugega pa so podane v posebnem uvodu. Pri posameznem fondu so v opisu podani naslednji elementi: črka skupine in zaporedna številka fonda v skupini, ime fonda z njegovo kratico, leto delovanja ustvarjalca fonda, slede, prikaz razvoja ustvarjalca in njegove pristojnosti ter organizacijske

sheme, podatki o prihodu fonda v Arhiv podatki o urejenosti, mejne letnice gradiva, število tehničnih enot (knjig, škatel spisov), podatki o ohranjenosti, oris vsebine fonda, jezik, na katerem so pisani dokumenti, podatki o mikrofilmanju ali konserviranju ali restavriranju, na koncu pa so navedena še informativna sredstva, registraturna in arhivska ter objave virov iz fonda.

Fondi v posamezni skupini niso razvrščeni po tektoniki, kot so npr. v Vodniku po arhivih Slovenije, pač pa so po snovi. Tako sledita Ministrstvu prosvete Srbije Licej in Visoka šola. Taka razvrstitev fondov, ki jo pa avtorji Vodiča z ničemer ne utemeljujejo, niti niso nanjo kakor koli opozorili (npr. s posebnimi naslovi), ustvarja očitne zadrege in ne daje uporabniku take opore pri iskanju ustreznega gradiva, kot jo more dati tektonska, ki daje strukturi tudi notranjo logično trdnost in hiter uvid v strukturo in medsebojni odnos fondov. Prikaz fondov po snovni sorodnosti, bi bil mogoč na koncu knjige s posebnim kazalom.

Sicer pa je Vodič skrbno pripravljen in nudi uporabniku široke in izčrpne podatke o gradivu. Je tudi po tehnični plati lepa knjiga. Pripravljalcem Vodiča, delavcem Arhiva Srbije, gre vsa hvala za ta zares izreden napor in za enega od vrhunskih uspehov jugoslovanskega arhivarstva.

Janez Kos

OBVESTILA

1. Objavljamo finančni obračun izhajanja »Zgodovinskega časopisa« za letnik 1976. V oklepaju navajamo podatke za letnik 1975.

Dohodki:

dotacija komisije za tisk Raziskovalne skupnosti Slovenije	210.000	(154.000) din
dotacija področne raziskovalne skupnosti (za avtorske honorarje)	30.000	(10.000) din
dotacija Izobraževalne skupnosti Slovenije	25.000	(20.000) din
naročnina	97.920	(80.500) din
prodaja	12.774	(6.600) din
prodaja stare zaloge in ponatisa letnika 1947	10.839	(4.400) din
SKUPAJ	386.533	(276.500) din

Izdatki:

tiskarski stroški	196.988	(162.930) din
avtorski honorarji	114.068	(73.955) din
stroški ponatisa prvega letnika	29.102	(0) din
stroški uredništva in uprave	38.670	(28.510) din
SKUPAJ	378.828	(265.415) din

2. Nov izdajateljski svet »Zgodovinskega časopisa« je bil izoblikovan v naslednji sestavi: štirje predstavniki uredniškega odbora (dr. Ferdo Gestrin, dr. Vasilij Melik, Janez Stergar, dr. Fran Zwitter) ter po en predstavnik Zgodovinskega društva za Slovenijo (Darja Mihelič), PZE za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani (dr. Janko Pleterski), Pedagoške akademije iz Maribora (dr. Jože Koropec), Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (dr. Tone Ferenc), Inštituta za narodnostna vprašanja (dr. Tone Zorn), Raziskovalne skupnosti Slovenije (dr. Marjan Britovšek), Zavoda za šolstvo SR Slovenije (Drago Novak), Republiške konference SZDL Slovenije (Lado Ambrožič ml.) ter Sekcije za gojitev tradicij NOB pri ZZB NOV Slovenije (Zdravko Klanjšček). Na prvi seji sveta 11. 2. 1977 je bil za predsednika sveta izbran dr. Tone Ferenc, za tajnico pa Darja Mihelič. Izdajateljski svet je potrdil imenovanje dr. Vasilija Melika za glavnega in odgovornega urednika ter program izhajanja revije v letu 1977. Svet je ugotovil tudi, da je dosedanja usmeritev revije v

skladu z njeno zasnovo, hkrati pa je uredništvu priporočil rednejše delovanje in dolgoročneje uredniško programiranje.

3. Pod pokroviteljstvom Sveta za ohranjanje in razvijanje revolucionarnih tradicij in spomeniško varstvo pri RK SZDL Slovenije je bila 25. 3. 1977 v prostorih ljubljanskega magistrata slavnostna članska seja ob tridesetletnici izhajanja »Zgodovinskega časopisa«. Nagovoru društvenega predsednika dr. Ignacija Vojeta in pozdravu pokrovitelja narodnega heroja Alberta Jakopiča-Kajtimirja je sledilo poročilo glavnega in odgovornega urednika revije dr. Vasilija Melika o tridesetih letih izhajanja ZČ. Štefan Trojar je predstavil uporabnost časopisa pri pouku zgodovine v šolah, Peter Vodopivec pa rezultate ankete med bralci ZČ (gradivo bo predvidoma objavljeno v zadnji letošnji številki). Po krajši razpravi se je nad sto društvenih članov in gostov udeležilo še prijetnega tovariškega srečanja.

Na slavnostni seji je bil predstavljen tudi ponatis prve številke »Zgodovinskega časopisa« iz leta 1947. Zaloga prvega letnika je bila namreč že pred dvema letoma pošla, vedno več pa je bilo novih naročnikov ZČ, ki so želeli imeti tudi vse starejše številke revije. Ker se je od prodaje stare zaloge časopisa že nabralo nekaj sredstev, je bilo omogočeno pripraviti 600 izvodov ponatisa (prvi letnik ZČ je pred tridesetimi leti izšel sicer kar v 1800 izvodih). Približno sto izvodov faksimila je že prodanih, ostali so na voljo na sedežu društva (cena: 100 din, za člane — 75 din).

4. V počastitev 40-letnice ustanovitve KPS je bil 14. 5. 1977 dobro obiskan članski sestanek v Trbovljah. Na njem je najprej spregovoril udeleženec ustanovnega sestanka Miha Marinko, ki je pozneje vodil tudi ogled revirskega muzeja ter ekskurzijo na Cebine. V nadaljevanju dopoldanskega dela programa pa so o svojih prispevkih v »Zborniku ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS« spregovorili dr. France Kresal, France Filipič, dr. Janko Pleterski in Ante Novak.

5. Društvena sekcija za krajevno zgodovino je skupaj z domžalsko občinsko skupščino in kulturno skupnostjo pripravila »Simpozij slovenskih zgodovinarjev o krajevni zgodovini« v Domžalah 19. in 20. 5. 1977. Simpozij je osvetlil probleme raziskovanja slovenske krajevnega zgodovine s posebnim poudarkom na novjšem obdobju, pri čemer je deset referatov govorilo o širšem domžalskem področju in naj bi služili za zgled nadaljnjim sistematičnim obdelavam posameznih področij Slovenije. Simpozij, ki se ga je udeležilo skoraj dvesto zgodovinarjev in drugih gostov, je bil posvečen 40-letnici ljudskofrontnega shoda na Taboru nad Ihanom (pripravljena je bila tudi priložnostna razstava) ter hkrati 25-letnici izhajanja »Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino«. »Kronika« bo objavila referate in razpravo o metodologiji in problematiki raziskovanja krajevnega zgodovine, medtem ko bodo »domžalski« referati objavljeni v posebnem zborniku.

6. »Italijanski in slovenski socialisti v dobi Henrika Tume (1905—1918)« je bil naslov študijskega srečanja 20. in 21. 5. 1977 v Trstu. Srečanje je priredil Inštitut za srednjeveško in moderno zgodovino Filozofske fakultete tržaške univerze s sodelovanjem PZE za zgodovino Filozofske fakultete ljubljanske univerze ter slovenskih zamejskih krožkov »Most«, »Pinko Tomažič« in »Henrik Tuma«. V slovenščini naj bi gradivo s srečanja predvidoma izšlo v »Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja«.

7. Šolska sekcija je organizirala v semestralnih počitnicah predavanja za dopolnilno izobraževanje srednješolskih profesorjev. Trenutno je pred sekcijo naloga, da skupaj z Zavodom za šolstvo oblikuje učni načrt za I. in II. stopnjo usmerjenega izobraževanja. V sodelovanju z zavodom je društvo letošnjo pomlad že pripravilo anketo med vsemi pedagoškimi kadri, ki v Sloveniji poučujejo predmet »zgodovina«.

8. Na svojem tretjem sestanku (10. 3. 1977) je novi odbor Zgodovinskega društva za Slovenijo soglasno odobril ustanovitev sekcije za najnovejšo zgodovino, ki bo obravnavala čas od leta 1918 do danes, s posebnim poudarkom na dobi po letu 1945. Na četrti seji (14. 6. 1977) pa je odbor že potrdil okvirni program sekcije in predlagane odbornike, ki bodo vodili delo v njej. Izvoljeni so bili dr. Tone Ferenc (predsednik sekcije), mag. Boris Mlakar, dr. Miro Stiplovšek, Jera Vodusek-Starič, dr. Tone Zorn in dr. Milan Zevart.

9. Za VII. kongres zgodovinarjev Jugoslavije od 3. do 7. oktobra v Novem Sadu (tema: Družbene strukture in gibanja) je iz Slovenije prijavljenih nad dvajset referentov za vse sekcije, prav tako pa tudi nekaj deset ostalih udeležencev. O po-

drobnostih programa in pogojev udeležbe smo vse člane Zgodovinskega društva že pred časom obvestili s posebno okrožnico.

10. Za letošnji maj napovedana druga okrogla miza jugoslovanskih ekonomskih zgodovinarjev v Ljubljani (tema: Promet v jugoslovanskih pokrajinah od 18. do 20. stoletja) je prestavljena na konec oktobra. Iz Slovenije je bilo do srede junija prijavljenih sedem referentov, iz ostale Jugoslavije pa devet.

11. Prvi jesenski članski sestanek naj bi predvidoma bil 24. septembra v Laškem, ki bo tedaj proslavljalo svojo 750-letnico. Podrobna vabila bodo člani prejeli po pošti.

12. Zgodovinsko društvo za Slovenijo je že prejelo uradno vabilo, naj svoje XIX. zborovanje priredi jeseni leta 1978 v Mariboru. Društveni odbor je že imenoval pripravljalni odbor za organizacijo zborovanja. Sestavljajo ga: dr. Bogo Grafenauer, dr. Tone Ferenc, mag. Marjan Žnidarič in Dušan Nečak.

13. V prejšnji številki smo društvene člane in ostale naročnike revije obvestili o članarini oziroma naročnini za letošnje leto. Vsem članom, ki so poravnali svojo letošnjo obveznost do društva, smo že poslali društvene značke. Vsem, ki žele več društvenih značk, so le-te na voljo na sedežu društva po ceni 12 dinarjev. Društvo načrtuje tudi izdajo društvenih izkaznic, ki naj zgodovinarjem-članom olajšajo ogled muzejev, galerij in kulturnih spomenikov doma in v tujini.

14. Prvi letošnji zvezek ZČ zamuja predvideni rok izida predvsem zaradi pozne oddaje nekaterih referatov z lanskega zborovanja. Prihodnja — enojna — številka je že vsa v tiskarni in naj bi izšla oktobra. Iz njene vsebine naj omenimo razprave o raziskovanju zgodovine delavskega gibanja in partije med obema vojnama (Miro Stiplovšek), o verskem življenju Slovanov v Markah (Ferdo Gestrin), o Karantaniji v očeh zgodovinarjev 15. do 18. stoletja (Darja Mihelič), o uporabi slovenščine kot upravnega jezika (Vlado Valenčič) ter o delovanju Družbe sv. Cirila in Metoda na Koroškem pred prvo svetovno vojno (Tone Zorn), kakor tudi že napovedani pregled Jana Šolte o novejšem zgodovinopisju o lužiških Srbih in bibliografijo novih tujih zgodovinskih knjig.

Orientacijski rok za oddajo tekstov za tretji zvezek letnika 1977 je 15. oktober.

(Darja Mihelič, Janez Stergar)

Pleterski Janko, redni univerzitetni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Nekaj vprašanj slovenske politike v letih 1894—1904

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 31/1977, 1-2, s. 7—25, cit. 62

slov. (nem., slov., angl.)

Referat obravnava vprašanja slovenske politične zgodovine teh let, in to: značaj ustanovitve slovenske liberalne stranke na Kranjskem, okoliščine ustanovitve Jugoslovanske socialdemokratske stranke, razpravlja o faktorjih, ki so vplivali na nastanek programa Etbina Kristana o narodni kulturni avtonomiji in govori o pomešanjenju klerikalne stranke, za kar je bilo potrebno omejiti samostojnost kršćansko-socialnega gibanja in usmeriti stranko k narodnemu vprašanju.

Avtorski povzetek

Marušič Branko, višji kustos, ravnatelj, Goriški muzej, YU-65000 Nova Gorica, Grajska 1

Slovenska politika na Goriškem v zadnjem desetletju devetnajstega stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 31/1977, 1-2, 35—48, cit. 62

slov. (ital., slov., angl.)

Clanek obravnava slovensko politiko na Goriškem med leti 1889 in 1899. Osnovna značilnost tega obdobja je še vedno politična enotnost Slovencev, četrtno je klerikalna opozicija zelo močna in seveda povzročnik razkola položaj Slovencev v narodnostno mešan dežel. Poleg boja za jezikovne pravice, za slovensko solstvo in podobno, so zelo očitna prizadevanja za krepitev gospodarske moči. Rezultati dela niso skromni, saj pritenja prav tedaj Gorica postajati eno izmed pomembnih slovenskih kulturnih in gospodarskih središč. Nov politični faktor postaja v obravnavanem času socialna demokracija, ki pa resnično zaživi šele v novem stoletju. Značilnost goriških razmer tega časa so tudi slovensko-italijanski narodnostni boji.

Avtorski povzetek

Malle Avguštin, zgodovinar in publicist, ravnatelj, Slovenski znanstveni inštitut, A-9020 Celovec/Klagenfurt, Bahnhofstraße 38/II

Slovenska politika na Koroškem 1895—1904

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 31/1977, 1-2, s. 25—35, cit. 36

slov. (nem., slov., angl.)

Na Koroškem se je v teh letih pojavila tretja politična sila — socialdemokratska stranka, ki je bila alternativna volina stranka za odvisno slovensko prebivalstvo v nasprotju z nemško-nationalno stranko. Neodvisni sloj kmečkega prebivalstva je še naprej podpiral konservativno-klerikalno slovensko stranko. Nemški nacionalizem je na osnovi svoje gospodarske in politične moči še naprej izgrajeval svoje pozicije na škodo Slovencev, pri čemer mu je pomagalo uradništvo.

Avtorski povzetek

Gombač Boris, asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja,

YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Slovenska politika v Trstu ob koncu 19. stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 31/1977, 1-2, s. 49—62, cit. 74

slov. (ital., slov., angl.)

Razprava govori o razvoju slovenske politike v Trstu v zadnjem desetletju 19. stoletja. Obravnava parlamentarno politiko slovenskega predstavnika na Dunaju, šikaniranje krajevnih oblasti na račun tržaskih Slovencev, zahtev Slovencev po lastni šoli v Trstu, boje ob ljudskih štetjih, vzpostavljanje slovenskih predstavnikov v izvoljenih telesih, odnose med šćanske politike do delavskega razreda in njegovih organizacij, podpiranje narodne politike Kristana s strani Ebnosti in dokazuje razredno mlačnost narodnjakov do razrednega vprašanja.

Avtorski povzetek

UDC 945.66 (=863) "1893/1904"

Malle Avguštin, Historian and Journalist, Director, The Slovene Scientific Institute, A-9020 Celovec/Klagenfurt, Bahnhofstraße 58/II

The Slovene Politics in Carinthia in the Period Between 1893—1904

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 31/1977, 1-2, pp. 25—53, 36 notes

slov. (germ., slov. engl.)

In the period between 1893—1904 the third political power appeared, that is the Social-Democratic Party, which was an alternative electoral party for dependant Slovene population, in opposition to the German-National Party. The independent class of peasant population continued to support the Conservative-Clerical Slovene Party. The German nationalism continued to build up its positions on the basis of its economic and political power to the detriment of the Slovenes and it was helped by the civil servants.

Author's Abstract

UDC 945.353 (=863) "1890/1900"

Gombáč Boris, Assistant Institute for the History of the Workers' Movement, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

The Slovene Politics in Trieste towards the End of the 19th Century

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 31/1977, 1-2, pp. 49—62, 74 notes

slov. (ital., slov., engl.)

The treatise deals with the development of Slovene politics in Trieste in the last decade of the 19th century. It presents the parliamentary activity of the Slovene representative in Vienna, the local authorities' chicaning in Trieste, the fights during censuses, the ignoring of Slovene representatives in the elected bodies, the relations of the bourgeois politicians to the working class and its organizations, the support by Edinost for Krstian's national politics, and the nationalists indifference towards the class problem.

Author's Abstract

UDC 949.712 "1894/1904"

Pleterski Janko, Professor of History, Faculty of Arts, University of Ljubljana, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Some Topics from the Slovene Politics in the Period Between 1894—1904

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 31/1977, 1-2, pp. 7—23, 62 notes

slov. (germ., slov., engl.)

The paper treats some topics from the Slovene political history of the above-mentioned period, such as, the character of the establishment of the Slovene Liberal Party in Kranjska (Carinthia); the circumstances related to the establishment of the Yugoslav Social-Democratic Party; factors which influenced the origin of the programme prepared by Ethnikristian and concerned the national, cultural autonomy; the bourgeois predomination of the Clerical Party, for which the independence of the Christian-Socialist movement had to be limited and the party directed to the national question.

Author's Abstract

UDC 945.351 (=863) "1889—1899"

Marušič Branko, Senior Custodian, Director, Museum of the Goriska Region, YU-67000 Nova Gorica, Grajska 1

The Slovene Politics in the Goriska Region in the Final Decade of the Nineteenth Century

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 31/1977, 1-2, pp. 35—48, 62 notes

slov. (ital., slov., engl.)

The author treats in the article the Slovene politics in the Goriska Region in the period between 1889—1899. The basic characteristic feature of this period is still the political unity of the Slovenes, although the clerical opposition is very powerful and, of course, the cause of the split in 1899, the consequence of which was the establishment of independent political parties of liberals and clericals. The struggle for an equal position of the Slovenes in a country with mixed nationalities represents the core of the Slovene political programme. In addition to the struggle for the rights of the use of Slovene language, for Slovene schools, and similar, the endeavours for strengthening of economic power are clearly evident. Results are not meagre, for Gorica is then beginning to become one of the important Slovene cultural and economic centres. Social democracy is becoming a new political factor, but it really begins to thrive in the twentieth century. A characteristic sign of this period are also Slovene — Italian national struggles.

Author's Abstract

Šorn Jože, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Oris zgodovine železarstva na Slovenskem

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 31/1977, 1-2, s. 65—70, cit. 1

slov. (nem., slov., angl.)

Obračunani so glavni momenti v zgodovini rudarstva, proizvodnje surovega železa in jekla v slovenskem prostoru od okoli 1855 do 1914. Zelo opazne so naslednje faze razmaha: od 1855 do 1862 je bilo težiče železarstva na Kranjskem, vplivna je bila tudi pudlarna in valjarina na Prevaljah. Od 1870 do 1896 je vodila v tej industrijski panogi Meziška dolina na Slovenskem Koroskem (Crna, Ravne, zlasti Prevalje), od 1897 do 1914 pa so imeli dominantno mesto trije plavži in železarna v Skednju pri Trstu, torej v Slovenskem Primorju.

Avtorski povzetek

Prunk Janko, profesor, Pedagoška akademija, YU-61000 Ljubljana, Levstikov trg

Prvo ljudskofrontno povezovanje na Jesenicah (1935—1937)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 31/1977, 1-2, s. 87—95, cit. 28

slov. (nem., slov., angl.)

Avtor razčlenjuje povezovanje in sodelovanje socialistov, krščanskih socialistov in komunistov na Jesenicah v delavskem sindikalnem boju s KID in v političnem nastopu za občinske volitve.

Avtorski povzetek

Magolič Miloš, ravnatelj, Železarski muzej, YU-64270 Jesenice, Cesta železarjev

Problematika gorenjskega železarstva v času Kranjske industrijske družbe (KID)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 31/1977, 1-2, s. 71—85, cit. 6

slov. (nem., slov., angl.)

Z neslučenim razmahom tehnike v 19. stoletju so se znašle gorenjske fužine z zastaralo tehnologijo in z iztrošenimi rudnimi nahajališči nezadovoljivem položaju, iz katerega jih je rešilo edino združevanje v 1869. letu ustanovljeni Kranjski industrijski družbi. Z opustitvijo nerentabilnih obratov, prodajo gozdnih posestev in vključevanjem dunajskega in kasneje berlinskega kapitala, je KID zgradila na Jesenicah novo jeklarino in na Javorniku valjarno, v 90. letih preteklega stoletja pa v Trstu namo- detovsko železarno s plavži, jeklarino in pločevinsko valjarno. Po prvi svetovni vojni so ostali KID le železarski obrati na Jesenicah, ki jih je v 30. letih zelo razširila in modernizirala, tik pred drugo svetovno vojno pa tudi zgradila dva plavža. Za jeseniško delavstvo so značilni boji za socialne in medne pravice v letih 1935/40. Kulminacijo so dosegli s stavko leta 1937, ki so jo delavci uspešno zaključili.

Avtorski povzetek

Križnar Ivan, predstojnik Zgodovinskega arhiva pri CK ZKS, YU-61000 Ljubljana, Iomsčeva 5

Oborožena vstaja 1941. leta in delež Jesenic v NOB na Gorenjskem

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 31/1977, 1-2, s. 97—118, cit. 112

slov. (nem., slov., angl.)

Proces osvoboditve, združevanja in aktivizacije demokratičnih protifašističnih sil pod vodstvom KP na Jesenicah pred napadom na Jugoslavijo. Priprave na oboroženo vstajo in akcije Cankarjevce čete. Vloga Jesenic, najbolj zahodnega industrijsko-prometnega središča Jugoslavije na razvoju NOB v zahodnem delu Slovenije. Ustanavljanje odborov OF in pripravljanje množične vstaje. Potek decembrske vstaje (1941) in okupatorjevi protikuropi. Razvoj NOB na Jesenicah po odhodu skoraj vseh komunistov v partizanske enote in okrepitvi nemških okupacijskih posadk. Vzroki zaostajanja NOB na Jesenicah za podeželjem, ki ga okupator ni zavaroval s tolikšnimi enotami. Ponovna okrepitev NOB in osvoboditev Jesenic. Žrtve in delež Jesenic v NOB.

Avtorski povzetek

Magolič Miloš, Director, Iron Monufacture Museum, YU-64270 Jesenice, Cesta železarjev

The Problems of the Upper Carniolan Iron Manufacture in the Time of the Carniolan Industrial Company (KID)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 31/1977, 1-2, pp. 71-85, 6 notes

slov. (germ., slov., engl.)

As a consequence of unforeseen technical progress in the 19th century, the Upper Carniolan forges, owing to their out-of-date technology and exhausted mining resources, found themselves in a hopeless situation. The only way out was an association, and so the KID was founded in 1869. By abandoning unprofitable works, selling forest estates and investing in Vienna and Berlin capital, the KID had a new steel-works built at Jesenice and a rolling-mill at Javornik, and, in the nineties of the last century, a most up-to-date iron-works with furnaces, a steel-works and a sheet rolling-mill at Trieste. After the First World War the KID could keep only its iron-works at Jesenice; in the thirties this was extended and modernized, and immediately before the Second World War two furnaces were put up. The years 1935-40 were characterized by the Jesenice workers' fight for their social rights and an increase in wages. The climax was reached in the 1935 strike, which benefited the workmen.

Author's Abstract

UDC 940.534.971.2-16

Križnar Ivan, Head of the Historical Archives with Central Committee of the LCOS, YU-61000 Ljubljana, Tomšičeva 5

The Armed Rebellion in 1941 and the Contribution of Jesenice in the National Liberation Struggle in Gorenjska (Upper Carniola)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 31/1977, 1-2, pp. 97-118, 112 notes

slov. (germ., slov., engl.)

The process of becoming self-aware, the unification and the activation of democratic, anti-Fascist forces under the leadership of the Communist Party at Jesenice, before Yugoslavia was attacked. The preparation for armed rebellion and actions undertaken by the partisans of Cankar's company. The role of the city of Jesenice, the most westward industrial-traffic centre of Yugoslavia, in the development of the National Liberation War in the western part of Slovenia. The establishment of committees of the Liberation Front (*OF) and the preparation for the massive uprising. The course of the December uprising in 1941 and the counter-actions of the German occupiers. The development of the National Liberation War at Jesenice after nearly all the Communists have joined the partisan forces and the German occupational garrisons were reinforced. The causes for lagging behind of the National Liberation War at Jesenice in comparison with its environment, which was not occupied by such large enemy forces. The repeated strengthening of the National Liberation War and liberation of Jesenice. Victims, and the contribution of the city of Jesenice to the National Liberation War.

Author's Abstract

Sorn Jože, Senior Scientific Collaborator, The Institute for the History of the Workers' Movement, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

A Survey of the History of Iron Works in Slovenia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 31/1977, 1-2, pp. 63-70, 1 note

slov. (germ., slov., engl.)

The main factors in the history of iron works, production of raw iron and steel, in the Slovene territory in the period between 1835 to 1914 are dealt with in this article. The following phases of its development are most noticeable: between 1835-1862 the iron works were mainly centred in Kranjska (Carniola), the puddling plant and rolling mill at Prevalje was also important. Between 1870 and 1896 the Mežiška valley in Slovenska Koroška (Slovene Carinthia) became dominant (places as Črna, Ravne, and especially Prevalje); between 1897 and 1914 the dominant role was taken over by three furnaces and iron works at Škedenj near Trst (Trieste), that is in Slovensko Primorje (the Slovene Littoral).

Author's Abstract

UDC 329 (497.12 Jesenice) "1935/1937"

Prunk Janko, Professor, Pedagogical Academy, YU-61000 Ljubljana, Levstikov trg

The Earliest Grouping of the Popular Front at Jesenice (1935-1937)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 31/1977, 1-2, pp. 87-95, 28 notes

slov. (germ., slov., engl.)

The author deals with the cooperation of the Jesenice Socialists, Christian Socialists, and Communists in their trade-union fight with the KID (Carniolan Industrial Company) and their political performance at the municipal elections.

Author's Abstract

Grafenauer Bogo, redni univerzitetni profesor Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Askerčeva 12

Karantanski temelji koroške vojvodine. Zusammenfassung: Karantansiche Grundlagen des Herzogtums Kärnten

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1977, 1-2, s. 153—154, cit. 162

slov. (nem., slov.-nem., angl.)

Raziskava je posvečena obsegu starokarantanskih strukturnih oblik v poznem Karantanskem in označi sedmih stopenj vključevanja Karantanije v frankovsko in nemško državo od sredine VIII. do konca XI. stoletja. Die Untersuchung ist dem Umfang der altkarantansichen Strukturformen im späteren Kärnten und der Charakterisierung der sieben Stufen der Eingliederung Karantanien ins fränkische und deutsche Reich seit der Mitte des VIII. bis zum Ende des XI. Jahrhunderts.

Avtorski povzetek

UDK 376.7 (456.6=863) "1920/1924"

Malle Avguštin, odgovornar in publicist, ravnatelj, Slovenski znanstveni inštitut, A-9020 Celovec/Klagenfurt, Bahnhofstraße 38/II

Poskusi obnovitve slovenskega šolstva na Koroškem v dvajsetih letih našega stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1977, 1-2, s. 169—180, cit. 1

slov. (nem., slov., angl.)

Zahteva Slovenskega šolskega društva po obnovitvi slovenskega privatnega šolstva na Koroškem v dvajsetih letih našega stoletja je bila obsodena na neuspeh, ker koroške oblasti niso bile pripravljene dati koroškemu Slovincem na tem področju katerekoli koncesije. Navidezna prizadevnost koroških oblasti v tej zadevi je imela namen, da uspeva Slovensko šolsko društvo. Poitožba na Društvo narodov je prav tako propadla, ker socialni in politični položaj slovenske manjšine na Koroškem ni omogočal odločnejših korakov, ki bi pospešili oziroma šele omogočili podkrepitev slovenskih zahtev.

Avtorski povzetek

Ferenc Tone, znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Nekaj značilnosti narodnoosvobodilnega boja na Gorenjskem

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1977, 1-2, s. 119—134, 47 cit.

slov. (nem., slov., angl.)

V svojem poročilu avtor obravnava tri značilnosti narodnoosvobodilnega boja na Gorenjskem. Za prvo značilnost ima njegovo moč in širino v prvem obdobju do druge polovice januarja 1942 s tremi vrhovi: oboroženo vstajo poleti 1941, množično vstajo sredi decembra 1941 in dražgoško bitko januarja 1942. Druga značilnost je dejstvo, da je narodnoosvobodilni boj nemškemu okupatorju podiral nadrt za nadrtom in je ta, v svoji okupacijski politiki doživljal v glavnem le neuspehe. Tretja značilnost je bilo hudo okupatorjevo nasilje, ki se je najbolj razbeshnelo poleti 1942.

Avtorski povzetek

UDK 327.51 "1945/1955":341.382 (456)

Mikuž Metod, redni univerzitetni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Askerčeva 12

Avstrijska državna pogodba in takratna blokovska politika (1945—1955)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1977, 1-2, s. 155—167, cit. 64

slov. (nem., slov., angl.)

Avtor v informativnem pregledu razpravlja o bistvenih značilnostih antagonizma med tako imenovanim vzhodnim in zahodnim blokom, ki so v veliki meri vplivali tudi na reševanje dveh velikih evropskih problemov, na reševanje nemškega in avstrijskega vprašanja v razdobju 1945—1955, ZDA so hotele obdržati v okupirani Evropi stari, kapitalistični red, SZ pa je na svojem okupacijskem področju vpeljavala socialistični družbeni red in pri tem zadevala na najrazličnejše težave. Ni še povsem jasno, kdo in zakaj je zavlačeval sklenitev mirovne (državne) pogodbe z Avstrijo po polnih deset let. Avtor končuje svoj prispevek z ugotovitvijo takratnega avstrijskega kanclerja Raaba malo pred podpisom pogodbe na Dunaju, da bo Avstrija postala sicer svobodna, pa tudi ujetnik. Pristavlja pa avtor, da je to točno, kajti obvez in določil, ki jih nalaga mirovna pogodba, ne more Avstrije nihče odvezati. Velja namreč še staro moralno načelo: pacta sunt servanda!

Avtorski povzetek

Grafenauer Božo, Full Professor, Faculty of Arts and Letters, University of Ljubljana, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12.

Carantanian Foundations of the Dukedom of Carinthia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 31/1977, 1-2, pp. 135-154, 162 notes

slov. (germ., slov.-germ., engl.)

The research deals with the scope of the old Carantanian structural forms in later Carinthia and with the definition of the seven stages of the inclusion of Carantania into the state of the Franks and in the German state from the middle of the 8th until the end of the 11th century.

Author's Abstract

UDC 376.7 (436.6 = 863) "1920/1924"

Malte Avenštin, Historian and Journalist, Director, The Slovene Scientific Institute, A-9020 Celovec/Klagenfurt, Bahnhofstraße 36/II

The Attempts to Restore Slovene Schooling in Carinthia in the 1920's

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 31/1977, 1-2, pp. 169-180, 1 note

slov. (germ., slov., engl.)

The request of the Slovene School Society for the restoration of Slovene private schools in Carinthia in the 1920's was doomed to failure, because the Carinthian authorities were not prepared to give the Slovenes any concessions in this field. The apparent endeavour of Carinthian authorities with regard to this matter was only intended to shill to sleep the Slovene School Society. The complaint to the League of Nations also failed, because the social and the political position of the Slovene minority in Carinthia did not enable it to take more decisive steps which would speed up, or rather enable, the strengthening of demands of the Slovenes.

Author's Abstract

Ferenc Tanc, Scientific Counsellor, The Institute for the History of the Workers' Movement, YU-61000 Ljubljana, Trig osvoboditve 1

Some Characteristics of the National Liberation Struggle in Gorenjsko (Upper Carniola)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 31/1977, 1-2, pp. 119-131, 47 notes

slov. (germ., slov., engl.)

Three characteristic features of the National Liberation War in the Gorenjska Region (Carniola) are dealt with in this article. The author considers as its first characteristic its power and scope in the first period of struggle until January 1942. Its three peaks were: the armed rebellion in summer of 1941, the general uprising in the middle of December 1941, and the battle at Drazgoše in January 1942. The second characteristic is the fact that the National Liberation struggle caused the failure of one plan after another prepared by the German occupational forces, and that the Germans were mainly confronted with failures in their occupational policy. The third characteristic is the severe German oppression, which ravaged most extremely in summer 1942.

Author's Abstract

UDC 327.51 "1945/1955" 341.382 (436)

Mikuž Metod, Full Professor, Faculty of Arts and Letters, University of Ljubljana, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

The Austrian State Treaty and the Bloc Politics of the Time (1945-1955)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 31/1977, 1-2, pp. 155-167, 64 notes

slov. (germ., slov., engl.)

The author presents an informative survey of the essential characteristics of the antagonism between the so-called Eastern and Western Blocs, and of the influence it had on the solution of two paramount European problems, that of Germany and Austria in the period between 1945 and 1955. The USA wanted to keep the capitalist social order in the part of Europe they had occupied, while the Soviet Union set out to introduce the socialist system in its own occupation zones, meeting, consequently, with various obstacles. It has not been quite cleared up, yet who caused a delay of full ten years in making the Peace Treaty with Austria, and why. The article is concluded with a statement of the then Austrian Chancellor Mr Raab's, given shortly before the Treaty was signed in Vienna, saying that though Austria was well on the point of becoming free, it would also become a prisoner. The author adds that this is true, because no-one can absolve Austria from the obligations imposed on her by the State Treaty; for the ancient moral principle of «pacta sunt servanda» is still valid.

Author's Abstract

Zgonik Mavričij, hab. izredni univerzitetni profesor, profesor na Pedagoški akademiji v Mariboru, YU-62000 Maribor, Mladinska ul. 9

Teoretske osnove in razmišljanja o nekaterih vprašanjih v didaktiki zgodovine

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 31/1977, 1-2, s. 181—191, cit. 9

slov. (nem., slov., angl.)

Avtor v referatu analizira nekatere posebnosti, težave in zahteve v pouku zgodovine, zlasti iz vidika specifičnosti in notranje logike stroke, iz vidika zanimanja in sprejemljivosti učencev ter naglih sprememb družbene stvarnosti. Osnovne ugotovitve predstavljajo izhodišča za razumevanje mesta in vloge zgodovine v sodobni šoli.

Avtorski povzetek

Wedam Vida, pedagoški svetovalec, Zavod za šolstvo SRS, YU-61000 Ljubljana, Parmova 53

Vloga zgodovine v usmerjenem izobraževanju

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 31/1977, 1-2, s. 193—197, cit. 12

slov. (nem., slov., angl.)

Članek — referat na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Kranjski gori leta 1976 — vsebuje informacijo o učnih načrtih za zgodovino v prvi fazi usmerjenega izobraževanja v republikah in pokrajinah SFRJ, posebej v SR Sloveniji. Opozarja na pomen, ki ga ima zgodovina zaradi svoje izobrazbene in vzgojne funkcije v celotnem vzgojno-izobraževalnem sistemu in nakazuje možne poti za oblikovanje učnega načrta v drugi fazi usmerjenega izobraževanja. Tako odpira razpravo o tej problematiki.

Avtorski povzetek

Stanič Gojko, Marksistični center pri CK ZKS, YU-61000 Ljubljana, Tomšičeva 5

Vprašanja zgodovinske periodizacije z vidika družbene vloge Zveze komunistov Jugoslavije v razdobju 1945—1976

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 31/1977, 1-2, s. 199—208, cit. 1

slov. (nem., slov., angl.)

V razdobju 1945—1976. Zveza komunistov Jugoslavije nesporno opravlja vlogo stratega socialistične revolucije. V celotnem povojnem razdobju se postopno uveljavljajo socialistični družbeno-ekonomski in politični odnosi, samoupravljanje in gradi se materialna ter kulturna osnova socialistične družbe. V povojnem času pa lahko ločimo obdobja izrazite revolucionarne enotnosti in zagona množic, ki jih z novimi revolucionarnimi restitivami usmerja predvsem ZK in pa tista razdobja, ko na nove probleme, na zaostrjene odnose med naraslimi produktivnimi silami in zaostalimi produkcijskimi odnosi ZK še ni uspela dati prave odgovore. Na tej osnovi bi se lahko izvedlo periodizacijo tega zgodovinskega razdobja.

Avtorski povzetek

Ostanek France, višji strokovni sodelavec, ravnatelj Slovenskega šolskega muzeja v pokoju, YU-61000 Ljubljana, Poljanska c. 28

Beleške o prvi šoli na nekdanj slovenskem ozemlju

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 31/1977, 1-2, s. 209—214, cit. 24

slov. (nem., slov., angl.)

Avtor je zbral podatke o prvi šoli, ki je bila odprta na nekdanj s Slovencei naseljenem ozemlju v Pustiški dolini v kraju Innichen. Omenja darilno listino Tasila III iz leta 769, s katero je bil ustanovljen samostan in najbrže tudi šola. Navaja zatem podatke o prvem učitelju in podatke, ki kažejo sledi še v sedanjosti dobi o nekoč tam naseljenih Slovanih.

Avtorski povzetek

Wedam Vide, Educational Adviser, The Institute for Schooling of the Socialist Republic of Slovenia, YU-61000 Ljubljana, Farmova 33

The Role of the History in the »directed education«

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 31/1977, 1-2, pp. 193—197, 12 notes

slov. (germ., slov., engl.)

The present article, which was presented as a paper at the meeting of Slovene historians at Kranjska gora in 1976, includes the information concerning the study programs for history in the first phases of »directed education« in the republics and provinces of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, especially in the Socialist Republic of Slovenia. The authoress stresses the significance of history courses at schools due to its educational function in the total educational system and she opens possible ways for creating the study program of history in the second phase of »directed education«. In this way the paper is opening a discussion concerning these problems.

Author's Abstract

UDC 37.271.11 (453.23) Innichen=863 "825/1141"

Ostaneč France, Senior Professional Collaborator, retired Director of the Slovene Educational Museum, YU-61000 Ljubljana, Poljanska c. 28

Notes on the First School in a Former Slovene Territory

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 31/1977, 1-2, pp. 209—214, 24 notes

slov. (germ., slov., engl.)

The author has brought forward some details concerning the first school at Innichen in Pustertal, a territory once settled by Slovenes. Mention is made of the grant in 789 A. D. by Tasilo III, by which the monastery, and probably the school too, were founded. Information is provided about the first teacher, and the present-day traces of the former Slav population indicated.

Author's Abstract

Zgonik Mavričij, hab. associate professor, professor of Pedagogical Academy in Maribor, YU-62000 Maribor, Mladinska ul. 9

Theoretical Foundations and Meditations Concerning Some Questions of the Didactics of History

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 31/1977, 1-2, pp. 181—191, 9 notes

slov. (germ., slov., engl.)

The author analyzes in this paper some special problems and difficulties as well as demands in the teaching of history, especially from the point of view of the inner logic of this field, from the point of view of interest and apprehension of pupils and fast changes of social reality. Basic conclusions represent starting points for understanding of the position and role of history in the elementary schools.

Author's Abstract

UDC 949.712 "1945/1976":329.15

Stanič Gojko, Marxist Center with Central Committee of the LCS, YU-61000 Ljubljana, Tomšičeva 5

The Problems of the Historical Periodization with Regard on the Role of the League of Communists of Yugoslavia in the Period 1945—1976

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 31/1977, 1-2, pp. 199—208, 1 note

slov. (germ., slov., engl.)

In the period between 1945—1976 The League of Communists of Yugoslavia undoubtedly performs the strategic role in socialist revolution. In the total post Second World War period the socialistic socio-economic and political relations are gradually established, self-management, and the material and cultural basis of the socialistic society is built up. The post War period there can be divided into years of typically revolutionary unity and enthusiasm of the masses, which are mainly directed by the League of Communists in new, revolutionary solutions of everyday problems, and those years, when new problems and critical relations between newly grown productive forces and the ones lagging behind, the League of Communists has not been able to provide correct answers. The periodization of this historical period mentioned above could be made on the above mentioned basis.

Author's Abstract

